Gyáni Gábor

A TÖRTÉNETI TUDÁS

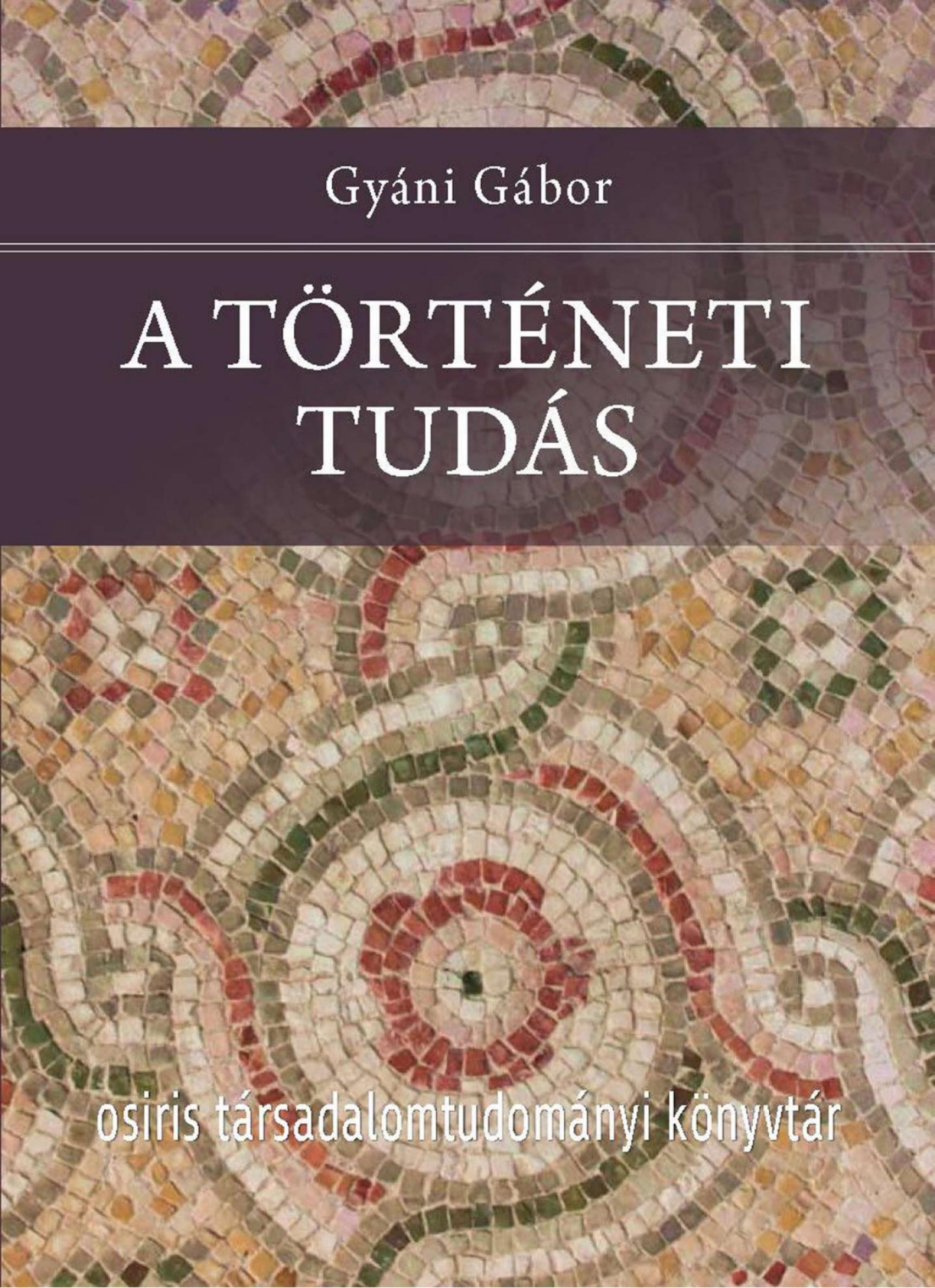

osiris társadalomtudományi könyvtár

Gyáni Gábor

A TÖRTÉNETI TUDÁS

Osiris Kiadó ▪ Budapest ▪ 2020

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

© Osiris Kiadó, 2020
© Gyáni Gábor, 2020

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu
Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

A kiadásért felel *Gyurgyák János*
Szöveggondozó *Török Judit*
Sorozatterv *Környei Anikó*
Műszaki szerkesztő, tördelő *Lipót Éva*
Kiadói szerkesztő *Gyurgyák Anna*

ISBN 978 963 276 420 7
ISSN 2631-1410

TARTALOM

ELŐSZÓ 11

BEVEZETÉS. A TÖRTÉNELEM FOGALMA ÉS VÁLFAJAI 17
Történészek a történelemről 17
Filozófusok a történetírásról 28

1. A TÖRTÉNETI TÉNY 37

2. A TÖRTÉNELMI MAGYARÁZAT ÉS A TÖRTÉNETÍRÓI BIZONYÍTÁS 52
A Popper–Hempel-modell 52
Alternatív megoldások 59
A „magelmélet" 62
A „racionális magyarázat" elve 67
„Minek a magyarázata" és a kolligáció 71

3. A NARRATIVITÁS MINT REPREZENTÁCIÓ ÉS MAGYARÁZAT 75
A nyelvi fordulat 75
Az elbeszélés rehabilitációja 77
A fogalomhasználat történetisége 82
A jelentés és a beszédaktus-elmélet 86
A történetírói nyelv retorikája 95
A narrativitáselmélet főbb áramlatai 104
A történetírás poétikájától a fikcióig (és vissza) 122

4. TÖRTÉNELMI ESEMÉNY – TÖRTÉNETI STRUKTÚRA 138
Az eseménytörténet mint történetírói kánon 138
Braudeltől Koselleckig és tovább 140
Raymond Aron koncepciója 147
Mi „valóságosabb", az esemény vagy a struktúra? 149
A történelmi esemény mint struktúra 151
A történelmi esemény megkonstruálása: a Bastille ostroma 153
A történelmi esemény megkonstruálása: a pesti forradalom 159

5. DETERMINÁCIÓ, CSELEKVŐSÉG
ÉS ELŐREJELEZHETŐSÉG 168
A történelmi determinizmus vitája 168
A virtuális/kontrafaktuális történelem 190
Szubjektív cselekvő a középpontban 204
Jövő, aminek van is, nincs is múltja 212

6. A TÖRTÉNÉS IDEJE – A TÖRTÉNÉSZ IDEJE 223
Az objektív idő és a dekonstrukciója 223
Diszkurzív idő a történetírásban: a periodizáció 232
Diszkurzív idő a történetírásban: az igeidők használata 244
Diszkurzív idő a történetírásban: a nézőpont időbelisége 249
Diszkurzív idő a történetírásban: a vertikális és
a horizontális időtávlat 254

7. A TÖRTÉNELEM TERE ÉS A LÉPTÉKVÁLTÁS 258
A térbeli fordulat 258
A helytörténettől a helyben történő történelemig 260
Az összehasonlítás mint magyarázat 264
A vizuális megértés 273

8. TÖRTÉNELMI ÉS TÖRTÉNETÍRÓI TAPASZTALAT 288
Élmény és tapasztalat: Dilthey alapvetése 288
Újraélés és a hatástörténet 296
Tapasztalat: az új tudás hermeneutikája 303
A múlt tapasztalati idegensége 308

A traumadráma reprezentációja 315
A történelem női tapasztalata 328
Sokféle modernitás és a posztkoloniális történelem 335
A történelmi tapasztalat és az egodokumentum 343

9. A TÖRTÉNELEM MINT EMLÉK(EZET) 354
A történetírás és/vagy emlékezet 354
A hagyomány és a történeti tudás 370
Kollektív emlékezet és a public history 379

10. OBJEKTIVITÁS ÉS A TÖRTÉNETI ÍTÉLKEZÉS 383
A realisták és az antirealisták vitája 387
A történész mint bíró 404

UTÓIRAT. A TÖRTÉNETI TUDÁS SZEMÉLYESSÉGE 415

KÖNYVÉSZETI KALAUZ 435

NÉVMUTATÓ 441

TÁRGYMUTATÓ 453

Heller Ágnes és John Lukacs emlékének

ELŐSZÓ

Történész ritkán szánja rá magát, hogy számot adjon arról: mit miért csinál, és mi képezi szakmai tevékenységének az elvi alapját. Magyar történetíró pedig kivált nem szokott kötélnek állni, hogy színt valljon elvi és módszertani kérdésekről. Az ilyen tudást külföldi forrásokból szokás nálunk beszerezni. Az talán némileg még érthető is, hogy a 19. század végén, amikor a magyar történetírás szakszerűsödésének még csak a kezdetén tartott, idegenből fordított munka töltötte be ezt a szerepet.[1] Annál meglepőbb, hogy érdemben azóta sem sokat változott a helyzet ezen a téren. Napjainkban idehaza csupán két angol történész (közülük az egyik történetfilozófus is) késve lefordított munkája,[2] két francia historikus,[3] valamint két német történetfilozófus[4] 20. század második felében kiadott könyve férhető hozzá a

[1] Edward A. Freeman: *A történelem tanulmányozásának módszerei.* Ford. Hegedűs Pál. Budapest, 1895, Franklin-Társulat.

[2] Robin G. Collingwood: *A történelem eszméje.* Ford. Orthmayr Imre. Budapest, 1987, Gondolat; Edward H. Carr: *Mi a történelem?* Ford. Bérczes Tibor. Budapest, 1993, Századvég.

[3] Marc Bloch: *A történész mestersége. Történetelméleti írások.* Ford. Babarczy Eszter – Kosáry Domokos – Pataki Pál – Benda Gyula. Budapest, 1996, Osiris; Gérard Noiriel: *A történetírás „válsága". Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig.* Ford. Czoch Gábor et al. Budapest, 2001, Napvilág.

[4] Karl Löwith: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei.* Ford. Boros Gábor – Miklós Tamás. Budapest, 1996, Atlantisz; Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Ford. Hidas Zoltán – Szabó Márton. Budapest, 2003, Atlantisz.

történetelmélet és a történelem módszertanának a kérdéséről. Magyar (vagy magyar származású) szerző is többnyire csak idegen nyelvből lefordított munkájával van jelen ezen a területen.[5]

Némileg könnyít a helyzeten, hogy időről időre megjelennek szöveggyűjtemények is, amelyek változatos elvek szerinti válogatásban tesznek közzé fordított szövegeket a történetelméleti diskurzus köréből.[6] Külön színt képvisel ezek sorában a Gyurgyák János és Kisantal Tamás szerkesztésében közreadott, reprezentatív történetelméleti szöveggyűjtemény, amely jelen munka szerzőjének is kivételesen nagy hasznára szolgált. Az utóbbiban közreadott tanulmányok (könyvrészletek) előtt olvasható, Kisantal Tamás által írt szerzői portrék külön kis tanulmányfüzért alkotnak.[7]

Jelen sorok szerzője közel két évtizeddel ezelőtt vállalkozott elsőként arra, hogy próbaképpen rövid történetelméleti áttekintéssel szolgáljon, amely egyébként a társadalomtörténet-írás reprezentatív kézikönyve szá-

[5] John Lukacs: *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete*. Ford. Komáromy Rudolf. Budapest, 2004, Európa; Heller Ágnes: *A történelem elmélete*. Ford. Tarnay László. Budapest, 2001, Múlt és Jövő. Az egyedüli kivételek: Kelemen János: *Az ész képe és tette. A történeti megismerés idealista elméletei*. Budapest, 2000, Atlantisz; valamint Erdélyi Ágnes – Kelemen János: Történelemfilozófia: kérdések és perspektívák. In Kelemen János – Sziklai László szerk.: *Summa. A Filozófiai Intézet műhelyéből*. Budapest, 1987, MTA Filozófiai Intézete, 317–362.

[6] Glatz Ferenc – Niederhauser Emil vál.: *Történetelméleti és módszertani tanulmányok*. Budapest, 1977, Gondolat; N. Kovács Tímea vál., előszó: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, 1999, Kijárat; Thomka Beáta szerk., vál.: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000, Kijárat; Kisantal Tamás szerk.: *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003, L'Harmattan – Atelier; Takács Ádám szerk.: *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. Budapest, 2004, L'Harmattan – Atelier; Kisantal Tamás szerk.: *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Budapest, 2009, Kijárat; Molnár Attila Károly – Nagy Ágoston – Pap Milán szerk.: *Fogalomtörténet Koselleck után. A politikai nyelv kutatásának kortárs módszertana és gyakorlata*. Budapest, 2016, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpont.

[7] Gyurgyák János – Kisantal Tamás szerk.: *Történetelmélet*. I–II. Budapest, 2006, Osiris.

mára készült.[8] Az akkori kísérlet csak némileg vág egybe az immár könyv méretűvé duzzadt mostani szöveggel, melynek mind a felépítése, mind pedig a gondolati íve teljesen új. Egy ilyen munka elkészítésekor tanácsos tekintettel lenni a többi társadalom- és humán tudomány hasonló jellegű elméleti összefoglalására is. Ilyen vállalkozások pedig szerencsére akadnak idehaza. Közülük hadd utaljak néhány olyan munkára, amely az utolsó néhány évben látott napvilágot.[9] Külön és részletesebben szólnék arról a műről, melynek szerzője, bár a politikatudományt képviseli, több ponton is szemléleti közösséget mutat jelen könyv írójának a történetelméleti meggyőződésével.[10]

Szabó Márton célul tűzte maga elé idézett munkájában, hogy kidolgozza a még nem kellően meghonosodott, hol diszkurzívnak, hol interpretatívnak és hol pedig konstruktivistának nevezett politikatudományi szemléletmód elvi alapjait. A nyelvi fordulat nyomán kibontakozó humán és társadalomtudományi diskurzusoknak megfelelő olyasfajta szemlélet ez, amely a politika világát nem a maga pozitív tényszerűségében, nem puszta adottságként, hanem a politikai cselekvés során, az annak eredményeként előálló viselkedésformák, intézmények és szervezetek világaként mutatja be. A szövegnek tekintett cselekvést, amely tehát olvasható, a könyv szerzője szorosan összeköti az értelmezéssel, és a politikumot ezzel a nyilvános s kommunikált politikai cselekvés közegében helyezi el. A politika fogalma már nem valamilyen szubsztantív lényeggel bíró objektivitás többé, hanem az a szubjektivitás, amely társas kapcsolati formában, egyúttal nyilvánosan

[8] Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 2003, Osiris, 11–53.

[9] Sándor Klára: *Határtalan nyelv*. Bicske, 2014, SZAK Kiadó; Pléh Csaba: *A tanulás és gondolkodás keretei. A népi pszichológiától a gépi pszichológiáig*. Budapest, 2015, Typotex; Horn András: *Az irodalomesztétika alapjai*. Szerk. Fórizs Gergely. Budapest, 2017, Reciti Kiadó; Horn András: *Mitikus gondolkodás és irodalom. Irodalmi modalitás*. Szerk. Hegedüs Béla. Budapest, 2018, Reciti Kiadó.

[10] Szabó Márton: *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest, 2016, Osiris.

is megmutatkozik. Ami igazán döntő itt, az az értelmezés folytonossága, ami nélkül nincs objektiválás, nem lehetséges *par ecxellence* politikai létezés.

Amikor a diszkurzív politikatudomány elveti a tény pozitivista fogalmát, helyébe a diszkurzív politikai cselekvés elgondolását állítja. A politikai tény úgy és azáltal létezik csupán, hogy a politikai cselekvők politikai jelentéssel ruháznak fel valami olyasmit, aminek egyúttal politikai jelentőséget is kölcsönöznek. Ez így semmiképp sem valamiféle objektív adottság, hanem keletkeztetett létező. A keletkeztetés egyik fő eszköze és egyben meghatározó közege a nyelv, a nyelviség, vagyis a beszéd, valamint az írott szöveg, melyek egyaránt központi szerepet játszanak a politikai valóság determinálásában. A politikai cselekvés megfigyelésére és értelmezésére törekvő diszkurzív politikatudomány dolga, hogy a minél teljesebb megértés érdekében beható vizsgálatnak vesse alá ezeket a szövegeket. A diszkurzív politikatudományban, az oksági magyarázatok mellett, sőt olykor azok helyett, a megértés kerül előtérbe. A diszkurzív alapokra helyezett politikatudomány számára ugyanis a szabályok és normák nem eleve adott entitások, hanem olyasvalamik, amelyek az őket értelmező gyakorlatok termékeiként *lettek*. A nemegyszer konstruktivistának is nevezett, futólag felidézett fenomenológiai szemléletmód egyáltalán nem idegen jelen könyv szerzőjének a történetelméleti felfogásától sem.

Néhány szót szólnék végül munkám diszciplináris helyéről is. Történész beszél ez alkalommal elméletről, pontosabban: történészként, de elméleti igénnyel kívánok beszélni a történeti megismerés egynéhány kérdéséről. Ez a munka semmiképp sem történetfilozófia, még ha több is kíván lenni puszta történeti metodológiánál. A filozófia felől tekintve e könyv szaktörténész szerzője csupán *megfigyelő*, aki aktívan kiveszi a részét tudománya empirikus műveléséből. Ezen a határterületen lavírozva próbálja megfogalmazni a történeti megismerés általa kiemelt elvi problémáit. A dolgot illető reflexiói nem feltétlenül vezetnek minden esetben kategorikus, lezárt és egyértelmű következtetésekhez és tételes megfogalmazásokhoz. Ez részint abból fakad, hogy nem mindig van birtokában a biztos ítélőképességnek, részben pedig abból ered, hogy nem szeretné leszűkíteni az alkotó gondolkodás terét. Az alkalomadtán felmerülő dilemmák megfogalmazására és a bennük megho-

zandó döntés valószínű irányának a felvillantására vállalkozik a könyvében megpendített egyes kérdések kapcsán.

Nem vitás, a tapasztalati megismeréshez szokott gyakorló történészek könnyebben befogadnák a steril elméleti fejtegetéseket, ha az egyes történeti művekből vett példák sokasága kísérné azokat mintegy „illusztrációképpen". Erre a megoldásra biztattak egyébként azok a történészkollégáim is az MTA BTK Történettudományi Intézetében, akikkel a könyv egyik legelvontabb fejezetét megvitattam. Észrevételeiket ezúttal is köszönöm, és bevallom, egyet és mást meg is fogadtam a tanácsaikból és a kritikájukból. Továbbra sem kívánok azonban túlságosan nagy teret szentelni a szemléltető példák bemutatásának, jóllehet elszórtan erre is akad azért példa a történetelmélet tág szakirodalmában;[11] és helyenként magam is élek az itt adódó lehetőséggel. Ettől való tartózkodásomnak egyszerűen az az oka, hogy (1) nem minden elméleti tézis kínálja fel ezt a lehetőséget; (2) merőben esetleges, hogy adott esetben milyen történeti munka jelentheti a pozitív példát, miközben más munkák az illusztrálandó tézisnek ellentmondó bizonyítékkal szolgálnak.

A történetelmélet ma szinte a virágkorát éli a nagyvilágban. Ennek a nem *szubsztanciális*, sokkal inkább *analitikus* történetfilozófiának[12] a hatása érződik e könyv gondolati felvetéseiben és érvelésmódjában egyaránt. Nem történészeknek szóló tanmese ez arról, hogy hogyan kellene a történelmet

[11] Miles Fairburn könyvében minden egyes fejezet végén egy vagy több konkrét történeti mű hivatott szemléltetni, ugyancsak részletező módon, az adott fejezet elméleti mondanivalójának empirikus érvényességét. Az elvi posztulátumok ilyesfajta verifikálása azzal a fokozott veszéllyel jár, hogy amint Max Weber fogalmaz, „a történeti tudás az elmélet *szolgájaként* lép fel". Ez ugyanis könnyen azt a félrevezető látszatot keltheti a teoretikusban, hogy az elmélet és a történelem egy és ugyanaz a dolog. Max Weber: A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása". In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet*. II. 316–317. Fairburn munkája: Miles Fairburn: *Social History. Problems, Strategies and Methods*. Basingstoke, 1999, MacMillan Press LTD.

[12] Ehhez a fogalmi megkülönböztetéshez vö. Arthur C. Danto: *Analytical Philosophy of History*. Cambridge, 1968, Cambridge University Press, 1–16.

írniuk, hanem puszta elmélkedés arról, hogy mit csinálnak, amikor írják a történelmet. Azokkal a történész körökben ritkán tudatosított elvi kérdésekkel foglalatoskodom ebben a munkámban, melyek ismerete nélkül is lehet történelmet írni, de talán nem árt tudni a létezésükről, mivel láthatatlanul is ott munkálnak minden egyes gondolati rezdülés és minden egyes leírt mondat mögött. A dolgot kibeszélve akár még jobb történelem is kikerülhet a történész műhelyéből.

A TÖRTÉNELEM FOGALMA ÉS VÁLFAJAI

TÖRTÉNÉSZEK A TÖRTÉNELEMRŐL

Edward H. Carr *Mi a történelem?* című, eredetileg 1961-ben publikált előadás-sorozata nagy hatást gyakorolt a történészszakmára. Talán éppen azért is, mert gyakorló történész írta a könyvet, ennélfogva a benne foglalt történetelméleti fejtegetések sem valamely filozófiai diskurzus világához tartoznak. Tekintve, hogy mi magunk szintén ezt a fajta előadásmódot követjük, ráadásul Carr idézett munkája, amely immár magyarul is hozzáférhető, és feltehetően jól ismert a magyar nyelven olvasó közönség előtt, indokolt, hogy bemutassuk Carr könyvének a fő témáit és a szerző legfontosabb téziseit.[13] Ehhez csatlakozik a későbbiekben további két történetelméleti munka vázlatos ismertetése, hogy ezáltal érzékeltessük: milyen komoly átalakuláson esett át az utóbbi évtizedekben a történetírás elméleti fogalma.

1. Carr munkájában az egyik legérdekesebb s bizonnyal a legidőtállóbb felvetés a történeti tény meghatározását illeti. Az angol historikus álláspontja szerint a történész (a történelem) tényei nem puszta adottságok, melyek közvetlenül fakadnak a források adataiból, hanem konstrukciók, vagyis a történetíró saját alkotásai. „A történelmi tény státusa az értelmezés függvénye. Az értelmezésnek ez az eleme minden történelmi ténybe bekerül."[14]

2. Ezzel is összefügg, hogy Carr szerint a történetírás nem törvényeket állapít meg, hanem csupán *hipotéziseket* állít elő, melyeket azután igyekszik

[13] Carr: *Mi a történelem?*
[14] Uo. 12.

igazolni. A történetírás olyan szellemi művelet, melynek során a „tényeket értelmezéseik hálóján szűrik át, értelmezéseiket pedig a tények próbájának vetik alá".[15]

3. Ebből is ered, hogy Carr nem tekinti a történészt történelmen kívüli vagy történelem feletti megismerőnek, hanem olyasvalakiként számol vele, aki nyakig benne él saját kora társadalmi és szellemi világában. Következésképpen „csak akkor tudjuk maradéktalanul megérteni és méltányolni a történész munkáját, ha világosan látjuk, milyen álláspontról közelítette meg a témát; [...] ez az álláspont maga is adott társadalmi és történelmi talajban gyökerezik".[16]

4. Az utóbbihoz társul azon további elgondolása, amely a prezentizmus történetírói programjára és némiképp a filozófiai hermeneutika álláspontjára emlékeztet bennünket. Carr nem hagy kétséget aziránt, hogy: „A múlt csak a jelen fényében érthető; és a jelent csak a múlt fényében érthetjük meg teljesen."[17] Idézett felfogását mégsem nevezhetjük azonban hermeneutikus beállítottságúnak, mivel a múltbeli események és a jövőbe mutató célok közti dialógust szerzőnk belehelyezi az objektív megismerés perspektívájába. A jelen, helyesebben a jövő felől feltárulkozó múlt, Carr szerint, a múlt mind igazabb megismerését eredményezi. A történész annál jobban tudja, hogy mi történt a közeli és távoli múltban, minél tisztábban maga előtt látja a múlt kései következményeit, melyekkel a maga jelenében szembesül. Nem úgy áll tehát a dolog, hogy folyton mást tud meg ugyanarról a múltról, hanem szüntelenül jobban tudja, hogy mi történt korábban.

5. Ez a hermeneutika irányába mutató, egy adott ponton attól azonban elkanyarodó koncepció Carr azon elképzeléséből fakad, melyet a történelmi haladásról és a fejlődésről táplál magában. A történelem, amely a szüntelen változás maga, lényegénél fogva kumulatív folyamat: haladás és fejlődés. A változás mint haladás fogalma azt jelenti nála, hogy „a szerzett képessé-

[15] Uo. 58.
[16] Uo. 37.
[17] Uo. 51.

gek nemzedékről nemzedékre átadódnak", vagyis a természeti evolúciótól eltérően a történelem során „az elsajátított »vagyon« kerül átadásra". Ezen pedig azt érti, hogy az ember a történelemben egyre inkább szert tesz „a természet feletti uralom képességére, mely a történelmet a haladás történetévé tette".[18] Ebből ered a történeti megismerés hasonlóan kumulatív jellege, ami megalapozza a történeti tudás folytonos tökéletesebbé válását. „A történész aszerint értelmezi a múltat és aszerint válogatja ki a jelentős és meghatározó elemeket, hogy a dolgok milyen új célok felé haladnak."[19] Ennélfogva a történetírás is elkerülhetetlenül fejlődik, hiszen „egyre átfogóbb és mélyebb betekintést [...nyújt] az események menetébe, mely maga is haladó".[20]

6. A történetírás Carr szerint kétségkívül tudomány, ha nem is felel meg maradéktalanul a természettudományoknak. Tudomány voltát bizonyítja az is, hogy képes és alkalmas a tudás általános fogalmának a megalkotására. „A történeti művek olvasója – és írója – megrögzött általánosító, hisz a történész észrevételeit általa jól ismert történeti kontextusokba – vagy esetleg a saját korába helyezi."[21] Igaz, a történetírás némileg különbözik a szcientikus megismerési módtól, mert ahogy a tény mint konstrukció fogalma kapcsán majd kiderül, egyáltalán nem mentes az értékítéletektől. Még ha nem is feladata a történésznek erkölcsi ítéletet mondani a múltbeli dolgokról és személyekről, ettől nem tekinthet el teljes mértékben, mivel „ezek az ítéletek teszik a történészt azzá, ami";[22] a történeti értelmezés szükségképpen együtt jár az erkölcsi ítélkezéssel, értékítélettel. Fontos viszont, hogy ez az ítélkezés nem valamilyen elvont, tehát nem egy történelem feletti mérce alapján történik. „A komoly történész tudatában van annak, hogy az értékek jellege a történelmi körülmények függvénye, azt a történészt pedig, aki úgy állítja be, mintha az általa vallott értékek történelmen túli objektivitással

[18] Uo. 125.
[19] Uo. 118.
[20] Uo. 119.
[21] Uo. 60.
[22] Uo. 73.

bírnának, nem szabad komolyan venni."[23] A történeti ítélkezés kérdéskörét könyvünk utolsó fejezetében külön is megvizsgáljuk.

7. A történetírás tudományos jellegét bizonyítja végül, hogy a historikus az általa adott magyarázatokban a kauzalitás elvét érvényesíti. Carr szerint nincs igaza azoknak a teoretikusoknak, kivált Berlinnek és Poppernek,[24] akik szerint a kauzalitás elve történelmi determinizmust szül, mert kiiktatja a történelem hajtóerői közül a szabad akaratot. (Erről a kérdésről külön fejezetben szólunk majd.) Carr ahhoz tartja tehát magát, hogy bár mindig vannak hatóokok, de azok súlya korántsem egyforma. Az okok hierarchiájában ezért különbség teendő a racionális és a véletlenszerű okok között. A történész azt az okot tekinti racionálisnak, amely hézagmentesen illeszkedik a racionális magyarázat és értelmezés általa alkalmazott rendszerébe. Ennek során pedig az a meggondolás vezeti, hogy milyen, az adott kauzális eseménysor keretein túlmutató okokat lehet általánosítani, melyekből univerzális vagy tágabb hatókörű tanulságok vonhatók le.

8. Carr úgy látja, hogy a történész helyzete változóban van a maga korában: kezd kitágulni a történetírás horizontja. Hegel nyomán a történész eddig azt tartotta szem előtt, hogy a történelem fogalmát az állampítő, a történelmileg tudatos népekre alkalmazza. Ma megszűnni látszik e korlátozás létjogosultsága. „Napjainkban van először realitása annak, hogy a világot olyan népek összességének tekintsük, melyek minden tekintetben beléptek a történelembe, és már nem a gyarmati hivatalnok vagy az antropológus, hanem a történész érdeklődésének tárgyát képezik."[25]

A politikatörténész Carr, aki a Szovjetunió történetét kutatta, nem mutat túlzott elméleti érzékenységet saját kora (a hatvanas évek) fentieken túlmutató kurrens historiográfiai fejleményei iránt. Ezzel is magyarázható, hogy még csak tudomást sem vesz a struktúratörténet-írás (a francia *Annales*) ko-

[23] Uo. 79.

[24] Isaiah Berlin: Történelmi szükségszerűség. In uő: *Négy esszé a szabadságról.* Budapest, 1990, Európa, 181.; Karl R. Popper: *A historicizmus nyomorúsága.* Ford. Kelemen Tamás. Budapest, 1989, Akadémiai.

[25] Carr: *Mi a történelem?* 142.

rabeli jelenlétéről a történetírásban. Merőben más megfontolások munkálnak a szintén angol Peter Burke elméleti megközelítésének a mélyén. A kora újkori Európa kultúrtörténetének nemzetközileg kimagasló szakértőjeként számontartott cambridge-i historikus nem véletlenül tér vissza újra és újra a tisztán elméleti kérdésfelvetésekhez. Burke-nek, a történeti-antropológia egyik legkvalitásosabb művelőjeként kezdettől égetően nagy szüksége van az elméleti tájékozódásra, lévén, hogy a társtudományok, kivált az elméleti támpontokkal is szolgáló teoretikus diszciplínák szinte elengedhetetlenek saját szorosan vett empirikus vizsgálódásaihoz.[26]

A történetírás és az elmélet (helyesebben az elméletek) viszonyát öt különböző megközelítésben tárja elénk Burke.[27] Elsőként azt a folyamatot vázolja, melynek során a történetírásról levált az elméleti érdeklődés. Ennek máig érvényes eredményeként intézményesülhetett a szociológia a 20. században, mint elméletileg tudatos tudomány; eközben azonban elvesztette történeti affinitásának a maradékát is. Számos további társadalomtudomány is ezen az úton haladt tovább, mint egyebek közt a pszichológia, amely kísérleti (kísérletező) tudományként keletkezett, követve a természettudományos munkamódszereket és azok megismerési eljárásait; ekként önállósult továbbá a közgazdaság-tudomány is, melynek szcientizálódása a matematikai közgazdaságtannal teljesedett ki. Mind a pszichológia, mind pedig a közgazdaságtan tudatosan szakított a történeti szemlélettel, ezért is nevezik őket társadalom- és nem humán tudományoknak (bár közelebbi tárgyuk szintén maga az ember).

Új fejleményként a történetírásban is újraéled manapság az elméleti tájékozódás (ezzel párhuzamosan a társtudományokban pedig erősödik a történeti tudatosság), ami a társadalomtörténet (a struktúratörténet)

[26] A gyakorló történetírás és az elméleti érdeklődés összefonódásáról lásd Mary Fulbrook: *Historical Theory*. London, 2002, Routledge. Különösen 3–50.; Elizabeth A. Clark: *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn*. Cambridge, Mass., 2004, Harvard University Press. Különösen 9–28.; Simon Gunn: *History and Cultural Theory*. Harlow, 2006, Pearson, Longman. Különösen 1–25.

[27] Peter Burke: *History and Social Theory*. Oxford, 1992, Polity Press.

előtérbe kerülésének a következménye. A folyamat mai (az 1990-es évek eleji) végpontját olyan multidiszciplináris hatást kifejtő történészek, szociológusok, antropológusok és filozófusok fémjelzik, mint Fernand Braudel, Mihail Bahtyin, Pierre Bourdieu, Norbert Elias, Michel Foucault vagy Clifford Geertz. Ők és további mások azt a humán és társadalomtudományi látásmódot képviselik, amely képes közvetlen kapcsolatot teremteni egyfelől az elmélet és a történelem, másfelől a történetírás és a többi ember- és társadalomtudomány között. Burke megítélése szerint az összehasonlítás, a modellalkotás és típusképzés, a kvantifikáció, illetve a vizsgálat méreteinek a lekicsinyítése, a társadalmi mikroszkópia (a mikrotörténet) jelenti az elméletileg orientált történetírás legfontosabb eszköztárát. Tudatos programként elsőként a francia *Annales* történészei tűzték napirendre az összehasonlítást, ami napjainkban a makrotörténészek általánosan közkedvelt eljárása (erről munkánk egy alfejezete szól majd). Amilyen haszonnal jár a *komparáció* a megismerés számára, akkora veszélyt is magában rejthet. Az ennek során felmerülő dilemmák között Burke megemlíti, hogy az összehasonlítás éppúgy szolgálhatja az evolúciót minden további nélkül elfogadó történetszemléletet, mint a csak analógiás alapokon nyugvó (és korántsem valóban történeti) funkcionalizmust, amely egy időben a szociológiában és az antropológiában mérvadó szemléletmódnak számított.

A modellalkotás és a típusképzés mindig fontos eleme volt a történész módszertani arzenáljának, jóllehet a historikus nem mindig volt és most sincs mindig ennek tudatában. Újabban viszont egyre nagyobb az igény iránta: jó példa erre a Max Weber-féle ideáltípus fogalmának, vagy a Csajanov-féle paraszti családi gazdaság modellnek az egyre gyakoribb történetírói hasznosítása. Ha a történészek közül egyesek továbbra is nem titkolt ellenszenvvel viseltetnek az összehasonlítás és a modellalkotás iránt, az főként abból ered, hogy az illetők úgy gondolják: a modellek történeti alkalmazása gátat vet a történelmi változások dinamikus megjelenítésének.

A *kvantifikáció* az 1960-as és 1970-es években élte a virágkorát történész berkekben: mindenekelőtt a gazdaságtörténet és a történeti demográfia körében dívott. A számszerűsítés, a mérés módszere a mentalitás és a viselkedés kulturális jellegű történeti megközelítésében is otthonra lelt egy

időben. Később azonban komoly kritika érte a kvantifikálás történetírói gyakorlatát, sokan pedig megkérdőjelezték a módszer egyedül üdvözítő tudományos mivoltát.[28]

Az olasz *microstoria*, az angolszász történeti antropológia és a többi velük rokon törekvés célja az időben és térben konkrét, kis társadalmi egységekre, olykor az egyes egyénre szűkített (gyakorta esettanulmányként előadott) történeti ábrázolás narratív megjelenítése. Nem a globális összefüggések elméleti fogalmak segítségével történő rekonstruálása, hanem a múltban élt emberek *tényleges élettapasztalata és életvilága* áll a mikrotörténeti érdeklődés homlokterében. Ez a történetírói megközelítés módszertani és episztemológiai problémák sokaságát hozza felszínre (amilyen a történelem trivializálása, a történeti igazság relativizálása és egyúttal a múlt romantizálása), amely mind széles körű és heves viták forrása.[29]

Központi fogalmak címszó alatt Burke az elméletileg ma (hangsúlyozom: az 1990-as években) legfontosabbnak tetsző kutatási témákat és kategóriákat tekinti át. Az általa felsorolt 18 témából és fogalomból hadd emeljem ki ezúttal a családot és rokonságot, a közösséget és identitást, a szexualitást és társadalmi nemet *(gender)*, a fogyasztást és szimbolikus tőkét, a kommunikációt és befogadást, a hegemóniát, az ellenállást és a társadalmi mozgalmakat *(collective action)*, a gyámkodást és korrupciót, a mentalitást és ideológiát, a szóbeliséget és textualitást, a reciprocitást és a mítoszt. Fontos, hogy az említett témák és releváns fogalmak minden esetben egy-egy társadalomtudományi diskurzusnak képezik a szerves részét, s ez okból nem, vagy csak bizonyos nehézségek árán léphetünk át egyik történeti diskurzusból a másikba. A roppant szerteágazó témakörök és analitikus kategóriák

[28] Lawrence Stone: Az elbeszélés újjászületése. Megjegyzések a régi-új történetírásról. Ford. Szeberényi Gábor. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet*. II. 899–919. A modellalkotás történeti alkalmazhatóságának hazai elvi recepciójára lásd Kosáry Domokos: Modellalkotás és történettudomány. In uő: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Budapest, 1987, Magvető, 377–450.

[29] Az irányzat hazai elméleti recepciója: Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, 2014, L'Harmattan.

oly mértékben függetlenek egymástól, hogy amennyiben rájuk építenénk a történeti elbeszélést, akkor lehetetlenné válna bármilyen holisztikus ábrázolás és történeti vízió elérése. Ez a körülmény kétségkívül szétzilálja az eddig egységesnek tetsző történeti látásmódot. A szerző azzal a feszültséggel is foglalkozik e kérdés kapcsán, melynek oka, hogy a kutatók egymástól eltérő előfeltevéseket (és módfelett változatos nyelveket) vezetnek elő és honosítanak meg a történetírásban. Az ebből következő konfliktusok közül Burke háromnak szentel több figyelmet: a funkció (struktúra) és cselekvés (emberi ágens) között, a felépítményként tekintett kultúra (tudat) és a történelemben aktív erőként meghatározott kultúra (a kulturális antropológia értelmében vett kultúra) között, valamint a történetírás (és persze a szociológia, az antropológia) „tényeket" szolgáltató tudományossága és az azon felfogás közötti konfliktusnak, amely a történetírói szövegeket fikcióként határozza meg. Mindőjükről bőséggel olvashat majd az olvasó könyvünk hátralévő részein.

Burke arra a megállapításra jut, hogy a történetírás nem nélkülözheti ma már a funkció fogalmát. Ez számos veszélyt is magában rejt azonban, mert annak tekintetbevétele implicit módon feltételezi, hogy minden, ami létezik, funkcionálisan nélkülözhetetlen entitás. Ha ez valóban így lenne, akkor nem lehetne megadni a változás és a mozgás okát. A funkcionális elemzés mindig csak struktúrákról beszél, ugyanakkor mélyen hallgat az egyes emberekről. A *struktúrának* egyébként legalább három, egymástól különböző fogalma ismert: a marxista, a strukturális-funkcionalista, illetve a strukturalista felfogás szerint való struktúra. A marxista koncepciónak a szerző később külön is nagy figyelmet szentel. A fogalom funkcionalista meghatározása a struktúrát intézmények összetett rendszereként tételezi, ahol az intézmények funkcionális alapon kapcsolódnak egymáshoz és hierarchiát alkotnak. A strukturalista szemlélet viszont elsősorban a kultúra rendszereiként hivatkozik a struktúrára, amit nyelvi-kulturális entitásként határoz meg.

A strukturalizmus, kivált a posztstrukturalizmus nyomdokain haladva egyre inkább előtérbe kerül a *kultúra* fogalma. Ennek eredményeként a tény és a fikció korábban egyértelmű különbözősége is kezd elmosódni.

Amíg a posztstrukturalizmus szemléleti megalapozásában Michel Foucault episztemológiai munkásságának volt (van) kivételesen nagy szerepe, addig a történetírás mint narratív kifejezésmód elméleti kimunkálásában Hayden White szerzett magának elévülhetetlen érdemeket.

Burke a továbbiakban számba vesz még néhány hatásos elméleti konstrukciót is, amelyek közvetlenül szolgálják (szolgálták) a történelmi változás konceptualizálását, úgymint Herbert Spencer evolúcióelméletét, vagy Marxnak az evolúciót a revolúcióval elegyítő koncepcióját. Majd pedig felteszi a kérdést: van-e harmadik elmélet, amely az előbbi kettőt integrálhatná? A válasz megtalálása érdekében áttekinti az újabb elméletalkotó történészek (és szociológusok) elképzeléseit és közülük is kiemeli Anthony Giddens, Michael Mann, valamint Charles Tilly próbálkozásait. Bár szembeszökőek a különbségek az ő elképzeléseik között, mindegyiküknél nagy hangsúlyt kap a hatalom kérdése a történelmi változás magyarázatát illetően. Ezen elgondolások értelmében a kora újkorban a háborúk és a politika jelentette a történelmi jelentőségű változások döntő motorját, és végső soron a nemzetállam megteremtésének a politikai akarata szabta meg a dolgok későbbi alakulását.

Burke hat olyan történeti munkát vesz részletesebben is szemügyre, melyek tényleges interdiszciplináris szellemi erőfeszítésből születtek, és egyúttal elméleti szempontból is jelentősnek tekinthetők. Nyilvánvaló elméleti érzékenységük ellenére sem követik azonban a szóban forgó művek sem a spenceri, sem a marxi utat. A vizsgált munkák a következők: Norbert Elias *A civilizáció folyamata,* Michel Foucault *Felügyelet és büntetés,* Fernand Braudel *Mediterránuem,* valamint Emmanuel Le Roy Ladurie *Montaillou* című opusza. Ezek mellett a már magyarul is hozzáférhető történeti könyvek mellett Burke megemlíti még az úgyszintén francia Nathan Wachtel Peru spanyol meghódítása utáni történetéről szóló, valamint a chicagói antropológus, Marshall Sahlins Cook kapitányról szóló munkáját is.

Ha összevetjük egymással Carr és Burke elméleti munkáját, könnyen megbizonyosodhatunk arról, hogy robusztus átalakulás ment végbe a 20. század közepe és vége között a történetírás elméleti fogékonysága, illetve az elméleti kiindulópontok terén. A változások irányát *a történelem*

újragondolása jellegű diskurzusok elharapózása is mutatja, melynek egyik markáns megszólaltatója, az angol Keith Jenkins első, e témába vágó könyvét szintén ilyen címmel adta ki (az 1990-es évek dereka óta azonban már folyóirat is jelenik meg ezzel a címmel).[30]

Mi a történelem – teszi fel a kérdést Jenkins? A posztmodern szemléletet érvényesítő válasza szerint nem más az, mint a történetírás maga, a múlt immár letűnt világáról szóló tudományos diskurzus. A történészek diskurzusainak tárgya a múlt, ami azonban még nem történelem, mert a múlt kizárólag a diskurzus jóvoltából válik utólag történelemmé. A történelem és a múlt így két külön dolog, e kettő egybemosása, és akárcsak szinonimaként való kezelése, súlyos fogalmi zavarokat idéz elő. A kettő különneműségének a fő oka, hogy ugyanannak a múltnak több, egymástól eltérő története, változatos diskurzusa alakulhat ki, tekintve, hogy a múlt és a történelem nem egy és ugyanaz a dolog.

A fő kérdés így szól ezek után: mi módon közelíthetjük egymáshoz, miként illeszthetjük egybe a múltat és a történelmet? Mivel múltból, Jenkins szerint, egyetlenegy van, de számtalan történelem lehetséges, a történetíró megismerő tevékenysége számtalan bizonytalanságnak van kitéve. Mindenekelőtt azért, mert a történész a múltat nem ragadhatja meg a maga teljességében, lévén, hogy a múlt határtalan; ráadásul a történésznek a múltról szóló beszámolója nem pontos, mert a múlt nagy hányadáról semmilyen írott forrás sem maradt fenn. Ami pedig hozzáférhető e tekintetben, az meghatározott, bizonyos szempontoknak megfelelő módon, és többnyire az elit szája íze szerint mutatja számunkra a valamikori valóságot. Továbbá, a történész beszámolójának a hitelességét közvetlenül nem a múlt, hanem a többi történész beszámolója igazolja vissza; az utóbbiakkal egybevetve válik ellenőrizhetővé és eldönthetővé az *elbeszélés* történeti hitelessége és annak ténybeli pontossága. Nem létezik tehát egy alapvetően helyes, autentikus „szöveg", melynek egyik-másik értelmezése puszta variáns. Mivel a múlt történetírói megjelenítése mások (az ágensek) szemére és fülére hagyatkozó interpretáció, a történelem ezáltal a történetíró saját konstruk-

[30] Keith Jenkins: *Re-thinking History*. London, 1991, Routledge.

ciója. Végül, a történész jóvoltából immár történelemként tálalt múlt éppen olyan, amilyennek ez a múlt a történész saját korából látszik: ahogyan mi a múlt termékei vagyunk, akként a múlt története is a mi saját alkotásunk. Ebből következően a történelem kevesebb is (mivel töredékesebb), ugyanakkor több is, mint a múlt. A történész egy bizonyos szempontból többet (legalábbis biztosan mást) tud a múltról, mint az a valaki, aki benne élt és tevőlegesen formálta vagy elszenvedte ezt a múltat. A történetelméletben konstruktivistának nevezett idézett elgondolásról könyvünkben vissza-visszatérően beszélünk majd.

A történelem annak a hivatásszerűen végzett szellemi tevékenységnek az eredménye, amely korántsem öncélú, miután sok szálon kapcsolódik egy bizonyos foglalkozási csoport, a történészek társadalmi (egyetemi, akadémiai, kultúrpolitikai) életútjához, egyszersmind idomul a befogadók (az olvasók, a szellemi elit, a politikusok) igényeihez is. Ez azt is jelenti egyúttal, hogy a történelem (a történetírás) sem mentesül az ideológiák befolyásától.

Ha a múltat sokféleképpen, jóllehet egymással *egyenértékű módon* meg lehet jeleníteni, és ezek a történetképek mind legitimek, akkor máris nyakig benne vagyunk a posztmodern szellemi miliőben. A posztmodern állapot természetes velejárója, hogy számos történelmet el lehet gondolni a szakszerű történelem fogalmi keretein belül, de akár azon kívül is. A témák, a módszerek, a műfajok egyidejű pluralitása jegyében a múlt számtalan történelemre bomolhat, ahogy ez végül be is következik korunk kaotikus és szétesett történetírói gyakorlatában.[31]

Ennek a néhány kiragadott példának a felvillantásával kívántam érzékeltetni, hogy (1) a történetírók elméleti kérdésekről vallott elképzelései

[31] A posztmodern történet fogalmának néhány további meghatározása: Beverley Southgate: *History: What and Why? Ancient, Modern, and Postmodern Perspectives*. London, 1996, Routledge; Alun Munslow: *Deconstructing History*. London, 1997, Routledge; Callum G. Brown: *Postmodernism for Historians*. Harlow, 2005, Pearson, Longman. A posztmodern történetelmélet legalaposabb bemutatása és kritikája. Ernst Breisach: *On the Future of History. The Postmodernist Challenge and its Aftermath*. Chicago, 2003, University of Chicago Press.

meglehetősen nagy átalakuláson estek át az idők során; (2) a történetírás önmagában sem egységes szellemi tevékenység, egyes áramlatai így egymástól eltérő episztemológiai elveket vallnak vagy vallhatnak a magukénak. Ezt a benyomást tovább erősítheti egy olyan áttekintés, ahol a filozófusoknak a történetírást, a történeti megismerést illető változatos elképzelései tárulnak a szemünk elé.

FILOZÓFUSOK A TÖRTÉNETÍRÁSRÓL

Attól függően, hogy ki milyen viszonyt ápol a történeti kutatás és ábrázolás tárgyával, e tárgy „szellemével", Hegel a történetírás három válfajáról, az *eredeti,* a *reflektáló,* illetve a *filozófiai* történelemről beszél. Mindegyikük hátterében az a tudatos törekvés munkál, hogy a történész ragadja meg és rögzítse azt a múltat, aminek már csupán az emlékezete él; és mindezt a halhatatlanság érdekében teszi, egyúttal megalkotja a történelem fogalmát. Hiszen: „Egy nép tulajdonképpeni története tudatának kialakulásával kezdődik."[32] A történelmi tudat vagy *tudatosság (historia rerum gestarum)* történelmet *(res gestae)* konstituáló szerepe, ez Hegel tézise, a történelem „kezdetét" szorosan hozzáláncolja az állam fogalmához: csak az államhoz kötött emberi létezés teremthet tudatos történelmi emlékezetet és egyben írásos mnemotechnikát.

Az eredeti történetírók (Hérodotosz, Thuküdidész) saját koruk és világuk történéseit beszélték el, és ezt „tették át a szellemi képzet birodalmába". Az ő történeteik, ennek megfelelően, közvetlenek és partikulárisak, mert anyagukat a jelenvaló és eleven környezetből veszik. Az ókori szerző azt írja le, amiben többé-kevésbé maga is részt vett, amit átélt: ezek az elbeszélések így rövidebb időszakokról szóló egyéni beszámolók. Az eredeti történetíró és az általa elbeszélt cselekmény szelleme egy és ugyanaz, mivel az író azok rendjéből, az államférfiak vagy a hadvezérek sorából való, akik

[32] G. W. F. Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról.* Ford., utószó és jegyz. Szemere Samu. Budapest, 1979, Akadémiai, 139.

tetteit elbeszéli. Az eredeti történetíró nem feldolgozza (reflektálja), hanem közvetlen formában továbbadja az elbeszélni kívánt világ képét: a szövegében jelen lévő fikció (egy politikai beszéd mint írói alkotás) mélyen benne gyökerezik az író korának a műveltségében, az tehát nem más, mint saját korának a beszéde.

A történelem (vagy a történetírás) egy további faját nevezi Hegel reflektálónak. „Jellege az, hogy túlmegy a jelenvalón. Előadása nem egy különös korra van elgondolva, hanem szellem tekintetében túlmegy rajta."[33] Ez a történelem, amely immár a múltat beszéli el, háromféle alakot ölt. Létezik úgy, mint *általános* történetírás, amely egy nép, ország vagy a világ egész történetének az áttekintése. „Ezek szükségképp kompilációk, amelyekhez fel kell használni az eredeti írókat, másoknak az értesítéseit [...]. Itt a történeti anyag feldolgozása a fődolog; de ehhez az anyaghoz a feldolgozó a maga szellemével közeledik, amely különbözik a tartalom szellemétől."[34] Hegel e mellett szót ejt a történetíró saját külön szelleméről is, melyet a historikus visz bele az általa elbeszélt múltba. „Különösen azok az elvek lesznek itt fontosak, amelyeket a szerző részint maguknak az általa leírt cselekedeteknek és eseményeknek tartalmáról és céljáról csinál magának, részint arról, hogyan akarja a történelmet elkészíteni."[35] A történész, Hegel szerint, elsőként kiválasztja a múlt számára jelentésteli „tényeit", és igyekszik magyarázatot találni rájuk; mindezt pedig belefoglalja egy összefüggő és jelentést hordozó elbeszélésbe. Hegel idézett gondolatát érdemes külön is kiemelni, mert a történelmi tény és az elbeszélés kapcsolatáról folyó mai diskurzus mélyén kimondatlanul is Hegelnek a tények összegyűjtése és történeti elbeszéléssé formálása közötti különbségtevése látszik hatni.

A reflektáló történelem, amely tehát immár elszakad a közvetlenül érzékitől, olyan kényszerű absztrahálás (szelektálás és az események bizonyosfajta meghatározásokba való összevonása), amely mindenképpen szárazabb és egyhangúbb beszámoló a múltról, mint volt az eredeti történelem szerinti

[33] Uo. 141–142.
[34] Uo. 142.
[35] Uo.

elbeszélés. Ugyanez áll a reflektáló történelem egy további fajtájára, a *pragmatikus történetírásra* is, holott az utóbbi szintén jelen idejű narratíva. Ez esetben azonban már nem az eredeti történelem egyidejűsége dominál, mivel a szerző tudatosan egybemossa a jelent a múlttal; a múltat amellett, hogy szenvtelenül elbeszéli, egyben meg is ítéli a történetíró, amikor a jelenből visszatekint a valamikori jelen adott eseményeire. „Ez megszünteti a múltat, és jelenvalóvá teszi az eseményt. Pragmatikus reflexiók, bármennyire elvontak, így valójában a jelenvalót alkotják, és a múlt elbeszéléseit mai életté elevenítik."[36] Közvetlenül a pragmatikus beállítottságból fakad, hogy a történelem ez alkalommal gyakran a morális példatár szerepére korlátozódik, és a múlt tanulmányozása legföljebb a műveltség gyarapítását szolgálja. A jelen és a múlt azonban, Hegel szerint, sohasem feleltethető meg egymásnak tisztán mechanikus módon, a pragmatikus történetírás ezáltal célt téveszt és végül elerőtlenedik. „Így unni kezdték az ilyen reflektáló történelmeket; s visszatértek a pontosan véghez vitt leírásokhoz, egy eseménynek minden szempontból leírt képéhez."[37] Megjegyzem: a pragmatikus történelem itt megelőlegezett fogalma a 20. századi történetelméleti gondolkodásban tér majd vissza a *gyakorlati történelem* fogalmában; Michael Oakeshott e meghatározását élete vége felé Hayden White is átveszi. A könyvben erről később gyakran lesz még szó.

Saját korának meghatározó történetírását Hegel a reflektáló történelem *kritikai* válfajaként nevesíti. „Itt nem magát a történelmet adják elő, hanem a történelem történetét, a történeti elbeszélések megítélését s igazságuk és hitelességük vizsgálatát."[38] A pragmatikus, tehát ítélkező történetírás szubjektivizmusát legyűrendő a kritikai történészek (Hegel ezúttal Niebuhrt említi az irányzat fő képviselőjeként, de akár Rankét is szóba hozhatta volna) a kritikai, lényegében a filológiai eljárást alkalmazzák másvalakik történeti elbeszéléseinek az elbírálására, hitelességük megállapítására. Ez már úgyszólván a történetírás története, a történelemről szóló eszmék története.

[36] Uo. 143.
[37] Uo. 145.
[38] Uo. 145–146.

A reflektáló történetírás fogalmához tartozik Hegel szerint az általános történelem *speciális* megközelítése is, az a fajta történet, „amelyet kiemelnek egy nép gazdag életéből, az általánosság egész összefüggéséből".[39] Ilyennek tekinti a német bölcselő a művészet-, a vallás-, a tudomány- s különösen a jog- és alkotmánytörténetet. Az utóbbiak kiemelkedő helyét többi közt az államhoz, mint az általános történelem vezérfonalához fűződő szoros viszonyuk indokolja.

Mindezek betetőzéseként ott találjuk végül azt a speciális történetet, mármint a *filozófiai világtörténetet,* amely éppoly általános, mint a többi érintett sajátos történet, „de nem valami különös, amelyet elvontan kiemelnek úgy, hogy eltekintenek más szempontoktól. A filozófiai szemlélet általános mozzanata épp maguknak az eseményeknek irányító lelke, a cselekedetek, egyének és események Hermése, a népek és a világ vezetője".[40] Ez utóbbi kifejtését Hegel magának vindikálja. Ezt illető elgondolásának a veleje pedig így foglalható össze: a történelem a szellem önmegvalósítása, ez a történelem maga, amely „nem elvontan általános, hanem konkrét és teljességgel jelenvaló; mert szellem, amely örökké önmagánál van és amelynek számára nincs múlt".[41]

Hegel a történeti tudás típusainak fenti megkülönböztetése során egyértelműen episztemológiai szempontokat érvényesít: főként az izgatja őt ennek során, hogy mennyiben felelnek meg ezek a történeti tudásformák az objektív és igaz megismerés kívánalmainak. A gondolkodás és a lét hegeli azonosságának a fogalma rejtőzik mindennek a mélyén, amely kellő indok a tudás középpontba állítására; a történelem ez okból úgy jelenik meg nála, mint a szellem önmagára találása és önmagával való megbékélése az abszolút tudás alakjában. „Ha egyszer a tudás a cél, Hegel számára fel sem merülhet a kérdés, hogy mi a történelem (vagyis a történelemről való tudás) haszna az élet számára" – jegyzi meg Kelemen János ezzel kapcsolatban.[42] Ez a prob-

[39] Uo. 146.
[40] Uo. 147.
[41] Uo.
[42] Kelemen János: Hegel és a történeti metodológia. In uő: *Az ész képe*... 88–89.

léma közvetlenül is felveti a történeti megismerés objektivitását, amellyel könyvünk záró fejezetében foglalkozunk beható módon.

A hegeli történetfilozófiát szenvedélyesen bíráló Nietzschét is elevenen foglalkoztatja ez az utóbbi probléma. Nietzsche történeti tudásformákról kidolgozott tipológiáját Kelemen méltán nevezheti pragmatikainak, hiszen Nietzsche számára minden történetírás hegeli értelemben vett pragmatikus történelem. „A történelmi műveltség csakis egy hatalmas, új életfolyamnak, például egy keletkezőben lévő kultúrának a kíséretében volna valami üdvös és jövőt ígérő, tehát csakis akkor, ha egy magasabb erő az ura és irányítója, s nem ő maga uralkodik és irányít."[43] Ennek megfelelően Nietzsche nem a történetíró és a történetírás egyes fajtáit, hanem azokat az általában megmutatkozó igényeket rendezi különálló típusokba, amelyek befolyásolják az emberek történelemhez fűződő viszonyát. „Az élő ember három tekintetben igényli a történelmet: igényli mint tevékeny és törekvő lény, mint megőrző és tisztelő lény s mint szenvedő és szabadulásra szoruló lény. A viszonyulás e hármasságának a történelem tanulmányozási módjának hármassága felel meg: ha tetszik, monumentális, antikvárius és kritikai történetírást különböztetünk meg."[44]

A tevékeny és törekvő lény történelem iránt való szükségletét a monumentális történetírás elégíti ki, a múltnak ez a szemlélete ugyanis „foglalatosság mindazzal, ami az elmúlt korokban klasszikus és ritka". Az ember megtudhatja belőle, „hogy a nagyság, ami egykor létezett, kétségkívül egyszer *lehetséges* volt, s ennélfogva talán egyszer ismét lehetséges lesz; bátrabban járja útját, mert immár a kétség, mely gyengébb óráin meglepi, hogy nem a lehetetlent akarja-e, félre lett takarítva az útból".[45]

A múlt dicsőségét a pozitív ösztönzés szándékával visszhangzó *monumentális* történetírás helyett a csak tiszteletet és megőrzést érző lény az *antikvárius* történetírást választja magának, azt, amely annak a biztos tu-

[43] Friedrich Nietzsche: *A történelem hasznáról és káráról*. Ford. Tatár György. Budapest, 1989, Akadémiai, 36.
[44] Uo. 37.
[45] Uo. 39.

datával és érzületével látja el, hogy: „Itt lehetett élni [...], mert itt most is lehet élni; itt majd ezután is lehet élni, mert szívósak vagyunk, s bennünket nem lehet máról hónapra megtörni."[46] Sem az utóbbi, sem pedig a monumentális történetírás nem alkalmas azonban arra, hogy a múltat feloldjuk a tiszta tudásban. Ami azt bizonyítja, hogy ha a történelem nem szolgálja ezen a módon az életet, annak „a múlt maga vallja kárát".[47] Égetően nagy szükség támad tehát a *kritikai* történetírásra, amely végeredményben a múlt ítélőszéke. „Nem az igazságosság ül itt törvényt; még kevésbé a kegyelem hirdet itt ítéletet: hanem egyedül az élet, ez a sötét, nyugodni nem tudó, kielégíthetetlenül önmagát sóvárgó hatalom. Ítélete mindig könyörtelen, mindig igaztalan, mert nem a megismerés tiszta forrásából fakadt; ám a legtöbb esetben az ítélet ugyanúgy hangoznék akkor is, ha maga az igazságosság hirdetné is ki."[48] Nietzschének Hegeltől gyökeresen eltérő véleménye van arról, hogy a történetíró ítélkezhet-e vajon a múlt felett. Nietzsche szerint igen, bár a fenti idézetben benne foglaltatik az is, hogy az ítélethozatal nem közvetlenül a múltból (a „tiszta megismerésből"), hanem a jelennek a múlttól való eltávolodásából fakad. A történeti ítélkezés kérdéskörét szintén tárgyaljuk majd könyvünk egy későbbi fejezetében.

Nietzsche szerint a történetírás említett válfajainak az eluralkodása a múltra, valamint a jelenre, egyszóval magára az életre nézve egyaránt káros következményekkel jár. Különösen veszélyes a tudományos történetírás, mint olyan térfoglalása mai (az akkori) gondolkodásunkban. Ez ugyanis azzal jár, hogy teljes mértékben a történetiség tudata itatja át az életet: „Mostantól, szól Nietzschéből a próféta, nem az élet uralkodik egyedül, s nem ő tartja többé kordában a múltról való tudást."[49] Ezért is van oly nagy szükség, Nietzsche szerint, a felejtésre. Ezt illető figyelmeztetése azonban a historizmus korában, a 19. században jószerivel pusztába kiáltott szó maradt. A kollektív emlékezet ma ugyancsak megnövekedett szerepe folytán

[46] Uo. 43.
[47] Uo. 44.
[48] Uo. 46.
[49] Uo. 48.

azonban a dolognak megvan a maga különös aktualitása. Erről, súlyának megfelelően, külön és részletesen beszélünk majd a könyv megfelelő helyén.

Olyan, nemrég elhunyt történetfilozófussal fejezzük be szemlénket, aki a múlt elbeszélésének az alternatíváiról beszélve semmilyen különösebb jelentőséget nem tulajdonít az emlékezésnek és az emlékezetnek. Hayden White arra az általános kérdésre kíván válaszolni, „hogy a tudás miképp formálható elmondássá, hogy az emberi tapasztalat miképp alakítható olyan formájúvá, mely megfelel a jelentés [...] struktúráinak".[50] Mivel az elbeszélés az egyedüli kifejezőeszközünk, ez az a „metakód [...], amely biztosítja, hogy a közös valóság természetéről szóló transzkulturális üzenetek szabadon áramolhatnak", amiről így szinte mindent elmondhatunk, ha összehasonlítjuk egymással a történelem egyes narratív és nem narratív megjelenítési módozatait. A történeti megjelenítésnek, White szerint, három alapvető formája ismeretes: az annales, a krónika és az igazi történelem. Az első kettő „tökéletlen" történelem, mert nem igazán narratív a bennük megnyilvánuló előadásmód. Az igazi történelemben az események már egy elbeszélés keretébe illeszkednek (amelynek van kezdete, közepe és vége), és amely egyúttal a források szakszerű kezelését, a történeti kronológia elvének az érvényesítését is megköveteli, mely utóbbi az események ok-okozatiságának az egyértelműsége miatt oly fontos kívánalom. A teljesen kifejlett történetírói narratív diskurzusok alternatívájaként feltüntetett annales még nem rendelkezik történet (sztori) formával (hiszen nincs sem eleje, sem vége), és az elbeszélő sem utal a benne szereplő tények egymás közötti kapcsolataira; az annales egyedüli rendezőelve a pőre időbeli egymásutániság minden különösebb gondolati tartalmi összefüggés nélkül. A krónika szintén követi a kronologikus rendezőelvet, habár ez a zsáner a megtörténtek elbeszélésének már valamivel „fejlettebb" módja: több benne a narratív koherencia. „A krónikának van központi alanya: egy egyén, település vagy térség élete; valamely jelentős vállalkozás, háború vagy keresztes hadjárat; egy bizonyos intézmény, például monarchia, érsekség vagy

[50] Hayden White: A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. Ford. Braun Róbert. In uő: *A történelem terhe*. Összeáll. Braun Róbert. Budapest, 1997, Osiris, 103–104.

apátság."[51] Mivel azonban a krónika sem alkot kerek történetet, inkább csak ígéri a lezárást, amivel azonban végül adós marad (a történet egyszerűen véget ér), ez az elbeszélési mód sem tekinthető többnek részlegesen megvalósult történelemnél. Nincs meg benne az a diszkurzív (narratív) végkifejlet, amely visszamenőlegesen megvilágítaná a történetben előadott eseménysor kezdettől adott értelmét. Az annales és a krónika mint „primitív történetek", bár tökéletlen történetelbeszélési módozatok, ugyanakkor a történelmi valóság érett történetírói diskurzusának a lehetséges alternatíváit is jelentik egyúttal! White a gondolatmenet e pontján Benedetto Croce egyik elképzelését fejleszti tovább, mely szerint „a krónika és a történelem nem úgy különböztethetők meg, mint a történelem két formája, amelyek kölcsönösen beteljesítik egymást vagy egymás alárendeltjei, hanem mint két különböző szellemi *magatartás*".[52]

White azt az elbeszélést tekinti kifejlett történeti narratívának, amely a mondanivalóját cselekményes formában adja elő, ennélfogva „az elbeszélés cselekménye az eseményekre rákényszerített jelentéssel a történet szintjén végül olyan szerkezetet hoz létre, amely azt sugallja, hogy e szerkezet az eseményekben mindvégig jelen volt". Végül még hozzáteszi: „a történeti elbeszélés a valóságot alakkal ruházza fel, és olyan formális koherencia felöltésével teszi kívánatossá, amely csupán a történeteknek sajátjuk".[53] White fogalmai szerint a történelmi elbeszélés nem az események egyszerű reprodukálása (mimézise), hanem szimbólumok összetett rendszere, amely a fikciós beszéd megszokott, az európai kultúrkörben meggyökeresedett eszköztárát használja. Ezzel a kérdéssel később igen részletesen foglalkozunk könyvünkben.

[51] Uo. 128.

[52] Benedetto Croce: A történelem filozófiája. Történelem és krónika. In uő: *A szellem filozófiája. Válogatott írások*. Ford. Rozsnyai Ervin. Budapest, 1987, Gondolat, 557. Hayden White egyúttal Morton White-nak is adósa a szóban forgó megkülönböztetésért. William H. Dray: *Philosophy of History*. Upper Saddle River, NJ, 2002, Prentice Hall, 92.

[53] White: *A történelem terhe*... 134.

Bevezetőnkben – az egyes gondolkodók történelemről vallott felfogásait felidézve – arra igyekeztünk rámutatni, hogy a történetírásnak egynél több *választható* változata létezik. Ha ennyire sokféle módon elmondható története van a múltnak, és ilyen sok különböző igény kielégítésére szolgáló történelem létezik egymás mellett, akkor kétséges, hogy képviselhet-e közülük bármelyik is kizárólagos történeti tudást. Ennek a kérdésnek a megvitatása áll munkánk középpontjában, amihez egy sor episztemológiai megfontolás számbavételére van szükség. Kezdjük mindjárt az egyik alapvető probléma megvilágításával, amely a tudományos történeti tudás elvi kiindulópontja, a történeti tény fogalmának a meghatározásával.

1.

A TÖRTÉNETI TÉNY

A történelem mint elbeszélt múlt abban tér el az elbeszélés többi válfajától, hogy egykor valóban megtörtént események és nem többnyire vagy részben elképzelt és kitalált valóság képezik közelebbi tárgyát. Csakhogy a történész – ritka kivételektől eltekintve – személy szerint közvetlenül nem szemtanúja annak, aminek hű képét igyekszik adni. A történész képzelőereje sincs azonban teljesen híján valamiféle tapasztalatnak, például annak, amit a filozófiában az *észlelési hit* fogalmával szoktak leírni.[54] A múltat illető történészi tapasztalat lehetőségével a történelmi források kecsegtetnek, amelyek a történészt úgymond összekötik a valamikori eseményekkel, a kortársaknak a múltbeli eseményekről szerzett, a forrásokban rögzített tapasztalataival és tudásával. Ezen tanúbizonyságok referenciális hitele azonban számos problémát is felvet. „Abszolút értelemben nincs jó tanúbizonyság; csak jó vagy rossz tanúbizonyságok vannak" – szól Marc Bloch megállapítása.[55] Két

[54] A történeti (történetírói) képzelet fogalmát Collingwood írja le és elemzi revelatív módon: Collingwood: *A történelem*... 293–312.; az észlelési hit fogalmáról lásd Maurice Merleau-Ponty: *A látható és a láthatatlan*. Ford. Farkas Henrik. Budapest, 2007, L'Harmattan – SZE Filozófiai Tanszék. Az észlelési hit metaforájával érvel a történeti megismerés objektivitása mellett Carr is. „Abból, hogy egy hegyet különböző szemszögből különböző formájúnak látunk, még nem következik, hogy a hegynek ne lenne objektíven létező formája, vagy hogy formáinak száma végtelen volna." Carr: *Mi a történelem?* 25. Az idézett hegyhasonlat nagyon népszerű a történetírói objektivitást az észlelési hit alapján magyarázók körében.

[55] Bloch: *A történész*... 75.; a tanúbizonyság, másként a történeti evidencia fogalmáról: Collingwood: *A történelem*... 312–346.

ok is említhető arra nézve, hogy a kortárs megfigyelő (a forrást keletkeztető személy) nem a valóságnak megfelelő módon számol be saját élményeiről és tapasztalatairól: az egyik, hogy megfigyelőként milyen volt a pillanatnyi állapota, a másik, hogy mennyire volt figyelmes a megfigyelés során. Hozzátehetjük, a történelmi élményt (tapasztalatot) éppúgy meghatározza a megfigyelő pontos helyzete, mint az, hogy milyen nézőpontból, milyen érdekek jegyében szerezte tapasztalatait a kérdéses történelmi eseményről.

A történetírás mint szaktudomány 19. század eleji-közepi kialakulása annak a szilárd meggyőződésnek az alapján történt meg, hogy a források adatai közvetlenül a történelem tényeire vonatkoznak. A forrásadatok megismerése és tárgyilagos reprodukálása önmagában is elegendő ahhoz, hogy a történész birtokba vegye a múlt igaz ismeretét és kimondja a tudományos igazságot. Ennek az episztemológiai meggyőződésnek a segítségével vált a történetírásból ténytudomány, amely az üres történetfilozófiai spekulációk helyett a tapasztalati bizonyosságok erejére akar és tud támaszkodni a múlt igaz históriáját előadandó.

Ennek a pozitivista tudományeszménynek a jegyében fektették le a történetírói munkamódszer szigorú logikai rendjét. Ha kizárólag a forráskritika által hitelesített adatok segítségével férhetünk hozzá a történelem igaz tényeihez, akkor első lépésben a tényt dokumentáló adatok gondos összegyűjtése képezi a kutató feladatát (ez az anyaggyűjtés fázisa); ezt követi az adatokból megismert tények ok-okozati rendbe szerkesztése, hogy végül a tények elbeszélés formájában történő „beszéltetésével" érjen révbe a történészi munka. Ez utóbbi nem mindig különül el határozottan az anyaggyűjtéstől, mivel a tények, amelyek úgymond „önmagukért beszélnek", minden különösebb értelmezői belemagyarázás és erőfeszítés nélkül is a kifejezik valóságot, arról tanúskodva, hogy mi volt a múlt, és ténylegesen hogy volt. Ez a meggyőződés rejlik a forrásközlés mint legitim történetírói műfaj hátterében is. Ha a múlt valósága a tényekben közvetlen módon adott, akkor elég közreadni a források szövegeit, mert belőlük azonmód kikerekedik a múlt hamisítatlan képe. Feltéve persze, hogy a teljesen megbízható „hírértékű" forrásokat gyűjtötték össze és válogattuk ki a közszemlére tétel érdekében.

A források adatai révén közvetlenül birtokba vett tényszerű valóság fogalma a történetírás mint szaktudomány legidőtállóbb szemléleti meggyőződése. Jól mutatja ezt az is, hogy a tény említett dogmájával szemben időnként felmerülő kételyek és ellenérvek mindig beleütköznek a történetírói céhes szakma, a „normál tudomány" (T. Kuhn) konok ellenállásába. Talán azért is történik ez, mert a tény objektivitásának a koncepciója hivatott megalapozni a történetírói megismerés vitathatatlan tudományosságát. Nem véletlenül tartja szilárdan magát ma is az a történetírói hitvallás, mely szerint a forrásokból nyert *atomi* tények azonmód felkínálják a történeti elbeszélés lehetőségét. Az adat, ezek szerint, azonos a történeti ténnyel, de legalábbis annak része. Ha nem így volna, akkor lehetetlen lenne a tény kielégítő azonosítása. Egyedül a forráskritikai eljárás dönt tehát afelől, hogy mi a forrásbeli adat kapcsolata a történeti tényhez. „Az a sok helyen ránk hagyományozott adat, hogy a törökök 1526. augusztus 29-én délután Mohácsnál legyőzték a magyarokat, olvassuk e történészi krédó jellegzetes megfogalmazását, nyugodt lélekkel és minden külön forráskritikai vizsgálódás nélkül ténynek tekinthető. Ezzel szemben az az adat, hogy Árpád fejedelem 907-ben halt meg, sajnos, nem tekinthető minden további nélkül ténynek, nem azért, mert ezt az adatot csak egyetlenegy forrás, Anonymus őrizte meg, hanem azért, mert Anonymus krónikájának egyetlenegy más forrásból ellenőrizhető évszáma sem jó. A történeti élet egykori tényét ebben az esetben csak fogyatékosan tudjuk rekonstruálni: Árpád fejedelem a honfoglalás utáni években halt meg."[56]

E mélyen meggyökeresedett felfogás feltűnő gyengéje, hogy egyenlőségjelet tesz a múlt eseményei és annak tényei közé; kizárólag ezen az alapon tekinti ténynek azt, ami az eseményeket *megbízhatóan* dokumentáló adatok formájában a történész kezébe kerül. Ugyanakkor már Bloch is arra figyelmeztetett bennünket, „hogy ha csak az ilyen, minden magyarázattól mentes tények lehetnének bizonyosak, akkor a történelem hozzávetőleges megjegyzések sorozatából állna, s nem volna igazán nagy szellemi kétsé-

[56] Heckenast Gusztáv: Mi a történeti tény? *Történelmi Szemle,* 1980/4. 677.

tősége. Szerencsére nem így áll a dolog".[57] A történeti tény, szögezzük le tézis gyanánt, *nem, mint atomi egység adott számunkra, és nem esik egybe az egyszeri esemény fogalmával sem.* Koselleck rámutat, az utólag megismert események tényszerűsége korántsem fedi le a múltbeli összefüggések teljes egészét. „Minden történetileg kikutatott és előadott esemény a »tényleges« fikciójából táplálkozik, maga a »valóságos« azonban elmúlt." Ami nem azt jelenti persze, hogy a tény valamely esemény merőben tetszőleges vagy önkényes konstrukciója lenne. A forráskritika valóban meggátolja, hogy a valóságtól idegen, azt meghamisító tény léphessen az esemény helyébe. „A források ellenőrzése megszabja, hogy mit nem szabad állítani. A lehetséges állításokat azonban nem írja elő. A történészt [ilyenformán csak] negatív értelemben kötik a letűnt valóság dokumentumai."[58]

Paul Veyne ennél egyértelműbben fogalmaz, amikor kijelenti: „[a] tények nem úgy léteznek, mint a homokszemek. A történelem nem determinált atomi szinten [...], hiszen a »tények« nem elszigetelten léteznek: a történész teljes egységekbe szerveződve talál rájuk, s ezekben szerepet játszanak okok, célok, alkalmak, véletlenek, ürügyek stb." E szerint a tények mindig természetes szerveződésekben vannak adva és „a történészi munka erőfeszítése éppen abban áll, hogy *újra megtalálja* ezt a szerveződést".[59] Nem lévén úgynevezett elemi tény, „mivel egy-egy ténynek csak a cselekményén belül van értelme és végtelen számú cselekményre utal",[60] végül abból lesz történeti tény, melyet a történészek e célra alkalmasnak találnak. A tény ilyenformán nem magából a múltból következik, hanem a múlt történetírói megközelítésének az eredménye. Miután az esemény mindig kontextust (kontextusokat) foglal magában (ettől nyeri el sajátos értelmét is), és egyúttal meghatározatlan számú cselekményre utal, melyen belül az esemény

[57] Bloch: *A történész...* 76.

[58] Koselleck: *Elmúlt jövő...* 174.

[59] Paul Veyne: Sem tények, sem geometriai létező, hanem cselekmények. Ford. Szigeti Csaba. In *Narratívák 4. A történelem poétikája.* Szerk., vál. Thomka Beáta. Budapest, 2000, Kijárat, 65.

[60] Uo. 76.

csak epizód, egy eseményt több különféle eseményre bonthatunk szét. Ezért is lehetetlen vállalkozás az események teljességének a maradéktalan leírása. Szelekcióra van szükség ezúttal is, ami azzal jár, hogy az események egyes, általunk kiválasztott aspektusait előtérbe helyezzük, egyszóval elfogadjuk őket tényeknek.

Az esemény ilyenformán szétforgácsolódik különböző cselekmények között, a különálló kategóriákhoz tartozó adatok pedig ugyanannak az eseménynek képezik majd a részét. Marcel Mauss nyomán kijelenthető, hogy a történész által tanulmányozott tény esetenként (nála az ajándék mint tény) *totális*, másként szólva : általános társadalmi tény. A totális tény az a valami, ami „a társadalomnak és intézményeinek [...] teljes egészét mozgásba hozza, más esetekben pedig csak igen nagyszámú intézményt" működtet; következésképpen nemcsak egyes témákra, intézményi elemekre, összetett intézményekre vagy több területet egyszerre átfogó intézményrendszerekre, hanem akár teljes társadalmi rendszerekre is utalhat.[61] A ténynek ezt a fogalmát Veyne így kommentálja: „őszintén szólva a totális társadalmi tény egész egyszerűen azt akarja jelenteni, hogy a mi hagyományos kategóriáink megcsonkítják a valóságot".[62]

Michael Oakeshott szintén erősen vitatja a tény fogalmának szűken vett referencialitását. A történelem, fejti ki, nem pusztán események sora, nem egy, az emberi tapasztalattól független időbeli sorozat: a tények valójában ideák, amelyek sajátos történelmi tapasztalatnak felelnek meg. A tények ezek szerint egy olyan értelmezés és ítéletalkotás produktumai, amelyek a történész fejében keletkeznek és szükségképpen ott lakoznak. A történész elméje ugyanakkor nem tiszta lap, hanem olyasvalami, amely telis-tele van előfeltevésekkel és várakozásokkal; ez utóbbiakat Oakeshott a posztulátumok kifejezéssel látja el. A történelmet kutatva a történész a posztulátumok (többnyire ellenőrizetlen) rendszerével a fejében végzi a munkáját, ezek

[61] Marcel Mauss: Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcsere formája és értelme az archaikus társadalmakban. Ford. Saly Noémi. In uő: *Szociológia és antropológia*. Budapest, 2000, Osiris, 332.

[62] Veyne: Sem tények ... 68.

jelölik ki gondolatai határait, ők szabják meg a tekintetbe veendő empirikus történelmet (az eseménysort), amelyek végül összhangba kerülnek a megismerő kiinduló posztulátumaival. Oakeshott ebből azt a következtetést vonja le végül, hogy a történész adatai nem tények, mivel a történelem mint tapasztalat nem a tényekkel kezdődik és nem azokkal ér véget; a történelmet a posztulátumok rendszere alkotja, másként mondva: a történelem a történész saját tapasztalata.[63] Így summázza végül teoretikusunk a történelmi tényt illető elképzeléseit: „A történelemben nincs olyan tény, amelyik ne lenne egyben ítélet is, és a történelemben nincs olyan esemény, amelyik ne lenne egyúttal következtetés is. Semmi olyan nincs benne, amely kívül esik a történészi tapasztalaton."[64] Majd pedig így folytatja ezt a gondolatmenetet: „Nem az a történelmi tény, ami »ténylegesen megtörtént«; a tény az, amit *»a bizonyíték (evidence) kényszerének hatására el kell hinnünk«*."[65]

Igen messze távolodtunk tehát a tény régről ismert reflektálatlan fogalmától, amely a tényt valamely múltban történt – megfelelően adatolt – elemi esemény leírásával azonosítja. Ha már az elemi esemény fogalmával sem feltétlenül számolhatunk (lásd Veyne iménti észrevételét), akkor a tényt konstrukciónak kell tekintenünk, amely – ahogy Carr is fogalmaz – „értelmezés függvénye". Hiszen már az, hogy mit fogadunk el történelmileg jelentős, a történeti emlékezetre méltó tényszerű „elemi eseménynek" vagy cselekménynek (amilyen például a mohácsi csata, vagy egy Árpád nevű egyén halála), szintén történeti interpretáció függvénye. „Az értelmezésnek ez az eleme minden történelmi ténybe belekerül."[66]

A tény fent vázolt új keletű meghatározása sokat köszönhet az amerikai Carl L. Beckernek, aki az 1920-as évek derekán az Amerikai Történelmi Társulat ülésén elhangzott előadásában erőteljesen hangoztatta, hogy a

[63] Michael Oakeshott: *Experience and Its Modes*. Cambridge, 1985, Cambridge University Press. Különösen 97–98., 102., 111. Oakeshott idézett munkája eredetileg 1933-ban jelent meg.

[64] Uo. 100.

[65] Uo. 112. (Kiemelés tőlem – *Gy. G.*)

[66] Carr: *Mi a történelem?* 12.

történeti tény nem holmi fizikai dolog, amelynek határozott formája és egyúttal rögzített jelentése van; a történelem tényei nem téglák, hanem szellemi entitások. Az, amit a történészek szokásszerűen a tény fogalmán értenek, Becker felfogása szerint, a múltban megesett eseményekről szóló (és ránk maradt) állítások, amelyek (egyszerűbb) tények sokaságának az általánosításai. Az ilyen tényállítást események sorozatának a megjelölésére szolgáló szimbólumnak kell tehát tekinteni. Amikor az írott forrásokat tanulmányozó történész elmerül a múlt búvárlásában, sohasem a pőre tényekkel, hanem a múlt eseményeiről számára ismertté váló kijelentésekkel találja magát szemben. Ez a szimbólum segíti őt abban, hogy a képzeleti úton újraalkossa a valamikori eseményt. A történelmi tény nem a múltban, hanem a jelenben létezik, mivel a historikus utólag hozza létre a fennmaradt nyomok alapján, amely így szorosan a jelenhez és nem a múlthoz tartozik. Nem állíthatjuk tehát, hogy a tények úgymond önmagukért beszélnek. Igazság szerint a történész beszél a tények helyett, a történész és nem a tények kölcsönöznek a múlt eseményeinek jelentést.[67]

Becker két dolgot állított. Az egyik szerint a történeti tény semmiképp sem valamilyen elemi entitás, hanem tények sokaságának a lehetséges összekapcsolódása, melyekről külön-külön lehetetlen utólag számot adni. A történész eleve csak hiányos képet alkothat magának erről a bonyolult szövedékről (ami már magából a források töredékességéből is adódik). Ennek kapcsán jegyzi meg Veyne, hogy egy esemény „nem valamilyen létező dolog, hanem lehetséges útirányok metszéspontja".[68] Becker egy további fontos megállapítása, hogy a történész nem közvetlenül a múltbeli eseménnyel, hanem a róla szóló állítással kerül személyesen kapcsolatba, amely tényként rögzíti számára az esemény valamikori megtörténtét. Hol rejtőzik ezek után a történeti tény – kérdezi Becker? Valaki fejében vagy sehol – adja meg rá a feleletet. Az a történeti kijelentés például, hogy Abraham Lincolnt 1865. április 14-én meggyilkolták a washingtoni Ford Színházban, a törté-

[67] Carl Lotus Becker: Mi a történelmi tény? Ford. Haas Lídia. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* I. 163–174.
[68] Veyne: Sem tények ... 70.

nés adott pillanatában egy volt csupán az események akkori sorában; mára történelmi ténnyé érett. Az esemény elmúlt, a történelmi források azonban tovább éltetik az emlékét, lehetővé téve ezáltal, hogy reflektálhassunk erre a valamikori eseményre. „Mindenesetre a feljegyzésekben szunnyadó halott tények se ártani, se használni nem tudnak a világnak. Csak akkor válnak történelmi ténnyé, alkalmassá arra, hogy hatásuk legyen, és változást idézzenek elő, ha valaki – Önök vagy én – életre kelti őket az elméjében a tényleges eseményről alkotott képek, elképzelések vagy képzetek segítségével."[69] Magyarán: a történészen múlik, hogy melyik múltbeli eseményből válik idővel történelmi tény. Amikor nem kerülnek elő tények a forrásokból, akkor nyugodtan mondhatjuk, hogy azok sehol sincsenek.

Becker fent vázolt elgondolása, melyet a pejoratív értelmű prezentizmus címkéjével látnak el időnként, sokáig teljes elutasításban részesült. A korabeli (egyébként ritka) értő fogadtatásra jó példa az antihistorista Walter Benjamin véleménye, aki a historizmust kárhoztatva ehhez nagyon hasonló következtetésre jutott. „A historizmus beéri avval, hogy kauzális kapcsolatot létesít a történelem különböző mozzanatai között. De egy tény azért, mert ok, még nem történelmi tény is. Posztumusz válik azzá, olyan események révén, melyeket évezredek választanak el tőle. Az a történész, aki szem előtt tartja ezt, eláll attól, hogy úgy morzsolja le az események sorozatát, mint valami rózsafüzért."[70]

Becker eretnek felvetése, a kategorikus elutasítás folytán, elvétve készletett komolyan számba vehető ellenérvek megfogalmazására. Hadd utaljak közülük néhányra. A neves orosz medievista mentalitástörténész, A. J. Gurevics a „tények logikájának" elvére építi az érvelését annak eldöntése során, hogy a történeti tény fogalma vajon az eseményekhez, vagy a történész megismerő tevékenységéhez áll-e közelebb. A történeti megismerés első fázisában a „téma, a kutatási probléma meghatározása és az irányjelző tények kiemelése elméleti előfeltételezésekkel kapcsolatos, ezek vezetik

[69] Becker: Mi a történelmi… 167.

[70] Walter Benjamin: A történelem fogalmáról. Ford. Bence György. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 671.

majd a történészt". Itt szinte minden az interpretáció jegyében történik. A második fázisban viszont, miután „az ilyen anyagválogatás már megtörtént, amely részben az értékelést is tartalmazza, ez az anyag már megszabja a további adatok bevonásának a szükségességét, azokét, amelyek logikailag és lényegileg összefüggnek a korábban kiválasztottal [...]. Következésképpen a történész tényválogatásának a folyamata kettős: a hipotézis, az elmélet felől is halad, amely a történészt irányítja, és a tények felől is. A tényeket nem »fűzik fel« egy, a történész által korábban kifeszített fonálra. Feltárulnak a történeti tények közötti objektív viszonyok, amelyeket a történész *nem teremt, hanem felfedez*".[71]

Másféle megközelítést követve a szintén orosz M. A. Barg kreatiszorozza a történeti tény fogalmát. A marxizmus által nagy becsben tartott objektivitás jegyében Barg elkülöníti egymástól az esemény úgymond „történeti tényét" a rá utaló ténybeli adattól (az utóbbit „forrásközlésnek" nevezi), majd elválasztja a tudományosan igazolt és „átgondolt", ún. „tudományos-történeti ténytől". A történeti megismerésnek az ezen a módon feldarabolt tényre gyakorolt befolyását az utóbbira korlátozza, imigyen: „A kutatói hipotézisek és koncepciók csupán a tényekkel kapcsolatos – szélesebb vagy szűkebb körű – ítéletalkotásban játszanak szerepet, s nincs befolyásuk a történeti tények [vagyis a *res gestae* – *Gy. G.*] – mint olyanok – objektív tartalmára."[72] Ezen az alapon jut el végül arra a lapos megállapításra, miszerint: „A maximum, amire a materialista alapokon álló kutató törekedhet, az az, hogy a gondolati kép maximális mértékben megközelítse a valóságot, tudva tudván, hogy a kettő sohasem fog egybeesni."[73]

A fentiekben rekonstruált gondolatmenet a forrásokban adatként megjelenő (reprezentált) esemény és a történetírói ábrázolás tényszerűsége közötti kapcsolat fontosságára figyelmeztet bennünket. Nem vitás: félrevezető összemosni egymással a forrásban fellelt adatot és a történeti tény fogalmát,

[71] Aron Jakovlevics Gurevics: Mi a történeti tény? In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* I. 215. (Az én kiemelésem – *Gy. G.*)
[72] M. A. Barg: A történeti tény: struktúra, forma, tartalom. *Világtörténet,* 28 (1978) 19.
[73] Uo. 29.

nem beszélve kettőjük maradéktalan azonosításáról. Hiszen, amikor a történész a történeti forrásokból kinyert, a belőlük absztrahált adatokkal dolgozik, a „tények" mindig csak egy meghatározott kontextusban kerülnek a szeme elé. Ezeket a „tényeket" azonban bármikor áthelyezheti a történész valamely másik kontextusba (sőt akár egynél több ilyen kontextusba is), és ezzel nyomban megváltozik a „tény" konkrét jelentése. Az adat, úgymond, végig saját magánál marad, de környezetének az átalakulásával esetről esetre mást fejez ki, módosul tehát a jelentése, ennélfogva másvalaminek a bizonyítására használják majd fel.

A történeti tény, amely nem történelmi immár a maga közvetlen referenciális értelmében, egyre messzebb kerül az objektivitás követelményétől a posztstrukturalizmus és a narrativitáselmélet felvetései nyomán. Hadd idézzek erre egy igazán pregnáns megfogalmazást. „A Történelem posztmodern elmélete a »tényt« és az »eseményt« egymástól teljesen eltérő valaminek tekinti. Az esemény olyasvalami, ami a múltban történt, a tény pedig annak emberi konstrukciója (vagy reprezentációja, netán egy róla szóló kijelentés). Az esemény megesett, a tény pedig annak feljegyzése és kifejezése. Az esemény semleges. A tény ellenben, amely az esemény dokumentációin és a róla szóló feljegyzéseken alapul, az eseményt a pontosság, a tévedés, a szerkesztés, a jelentőség és egyáltalán az emberkéztől származó beszámoló megannyi korlátjával látja el."[74] A kérdésről folyó mai vitákban a tény referencialitását visszaperlő Richard J. Evans a nyelvi korrekció jegyében kijelenti: a tény megelőzi a bizonyítékot *(evidence)* és ezért egy, még az értelmezés aktusa *előtti* ismeretre utal, szemben a bizonyítékkal, amely viszont az értelmezés utáni fázisban keletkezik. „Ott lép be [a történeti gondolkodásba] az elmélet és az értelmezés, ahol a tényeket bizonyítékokká alakítják át (vagyis a tények egy bizonyos gondolatmenet alátámasztására szolgálnak), ahol az elmélet, valamint az értelmezés már valóban teremtő szerepet játszik."[75] A tény, Evans megítélése szerint, a tiszta referencialitás

[74] Brown: *Postmodernism*... 27.

[75] Richard J. Evans: *In Defense of History*. New York, 1999, W. W. Norton & Company, 66.

megnyilatkozása, mivel: „Egy esemény tény, de egy tény nem szükségképpen esemény."[76] Amin ő azt érti, hogy nem csupán egy adott esemény, de elvileg minden más múltbeli létező (épület, egyéb objektum vagy gondolat) is megfelelhet a történeti tény fogalmának. S akkor hogyan dolgozik szerinte a történész? „A történész megfogalmaz egy tézist, utánajár a bizonyítéknak, és felfedezi a tényeket."[77]

Ha jobban belegondolunk, akkor Evans a forrásadatokat (nem tudni persze, hogy mindet, vagy csupán azokat, amelyek már előzetesen kiállták a forráskritika próbáját) ténynek tekinti, a történeti beszámoló számára kipreparált változatukat pedig bizonyítékként tartja számon. Ez némiképp arra emlékeztet bennünket, amit Gurevics és Barg konstatált a tény és a forrásadat közötti viszonyt illetően. Közös ezekben az elgondolásokban, hogy a történelmi tényt szilárd és dologi természetű entitásként kezelik, a bizonyítékot viszont értelmezett tényként határozzák meg, amelyet szabadon lehet használni a legkülönfélébb elbeszélői célokra.[78] Mind e mögött Evans azon ontológiai felfogása bújik meg, mely szerint a történelem lényegében egy kirakós puzzle, amely ugyan hiányosan dokumentált, idővel azonban sok mindent ki lehet majd rakni belőle, bár ez a művelet soha nem ér véget. A történelem olyan ontológiai adottság tehát, amelyhez a nyomok formájában lehet csak hozzáférni, *felfedezve a tényeket*. Teljesen soha nem küszöbölhetők ki a történeti tudásból az ismerethiányok, ennek ellenére sem mondhatunk azonban tetszőlegesen bármit a múltról, mert ebben megakadályoz bennünket a már ismert tények korlátozó ereje. Evans iménti elgondolása megfordítja ténynek és bizonyítéknak (evidenciának) azt a sorrendjét, melyet Oakeshott állított fel, és amit Collingwood sem tagadott, amikor kipellengérezte a történetírás régről örökölt és napjainkban sem egészen ismeretlen „olló és ragasztó" típusú művelési módját. Collingwood azon az elvi alapon utasította el magától ezt, mint értelmes intellektuális ténykedést, hogy „egy forrás bármely állításával kapcsolatban nem az a

[76] Uo. 69.
[77] Uo. 68.
[78] Uo. 73.

fontos kérdés, igaz-e vagy hamis, hanem hogy mit jelent. És a jelentésére kérdezve már ki is lépünk az ollózó-ragasztó történetírás világából egy olyan világba, ahol a történelmet nem a legjobb források tanúbizonyságának kimásolásával, hanem önálló következtetések levonásával írják".[79]

Mary Fulbrook – Evanshöz képest – valamivel óvatosabban jár el, amikor úgymond a posztmodernizmus tényfogalma ellen hadakozik. Fulbrook is tagadja azt a feltevést, mely szerint „a múlt nem létezik" és hogy nincsenek is a múltról elmondásra váró történetek. Ennek ellenére sem állíthatjuk azonban, hogy a ténybeli igazságok ténylegesen ott rejtőznének a forrásokban (pontosabban a forrásadatokban), melyeket a történésznek meg kell csupán találnia.[80] A források nem egyedüli letéteményesei a történeti bölcsességnek, nincs azonban teljességgel elzárva az út az elől, hogy a történész a múlt hiteles képét a források kiaknázásával rajzolja meg. Fulbrook teljes mértékben osztja Evans elvi álláspontját, mely szerint az értelmezésre szoruló bizonyíték és az ontológiailag adott tény fogalma két külön dolog. Döntőnek azt tekinti azonban, hogy mennyire képes az értelmezés (tehát a bizonyíték) kisajátítani magának a tényállítást.[81] Lemondva az elemi tény Evans által egyébként érvényesnek tekintett fogalmáról, és elismerve egyúttal, hogy nincs „elméletsemleges (elméletmentes) adatnyelv", Fulbrook azt a gondolatot is a magáévá teszi, hogy a „bizonyíték" (az evidencia) az elméleti fogalmi háló egy tágabb kontextusában keletkezik. Ezt belátva fogalmazza meg azt a sajátjának érzett köztes *(middle ground)* álláspontot, amely szembeállítja ugyan a történeti tény referencialitását tagadó (vagy csak relativizáló) nézetek képviselőivel, de egyúttal el is különíti őt a naiv episztemológiai realizmus híveitől. Nem jut azonban ezzel sem túl messze Mary Fulbrook, mert végül csak annyit konstatál, hogy a történeti igazság nem egyedül csak a dokumentumokban lelhető fel, hiszen ott lappang a történész rendszerező és kutató elméjében is.[82]

[79] Collingwood: *A történelem*... 323–324.
[80] Fulbrook: *Historical*... 103.
[81] Uo. 99.
[82] Uo. 107.

Az analitikus történetfilozófia vagy pedig a narrativitáselmélet nevében megszólaló teoretikusok történeti tényt illető elgondolásai leginkább a történeti tény nem pozitivista fogalmának a hitelét erősítik. William Walsh gondolatmenete szerint nem beszélhető el a történelem általánosító fogalmak (az ún. kolligációs fogalmak, melyekről később lesz majd szó) használata nélkül. „Önmagát csapja be a történész, ha azt hiszi, hogy a nagy léptékű általánosító történetírás veszélye alól mentesül, ha csak az egyedi tények és a részproblémák vizsgálatára korlátozódik." Ez nem csak azért lehetetlen, mert minden esemény valamely tágabb kontextusnak a része, de azért sem lehetséges, mert soha nem távolíthatja el magától a történész oly mértékben a rögzíteni kívánt múltbeli eseményt, hogy ezzel megőrizhetné a saját ártatlanságát. „Bizonyos értelemben a történeti tények sosem beszélnek önmagukért: egy tényállítás, bármilyen egyszerű legyen is, nem teljesen független a történész és olvasói szemléletmódjától. Ám ha valaki azt állítja, hogy a kifinomult modern történetírásban más értelemben a tények magukért beszélnek, ehhez hozzáfűzendő, hogy csak a történész ügyes válogatásával és egymás mellé helyezésével érhető ez el."[83]

A narrativitáselmélet szószólói – velük szemben kell állítólag megvédeni a történetírást – különféle jelentésekkel ruházzák fel a történeti tények referencialitásának elvét. Egyetlen markáns megfogalmazást emelik ki ezúttal ebből a bőséges irodalomból. Robert F. Berkhofer, Jr. ragaszkodik ahhoz, hogy a bizonyíték (az evidencia) logikai értelemben megelőzi a tényt, következésképpen a tény belőle keletkezik a történetírói konstruálás eredményeképpen. „A bizonyíték addig nem tény, amíg el nem látják az adott keretnek vagy perspektívának megfelelő jelentéssel." Később pedig így folytatja: „Ennek megfelelően a történetekben előadott események nem a természeti entitások szerepét töltik be, hanem konstrukciók és szintézisek, amelyek kizárólag leírások formájában léteznek."[84] A tézist bizonyítandó Berkho-

[83] William Walsh: Kolligációs fogalmak a történettudományban. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 779.

[84] Robert F. Berkhofer, Jr.: *Beyond the Great Story. History as Text and Discourse.* Cambridge, Mass., 1995, Harvard University Press, 53.

fer elemzésnek vet alá néhány történeti tényállítást, melyekből kiviláglik, hogy milyen nehéz egyértelmű különbséget tenni a múltbeli valóságra utaló tényállítás és a múlt értelmezése, tehát egy meghatározott fogalmi rendszer szerinti megközelítése között. Ráadásul: adott történeti munka nem egyszerűen csak egymást követő tényállítások (propozicionális kijelentések) halmaza és gyűjteménye, hanem összetett nyelvi-elbeszélői konstrukció is egyúttal. Az összes elemi nyelvi összetevő (vagyis az egyes tényállítások) összhatása szintén hozzájárul a *teljes* elbeszélés tényszerűségéhez; az utóbbi, ráadásul, egyáltalán nem felel meg a történeti összkép referenciális ténybeliségének, mert nem mimetikus beszámoló erről a múltról. A történetírói szöveg, egészében, a saját ténybeli igazságát tekintve több és más, mint amit a benne szereplő tényállítások egyenként tartalmaznak.[85] Egyébként sem lehet döntő e tekintetben az elemi (az atomi) történeti tény, mivel a történész a források hosszabb sorozatát megismerve választja ki a számára fontos tényeket; ez a művelet pedig szelekcióval, következtetéssel és értelmezéssel jár együtt. „Egy tényt csupán számos forrásból kikövetkeztetve állíthatunk elő."[86] A nem szöveges jellegű, hanem például vizuális és anyagi természetű források adatai pedig ennél is kevésbé beszélnek önmagukért, hanem kizárólag az értelmezés, a jelentés és jelentőségtulajdonítás révén alakulnak át történeti tényekké.[87] Merő félreértés, ha feltételezzük, hogy a történész értékelő (értelmező) beavatkozásától függetlenül meg lehet állapítani valamely történeti tényt. A tények minden fajtájára igaz, hogy egyes-egyedül csak a forrásokból származó „re-prezentált" adatokkal szolgálnak számunkra, a belőlük konstruált tények pedig kivétel nélkül mind

[85] Uo. 53–55.

[86] Robert F. Berkhofer, Jr.: *Fashioning History. Current Practices and Principles*. New York, 2008, Palgrave Macmillan, 33. Ugyanerről lásd még Frank Ankersmit: *Meaning, Truth, and Reference in Historical Representation*. Ithaca, 2012, Cornell University Press, 124–125.

[87] Berkhofer, Jr.: *Fashioning*... 32.

beleillenek valamilyen kontextusba, amely a történész (kontextust teremtő) értelmező munkájának a gyümölcse.[88]

A történeti tény fogalmát illető filozófiai és szaktudományos elképzelések jelentősége abban áll, hogy akár önmagukban is eldönthetik azt a fogas kérdést: tudomány-e egyáltalán a történetírás. A ténytudomány rangjára aspiráló szakszerű modern történetírás nem engedheti meg ugyanis magának, hogy minden további nélkül lemondjon a tény, mint objektív adottság fogalmáról, és utat engedjen ezzel egy olyan felfogásnak, mely szerint a történelem tényei, legalább is részben, konstruált entitások. Ha mégis engedékeny álláspontra helyezkedik ebben a kérdésben, akkor könnyen megkérdőjelezhetővé válik a történetírás tudományossága. Ami súlyos presztízsveszteséggel és intellektuális leértékelődéssel jár együtt. Ebben rejlik a tényről folytatott viták igazi tétje, melyek kimenetele akár alá is ásha tja a megszokottan induktív és empirista alapokon nyugvó történetírói *ars poeticát*, az akadémiai történetírás tudományos ethoszát.

[88] Uo. 40. Vö. Oakeshott: *Experience*... 117. Hasonlóan vélekedik a kérdésről: Hayden White: Interpretation in History. In uő: *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. Baltimore, 1978, Johns Hopkins University Press, 51.

2.

A TÖRTÉNELMI MAGYARÁZAT ÉS A TÖRTÉNETÍRÓI BIZONYÍTÁS

A POPPER–HEMPEL-MODELL

A magyarázat és a bizonyítás módja sem elhanyagolható a történészek szakmai öntudatát tekintve, mint amivel a tény fogalma járul(hat) hozzá a történetírás tudományosságához. Indokolt tehát külön is foglalkozni ezzel a problémával, jóllehet a kérdésben folyó szakmai diskurzus többnyire nem a történettudomány berkeiben zajlik.

Már Wilhelm von Humboldt nyomatékosan felhívta rá a figyelmet, hogy „egy eseménynek a másik révén történő gépies meghatározottsága" nem fedi le a valóság teljességét. Hiszen: „A történelemben ható erők száma nem merül ki azokkal, melyek közvetlenül fellépnek az eseményekben. Ha a történetíró külön-külön és összefüggésükben valamennyit föl is kutatta [...] még akkor is hátravan egy még hatalmasabban ható, nem közvetlenül látható, maguknak az említett erőknek lökést és irányt adó princípium, azaz olyan eszmék, melyek természetük szerint kívül esnek a végesség körén, de minden részében áthatják a világ történetét, és uralkodnak rajta [...], van [tehát] egy pont, amelynél a történetíró az események valódi alakjának felismerése végett az eseményeken kívüli területre van utalva."[89] Ha el is tekintünk Humboldt alig titkolt meggyőződésétől, miszerint az események felett álló, de bennük és általuk megnyilatkozó eszmék az isteni gondviselés jegyét viselik magukon, idézett argumentá-

[89] Wilhelm von Humboldt: A történetíró feladatáról. Ford. Rajnai László. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 18.

cióját a történeti magyarázat és bizonyítás paradoxonának máig érvényes megfogalmazásaként kezelhetjük. Három szinten folyt a kérdést illetően élénk tudományos diskurzus a közelmúltban: tisztán filozófiai, tudományfilozófiai-logikai, valamint olykor még történetírói síkon is. Nem feladatunk a filozófiai álláspontok pontos és kimerítő nyomon követése, a logikai elemzések kapcsán azonban utalnunk kell a háttérben felsejlő filozófiai dilemmák természetére. Vegyük elsőként szemügyre a *történelmi magyarázat logikája* címen a 20. században kibontakozott tudományos diskurzust, hogy megállapíthassuk: milyen értelmet és funkciót tulajdonítanak a történelmi magyarázatnak a tudomány- és történetfilozófia egyes, főként neopozitivista áramlatai.

A hegeli típusú, szubsztanciálisnak nevezett történetfilozófiai érdeklődést a 20. században a történeti (de nem feltétlenül a történetírói) megismerésnek szentelt beható elméleti érdeklődés váltotta fel. Az általános filozófiai problémakörről a szorosabban logikai elemzésre történő átállás hozta magával, hogy az elméleti stúdiumok homlokterébe a tényleges kutatási gyakorlat, a „normál" tudományban alkalmazott bizonyítási eljárások vizsgálata került. Ez a tematikai irányváltás háttérbe szorította, ha teljesen nem is tüntette el az alapkérdést, nevezetesen, hogy a történetírás vajon törvényalkotó (nomotetikus) tudomány-e, vagy a megismételhetetlen és egyedi történések elbeszélésére szolgáló (idiografikus) humaniórák körébe tartozik. Ez volt ugyanis a 19–20. század fordulójának az egyik legfőbb vitakérdése a szellemtörténet német gondolkodási műhelyeiben.

A *történeti magyarázat logikájának* minden bizonnyal legmarkánsabb megfogalmazását a Popper–Hempel-modell jelenti. Ez valójában két, külön megfogalmazott, egymáshoz módfelett hasonló elmélet a történeti megismerés logikai szerkezetéről. Karl Popper az 1935-ben írt ifjúkori művében mintegy megelőlegezte a történeti magyarázat általa később javasolt logikai értelmezését. Popper kifejti, hogy a tapasztalati tudományok eredményei nem többek puszta feltevéseknél és hipotetikus elméletrendszereknél, melyeket megfigyelések és kísérletek segítségével lehet és kell utóbb tapasztalati úton ellenőrizni. A tudományos kutatás (a tudományos megismerés) logikájának a vizsgálata hivatott logikai eszközökkel elemezni a tapasztalati

tudományok művelői által szokásszerűen követett eljárásokat.[90] Popper álláspontja szerint a tudományos kijelentések olyan állandó ellenőrzésre szoruló hipotézisek, amelyek nem az igazolhatóság (a *verifikálhatóság*), hanem egyes-egyedül a cáfolhatatlanság (a *falszifikáció*) próbáján átjutva szereznek maguknak tudományos tapasztalati érvényességet. „Az én javaslatom szerint, írja, a tapasztalati módszert az jellemzi, hogy az ellenőrizni kívánt rendszert minden elképzelhető módon falszifikálni igyekszik. Nem célja a tarthatatlan rendszerek megmentése, ellenkezőleg, mindegyiket kíméletlen próbáknak teszi ki, és azt kísérli meg kiválasztani, amelyik az összehasonlítás alapján a legalkalmasabb."[91]

Az oksági magyarázatok logikai elemzését Popper a későbbiek során tovább fejlesztette, és ezzel megteremtette az elméleti alapot ahhoz, hogy cáfolni tudja a történelmi törvény feltárását ambicionáló, általa historicizmusként számon tartott tudományos beállítottságot. Ennek során megállapította, hogy a történelemnek nevezett események egymásra következésében nem törvényeket, legföljebb trendeket ismerhetünk fel. Egy adott esemény oksági magyarázatának a logikai feltételeit Popper a következőképpen határozta meg. „Egy *specifikus esemény* oksági magyarázatát megadni annyit tesz, hogy az eseményt leíró kijelentést levezetjük a premisszák két fajtájából: néhány *egyetemes törvényből* és néhány szinguláris vagy specifikus kijelentésből, melyeket *specifikus kiinduló feltételeknek* nevezhetünk."[92] Szemléltető példája így hangzott: egy adott fonál elszakadásának akkor adjuk oksági magyarázatát, „ha megállapítottuk, hogy csak egy font súlyt bírt volna ki, de két font súly függött rajta". Ennek az oksági magyarázatnak a logikai szerkezete így fest: a kijelentésben elsőként szerepel egy egyetemes természettörvénynek a jellegét magára öltő hipotézis (például, ha egy fonalat a maximális teherbíró képességét meghaladó terhelésnek vetünk alá, az mindenképpen el fog szakadni). Másodikként szerepel benne egy,

[90] Karl R. Popper: *A tudományos kutatás logikája*. Ford. Petri György – Szegedi Péter. Budapest, 1997, Európa, 31.
[91] Uo. 52.
[92] Popper: *A historicizmus*... 133.

a szóban forgó sajátos eseményre vonatkozó, a kiinduló feltételeket illető szinguláris kijelentés. Vagyis: a fonalunkra jellemző maximális terhelhetőség egy fontnak felel meg; illetve, a fonalunkon két font súly függött. Ez a két, eltérő kijelentés együtt szolgál a példában bekövetkezett esemény kimerítő oksági magyarázatával: az egyetemes törvényekből a kiinduló feltételek segítségével vezetjük le a következő specifikus kijelentést: „A fonal el fog szakadni." Ez utóbbit nevezi Popper specifikus *előrejelzésnek*. Az ilyen és hasonló oksági magyarázatok tudományosságának egyedül az a feltétele, hogy az egyetemes törvények korábban már átestek a falszifikáció próbáján (és beváltak), az okok szerepét betöltő kiinduló feltételek pedig tényszerűen (empirikusan) dokumentáltak.

Az oksági magyarázat vázolt deduktív, olykor *hipotetikus-deduktív* módszernek is hívott eljárása, Popper álláspontja szerint, az összes tapasztalati tudományban egyforma. A társadalomtudományok szintén e módszer szerint járnak el saját megismerői gyakorlatukban, mivel „a társadalomtudományok legtöbb – ha ugyan nem minden – vizsgálati tárgya absztrakt objektum: *elméleti* konstrukció. [...] Ezek az objektumok, ezek a tapasztalataink értelmezésére szolgáló elméleti konstrukciók annak eredményei, hogy bizonyos tapasztalatok magyarázatára meghatározott *modelleket* (kivált intézményeket) alkotunk. [...] Mindez része a magyarázat e módszerének, mely a redukció vagy másképpen a hipotézisekből való dedukció útját követi. Sokszor nem is vagyunk tudatában annak a ténynek, hogy hipotézisekkel vagy elméletekkel állunk szemben, s ezért elméleti modelljeinket konkrét dolgokkal tévesztjük össze."[93] Elég visszautalnunk e ponton a történeti tény fogalmával kapcsolatos fejtegetéseinkre, arra tehát, hogy a tény mint elméleti konstrukció milyen gyakran kelti a történészekben a konkrét (és elemi) dolog benyomását. Holott a történész is egyetemes törvényt kifejező elméleteket kapcsol be saját megismerő tevékenységébe, bár „többnyire anélkül veszi át [azokat], hogy tudatában volna: rendszerint nem mint egyetemes törvényeket használja fel őket, amelyek segítségére lehetnének specifikus hipotéziseinek a tesztelésében, hanem terminológiájába burkoltan hasznosítja

[93] Uo. 143–144.

őket. Kormányzatokról, nemzetekről, hadseregekről beszélve – rendszerint öntudatlanul – »modellekkel« él, melyeket tudományos vagy pretudományos szociológiai elemzések kínálnak számára".[94] Máskor ezek az elméletek elcsépelt, közhelyszerű igazságokat foglalnak magukban, melyekről teljességgel szükségtelen külön is beszélni. A közhelyes és jobbára öntudatlanul alkalmazott egyetemes törvények nem úgy irányítják azonban a történeti megismerést, mint ahogy az az elméleti tudományokban történni szokott, ahol közvetlenül az egyetemes törvény szabja meg a megfigyelés számára a tapasztalati nézőpontot. A történetírás esetében nem a tudományos elméletek, sokkal inkább az érdeklődés diktálja a szelektivitást: *„azt a történelmet írjuk meg, amely érdekel bennünket"*.[95] Ezt a fajta szelektív (szelektáló) nézőpontot, a történelmi érdeklődésnek ezeket a fókuszait nevezi Popper *történelemértelmezésnek.* S van itt még valami, ami a történeti megismerést némileg el is távolítja a módszertani individualizmusban vele egyébként osztozó természettudományoktól. Ez az ún. *szituacionális logika* elmélete, melyet Popper Lev Tolsztoj *Háború és béke* című regényének a történetképe kapcsán fogalmazott meg, ekkor még igencsak embrionális formában, hogy később jobban is kidolgozza az elképzelést. A magyarázatnak a szituacionális logika esetében a cselekvő szándékaira, tudatára és akaratára kell irányulnia, mivel a cselekvő által véghez vitt cselekmény kiindulópontja dönti el, hogy ki mit tesz valami más helyett az adott körülmények között. A szituációs logika megismerése megkívánja a történésztől, hogy feltárja azokat a társadalmi intézményeket, melyek révén az embert rabul ejtő vezéreszmék elterjednek. Azt is meg kell azonban a történésznek vizsgálni, hogy miként keletkeznek új tradíciók. Popper ez utóbbi elgondolása azon a feltevésen nyugszik, hogy a cselekvő egyén a maga szempontjából, és az adott feltételek között a lehető legjobb döntést hozza. Ha a történész ezt belátja, akkor nem tehet mást, mint hogy igyekezzék magáévá tenni a cselekvő nézőpontját.[96] A szituacionális logika magyarázóelve azonban csak az

[94] Uo. 152.

[95] Uo. 156.

[96] Ehhez vö. Fairburn: *Social History…* 81–83.

egyetemes törvényekkel összekapcsolódva válhat az elemzés eredményes eszközévé.

Ezt követően szükségtelen hasonló részletességgel ismertetni Carl G. Hempel utóbb „átfogó törvény modell" (*covering-law model*, az elnevezés W. Draytől származik) címen ismertté vált elméletét, amely alig tér el Popper vázolt elképzelésétől. 1942-ben megjelent híres tanulmányában Hempel is azt állította, hogy a tudományos magyarázat voltaképpen valamely különös (egyedi, specifikus) jelenségnek az általános törvényből egyedi feltételek segítségével megoldott logikai dedukciója.[97] Popperhez képest azonban Hempel már nagyobb gyanakvással kezelte az egyetemes történelmi törvények, valamint a szinguláris kijelentések tudományos érvényességét. A történelem, már csak eredendő töredékessége folytán is, legföljebb „magyarázó vázlattal" *(sketch)* és nem szigorúan vett magyarázattal lát el bennünket, mivel egy adott specifikus eseményt nem lehet maradéktalanul megfeleltetni az egyetemes törvényben foglaltaknak. A sketch teljessé tétele további empirikus kutatómunkát kíván.[98]

Meglehet, hogy az eredeti modellben eleve benne rejlő bizonytalanság, valamint az elképzelést érő bírálatok hatására lazított Hempel később a modell fogalmi merevségén. Nem vonta ugyan vissza elgondolását, miszerint a magyarázatra váró eseménynek (ez az ún. *explanandum*) egy általános törvény hatálya alá kell esnie, mégis finomított rajta, helyet szorítva benne a statisztikai törvények alkalmazási lehetőségének. Korábban ragaszkodott ahhoz, hogy az egyetemes törvénynek az egynemű események minden egyes esetében meg kell mutatkoznia. Később hajlott arra, hogy a *deduktív-nomologikus* magyarázat mellett elismerje az *induktív-valószínűségi* magyarázat létjogosultságát is. Ebben az utóbbi modellben az átfogó, az egyetemes törvény már csupán statisztikai valószínűséggel érezteti a befolyását a hatálya alá vonható specifikus eseményekben, s ez okból a

[97] Carl. G. Hempel: Az általános törvények szerepe a történettudományban. Ford. Laki János. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 453–454.

[98] Vö. Alan Donagan: Historical Explanation: the Popper–Hempel Theory Reconsidered. *History and Theory,* IV. 1971. 2. 17.

megmagyarázandó esemény általános törvény alá rendelése már nem kizárólag deduktív alapon történik; az induktív (az empirikus) igazolásnak is jut benne némi szerep.

Popper és Hempel azért változtattak idővel eredeti elképzeléseiken, mert időközben számukra is kiderült, hogy a tudományok korántsem egységesek a módszertan terén, és nem vonhatók ugyanazon szabályok alá a metodológiát illetően. Adhatunk-e vajon teljes körű magyarázatot a történelem általunk vizsgált eseményeire és folyamataira, ha történészként az általuk vázolt kutatáslogikai eljárásmódot követjük? Rendelkezésünkre állnak ehhez azok a szabályosságok (törvények), amelyek megfelelnek a Popper–Hempel-modell kívánalmai szerinti egyetemes törvények igényeinek, amelyek nélkülözhetetlenek a magyarázat deduktív eljárásához? S nem számít vajon az is, hogy a történész valójában nem is eseményeket, hanem csupán rájuk utaló bizonyítékokat magyaráz?[99] Végül: nem redukcionalizmus-e az a neopozitivista feltételezés, mely szerint érdemben semmi sem a történelmen *belül* változik, mert minden mozgás egy azon kívüli szféra törvényei szerint megy végbe?[100] Ezek a megfontolások mind amellett szólnak, hogy a racionális vagy törvénymagyarázatnak ez az elméleti konstrukciója közvetlenül mégsem alkalmazható a történeti megismerés műveletére. Ha viszont a történetírás nem illeszthető be a Popper–Hempel-séma fogalmi keretei közé, mert képtelen tárgya racionális magyarázatára, akkor talán nem is igazi tudomány? Ez azok meggyőződése, akik épp egy ilyen magyarázó módszer követelményéhez kötnék a tudomány fogalmát. A történelmi magyarázat fent bemutatott, komoly vitákat kiváltó elképzelése egy dologra biztosan jó volt, nevezetesen arra, hogy felpezsdítse a történelmi megismeréselméletek diskurzusát, amelyekről később szó lesz majd.

[99] R. F. Atkinson: *Knowledge and Explanation in History. An Introduction to the Philosophy of History*. Ithaca, 1978, Cornell University Press, 106., 107.; Aviezer Tucker: *Our Knowledge of the Past. A Philosophy of Historiography*. Cambridge, 2004, Cambridge University Press, 190.

[100] Erdélyi–Kelemen: Történelemfilozófia: kérdések ... 339.

ALTERNATÍV MEGOLDÁSOK

Mindez végül oda vezetett, hogy a tudományfilozófusok maguk is kezdtek különféle alternatívákat megfogalmazni Popper és Hempel szigorúan szcientista tudománylogikai felvetésével szemben. Az egyik, és mindenképpen a legradikálisabb választ a történelmi magyarázat egy későbbi, immár Lakatos Imre által képviselt elméletére, Paul Feyerabend adta; hozzá képest szelídebb megoldással szolgált William H. Dray. Elsőként lássuk Feyerabend javaslatát. Kiindulópontja szerint képtelenség olyan kutatáslogikai szabályokat vagy szabályosságokat felállítani, amelyek igényt tarthatnának az egyetemesség érvényére, kivétel nélkül minden tudományban. Hiszen „nincs egyetlen egy szabály sem, legyen bármennyire meggyőző és ismeretelméletileg szilárdan lehorgonyzott is, amelyet ne sértettek volna meg valamikor. Kitűnik, hogy az ilyesfajta szabálysértések nem véletlenek; nem hibádzó tudás vagy az elkerülendő hanyagság szülöttei. Ellenkezőleg, úgy találjuk, hogy szükségszerűek a haladás szemszögéből".[101] Következésképpen: „nincs a tudományoknak általános elmélete, csak a kutatás folyamata van, és olyan hüvelykujjszabályok, melyek a kutatás folytatásában a segítségünkre vannak, amelyek hasznavehetőségét azonban állandóan ellenőrizni kell".[102] Az általános és mindenki által egyaránt követendő módszerek hiányában is kellően jól működő, zavartalanul továbbhaladó tudományos gondolkodás számára újabb kemény feltételeket teremt az elméletek (az univerzális törvények) kommenzurabilitása, azok összemérhetetlensége. Ha a tartalmukban egymással összemérhetetlen általános előfeltevések (törvények) szabják meg az empíria megfigyelhetőségét, márpedig Feyerabend szerint épp ez helyzet, akkor mit sem ér a falszifikáció a tudományos igazság érvényesítésének egyedül megbízható induktív eszközeként.[103] Megjegyzem: korántsem új gondolat az elméleti belátások összemérhetetlenségének az elve, hiszen

[101] Paul Feyerabend: *A módszer ellen*. Ford. Tarnóczy Gabriella. Budapest, 2002, Atlantisz, 45.
[102] Uo. 469.
[103] Uo. passim és főként 121–122., 438–447., 454–456.

ez az elképzelés már a Kuhn-féle paradigmaelmélet megfogalmazása óta a levegőben van. Kuhn így fogalmazott a kérdés kapcsán: „Egy bizonyos, közelebbről meg nem határozható értelemben azt kell mondanunk, hogy a rivális paradigmák képviselői nem ugyanabban a világban dolgoznak."[104] Következésképpen: az empirikus megfigyelések szintúgy az egyes paradigmákhoz igazodnak, és nem hatálytalaníthatják, de nem is erősíthetik meg egymást egy bizonyos elméleti magyarázat (paradigma) mentén. A kutatók persze nem azt látják, amit akarnak. „Mindkét csoport a világot nézi, és amit néznek, az nem változik meg. Bizonyos területeken azonban mást látnak, és a dolgokat más viszonyban látják egymással. Ezért történhet meg, hogy ugyanaz a törvény, amelyet az egyik csoport még bizonyítás alapján sem képes belátni, a másik számára intuitív alapon nyilvánvalónak tűnik."[105] Kuhn azt nevezi paradigmaváltásnak, hogy az egyik csoport megtér a másikhoz, és ezzel teljes egyetértésre jutnak egymásközt a tudományos igazság tekintetében. Talán épp az intuitív belátás itt felmerült fogalma miatt gondolja Feyerabend, hogy az inkommenzurabilitás általa előnyben részesített fogalma különbözik a Kuhn által bevezetett fogalomtól, amely jóval közelebb áll a pszichológiához, mint az övé.[106]

A történelmi magyarázat logikai szerkezetéről szólva Popper és Hempel holtbiztos kiindulópontnak vette a tudományok módszertani egységét; ez ugyanakkor meg is felel a logikai pozitivizmus, a Bécsi Kör filozófiai beállítottságának. Egyikük sem mondott le maradéktalanul a természet- és társadalomtudományok, sőt a humaniórák mindegyikében érvényesnek gondolt törvényelvű (és ettől racionális) módszertan követelményéről. A történelmi magyarázat logikájának általuk kidolgozott elmélete könnyen párhuzamba állítható ugyanakkor a történetírás második világháborút követő fokozatos szcientizálódásával. Ezzel azonban nem azt sugalljuk, hogy a struktúratörténet-írás, melyet ekkoriban (a harmincas évektől és kivált a

[104] Thomas S. Kun: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. Bíró Dániel. Budapest, 1984, Gondolat, 201.
[105] Uo.
[106] Feyerabend: *A módszer*... 462.

második világháborút követően) főként az *Annales* történetírása határozott meg, Popper és Hempel szellemi ösztönzésére született volna meg.[107] Tagadhatatlan viszont, hogy az átfogó törvény modell koncepciója valamiképpen közrehatott a történetírás hagyományos fogalmának az akkori eróziójában, és serkentette azt a folyamatot, melynek eredményeképpen az 1960-as években programszerű nemzetközi áramlattá vált a társadalomtudományos történetírás. Ennek az inkább rejtett, mint nyílt kölcsönhatásnak is tulajdonítható, hogy a Popper–Hempel-féle gondolati modell kellően nagy visszhangra talált a társadalomtörténet-írás fogalmi rendjét illető módszertani eszmefuttatásokban. Ez tehát az a másodikként számba veendő reakció, melyet a történelmi magyarázat törvényelvű elmélete szélesebb körben is kiváltott.

A struktúra- vagy társadalomtörténet-írás határozottan tudományos jelleget vindikál magának, amit olykor elvitat a hagyományos (az annak mondott) történetírástól. Ebbéli igényét a történeti magyarázat kivételesen nagy fontosságára helyezett hangsúllyal is alátámasztja, amely külön is reflektált problémaként vetődik fel, különösen, amikor az „objektív metodológia" megtalálása kerül szóba. A társadalomtörténetben követendő magyarázat tudatosítása során mégsem a logikai empirizmus elméletalkotói által kijelölt út tűnik iránymutatónak. Abban többnyire egyetértés van közöttük, hogy az empirikus megfigyeléseket, amelyek kiteszik a történészi munka javát, nem egyedül csak a „törvények", a deduktív alapon tételezett általános szabályszerűségek határolják körül vagy irányítják; e tekintetben azonban ezek a történészek mégis több hitelt adnak a Popper és Hempel-féle felfogásnak, mint Feyerabend „anarchista" elképzelésének. Ami viszont már inkább megosztja a gyakorló társadalom- és struktúratörténészeket és egyúttal pedig ellentmondásos kapcsolatba hozza őket a Popper és Hempel féle teoretizálással, az két dologra vezethető vissza: (1) milyen ontológiát tekintenek a maguk számára érvényes kiindulópontnak; (2) mennyire fogadják el a metodológiai individualizmus elvét. Nem mehetünk itt bele a részletekbe,

[107] Georg G. Iggers: *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover, 1997, Wesleyan University Press, 51–64.

annyit jegyeznénk meg csupán, hogy a társadalom- és struktúratörténészek elmélethez fűződő viszonya módfelett változatos képet mutat. Christopher Lloyd már a társadalomtörténet-írás körén belül is hat különálló típust különít el e téren, holott ezek mindegyikének a képviselői az empirikus megfigyeléseket „elméletsemlegesnek" veszik. Emellett külön is beszélhetünk a szisztematikus-funkcionalista struktúratörténeti szemléletmódról, ahol jóval kisebb jelentőséget tulajdonítanak az empirikus megfigyelésnek és bizonyításnak. Ugyanakkor jól ismertek azok a társadalom- és mentalitástörténeti megközelítések is, ahol a leíró elbeszélés és az interpretáció a domináns, ahol tehát jórészt a módszertani individualizmus elvét látszanak követni. Lloyd nagy figyelmet szentel a strukturalista metodológiának, amely mind a három előbb taglalt társadalomtörténeti módszertől különbözik. Ezen belül két markáns gondolati irányt lehet kimutatni, a többnyire az *Annales* történészei által előnyben részesített szikár struktúratörténetet, amely gyakran a hosszú időtartam *(longuée durée)* fogalmához kapcsolódik, valamint a *relacionális-strukturális* megközelítést, amely sokféle eszmei indíttatásból táplálkozik, de mindig az esemény és a struktúra, valamint az ágensi cselekvőség és a strukturális meghatározottság kölcsönhatásában és dinamikájában keresi a változás magyarázatát.[108] Ez utóbbi áll legközelebb a szerző saját ízléséhez, amely azonban nem igazán talált még követőkre a gyakorló történészek körében.

A „MAGELMÉLET"

Olyan bizonyítási módozatok felé fordulunk ezután, amelyek konkrét történeti művek példáján is szemléltethetők. A társadalomtörténetet, amely többnyire nem egyének, hanem kollektívák múltját vizsgálja, különösen nehéz helyzetbe hozza, hogy kevés számú (forrásokkal dokumentált) ismert esetből kell a nagyobb egységre érvényes következtetéseit levonnia úgy,

[108] Christopher Lloyd: The Methodologies of Social History: A Critical Survey and Defense of Structurism. *History and Theory,* 30, 2 (May 1991) főként 189–219.

hogy egyben hihető és tudományosan elfogadható eredményt tálalhasson. Milyen úton járhat a történész ez esetben – erre keressük most a választ.[109] A talán legegyszerűbb megoldás, ha néhány tipikusnak vagy lényegesnek gondolt példára alapozzuk az általánosítást. Ez az eljárás különösen gyakori és szokványos volt a társadalomtudományos történetírást megelőző időben, később pedig akkor éltek vele, amikor a források szűkössége gátat vetett az adatok tömeges (kvantitatív) feldolgozásának. Ha a történész ilyen feltételek mellett végzi a tömeges jelenségek (struktúrák, összetett folyamatok) vizsgálatát, akkor szinte mindig felvetődik a probléma, hogy hitelt érdemlően alá tudja-e támasztani a kevés esetre alapozott általánosítást. E jogos igény kielégítése, melyhez pluszként társul a kutatások gondosságának és alaposságának a követelménye, rendszerint kilátástalannak látszik, ami csökkenti a bizonyítás erejét, a kapott eredmények szavahihetőségét.

Valamennyi segítséget jelent e tekintetben, ha a történész korabeli véleményekre is támaszkodhat, hasznát véve a kortárs megfigyelőknek, akiket „szakértőként" autentikus adatközlőnek fogad el. Sokat nyom végül a latba a *józan észre* történő hivatkozás. Az utóbbi két kutatói stratégia megbízhatóságához azonban kétségek férnek. Mennyire vehető készpénznek bármelyik kortárs megfigyelő egy meghatározott nézőpontból tett megfigyelése mások dolgait illetően; s mit ér a józan ész, amikor tudjuk, hogy a benne foglalt hitelvek olyan történelmi és kultúraspecifikus képződmények, amelyek a ma mérvadó felfogástól eltérő módon hatnak a történelmi ágens megfigyeléseire és korabeli értelmezéseire.

Kevés számú adatból az egészre való következtetés egy további meggyőző megoldásaként tekinthetjük a *döntő esetre* történő hivatkozást. Ekkor olyan egyedi példát emelünk ki bizonyíték gyanánt, amely azért szólhat az általánosítás indokoltsága mellett, mert minden általunk ismert vonása ellentmond a kutatói hipotézisnek. Ha egy közismerten fajgyűlölő fehér férfi a bíróság előtt azt vallja, hogy néger szomszédja végig otthon tartózkodott abban az időben, amikor a személyével összekapcsolt bűntény megtörtént, minden okunk megvan arra, hogy hitelt adjunk ennek a véleménynek.

[109] Fairburn: *Social History*... 39–58.

A történetírói bizonyítás további lehetséges útja-módja, hogy *párhuzamos és egymással összehasonlítható esetekből extrapolálunk*. Ez annyira kedvelt és kifejlett bizonyítási eljárás manapság, hogy nem is érdemes vele külön foglalkoznunk. Térjünk át *a megfigyelések súlyának és változatosságának a maximalizálását* célzó bizonyítási eljárás ecsetelésére, ami bizonnyal a leggyakrabban alkalmazott metódus e téren. Ez azon az eredetileg Lakatos Imre által posztulált feltevésen alapul, hogy nem feltétlenül elegendő ugyan egy tézis általánosan érvényes voltának elfogadtatásához az összes forrásszerűen ismert eset felsorakoztatása, mégis több esély van erre, ha növeljük a bizonyítékok számát és változatosságát. Ez a feltevés a társadalom holisztikus szemléletének, egy olyan társadalomképnek felel meg leginkább, mely szerint (ahogy a tény kapcsán, Paul Veyne téziseivel korábban már érintettük) az egy adott csoporthoz vagy kategóriához tartozó emberek egynél rendszerint több (materiális, társadalmi, demográfiai, kulturális, politikai) dimenzióval és attribútummal írhatók le, amelyek változatos módon kapcsolódnak egymáshoz; ilyenformán mindegyikük hatással van az összes többire. Magyarán: amennyiben az adott vonatkozásban konstatált oksági összefüggés más dimenziókban is hatást fejt ki, akkor a kauzalitás tehát nem csak lineáris módon érvényesül. Georges Duby így beszél erről: „a társadalom a tájakhoz hasonló rendszer, amelynek szerkezete és fejlődése számos tényező eredője, az egyes tényezők között pedig nem ok-okozati viszony, hanem korreláció vagy interferencia érvényesül, s a jó módszer az, hogy először egyenként megvizsgáljuk ezeket a tényezőket, mert mindegyik a saját ritmusa szerint hat és módosul, de ha a rendszer működését meg akarjuk érteni, feltétlenül megbonthatatlan összetartozásukban kell szemügyre venni őket".[110] A bizonyítás ez utóbbi metódusa az átfogó törvény modelljébe foglalt egyetemes törvényből indul ki, ahol a bizonyítás kiindulópontját jelentő elméleti hipotézist *magelméletnek (core theory)* nevezik; ez az elméleti feltevés a későbbiekben segédhipotézisek *(auxiliary hyphotheses)* hosszú

[110] Georges Duby: *Folytonos történelem*. Ford. ifj. Benda Kálmán. Budapest, 2000, Napvilág, 13.

sorával egészül ki. Az utóbbiak rendszerint egyetlen dimenziót vagy attribútumot fognak át, viszont egynél több külső kört alkotnak, ahogy azt az alábbi ábra is mutatja.[111]

Magelmélet ⟶ *A segédhipotézisek első köre* (anyagi, társadalmi, ideológiai, kulturális és demográfiai dimenziók) ⟶ *A segédhipotézisek második köre* (a segédhipotézisek első köréből levezetett segédhipotézisek)

A kutató akkor foghat hozzá tézisei empirikus teszteléséhez, történeti adatokkal való alátámasztásához, amikor felállította a magelméletből levezethető lehetséges segédhipotéziseket. Első menetben kiszűri közülük azokat, amelyek ellentmondanak egyik vagy másik (vagy egyszerre több) segédhipotézisnek, s ezzel azt éri el, hogy a végül hasznosított segédhipotézisek mindegyike egy irányba mutat. Így megteremtődik az elbeszélés koherenciája, amely a történeti igazmondás fontos kritériuma. A történész ezt követően hipotéziseinek a teljes tárházát feltölti forrásadatokkal, és a művelet végeztével azokat az elméleti támpontjait tartja meg csupán, amelyek empirikusan érvényesek, melyeket adatok támasztanak alá, amelyek mellett több pozitív megerősítő adat sorakoztatható fel, több, mint amennyi ellentmond nekik. Így kiderül végül, hogy továbbra is fenntartható-e a magelmélet, vagy módosításra szorul, netán egészen el kell azt vetni.

A vázolt bizonyítási stratégia legfőbb haszna, hogy a több síkon egyaránt sikeresen tesztelt segédhipotézisek mondhatni megszabják a figyelembe veendő (vehető) forrásokat és adatokat, melyek hiányában a történész nem is volna képes meggyőzően bemutatni és megmagyarázni az adott történe-

[111] Fairburn: *Social History*... 63. A modell Lakatos Imrének a negatív és a pozitív heurisztika címen előterjesztett elképzeléseit adaptálja: Vö. Lakatos Imre: A kritikai és tudományos kutatási programok metodológiája. In *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*. Szerk. Miklós Tamás. Ford. Benedek András – Forrai Gábor. Budapest, 1997, Atlantisz, 44–53. Fairburn az ismertetett magyarázó modellt Lawrence Stone: *The Crisis of Aristocracy: 1558–1641* (Oxford, 1965, Oxford University Press) című munkáján teszteli.

ti problémát. Ha viszont már előre tisztázzuk, hogy melyek a számunkra kívánatos és fontos adatok, nagyobb az esélye annak, hogy azokat tényleg felleljük a történeti dokumentációban. Jóval könnyebb megtalálni valamit, ha már előzetesen tudjuk, hogy mit keresünk valójában.

Ez a stratégia abban is segítheti a történészt, hogy a potenciális források lehető legtágabb körét feltárja és kiaknázza. Ez annak a valószínűségét is fokozza, hogy akár még ismeretlen és váratlan források is felbukkanjanak menet közben, vagy, hogy a látszólag értéktelen vagy érdektelen források egyszeriben kincsesbányává váljanak. Mindez azért is oly fontos, mert (orvosi analógiát használva) annál megbízhatóbb egy betegség diagnózisa, minél változatosabbak a betegen megfigyelt szimptómák. S mivel a kutatási stratégia mélyén holisztikus társadalomkép bújik meg, az emberi tevékenység teljes spektruma bevonható a segédhipotézisekkel lefedett dimenzióknak ebbe a körébe.

Ennek a bizonyítási stratégiának egy további előnye, hogy a nagyszámú és többszörösen körkörös kört alkotó segédhipotézisekkel körülbástyázott magelmélet inkább ellenáll a falszifikációs próbáknak, mint az ezt a felépítést nélkülöző tudományos állítás. „Ha a magelméletet elutasítjuk, amit a források segítségével meg is kívánunk cáfolni [...], akkor nem elég, hogy csak egyes segédhipotézisekkel szemben támasztunk ellenbizonyítékokat. Mindegyiküknek, legalábbis nagy hányaduknak az érvénytelenítése kívántatik ez alkalommal, ami rettenetesen nagy és fáradságos feladat, miután a segédhipotézisek számosak, ráadásul az őket igazoló források is bőségesek."[112]

Mindezen előnyök mellett kétségtelen hátrány ugyanakkor, hogy a bizonyítás e módja felettébb munkaigényes, és sokrétű forrásanyag kivételesen nagy bőségének az ismeretét is megköveteli a kutatótól, ami viszont nem mindig biztosított. Ráadásul csak a megerősítő, a segédhipotéziseket empirikusan verifikáló és nem az azokat érvénytelenítő (falszifikáló) negatív bizonyítékok keresésére ösztönzi a történészt. A falszifikáció, ha szóhoz jut egyáltalán ebben a műveletben, mellékes szerepet játszik. Márpedig a popperi alapokon álló és a Lakatos által továbbfejlesztett törvényelvű racio-

[112] Fairburn: *Social History*... 65.

nális magyarázati modellben a falszifikáció jelenti a döntő igazolási eljárást. Lakatos érdemben azzal járult hozzá a popperi elképzelések továbbfejlesztéséhez, hogy árnyalta a bizonyításban felhasználandó igazságkritériumokat. A deduktív (nomologikus) magyarázati modell hívei ma már nagy jelentőséget tulajdonítanak az egymással rivalizáló kijelentések igazának eldöntése során a *hatókör,* a *magyarázóerő* vagy az *átfogó jelleg* ismérveinek is. Ezeknek a kritériumoknak (kivált a hatókör kívánalmának) felel meg a megfigyelések súlyának és változatosságának maximalizálását célzó eljárás is.

A „RACIONÁLIS MAGYARÁZAT" ELVE

A Popper–Hempel-modell kritikája Poppernek a séma alóli kivétel lehetőségét felvillantó egyik elképzelését aknázta ki, felkarolva a szituacionális logika fogalmát. Ezzel el is érkeztünk a történelmi magyarázat Popper–Hempel-féle elgondolására adott harmadik válaszhoz, William H. Dray „racionális magyarázat" elméletéhez. Dray korrigálni kívánta Hempel deduktív magyarázó modelljét, amely – amint egy 1960-ban írt dolgozatában megjegyezte – hibát vét azt sugallva, hogy „minden fogalmakban adott magyarázat törvények szerinti magyarázatokra redukálható".[113] Az általa *racionális magyarázatnak* elkeresztelt felvetés alapja, hogy nem vezethetjük le egy cselekedet magyarázatát kizárólag az empirikus törvényekből. A történetírói érzékenység ugyanis másmilyen gondolati logikához szokott. „Amikor egy történész hozzálát egy történeti cselekedet magyarázatához, általában azzal a problémával találja magát szemben, hogy nem tudja a cselekedet végrehajtásának az okát. Ennek megértéséhez igyekszik megtudni, hogy a cselekvő milyennek hitte a helyzetét, beleértve azoknak a különféle végrehajtható cselekedeteknek a valószínűsíthető eredményeit is, amelyeknek véghezvitelét lehetségesnek ítélte, illetve amelyeket meg akart tenni: vagyis

[113] William Dray: „Megmagyarázni, hogy mi" – a történelemben. Ford. Seregi Tamás. In Kisantal Tamás szerk.: *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái.* Budapest, 2003, L'Harmattan – Atelier, 55.

a terveit, a céljait vagy az indítékait. A megértés akkor valósul meg, amikor a történész látja, hogy az adott személy az ismert meggyőződések és célok fényében észszerűen cselekedett és így a cselekedetet »helyénvalóként« tudja bemutatni."[114] Egyszóval, a historikus a racionális magyarázattal „azt szeretné megmutatni, hogy a dolog, amit [a történelmi ágens] tett, a saját szempontjából tökéletesen észszerű" volt.[115]

Amikor Dray a motívumon keresztül magyarázza a történelmi múlt egy adott eseményét, a módszertani individualizmus hívévé szegődik. A szituacionális logika fogalmát hasznosítva Collingwood ismert elképzelését is a magáévé teszi egyúttal, mely szerint egy cselekvés magyarázata nem más, mint hogy megértjük a cselekvő észszerű mozgatórugóit; ez azt követeli a történésztől, hogy élje újra a történelmet. Hogyan fest ez a nevezetes teória? Collingwood elsőként leszögezi: a múlt ismerete nem „olyan adott tény, amely empirikusan, észlelés útján megragadható. A történész *ex hypothesi* nem szemtanúja a tényeknek, amelyeket ismerni kíván. Ezt nem is képzeli: nagyon jól tudja, hogy a múltról csak közvetett, következtetésen alapuló vagy áttételes ismerete lehet, sohasem empirikus".[116] Később pedig megállapítja, a történész nem feltétlenül hisz a szemtanúnak, kritikusan fogadja egyes közléseit a múlt bizonyos dolgairól. Ahogy korábban futólag utaltunk rá, Collingwood éles bírálatban részesíti a pozitivista és naiv realista történetírói eljárást, melyet az olló és ragasztó elve szerint való gyakorlatnak nevez.[117] Mit kell a történésznek tenni ahhoz, hogy a tényeket valóban megismerhesse: „újra kell élnie magában a múltat". Mit is jelent ez? „Amikor az ember történetileg gondolkodik, a múlt bizonyos dokumentumai vagy emlékei előtt áll. Az a dolga, hogy feltárja, milyen volt a múlt, amely ilyen emlékeket hagyott hátra. Ha például az emlékek írott szavak, fel kell tárnia, hogyan értette őket az, aki leírta. Ez annyit jelent, hogy fel kell tárnia azt a

[114] William Herbert Dray: A cselekvések történeti magyarázatának újragondolása. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 690–691.
[115] Uo. 691.
[116] Collingwood: *A történelem* ... 347.
[117] Uo. 321.

gondolkodást [...], amelyet kifejezett velük. Hogy feltárhassa, milyen volt ez a gondolkodás, magának is újra kell gondolnia."[118] Röviden ebben summázható a nevezetes collingwoodi „re-enactment" (újraélési, újragondolási) koncepció, amely párosul még azzal is, hogy a történelem a *cselekedetek (és nem az események) története*; következésképpen a cselekedetek motiváltsága, a cselekvésre késztető gondolati és tapasztalati impulzusok történészi megismerése, újra- és utángondolása jelenti a megismerés alfáját és ómegáját.

Collingwwod érintett elképzelése sok problémát vet fel. Mindenekelőtt azért, mert pszichologizmust sugall, vagy csempészne be a történeti megismerés folyamatába, amely azonban csak látszólag van így. Collingwood ugyanis közvetett, az evidenciák, a tanúbizonyságok megismeréséhez köti a történeti „beleélést", s ezzel a megértést racionális szellemi aktusként határozza meg, ahelyett hogy a puszta intuícióra bízná rá. Ennél nagyobb gond, hogy az újragondolt valamikori gondolat, amely a történelmi ágens cselekvésének a kiindulópontja, átkerül oda, tehát a jelenbeli történész fejébe, ahol azt újragondolják. Ez esetben az többé már nem tisztán múltbeli, de legalább annyira jelenbeli létező is egyúttal. Ezt a kérdést azonban most nem boncolgatjuk tovább (később még viszatérünk rá). Mindamellett Collingwood újragondolási elmélete rejt magában némi heurisztikus értéket a történeti megismerés szempontjából. Mivel a cselekvések csak intencionális fogalmakban ragadhatók meg, a szándékok tisztázása nélkül így nem is érthetők meg, ez okból a valamikori gondolatok utángondolása nélkülözhetetlen a történész számára. Aki nem is rest, hogy gyakorta éljen a magyarázatnak ezzel a közvetett, a megértés aktusát közbeiktató eljárásával.[119]

Dray „racionális magyarázat" elméletének is számtalan eklatáns példáját felismerni véljük a történetírói gyakorlatban, ami amellett szól, hogy az elgondolás nem idegen a sajátos történészi gondolkodásmódtól és érvelési módtól. Hadd utaljak ezúttal Szűcs Jenő történészi praxisára. Szűcs az utolsó, már csupán a jeles történész halála után kiadott fontos munkájában IV. Béla magyar király országot újraépítő ténykedését tárgyalja beható mó-

[118] Uo. 347.

[119] Minderről bővebben: Kelemen: *Az ész képe* ... 210–217.

don. A „tényeket", helyesebben ezen királyi ténykedéseknek az eseményeit számba véve Szűcs egy ponton rákérdez a cselekvő szubjektumára. Szűcs a történet szereplőit, mindenekelőtt IV. Béla királyt és a maguk számára rendi identitást vindikáló nemességet a tetteiket úgymond magyarázó szándékokkal és akarattal látja el ennek során. Az utóbbi ágensről például megjegyzi: a rendi identitás vágya „kézenfekvő módon megerősíthette azt az érzést, hogy ők nem egyszerűen csak egy királyi família »szolgái«, hanem egy országos méretekben létező és számottevő származási csoport *(genus)* tagjai, következésképpen egyfajta *ordó*t alkotnak".[120] Könyve egy további helyén azt kérdezi a szerző: „miféle motívumok sarkallhatták ezeket az arisztokratákat", hogy látszólag közvetlen anyagi érdekeik ellenében döntsenek bizonyos politikai kérdésekben. A személyes motivációkat megvilágító forrásadatok hiányában Szűcs ezen felvetései és magyarázó vázlatai (szkeccsei) kizárólag a múltbeli szituáció logikájából, az azt illető tudásunkból engednek meg következtetéseket levonni a valamikori tettek indítékaira nézve. Mint ahogy a szerző írja is: „a szituáció magyarázza", hogy a történelmi ágenseknek így kellett határozniuk.

Kétségtelen tehát a rokonság, ami a collingwoodi *re-enactment* fogalmát egybefűzi Dray racionális magyarázat elméletével. A collingwoodi népszerűfilozófia rekonstruálásának és értékelésének Dray külön könyvet is szentelt, és élete utolsó munkájában pedig hosszan érvelt a collingwoodi elgondolások helytállósága mellett.[121] Dray történelmi magyarázattal kapcsolatos elméleti elképzelései a törvényelvű Popper–Hempel–modellel szemben már sokkal inkább figyelembe veszik a történetírás humanióra jellegét. Jóllehet a történelem tárgyának az egyéni cselekedetekre való effajta leszűkítése korlátok közé is szorítja Dray elméletének a gyakorlati (történetírói) érvényességét. Dray és Collingwood, továbbá Popper és Hempel övékétől különböző koncepciójának a mélyén a történetírás tudományosságának a kérdése bújik meg, ahogy erre Louis O. Mink is rámutat: „egy logikai elmélet kérdéseinek

[120] Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. S. a. r., bev. jegyz. Engel Pál. Budapest, 1993, História – MTA TTI, 130.

[121] Dray: *Philosophy of History*... 16–26.

a köntösében a tudományos és humanisztikus kultúra (szándékosan nem a »tudományról és a humán területekről« beszélek) közti ellentét mutatkozik meg, valamint az a törekvés is megfigyelhető, hogy az egyik kiváltságos helyet kapjon legalább a másik bizonyos területein is".[122] S ezzel nyomban vissza is érkezünk ahhoz a korábban már megfogalmazott alapkérdéshez, hogy vajon tudomány-e, és ha igen, miféle tudomány a történetírás?

„MINEK A MAGYARÁZATA" ÉS A KOLLIGÁCIÓ

A történelmi magyarázat szerteágazó problémáját tárgyalva tisztázatlanul maradt, hogy: *minek a magyarázatát* végzi a történész, amihez valamilyen stratégiát is alkalmaz. A „minek a magyarázata?" kérdését Dray is felvetette, amikor korrigálni kívánta a deduktív-nomologikus történelmi magyarázat modelljét. A *miért* és a *hogyan* kérdésére adandó válaszok esetében más és más a magyarázat *szükséges* és *elégséges* feltételeinek a helye és szerepe. A popperi és hempeli magyarázat értelmében a dolgok *szükségképpen* úgy történtek, ahogy az adott kiinduló feltételek és bizonyos általános törvény(ek) érvényessége mellett történniük kellett. A *hogyan* történt kérdését magyarázva pedig arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi tette egyáltalán lehetővé, miszerint a dolgok így és ne másképp történjenek. A magyarázatot ezúttal nem az irányítja, hogy vajon milyen törvény hatálya alá tartozik egy bizonyosfajta esemény, hanem sokkal inkább az, hogy mi módon működtek közre – *elégséges* feltétel gyanánt – a cselekvők ennek és nem valamilyen más eredménynek az elérésében.[123]

A miért történt kérdésére adandó magyarázat azért is más, mert a „miért éppen ez történt" kérdése különválik a „miért ez és nem valami más történt" problémájától. Mind a kettő az egyéni cselekedetek történeti magyarázatára irányul, az előbbit C. Behan McCullagh *genetikus,* az utóbbit *kontrasztív*

[122] Louis O. Mink: A történeti megértés önállósága. Ford. Kisantal Tamás. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 712–713.
[123] Dray: *Philosophy of History*... 28.

magyarázati típusként tárgyalja. A genetikus magyarázat során a történész rávilágíthat az összes olyan lehetséges okra, ami *szükséges* és *elégséges* feltételül szolgált az esemény megtörténtéhez; a kontrasztív magyarázat viszont arról ad számot, hogy miért éppen az következett be, amelyik pusztán csak a legvalószínűbb végkimenetel volt a lehetőségek egyébként bő tárházából. S mi van akkor, ha nem eseményeket, nem egyéni cselekedeteket, hanem a személytelen erőket, a struktúrákat és azok működését (a keletkezésüket, a fennmaradásukat és az eltűnésüket) kívánjuk megmagyarázni? Nyilvánvaló, hogy az ez utóbbiakat illető magyarázatok nem feleltethetők meg maradéktalanul a módszertani individualizmus gyakorlatának. McCullagh a *strukturális* magyarázat fogalmát használja velük kapcsolatban, amely a diskurzusok, a szervezetek, a társadalmi rendszerek és a társadalmi struktúrák determinációinak biztosít prioritást a magyarázat szükséges és elégséges tényezőinek a szerepében.[124]

McCullagh emellett „mély magyarázatról" és „kolligációs értelmezésről" is beszél. Az előbbin azt érti, hogy amikor egy történelmi eseménysornak nincs közös magyarázó oka, akkor a történéseket a történész egyetlen tényezőre szokta visszavezetni; ezzel a megoldással különösen gyakran találkozhatunk a történészek munkáiban.[125] S mit jelent a kolligációs értelmezés fogalma? Ennek kellő megvilágítása végett vissza kell nyúlnunk William Walsh elméleti munkásságához, aki elsőként a Dray-féle „megmagyarázni, hogy mi" kérdésére[126] adandó válasz kapcsán javasolta a kolligáció fogalmának a bevezetését. Olyan, a *folyamatos* múlt *összegző* fogalmi kifejezésére hivatott, egyúttal a retrospekció távlatából megfogalmazott terminusról van

[124] C. Behan McCullagh: *The Logic of History. Putting Postmodernism in Perspective*. London, 2004, Routledge, 172–176., 184–192. A *szükséges* feltétel fogalma arra a tényezőre (a tényezők azon együttesére) utal, amely mindig adott ugyan, amikor valami történik, de nem ő hozza létre az eseményt magát; az *elégséges* feltétel fogalma pedig azt fejezi ki, hogy egy adott tényező (a tényezők ezen együttese) nélkül az esemény sem történhet meg, amely tehát elengedhetetlen feltétele az esemény bekövetkeztének, jóllehet más tényezők is hatást fejthetnek ki ez irányban, akár e tényező helyett is.

[125] Uo. 183–184.

[126] Dray: „Megmagyarázni, hogy mi"... 53–59.

szó ez esetben, amely egyetlen értelmi egységbe foglalja össze a múlt történéseit annak összes vagy egy sor következményével együtt. „Miközben meghatározza, mi történt akkor, egyszerre összegzi az egyedi eseményeket, és elmondja olvasóinak, hogyan kell azokat megragadni. Más szavakkal: kiválogatja, hogy mi volt lényeges az általa elmondott eseményekben. Lényegesnek itt az számít, ami túlmutat önmagában, és egy tartós folyamat mozzanataként kapcsolódik össze más történésekkel."[127] Walsh a „miért" kérdésére adható (adandó) válasz esetén később is indokoltnak tekinti a kolligálás aktusát: „a történész azzal válaszol megfelelőképp a »miért történt?« kérdésére, ha kimutatja, hogy a szóban forgó esemény egy tartós folyamatban helyezkedik el. Ezt pedig úgy éri el, hogy meghatározza, mi vezetett az eseményhez, az esemény maga hová vezetett, s a különféle történéseket egy megfelelő fogalom alá rendezve kolligációt hajt végre".[128] A történész ily módon ruházza fel tehát jelentéssel a történések adott sorozatát. „Az egész kolligációs gyakorlat célja a teljesebb megértés, és nyilván a történelem modern tanulmányozói által elsajátított megértésről van szó, akik a jelen szemszögéből tekintenek vissza az adott eseménysorra."[129]

A kolligációs fogalmak semmiképp sem a tiszta spekuláció szabad termékei, hanem az empirikus tudás általánosításán nyugvó fogalomalkotásnak az eredményei. Pontosabban: a kolligációs fogalmat felölelő állításokat a történészek kezétől származó empirikus, ugyanakkor „releváns és összekapcsolódó alacsony szintű állításcsoportok" határolják körül. A két szint azért felel meg tehát egymásnak, mert „egy kolligációs fogalom helyessége az ezt lefedő részletekben mutatkozik meg".[130]

MacCullagh „mély magyarázat" fogalma azáltal függ össze a Walsh által bevezetett, az analitikus történetfilozófiában szép karriert befutó kolligáció fogalommal, hogy még az egytényezős magyarázat sem áll meg a talpán a

[127] Walsh: *Kolligációs*... 775.
[128] Uo. 774.
[129] Uo. 778.
[130] Uo. 777.

számos és különféle lehetséges okok egybegyűjtése, tehát a kolligálás aktusa nélkül; ez pedig megnyitja az utat a történelem „mély magyarázata" előtt.

A történelmi magyarázat és a történetírói bizonyítás eszköztára persze jóval gazdagabb annál, mint amit az ilyen és hasonló, többnyire a filozófusok által kimunkált fogalomrendszer sejtetni enged. Munkánkat azonban nem a gyakorló történetírás pragmatikus módszertani kézikönyvének szánjuk; sokkal inkább azokat az elméleti fogódzókat igyekszünk itt bemutatni valamennyire rendszerezett formában, amelyek a történeti megismerés tudományos jellegét lennének hivatva igazolni vagy cáfolni. Ennek a tükrében fontos mindaz, amit elvi igénnyel el lehet mondani a történeti magyarázat vagy bizonyítás logikai státuszáról és szerkezetéről. Az ennek során felvetődő kérdések egy sor további problemát közvetlenül is érintenek, mindenekelőtt a történetmondást magát, amely következő fejezetünk tárgya, vagy a szükségszerűség és a véletlenszerűség egymáshoz való viszonyát, amely könyvünk egy jóval későbbi fejezetében kerül elő önálló módon.

3.

A NARRATIVITÁS MINT REPREZENTÁCIÓ ÉS MAGYARÁZAT

A NYELVI FORDULAT

A filozófiai fenomenológia (Edmund Husserl, Martin Heidegger), a nyelvfilozófia újabb áramlata (Ludwig Wittgenstein), a tudományfilozófia paradigmaelmélete (Thomas Kuhn, Paul Feyerabend), a filozófiai hermeneutika (Hans-Georg Gadamer, Paul Ricoeur) és nem utolsósorban a kognitív nyelvészet (George Lakoff, Mark Johnson) mind éreztette a hatását a történetelmélet területén is. Új értelmet nyert ennek nyomán a valóság és a valóság megismerésének a nyelvi megjelenítése közti viszony kérdése is, ami mint „nyelvi fordulat" *(linguistic turn)* jelentkezett a történetelméletben és részben magában a szaktudományos gondolkodásban is. Ez a paradigmaváltás ugyanakkor élesen felvetette a történeti megismerésnek mint nyelvi reprezentációnak a referenciális érvényességét, az érvényesség feltételességére és határozott korlátjaira tekintettel.

Röviden arról van szó, hogy a leíráshoz (és a magyarázathoz) használt nyelv nem semleges közvetítő eszköz a megismerő és a valóság között, nem valamilyen átlátszó közeg, hanem homályos tükör, pontosabban: olyasvalami, ami önálló szerepet tölt be a valóság értelmi feldolgozásában. A nyelv – önnön struktúrájával és a megismerést illető számos más sajátosságával együtt – amellett, hogy befolyásolja, ráadásul meg is szabja gondolataink formáját és tartalmát. Richard Rorty vezette be a *nyelvi fordulat* elnevezést

egy 1967-ben általa szerkesztett szöveggyűjtemény címével.[131] Később külön elméleti megfogalmazását is adta az e terminussal jelzett elgondolásnak. Rorty kétségeit fejezti ki azzal a megszokott filozófiai tannal kapcsolatban, mely szerint: ha a világ kint van, ezzel együtt az igazság is ott van kint, a szubjektumon túli világban.[132] Ha ez nem áll, akkor az igazság sem magából a világból fakad, vonta le a következtetést. „A világ nem beszél. Csak mi beszélünk. A világ hozzájárulhat ahhoz, hogy miután beprogramoztuk magunkat egy nyelvvel, bizonyos vélekedéseket fenntartsunk. De képtelen számunkra egy olyan nyelvet javasolni, amelyet beszélhetünk. Ezt csak más emberek tudják megtenni."[133] Az a döntésünk, hogy melyik „nyelvjátékot" (Wittgenstein) játsszuk a beszéd során, egyáltalán nem véletlenszerű, nem önkényes, még ha nem is szükségszerű, viszont merőben esetleges dolog. Erről az esetlegességről hosszabban is értekezik a szerző, amit azonban itt most nem követünk nyomon. A lényeg annyi csupán, hogy a nyelv nem kizárólag az oksági kapcsolatok rögzítésére, azok hű kifejezésére (leképezésére) szolgáló eszköz, amely egyszerűen csak összeköti egymással az ént és az emberi és nem-emberi valóságot, mellyel az én, megismerőként, kapcsolatot teremt.[134] Davidson és Wittgenstein nyomán Rorty megállapítja: mivel nem létezik az a nyelv előtti emberi tudat, mellyel a nyelvnek úgymond fedésben kellene állnia, nincs a világnak annál mélyebb értelme, mint amit a tudat képes feltárni belőle a nyelv használata révén. „Amit ilyen tudatként írnak le, az pusztán az elődeink nyelvének használatára való képesség, az a képesség, hogy metaforáik hulláit imádjuk."[135] Ez a gondolati kiindulópontja minden olyan történetelméleti eszmefuttatásnak, amely a nyelv és a nyelvhasználat középpontba helyezésével tárgyalja a történeti megértés és általában a történeti tudás kérdését.

[131] Richard Rorty ed.: *The Linguistic Turn. Essays in Philosophical Method*. Chicago, 1967, University of Chicago Press.
[132] Richard Rorty: *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*. Ford. Boros János és Csordás Gábor. Pécs, 1988, Jelenkor, 19.
[133] Uo. 20.
[134] Uo. 25.
[135] Uo. 37.

AZ ELBESZÉLÉS REHABILITÁCIÓJA

Az elbeszélésnek, e sajátos nyelvi képződménynek a történeti tudás előállításában játszott meghatározó, vagy legalábbis érdemi szerepe már a nyelvi fordulat beköszönte előtt is kapott az analitikus történetfilozófia részéről némi figyelmet. Arthur Danto, ha nem is minden előzmény nélkül, arról beszél, hogy a történeti esemény (a történelem), valamint a róla szóló beszéd más-más időben történik, aminek hatása van a történetírás és a múlt egymásközti kapcsolatára is. A történeti munkákban szereplő és Danto által behatóan elemzett elbeszélő mondat *(narrative sentence)* nem a múlt önmagáról való tudását fejezi ki; egy olyan jövőnek az ismeretében, már annak a figyelembevételével tudósít a valamikori történésekről, amely kizárólag a *történészi hátratekintés* (a múlt jövőjének a) perspektívájából ad számot a letűnt múltról. A leírt esemény egy másik idősíkban, a múlt jövőjében történt események fényében nyeri el a maga értelmét és jelentőségét a narratív mondat formájában, amely rendszerint egy múlt idejű kijelentő mondat, jóllehet a jelen időben fogalmazzák. Ha a történész kijelenti, hogy 1618-ban kezdetét vette a harmincéves háború, akkor ez a mondatba foglalt kijelentés nem az 1618-beli történelmi állapotot jeleníti meg, mint teszi (tenné) az Ideális Krónikás beszámolója az adott eseményről, hanem egy olyan időbeli visszatekintés eredményeként rögzített történészi kijelentés, amely immár a múlt utótörténetének az ismeretében emlékezik a múltra. A kérdéses mondatban foglalt történeti tudás azon alapszik, hogy mi már ismerjük az adott múltra következő jövőt, tudjuk tehát, hogy az 1618-ban kezdődő eseménysor kereken harminc évig tartott, és ez az időszak tele volt háborús eseményekkel. Az Ideális Krónikás nem konstatálhatja jelenének egy adott eseményével kapcsolatban a kezdetet és a véget, nincs ugyanis róla tudomása, hogy ez a történés meddig tart majd és milyen értelmet (és jelentőséget) nyer a rá következő események jóvoltából.[136]

Milyen episztemológiai jelentőséget kölcsönözhetünk ennek az elméleti álláspontnak? Danto implicit módon tagadja a Dray-féle racionális magya-

[136] Danto: *Analytical*... 143–181. és különösen 152.

rázat elméletében foglaltak érvényességét, miután az elbeszélő mondat *(narrative sentence)* általa így értett fogalma *nem* a valamikori tetteket megelőző és azokat indokló (magyarázó) intenciókról szól. Hiszen az úgy beszéli el a múltat saját történetiségében (időbeliségében), ahogy a történelmi ágens – még – nem ismerhette ezt a múltat, amely az ő jelene volt, annak idején. Következésképpen a hátratekintő szemlélet eredményeként megmutatkozó, a később történtek fényében ismert (ismerni vélt) múlt fogalma (jelentése és jelentősége) nem feltétlenül felel meg tehát a múlt saját öntudatának. Döntő ez alkalommal a *nem szándékolt következmények* esete, ami módosíthatja a *csak* intencionált cselekmények történelmi eseményszerűségét, megváltoztatva azok értelmét és a történelemben elfoglalt helyét. Mindez nem jelenti azonban, hogy az elbeszélő mondatok teljesen híján lennének a referencialitásnak, és semmi olyat nem tartalmaznának, ami megfelel az Ideális Krónikás által birtokolt történeti tudásnak. Viszont: a múltnak az a képe, melyet a történész a narratív mondat formájában megfogalmaz, nem éppen olyan, amilyennek ez a múlt a maga idejében látszott. „Egyedül a történészek rendelkeznek azzal a kiváltsággal, hogy a cselekedeteket időbeli perspektívában látják."[137] A történelem fogalma, ezek szerint, nem egészen vág tehát egybe a történelmi ágensek valóságot illető tapasztalataival (tudásával), mivel a történészek valamely időbeli egész részeiként ismernek rá a múlt valóságára. Ez a perspektíva azonban nem adott az ágensek számára.

Danto kulcsszerepet szán a történelem ekként való leírásában annak az elbeszélésnek, melynek önmagában véve is magyarázóerőt tulajdonít. Az elbeszélés azonban mindig csak egy bizonyos dolgot és nem mindent magyaráz meg a történelemből, mivel „nem egy eseményt mint olyat magyarázunk [ezen a módon], hanem inkább egy bizonyos leírás alatti eseményt; mert a történelemben éppoly fontos a leírás megválasztása, mint bármely másik tudományban. De ha egyszer már kiválasztottuk, az eseményt végig azzal a leírással összefüggésben kell magyaráznunk".[138]

[137] Uo. 183.

[138] Arthur C. Danto: A narratívák szerepe a történeti magyarázatban. Ford. Marno Dávid. In Kisantal szerk.: *Tudomány és művészet*... 77–78. Az analitikus történetfilozófia

Mi a viszonya a narrativitáselmélet itt bemutatott felfogásának a szcientista történelmi magyarázat Popper és Hempel által kialakított formulájához? Danto nem mond kategorikusan ellent a történelmi magyarázat nomologikus-deduktív elvének, hanem kijelenti: „a narratíva és a deduktív következtetés a magyarázat alternatív *formáit* konstituálják".[139] Úgy véli azonban, hogy a történelmet nem kizárólag deduktív alapon lehet és kell magyarázni, s ezzel tagadja, hogy „bármely magyarázat szükséges feltétele, hogy deduktív formájúvá lehessen alakítani". Miután az elbeszélés szintúgy rendelkezik némi magyarázóerővel, a deduktív alapokon nyugvó magyarázat legföljebb elégséges, de nem szükséges feltétele a történelem kielégítő magyarázatának. A kettő komplementaritását tételezve Danto azt állítja, hogy nem nélkülözhetik ugyan a narratívák az általános törvények fogalmát, nincsenek azonban rászorulva azon általános törvények ismeretére, amelyek nélkül állítólag nem lehetséges a történelmi racionális (okszerű) magyarázata. Az elbeszélés jóvoltából biztosított magyarázat lefedi a történelmi (az időbeli) *változást*, melyet az általános törvények rendszerint nem vagy csak hiányosan képesek kifejezni. Az elbeszéléseket, szögezi le Danto, a „változások magyarázatára használják [...], méghozzá a nagy méretű változásokéra, amelyek alkalmasint az egyes emberi életekhez képest óriási időszakokat fognak át. A történelem feladata, hogy feltárja számunkra ezeket a változásokat, temporális egységekbe rendezze a múltat, és megmagyarázza az eseményeket, miközben ezek maguk beszélik el, mi történt – jóllehet a narratív mondatokban nyelvileg leképezett temporális perspektíva segítségével".[140]

Az analitikus filozófia röviden vázolt narrativitáselméleti vonulata, melynek egyes követői a történeti elbeszélés logikájára bízzák a történelmi

hívei ebben a kérdésben általában egyetértenek. Meg kell jegyezni, hogy a történeti elbeszélés mint magyarázat elgondolását, valamint a múltbeli és a jelenbeli (a történészi) tapasztalat különbségének a gondolatát már Oakeshott is felvetette: Oakeshott: *Experience*... 141., 146.

[139] Danto: A narratívák ... 76.

[140] Uo. 82.

események oksági magyarázatát,[141] ezzel a modellel cserélnék fel a történeti magyarázat „átfogó törvény" jellegű formuláját.[142] Az elbeszélés mint magyarázó forma fő erényeként emelik ki, hogy a történetforma időbeli linearitása (a sztorinak van eleje, közepe és vége) jól megfeleltethető a történelem időbeli előrehaladást mutató eseménysorának (a történelem ontológiájának). Az elbeszélés, ezenfelül, az oksági magyarázat követelményét is ki tudja elégíteni, mert követi a lineáris kronológiát, ami egybeesik az okság időbeliségével, az egymásutánisággal. Végül azt is kiemelik, hogy a *jól nyomon követhető* történet ismérvei szerint megalkotott narratíva – a cselekményesítés segítségével – mindezen követelményeket együtt is kielégíti.[143]

Az analitikus történetfilozófusok (Arthur C. Danto, Louis O. Mink, W. B. Gallie és M. G. White) önmagában is kellő magyarázóerőt tulajdonítanak a történetírás nyelvi-logikai módozatának, amit az elbeszélő mondat képvisel a szemükben. De vajon kielégítő magyarázatát adja a narratíva például a nemlineáris módon zajló eseményeknek, és eseménysoroknak is? Ez azért is lényegbevágó kérdés, mert a történetíró nem kizárólag a szekvenciálisan megnyilvánuló események kerek történetbe foglalásával foglalatoskodik. Neki tudnia és beszélnie kell e mellett arról is, ami közvetlen módon nem jelenik meg az események látható egymásutánjában, de ennek ellenére hatással van rájuk. A történetíró eminens feladatai közé tartozik, amiről már Humboldt is beszélt, hogy kellően szem előtt tartsa „egyrészt, hogy mindabban, ami történik, egy közvetlenül nem észlelhető eszme érvényesül, másrészt, hogy ez az eszme csak magukban az eszmékben ismerhető fel".[144]

[141] A. R. Louch: History as Narrative. *History and Theory,* VIII, 1 (1969) 54–71.; William H. Dray: On the Nature and Role of Narrative in Historiography. *History and Theory,* X, 2 (1971) 153–172.

[142] Louis O. Mink: Az elbeszélő forma mint kognitív eszköz. In Kisantal szerk.: *Tudomány és művészet…* 117.

[143] W. B. Gallie: The Historical Understanding. *History and Theory,* III, 2 (1963) 149–202.

[144] Wilhelm von Humboldt: A történetíró feladatáról. Ford. Rajnai László. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* I. 18.

Az analitikus történetelméleti elgondolások ez irányú kritikáját Maurice Mandelbaum fogalmazta meg. Nem állja meg szerinte a helyét a narrativititás mint önmagában vett teljes értékű magyarázat e feltevése, mivel az elbeszélés menetében feltáruló lineáris eseménysort itt látszólag csak az aktorok tudatos szándékai, egyes döntései és cselekedetei mozgatják. Ahogy azonban a történeti biográfia példája is mutatja, a biográfia szerzőjének nemcsak azokról a helyzetekről kell beszámolnia, amelyek szoros egymásutánban követik egymást a hős életében, de arról is beszélnie kell, ami az egyes helyzetekhez kötött viselkedést, a konkrét történést a háttérből kondicionálta. Ezek a *keresztmetszeti* valóságok azonban nem (könnyen) illeszthetők be a narráció feszes lineáris rendjébe, esetleges hiányuk azonban csorbítja a narratív magyarázat meggyőző erejét. „A történetírásban ez okból [...] a résznek az egészhez és nem az előzménynek a következményhez fűződő kapcsolatát tartom igazán fontosnak" – összegzi véleményét az amerikai teoretikus.[145] Később még hozzáteszi, kizárólag az egyes állítások (a propozicionális kijelentések, a tényállítások) tanúskodnak a kutatás eredményeiről, amire az elbeszélés épít ugyan, de nem önmagában, semmiképp sem azoktól elkülönült módon referál a tényleges múltbeli valóságra. Ez utóbbi elgondolás kifejezetten ellentmond annak, amit az akkor tájt éppen csak kibontakozóban lévő narrativitáselmélet állított erről a kérdésről.

A narrativitás fentiekben részletezett filozófiai megfogalmazása nem váltott ki akkoriban heves vitákat, holott vele szinte egy időben foglalt teret a struktúratörténet-írás gyakorlata, amely nyíltan is kétségbe vonta az eseménytörténeti elbeszélés üdvös voltát. Ez utóbbi művelői úgy ítélték meg, hogy az elbeszélés sokkal inkább gátja, mint segítője a mélyebb, a tudományos tudás megszerzésének.[146] Ez a kritika azonban nem az elbe-

[145] Maurice Mandelbaum: A Note on History as Narrative. *History and Theory,* VI, 3 (1967) 417–418.

[146] Fernand Braudel: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. Különösen 1167–1168.; François Furet: From Narrative History to History as a Problem. *Diogenes,* (Spring 1975) 106–123.; Robert William Fogel: „Scientific" History and Traditional History. In Robert William

szélés történetelméleti státuszát igyekezett aláaknázni, ahogy az elbeszélés „visszavétele" érdekében megfogalmazott későbbi argumentumok[147] sem érintették közvetlen módon a narrativitáselmélet iménti diskurzusát. Ez annak újabb példája, hogy mennyire elszigetelt külön vágányokon zajlott (és zajlik manapság is), olykor még egyes elméleti problémák esetében is, a gyakorló történetírás és a történetelméleti gondolkodás diskurzusa.

A FOGALOMHASZNÁLAT TÖRTÉNETISÉGE

Visszatérve a nyelvhasználat történeti változatosságára, kijelenthető: a nyelv két síkon egyszerre gyakorol befolyást a történeti megismerésre, elsőként a források tekintetében, másodikként a forrásalapú történeti gondolkodás, a szakszerű történetírás sajátos kifejezésmódjában, a történeti reprezentáció szintjén. A források, melyek adatok formájában *bizonyítékokkal* látják el a történeti elbeszélés szerzőjét (a történész rendszerint írott szövegekkel dolgozik), olyan (gyakran nem is a mai nemzeti nyelveken megfogalmazott) szöveges megnyilatkozások, melyek nyelvezete, a bennük rejlő, az általuk közvetített jelentés nem feltétlenül magától értetődő az utókor számára; gondos értelmezésre szorulnak tehát. A forrásokba kódolt jelentés ilyenformán egy, a történész jelen idejében megszokottól eltérő gondolkodásmód nyelvi kifejeződése. A nyelv folyton változik az idők során, formai téren azonban nagymértékben kontinuus (lehet): a szókészlet jelentékeny hányada például évszázadokon át nagyjából ugyanaz marad. Ha nem így lenne, akkor meg sem értenénk elődeink hátramaradt (írásos) megnyilatkozásait. Nem biztos azonban, hogy a források nyelvében egy adott helyen, egy adott

Fogel – G. R. Elton: *Which Road to the Past? To Views of History*. New Haven, 1983, Yale University Press. Különösen 40–65.

[147] Lawrence Stone: Az elbeszélés újjászületése. Megjegyzések a régi-új történetírásról. Ford. Szeberényi Gábor. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 899–919.; Peter Burke: Az eseménytörténet és az elbeszélés újjászületése. Ford. Kisantal Tamás. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 932–946.

pillanatban és egy adott kontextusban elrejtett jelentést jól értjük, dacára annak, hogy a szöveg látszólag mai értelmi szinten is befogadható. A szövegbe kódolt jelentés ugyanis roppant változásokon eshet át az idők során. Nem ringathatjuk magunkat abba az illúzióba, hogy a történészek mindig pontosan értik a források szövegét, mert ugyanazt értik rajta, mint aminek a közreadása végett a szöveget eredetileg megfogalmazták; s abban sem lehetünk teljesen biztosak, hogy *szó szerint értve* helyesen fogjuk fel a szöveg *valamikori* értelmét. Helyesen jár el vajon az a historikus, aki a forrásaként kezelt szöveget közvetlenül a történészi jelen idő nyelvi univerzumának a jelentésvilágához méri? Erre a kérdésre kizárólag nemleges a válasz, hiszen idővel nemcsak a szavak szorosan vett jelentése, de a kontextushoz (a történeti szöveguniverzumhoz) kötött jelentése is alaposan átalakulhat.

Az itt felvetett problémát tűzi vizsgálódásai homlokterébe a német fogalomtörténet-írás, a *Begriffsgeschichte*. Az irányzat reprezentatív művében, a hétkötetes *Történelmi alapfogalmak*ban a közreműködő sok szerző több mint száz német „alapfogalom" történeti jelentésváltozását követte nyomon az idők során.[148] Reinhart Koselleck, az irányzat teoretikusa egyebek közt az *aszimmetrikus ellenfogalmak* történeti szemantikai elemzésével bizonyította, hogy a (fontos) szavak rendszerint olyan történeti-politikai jelentéssel telített entitások, amelyek egyszerre hordoznak szinkron és diakrón szemantikai tartalmakat. Példának okáért az egy adott korban használatban volt *emberiség* szónak, „az ember számokban kifejezett jelentése [...] anélkül csapott át politikai önlegitimációba, hogy bárki megváltoztatta volna a szót, és amiről így nem is kellett számot adni".[149] A szó nyelvi alakjának makacs állandóságát és jelentésének az eközbeni szakadatlan változását a szemantikai struktúra történeti korokon átívelő folyamatossága kíséri. Koselleck az ellenség megjelölésének a történeti példáján mutatja be ezt a jelenséget.

[148] Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck Hrsg.: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart, 1972–1992, Klett Cotta.

[149] Reinhart Koselleck: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. In uő: *Elmúlt jövő*... 285.

Az *emberiség* szó, a maga határain belül, az ember és nem-ember, illetve a felsőbbrendű és az alsóbbrendű ember dualizmusával juttatja kifejezésre azt, amit korábbi történeti korokban a keresztény és pogány, vagy azt megelőzően a hellének és barbárok megkülönböztetés szólaltatott meg.

A történész többnyire és erősen arra hajlik, hogy feltétlen referenciális értéket tulajdonítson a forrásszöveg egyes, a forráskritikán már átesett információinak. „A történészek a szövegeket gyakran úgy olvassák, mint egyszerű információforrásokat [...]. A történészek ritkán fogadják el a jelentős szövegeket a maguk jogán fontos eseményeknek, melyek az értelmezés összetett problémáit vetik fel, és amelyek bonyolult kapcsolatban állnak más eseményekkel, valamint a vonatkozó kontextusokkal. S arra sem igen hajlunk, hogy feltegyük azt az inkább »retorikai« kérdést, hogy hogyan végzik a források a dolgukat, például hogyan helyezik el és keretezik azt, amit »reprezentálnak« vagy amit azok a tudatunkba vésnek (társadalmi diskurzusok, paradigmák, örökletes konvenciók, sztereotípiák stb.)."[150]

A gyakorló történészek közül sokan mások is így gondolkodnak a források nyelviségéről és episztemológiájáról. George Duby részleteseben is bemutatja, hogy ő miként olvasott (helyesebben interpretált) egy középkori oklevelet, és hogy milyen problémák megoldására kényszerült eközben a helyes értelmezés érdekében. Tanulságként azt szűrte le magának mindebből, hogy a forrásszövegek, amilyen az általa elemzett oklevél is, olyan szavakkal és olyan általuk jelölt fogalmakkal vannak tele, melyeknek a korabeli valósághoz fűződő viszonya csak hosszadalmas és fáradságos értelmezésekkel tisztázható. De ezek után sem lehetünk teljesen bizonyosak abban, hogy tényleg értjük a szöveg eredeti mondanivalóját. Ez a történészi tapasztalat mondatja ki vele végül azt a keserű megállapítást, miszerint „köztem és az igazság között függöny van, mégpedig maguk a mégoly őszinte és gondosan kiválogatott források, amelyekből ismereteimet szerzem".[151]

[150] Dominick LaCapra: Rhetoric and history. In uő: *History and Criticism.* Ithaca, 1985, Cornell University Press, 38.

[151] George Duby: *Folytonos történelem.* Ford. ifj. Benda Kálmán. Budapest, 2000, Napvilág, 34.

A források azért sem beszélhetnek önmaguktól, mert mások, a halottak helyett szólnak hozzánk, és a történészeket eligazítják ugyan abban, hogy mi tárható fel a múltból, de „csak azáltal kelnek életre, hogy a történész megszólaltatja őket".[152] Márpedig a források mondanivalójának helyes értése többet követel a történésztől a szöveg szó szerint való (helyénvaló) megértésénél. Ehhez olyan interpretációs műveletek elvégzésére is szükség van, melyekről Elizabeth A. Clark beszél a patrisztika korának történeti forrásszövegei kapcsán. Clark erős kétségeit fejezi ki aziránt, hogy ezek az írásba foglalt ősi eszmefuttatások és beszámolók teljesen áttetsző módon, közvetlenül szólnának hozzánk az eseményekről és az emberekről beszélve; miközben ezek a textuális reprezentációk a kinti (a szövegen kívüli) világról tudósítanak, egyúttal megteremtik ezt a világot, amelynek állítólag a dokumentumértékű lecsapódásai. Egy bizonyos forráscsoport kapcsán végül arra jut, hogy a szöveg pontos értelmét annak „társadalmi-teológiai" logikáját felfejtve, a ma népszerű posztkoloniális történetfelfogás tanulságait kamatoztatva lehet megragadni.[153] A posztkoloniális történetfelfogásról könyvünk egy későbbi helyén külön szólunk majd.

Ami itt a források nyelvének történetileg adekvát értelmezése kapcsán merül fel, az a jelentés, helyesebben: a jelentéskölcsönzés tág problémáját érinti közvetlen közelről. Ez a kérdés azonban túlmutat a jelen fejezeten, később azonban még kitérünk rá.

Az elemzés egy további szintjén a történetírói ábrázolás és a referenciájául szolgáló múlt kapcsolatának a kérdése áll: mennyire lehet hű a történészi beszámoló az elbeszélt múlthoz. A döntő probléma, amellyel itt foglalkoznunk kell, így szól: az a nyelv, melyen a történész elgondolja, majd pedig előadja kutatásai eredményeit, alkalmas-e vajon a múlt igazának hiteles megjelenítésére? Elvileg két síkon is vizsgálható, hogy mennyire és mi

[152] John H. Arnold: *Történelem. Nagyon rövid bevezetés*. Ford. Rényi Zsuzsanna. Budapest, 2005, Corvina, 93.

[153] Clark: *History*... 178–185. A szöveg „társadalmi logikája" fogalmi kérdéséhez alapvető: Gabrielle M. Spiegel: Történelem, historicizmus és a szöveg társadalmi logikája a középkorban. Ford. Ábrahám Zoltán. *Korall*, 15–16., 2004. május, 37–69.

módon szolgáltatja ki magát a történész – kutatóként és íróként (szövegek megfogalmazójaként) egyaránt – a nyelv önhatalmú világának. Az egyik megközelítés a nyelv retorikai alakzatait érinti, a másik a történetmondás, a történetírói beszédmód műfaji jellegzetességeire fókuszál. Egyik is, másik is azt sugallja, hogy elsősorban a történelem nyelvi megformáltsága kezeskedik a jelentésadásért. Ez a valóság úgymond nyelvi megelőzöttségének a tézise, amely rendszerint komoly ellenérzést kelt a naiv realista episztemológiához szokott kutatók részéről. Elsőként nézzük meg, hogy miként vélekednek az adott kérdésről a fogalomtörténet-írás egy másik iskolájának a képviselői, a cambridge-i eszmetörténészek. Közülük ezúttal Quentin Skinner problémafelvetését vesszük tüzetesebben is szemügyre.

A JELENTÉS ÉS A BESZÉDAKTUS-ELMÉLET

A cambridge-i eszmetörténészek közül Quentin Skinner nem egyedüliként hirdette az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején az eszmetörténet-írás revíziójának a programját, amely végül megvetette egy sajátos fogalomtörténet-írás gondolati alapjait. Skinnerrel egy időben John Pocock és John Dunn is közzétette saját elméleti elgondolását; az azonban tagadhatatlan, hogy Skinner írása lett mind közül a legismertebb és egyben a legvitatottabb manifesztum.[154] Érdemes tehát röviden rekapitulálni az esszében foglalt gondolatmenetet.

A politikai eszmék története, állítja Skinner, eddig messzemenően ki volt szolgáltatva a politikai filozófia igényei szerint előadni szokott történeti beszámolónak, amely rendre lineáris történetként beszélte el a valamikori gondolati mondanivalót. Jellemző volt továbbá, hogy ha egyáltalán belehelyezték valamilyen kontextusba a múltbeli elméleti szövegeket, a külső, mindenekelőtt az anyagi természetű összefüggés keretei között értelmezték

[154] Vö. Richard Tuck: History of Political Thought. In Peter Burke ed.: *New Perspectives on Historical Writing.* Pennsylvania, 1992, Pennsylvania State University Press, 193.

azokat, belőlük vezetve le az értelmüket. Skinner amellett kardoskodik, hogy irányuljon végre a történész figyelme a történelmi szövegek íróinak a közlési szándékaira, mert így érthető meg csupán a közlendők valódi jelentése. „A szövegek megértése egyaránt feltételezi szándékolt jelentésük megragadását, illetve azt is, hogy szerzőik e jelentés milyen értelmezésére számítottak."[155] A fő dolog, hogy megfejtsük, „az adott megnyilvánuláson keresztül mit szándékozhatott [a szerző] közölni".[156]

Ez a kutakodás a szövegek mint nyelvi konstrukciók beható vizsgálatát követeli meg a történésztől, mert ez az a dimenzió, amely kezünkbe adhatja a kontextus ismeretét, ami nélkül a szöveg semmiképp sem nyer értelmet. Skinner szerint a társadalmi kontextus ismerete másodlagos dolog. De mit jelent ebben az esetben a kontextus fogalma? Nem mást, mint azt a „végső keretet", amely „segít eldönteni, hogy egy *olyan* társadalomban miféle hagyományosan felismerhető jelentések merülhettek fel elvben lehetséges közlési szándékként".[157] Skinner igencsak szoros szálon kötődik a historizmus Robin G. Collingwood által képviselt szélsőséges változatához; ennek bizonyságául szolgálhat a következő megállapítása is. „A kijelentés [...] mindig egy adott alkalomhoz kötődő, adott probléma megoldására irányuló egyedi szándék megtestesülése, és így oly mértékben függvénye a helyzetnek, hogy ennek meghaladására kényszeríteni eleve kudarcra ítélt próbálkozás."[158] Mindez közeli rokonságban áll Collingwoodnak a kérdés-felelet szoros korrelációjára vonatkozó nevezetes elképzelésével.[159]

[155] Quentin Skinner: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. Ford. Jónás Csaba. In Horkay Hörcher Ferenc szerk.: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Tichard Tuck tanulmányai.* Pécs, 1997, Tanulmány Kiadó, 49.

[156] Uo.

[157] Uo.

[158] Uo. 50.

[159] Robin G. Collingwood: *An Autobiography*. London, 1970, Oxford University Press, 29–43.

A szándék „tényéből" kikövetkeztetett jelentés skinneri formulája az austini beszédaktus-elmélet alkalmazása történeti szövegek értelmezésére.[160] Skinner ezt úgy fogalmazta meg, hogy különbséget kell tenni „a között a szándék között, amely valamely tett *megtételére* irányul, és a között, amely a *tett megtételével* nyilvánul meg".[161] Ha azzal a határozott szándékkal mondunk ki valamit, hogy választ adjunk egy konkrét kérdésre, azzal kinyilvánítottuk a szöveg jelentését. Ez a jelentés ma is érvényben van, mert nem írja, nem írhatja felül az akkor megalkotott szöveghez utóbb hozzáadódó pótlólagos jelentés(ek). Hiszen „az alapvető kérdésekben megnyilvánuló történeti különbségek inkább a szándékok és konvenciók különbségeire vezethetők vissza, semmint egy, a közös értékekért folytatott versengésre".[162] Így semmi sem csorbítja a kontextualista megközelítés jelenbeli *ismereti* relevanciáját, mivel: „annak felismerése, hogy a mi társadalmunknak, mint bármely más társadalomnak, szintén megvannak a maga sajátos, a társadalmi és politikai életre jellemző szokásai és intézményei, már egy egészen más [...] nézőpont elfogadását jelenti. Az ilyen eszmék történetének ismerete aztán elősegítheti annak belátását, hogy saját berendezkedésünk hagyományos vagy akár »időtlen« igazságnak vélt jellemzőiről könnyen kiderülhet, hogy azok egyedi történelmünk és társadalmi szerkezetünk esetlegességei".[163] Magyarán: Skinner szerint a történelem nem önnön folytonosságában, hanem csak a megszakítottságában ismerhető fel.

Mit kezdhetünk ezzel a hamisítatlanul historista felvetéssel, amely kiélezett módon és leplezetlenül exponálja a tudományos történetírás egyik alapproblémáját? Az alapprobléma pedig így szól: vajon az elfogulatlan, a tárgyszerű megismerés tudományos ethosza és normája valóban független a megismerés jelenbeli aktuális meghatározottságától? Annak érdekében,

[160] John L. Austin: *Tetten ért szavak. A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James előadások.* S. a. r. J. O. Urmson. Ford., bev. Pléh Csaba. Budapest, 1990, Akadémiai.

[161] Skinner: Jelentés... 51. Kiemelés az eredetiben.

[162] Uo. 52.

[163] Uo.

hogy legalább hevenyészett választ adhassunk erre a kérdésre, ha mégoly vázlatosan is, de tárgyalni kell a Skinnerre zúdult szakmai kritikákat is, bemutatva azt a diskurzust, amely a *Meaning and Context. Quentin Skinner and His Critics* című tanulmánykötetben bontakozott ki.[164]

Amikor Skinner azt állítja, hogy a történelmi cselekvőnek, adott esetben a szöveg írójának a szándékai önmagukban kezeskednek a szövegben foglaltak jelentéséért, akkor a leghatározottabban elutasítja azt, amit a filozófiai fenomenológia hatástörténetként *(Wirkungsgeschichte)* tart számon.[165] Azzal is szembemegy ugyanakkor, amit az analitikus történetelmélet állít a jelentés megállapítása és a történet(író)i verifikáció közötti összefüggésről. Az A. J. Ayerrel vitatkozó Arthur C. Danto leszögezi: egy történeti kijelentés (egy mondat) nem feltétlenül azért érvényes (igaz), mert a történelmi cselekvő tapasztalatának ad hangot; ez így elégtelen a történeti kijelentések igazságigényének az igazolásához.[166] Azért említjük ezt a példát, mert Skinner – félrevezető módon – Dantót is a maga oldalára vonná argumentációjában.

Az őt keményen bírálóknak válaszolva Skinner pontosítja a szerzői szándék korábban általa is vallott fogalmát, amit immár mint intenciót határozza meg. Az intenció fogalmát pedig a beszédaktus-elmélet továbbfejlesztett változatával, főként John R. Searle formulájával kapcsolja szorosan össze. Csak emlékeztetőül: Searle azt írja, „a jelentés az intencionalitás eredeztetett formája", amin azt érti, hogy: „Ha a szavakat, mondatokat, jeleket és szimbólumokat célzatosan mondják ki, akkor rendelkeznek a beszélő gondolataiból eredő intencionalitással. Nemcsak konvencionális nyelvi jelentésük van, hanem szándékolt beszélő-jelentésük is." Majd máshol: „ha a beszélő mond valamit, és ért rajta valamit, akkor intencionális aktust hajt

[164] James Tully ed.: *Meaning and Context. Quentin Skinner and His Critics*. Cambridge, 1988, Polity Press.

[165] Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Ford., utószó Bonyhai Gábor. Budapest, 1984, Gondolat.

[166] Danto: *Analytical*... 44–45.

végre".[167] Erre alapozva Skinner úgy pontosítja és egyben mérsékli eredeti, teljességgel azonban sohasem feladott felfogását a szerzői szándék mindenhatóságáról, hogy megállapítja: a cselekvő (beszélő) kijelentésében, mint illokúciós aktusban rejlő erő az, ami a cselekvő elsődleges *intencióinak* a történészi megértését biztosítja, s ez tökéletesen megfelel a valamikori szöveg korabeli értelmének.

Nem merülve bele a probléma további boncolgatásába, csak néhány episztemológiai kérdést vetek fel a szerzői intenció és általában a történelmi cselekvőség skinneri koncepciója kapcsán. Ehhez a skinneri koncepciót érintő kritikákat is figyelembe veszem.

Mire képes a történelmi cselekvő, ez esetben egy szöveg szerzője, amikor, egyebek közt, egy illokúciós aktus formájában cselekedetet hajt végre? Annyi lenne csupán az ágens tettének értelme, ami már eleve benne foglaltatik a szándékaiban, vagy ennél azért több, netán kevesebb szövegének a jelentése, és egyáltalán: mennyiben felel meg az a cselekvő eredeti szándékának? Minden történetírói elmélkedés egyik kulcskérdéséről van itt szó, amire Skinner igencsak ambivalens választ ad. Amikor Dominick LaCapra azt veti Skinner szemére, hogy elmismásolja a történészi és a történelmi múlt között feszülő időbeli távolságot, ami az analitikus történetfilozófia vagy a hermeneutikai alapokon nyugvó történetelmélet hívei szerint döntő befolyással van az „eredeti" kontextus érthetőségére, már sejthető, hogy milyen bírálat érheti Skinnernek ezt a historista kontextualizmusban fogant elképzelését.[168] A koncepció kritikusai szerint a történeti ágens megnyilatkozása mint szerzői szándék, olyan intenció csupán, amely nem feltétlenül és nem is mindig ért célba már az eredeti célközönségnél sem, és legkivált nem az utókor közönségénél. A szerzői szándék olykor explicit módon, például a paratextusban vagy a szöveg egyéb részeiben *expressis verbis* is

[167] John R. Searle: *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Ford. Kertész Balázs. Budapest, 2000, Vince Kiadó, 142.

[168] Dominick LaCapra: Rethinking Intellectual History and Reading Texts. In uő: *Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts*. Ithaca, 1983, Cornell University Press, 36–39.

megfogalmazódhat; többnyire azonban implicit üzenetként van elrejtve a szövegben, mondhatnánk, így egyes-egyedül mint reprezentációs jelentés artikulálódik. Legyen szó akár az előbbi, akár az utóbbi esetről, mindig kérdéses marad, hogy miként funkcionál a szöveg az illokúciós aktus keretei között: úgy és azzal hat, aminek a szerző eredetileg is szánta, vagy azzal épp ellentétes hatást ér el, netán részlegesen hat ez irányban? Bármi történjék, egyik esetben sem kizárólag az alkotja a szöveg jelentését, aminek a szándékával azt létrehozták és közrebocsátották. Ezen az alapon állítja Frank Ankersmit, hogy mit sem ér a reprezentációs értelem szempontjából az intencionális jelentés skinneri fogalma.[169]

S mi Skinner válasza az ilyen és hasonló ellenvetésekre? Részben az, hogy a történelmi ágensnek a saját szándékai feletti autoritása nem zárja ki, hogy a történész teljesebb és meggyőzőbb módon írja le az ágens tetteit, mint ő maga. Teljességgel elképzelhetetlen azonban, hogy a történelmi ágens viselkedésének ez a leírása azok után is hitelesnek tűnhessen fel, hogy kiderült, a beszámoló alapjául szolgáló leírást és osztályozási kritériumokat a történelem szereplői nem ismerhették.[170] Jellegzetesen fogalomtörténeti érveléssel él Skinner ez alkalommal, amire olykor Koselleckné l is találni példát, amikor a jelentésadás aktusát a történelmi ágens és a történész közt létrejövő kapcsolatban lokalizálja. Ez az érvelés azonban nem érinti azt a kérdést, hogy mit és hogyan recipiált az *akkori* hallgató-olvasó az adott szövegből. Más alkalommal azt emeli ki Skinner ezzel kapcsolatban, hogy azt az illokúciós erőt, melyet egy adott kijelentés magában hord, a szerző által benne elrejtett jelentés és a kontextus határolja körül, belőlük fakad. Mivel a szöveg hatást gyakorol, ez megfelel annak, hogy a szándékolt jelentés ténylegesen célba ért azok körében, akiket szerző a szövegével megcélzott. Skinner nem tagadja ugyanakkor a nem szándékolt hatás elvi lehetőségét sem, ami egyebek közt a nyelv gazdagságából, az evokációs ha-

[169] Ankersmit: *Meaning, Truth*... 131–135.
[170] Quentin Skinner: A Reply to My Critics. In Tully ed.: *Meaning*...

tások szóródásából ered, és amire Derrida is utal, Skinnert bírálva.[171] Ebből azonban nem következik szerinte, hogy a szándékolt kijelentések „a nem szándékolt illokúciós tettek osztályába" tartoznának.[172] S nem éppen ezek a kivételek alkotják időnként a szöveg (korabeli) jelentését, kérdezhetnénk teljes joggal? Skinner egy ilyen kritika élét azzal a kijelentésével igyekszik tompítani, hogy: „Távol áll tőlem az a feltételezés, miszerint a szövegek jelentései szerzőik szándékaival azonosak lennének; amit az ilyen intenciókkal azonosítanunk kell, az nem más, mint amit szerzőik értettek rajtuk."[173] Valójában ez az érv sem visz bennünket sokkal közelebb annak a problémának a megoldásához, amit a skinneri intencionalizmus fogalma vet föl. Egy olyan, részben mikrotörténeti megfontolás is felmerül ezen a ponton, hogy azonos diszkurzív kultúra, érzékenység *(sensibility)* és asszociációs képességek mellett, a korabeli konvenciók egynemű világában esetleg magától értetődő szándékolt jelentések nem feltétlenül élik túl a maguk korát. Így legföljebb a valamikori szerzők és a valamikori befogadók közötti értelmi összhang lehetősége posztulálható több-kevesebb biztonsággal. Skinner egy helyen megjegyzi: „nem is az értelmezendő szövegen, hanem az uralkodó konvenciókon van a fókusz, amelyek megszabják azoknak a témáknak és problémáknak a tárgyalását, amelyekre a szöveg irányul. [...] Ebből következően, bármilyenek legyenek adott szerző szándékai, határozottan konvencionális intencióknak kell lenniük, hogy *mint* szándékokat fel lehessen ismerni őket".[174] Ez azt jelenti vajon, tehetjük fel a kérdést, hogy a valamikori szabálytalanságoknak, a normaszegő újításoknak és mindazon történelmi változásoknak, amelyek időről időre mégiscsak bekövetkeztek,

[171] Kettőjük vitája, Skinner nézőpontjából tekintve: Quentin Skinner: The Rise of, Challenge to and Prospects for a Collingwoodian Approach to the History of Political Thought. In Dario Castiglione – Iain Hamsher-Monks eds.: *The History of Political Thought in National Context*. Cambridge, 2001, Cambridge University Press, 177–179.
[172] Skinner: A Reply... 266.
[173] Uo. 272.
[174] Quentin Skinner: Motives, Intentions and the Interpretation of Texts. In Tully ed.: *Meaning*... 77.; továbbá Skinner: The Rise... különösen 186.

nincs semmilyen szerepe a jelentés konstituálásában? Skinner idézett megállapítása arra a mikrotörténetben gyakorta elfogadott antropológiai felfogásra emlékeztetett bennünket, amely könnyen kiiktatná a múlt szövevényes világából a sokrétűséget, a kétértelműségeket.[175] Ennek eredményeként az szabja meg végül a múlt állítólagos konvencióiról utólag alkotott képet, melynek fennmaradtak a nyomai az utókorban. Ez azonban akár félre is vezethet bennünket a valamikori konvenciók tényleges állapotát illetően.

A probléma így szól tehát: hol (és mikor) nyeri el tényleges értelmét valamely múltbeli cselekvés – az ágensek vagy a történészek fejében? Ez a kérdés a történetírói historizmus elevenébe vág, és azt illeti, hogy hol van a történelmi eszmék helye, a múlt kelléktárában vagy a történészi konstrukciók sorában?[176] A történetírói historizmus jól ismert álláspontjának adott nyomatékos hangot Collingwood az újraélés, a *re-enactment* már tárgyalt fogalmával.[177] A mai és a közelmúltbeli elméleti viták viszont nemegyszer oda konkludálnak, hogy nincs, egyáltalán nem lehetséges perspektíva nélküli történeti vízió, amely nélkülözhetné a távlati gondolkodást. A jelenbeli egzisztenciális és szellemi impulzusoknak mindig jut valamilyen szerep a múlt rekonstrukciójában (így már magának a kutatásnak a folyamatában is) és nemkülönben a tények megfogalmazásában, majd azok történetbe szervezésében. Erről bővebben később lesz szó. Alig vitatható ugyanakkor az a megállapítás, mely szerint „a múlt elfogulatlan tanulmányozása a jelen intézményeit erősítő" tevékenység; ebben nemcsak a felvilágosodás, de a historizmus történészei is mind egyetértettek egymással.[178]

[175] Ezt a kritikát Roger Chartier fogalmazza meg *A nagy macskamészárlás* című tanulmány szerzőjével, Robert Darntonnal folytatott vitájában. Roger Chartier: Szöveg, szimbólumok és franciaság. A szimbolikus antropológia használata a történetírásban. Ford. Apor Péter. In Sebők Marcell szerk.: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Budapest, 2000, Replika Kör. Különösen 74–79.

[176] Frank Ankersmit: A történelmi reprezentáció. Ford. Szolláth Dávid. In Kisantal szerk.: *Tudomány és művészet*... 238–239.

[177] Collingwood: *A történelem*... 347–368.

[178] Georg G. Iggers: Megjegyzések F. R. Ankersmit „Historizmus. Szintézis-kísérlet" című írásához. *Aetas*, 2003/3–4. 206.

Mi érdekeset talál a mindenkori jelen embere a múltban? Talán azért lehet érdekes számára a már elmúlt világ, mert szeretné tudni, hogy honnan jövünk, ami hatással lehet arra, hogy milyen döntésre jutunk a jövőt illetően. A múlt olyan bizarr dologként is hathat ugyanakkor, amely önnön idegenségével csábít egyeseket a tudományos megismerésre. A történelem mondhatni egyszerre képezi a megszakítottság és a folyamatosság tartományát, ezért is tarthat számot az érdeklődésre, mert talán kideríthető, hogy mit lenne érdemes folytatni belőle, és mit kellene elhagyni (és elfelejteni). Egy ilyen ambivalencia élteti a történetírás iránti lankadatlan, bár napjainkban némileg csökkenő érdeklődést is embertársaink részéről. Skinner egyes kritikusai emiatt szóvá is teszik a kizárólag a múltbeli kontextusra figyelő, az önmagában való jelentéssel bíró múltra fókuszáló cambridge-i eszme- és fogalomtörténészek vitatható történetírói ideáljait. Mindaz, ami kizárólag csak a múltra tartozik ebből a történelmiként felfogott múltból, miért kötné le vajon a jelen emberének figyelmét, miután nem okulhat belőle semmit. Ráadásul az sem tudhatjuk meg róla a történészek közreműködésével, hogy mi hogyan vezetett el a mai világhoz. Joseph V. Femia megfogalmazásában ez a vád így szól: „Az intenciókra irányuló kvázivallásos fixáltság módfelett elszegényíti az eszmék történetének a megközelítését, mert elerőtleníti azt a képességünket, hogy valamit tanulhassunk elődeinktől (és hadd jegyezzem meg, a hibáikból éppúgy tanulhatunk, mint a sikereikből)."[179] Annak ellenére, hogy „a múlt a jelen tanítómestere" maximája már nem igazán meggyőző mondás napjainkban, él bennünk a gyanú, hogy a pőre idegenségében szemlélt múlt nem feltétlenül kelt túlzottan nagy érdeklődést a történelem iránt. Ráadásul a folytonosságában, töretlen lineáris egymásutániságban elgondolt történelmi múlt fogalma nélkül a kontextusok sem nyerhetik el sajátlagos értelmüket. Hiszen: *„[E]gynémely* probléma abban az értelemben biztos, hogy örökkévalónak számít, hogy így szokás gondolni az egyes partikularitások bizonyos körére, ezek a problémák ugyanis némi rendszerességgel szüntelenül visszaköszönnek az érdeklődés határozott

[179] Joseph V. Femia: An Historicist Critique of 'Revisionist' Methods for Studying the History of Ideas. In Tully ed.: *Meaning*... 171.

fókuszpontjaiként."[180] Az élet történeti folytonossága, minden jel szerint, vitán felül álló tény.

A cambridge-i fogalomtörténészek robusztus nyelvi érdeklődése más esetben a diskurzusok vagy a történeti források nyelvhasználata (retorikája) felé fordul. Már ezért is érdemes külön figyelmet fordítani a történész által használt értekező próza retorikai természetére.

A TÖRTÉNETÍRÓI NYELV RETORIKÁJA

A szakszerű modern történetírás, Leopold von Ranke útmutatásai szerint, nem a múlt retorikai eszközökkel elbeszélt igaz történetét nyújtja, hanem kizárólag az önmagukért beszélő tények feltárásával és közreadásával írja a történelmet. A modern történetírás de-retorizált kánonja egyet jelent a mélyen retorikus irodalmias elbeszélés kategorikus elutasításával, az elbeszélő nyelv retorikamentes lecsupaszításával és egy tárgynyelvi ideál kergetésével. Ahogy Ranke egy helyen megjegyezte: „ami bennünket illet, nekünk más fogalmunk van a történelemről [mint a múltban volt a retorikus történészeknek]. Meztelen igazság, mindenféle cicoma nélkül; az egyes tények alapos kutatása; a többinek agyő; csak semmi kitalálás, még a legapróbb dolgokban sem, csak semmi agyalás".[181]

A de-retorizált történetírás szigorú szakmai elvárássá, kötelezően betartandó normává lett az idők során. Ez a kánon újabban azonban megdőlni látszik. A friss történetelméleti diskurzusok szinte mindegyike lázad az antiretorikus hagyomány ellen. „Az újra felfedezett retorikában olyan gondolkodásmódot látnak [a szóban forgó elméletalkotók], melynek segítségével a történész tevékenységének lényegi vonásaira lehet rávilágítani."[182] Az elbeszélés mint a megismerés sajátos módja kivételesen nagy figyelmet

[180] Uo. 164.

[181] Idézi: Jörn Rüsen: A történelem retorikája. Ford. V. Horváth Károly. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 989.

[182] Uo.

kapott az analitikus történetfilozófiában, a narrativitáselmélet képviselői pedig még gyanakvóbbak az antiretorikus történeti tudás állítólagos magasabbrendűségének a tanával szemben. Mielőtt közelebbről szemügyre vennénk ez utóbbi álláspontot, rövid pillantást vetünk a történészi nyelvhasználatban burkolt formában megnyilatkozó retorikai eszközkészletre.

J. H. Hexter kézzelfogható bizonyítékokkal szolgált arra nézve, hogy a természettudományok és a humanióraként tekintett történetírás döntő pontokon különbözik egymástól, egyebek közt az általuk használt nyelv jellegzetességeiben is. Főként azért, mert a humaniórák művelőinek a nyelvhasználata telis-tele van a jelentés képzéséhez elengedhetetlen retorikai elemekkel. Három szövegelem, a *jegyzetek*, az *idézetek* és a *névsorok* vizsgálatára kerített sort tételének igazolása végett.[183] A jegyzetek történetírói alkalmazása kapcsán Hexter elsőként felállította a *maximális hatás szabályát*, amely kimondja: feltétlenül kerülendő az információk egy bizonyos körének a főszövegbe való bezsúfolása, különben unalmassá, az olvasó számára követhetetlenné válik a szöveg. Tekintve, hogy a jegyzetek a történészi mondandó empirikus hitelesítésére szolgálnak, a *valóság-szabálynak* nem szabad ellentétbe kerülnie a hatás maximalizálásának elvével, legalábbis nem szerencsés, ha vele szemben túlzottan háttérbe szorul. Ha ez történik, akkor nem a valóság benyomását erősíteni hivatott információtömegnek, a történetírói pontosság követelményének kell minden áron érvényt szerezni.

A lábjegyzetnek a főszöveggel szembeni másodlagos szerepe a modern történetírással egyidős jelenség, korábban más volt a helyzet. „A 18. században a történeti lábjegyzet magas rendű irodalmi műfaj volt. Egyetlen felvilágosodás korabeli történész sem alkotott eposzibb léptékű vagy klasszikusabb munkát, mint Edward Gibbon a *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* [A Római Birodalom hanyatlása és bukása] című művében. S ami e műben a leginkább hozzájárult barátai szórakoztatásához és ellen-

[183] J. H. Hexter: A történelem retorikája. Ford. Tóta Péter Benedek. *Műhely*, 2003/4. 40–45.

ségei bosszantásához, azok éppenséggel a lábjegyzetei voltak."[184] Lássuk tehát a lábjegyzet retorikai sajátosságait!

Lábjegyzetet a tudományos szövegekben már a diszciplinarizálódás kora előtt is alkalmaztak. Olyannyira, hogy lábjegyzetből olykor több volt, mint magából a főszövegből. Mi indokolta a lábjegyzet akkori uralmát a főszöveg felett? Erre sarkallt a történelem mint igaz történet írásának az átható vágya, amely semmiképp sem nélkülözhette a valóságreferencia textuális bizonyítékait, a külön hivatkozást a történész forrásaira. Kommentárt írva nincs túlzottan nagy jelentősége annak, hogy az illető mindenkor feltüntesse az információ pontos helyét, a származási helyét, mivel az lényegében az elbeszélő narrátor elméjében (az emlékezetében) lakozik. Ha viszont az illető mások, akár szóbeli, akár írásbeli közléseire hagyatkozva számol be a múltbeli való életről, akkor kötelessége megjelölni ezzel kapcsolatos tudásának a külső referenciáit, amelyek a tárgyreferenciára nézve értékes felvilágosításokkal szolgálnak az olvasó számára.

Ez rejlik amögött, hogy a lábjegyzet csupán a 19. században, a történetírás diszciplinarizálódásával nyerte el kiemelt jelentőségét és kapta meg egyúttal azt a jelentését, amelynek azóta is a birtokában van. Mindez pedig azzal a levéltárközpontú történészi kutatómunkával kapcsolódott szorosan össze, amely a német (porosz) historizmus történetírói gyakorlatának volt egyik meghatározó sajátossága. A Leopold von Ranke történetírói működéséhez kötött fordulat nem előzmény nélküli ugyan, de sorsdöntő fejlemény, mert nyomban kánonná emelte a lábjegyzettel összekapcsolt tudományos szöveg megalkotását. Az akkor még csak keletkezőben lévő történeti szaktudományban kötelezővé vált tehát a lábjegyzet használata, mint a tudományosság egyik fontos ismérve. Nem minden korabeli tudományos diskurzusban jutott azonban ilyen nagy szerep a lábjegyzetelésnek, amit a század bizonnyal egyik legfontosabb tudományos értekezésének a példája is bizonyít. Charles Darwin fő művéről, *A fajok eredete* című mun-

[184] Anthony Grafton: *A lábjegyzet. Egy különös történet.* Ford. Boros Gábor. Budapest, 2011, L'Harmattan – Német–Magyar Filozófiai Társaság, 15.

káról van szó, amely szinte máig meghatározza a racionális gondolkodást. Ehhez képest egy szem lábjegyzetet sem találunk ebben a munkában.[185]

A történetírás eminens szerepe a lábjegyzet meghonosításában abból ered, hogy a kommentárként előadott múltbeli történet elbeszélése helyett, az immár a pőre tények ismeretére alapozott történeti beszámoló megalkotása a cél. Ennek megfelelően a lapalji jegyzet, mint külön szövegtest, referenciális funkciót tölt be, amely azért kezeskedik, hogy a történet elbeszélője tényleg a történeti valóságról, és nem az erről a valóságról a saját fejében élő elképzelés szellemében beszél a múltról. A *tények erejére* alapozott tudományos beszédet hitelesíti a lábjegyzet, amely arról tájékoztatja az olvasót, hogy melyek a múlt azon hátrahagyott *diszkurzív* nyomai, melyek ismeretében bizton tudható: a múlt, melyet nem ismerhetünk meg testközelből, nem figyelhetünk meg közvetlen módon, és mindent csak „hallomásból" tudunk róla, valóban így és nem másképp esett meg. Mivel azonban nemcsak *hallomásból* ismerjük a múltat, mert nem az orális hagyatkozás képezi a történetírói tudás forrását, hanem tudós kutakodás eredményeként elevenedik meg az előttünk, a lábjegyzet egyúttal a tudományos kutatásnak is a legfőbb nyelvi bizonyítéka. A történész nem volt, nem lehetett jelen a múlt egy adott helyén és adott pillanatában, amiről a munkájában beszámol, ott járt viszont a levéltárban (a könyvtárban, a kézirattárban, a múzeumban stb.), ahol fellelhetők a múlt hátrahagyott nyomai, amelyek hitelesen képviselik ezt a múltat; ők látják el a történészt azzal az ismerettel, ami a múltat illető hiteles beszédhez feltétlenül megkívántatik. Ennek kézzelfogható bizonysága a lábjegyzet, melyben a szövegalkotó történész feltünteti primer forrásainak hollétét, ezzel is igazolva mondandója valóságosságát (igazságosságát). Ráadásul a lábjegyzet azzal a pótlólagos előnnyel is együtt jár, hogy elhiteti az olvasóval: a történetírás, tudományos tevékenységként, nem légből kapott ismereteket, hanem mindenki által ellenőrizhető tudást kínáló szellemi ténykedés. A lábjegyzet ilyenformán

[185] Charles Darwin: *A fajok eredete természetes kiválasztás útján vagy a létért való küzdelemben előnyhöz jutott fajták fennmaradása.* Ford. Mikes Lajos. Budapest, 1973, Magyar Helikon.

a tiszta referencialitás funkciójában kitüntetett helyet foglal el a történeti szövegek rendjében.

A lábjegyzet, ez a primer forrásadatok azonosítását feltüntető nyelvi jel, nem feltétlenül ad közre ennél több információt. A napjainkban jellemzővé lett szakirodalmi hivatkozási forma korábban azért sem létezhetett, mert (1) a 19. századi még felettébb szerény tudományos termelés nem támaszkodhatott kiterjedt lehivatkozható, sőt lehivatkozandó tudományos diskurzusra; (2) amikor a szerzők auktorokat (más történészeket és egyéb szerzőket) idéztek, legföljebb kommentárjuk tárgyaként, és nem a pozitív (a tények ismeretét lehetővé tévő) tudás szolgáltatóiként vették őket figyelembe, ez okból nem is kellett őket (és a munkáikat) lábjegyzetelni.

A lábjegyzet rendszeresítése valamely szigorúan tudományos történeti szövegben már Ranke kortársai számára is problémaként vetette fel, hogy vajon hasznára van-e a lapalji jegyzet tipográfiai megoldása az olvasói befogadásnak? Bizonyára nem könnyíti meg, de ki lehet-e és ki kellene-e küszöbölni azt a belőle származó hátrányt, ami a lábjegyzet különösen intenzív használatával jár? Az első fontos kérdés így szól: mi előrébb való, az olvashatóság vagy a tudományosságnak a puszta látszata? Ez a dilemma akkoriban még az utóbbi javára látszott eldőlni. Azért is, mert a historizmus történetírói kánonja tudatosan rontott a szöveg olvashatóságán, az olvasó általi befogadhatóságán azáltal, hogy de-retorizálta a történeti elbeszélést. Így törekedett arra, hogy elváljék egymástól a történészi beszéd és a fikciós (az irodalmias) előadásmód. Az utóbbinak a történeti regény volt az akkori egyeduralkodó válfaja.[186] A minél szárazabb, a minél nehezebben követhető, de annál tudományosabb elve jutott ezáltal érvényre a történetírói gyakorlatban. Amikor tehát a jegyzet révén a referencialitás kifejezése diadalmaskodott, nemegyszer még a történészi narrációt is készek voltak száműzni a tudományos beszédből, mint történt a forráspublikációk esetében, ahol azonban bőségesen adagolták az értelmező, a pontosító és a felvilágosító erejű lábjegyzeteket. A történelem szöveges nyomainak a közreadásával a múlt közvetlenül szólalhat meg úgyszólván a történészi beavatkozástól

[186] Rüsen: A történelem… 988–998.

függetlenül is – vallották a faktografikus történetírói ethosz jegyében. Ezt a végletes álláspontot idővel meghaladta ugyan a történetírói kánon, a forráskiadás történetírói becsülete azonban ma sem egészen elhanyagolható. Ezen a ponton válik el végérvényesen egymástól a történeti (a humán tudományi) és a természettudományi lábjegyzet retorikai funkciója.

Hexter különbséget tesz a lábjegyzet referenciális és kommunikációs funkciója között is. Referenciális szerepkörben a lábjegyzet idővel egyre több tudást hivatott felölelni, mondhatni „hordalékszerűvé" válik; már nem csupán a primer adatok hollétét tüntetik fel benne, de sok más, fontosnak gondolt ismeret közlési helyeként is megállja a helyét. Ezek sorában gyakran még az idegen nyelvi megnyilatkozások, például a középkori latin nyelvű oklevelek dokumentálásának is a lábjegyzetben szorítanak helyet, lehetővé téve, hogy a forrás történészi értelmezését az olvasó maga is ellenőrizze. Az interpretáció, természetesen, a főszövegben olvasható, a jegyzet inkább csak hitelesíti azt, ezzel is biztosítva a tudományos bizonyítás lehetőségét.

De létezik-e vajon valamilyen szabály a hordalékszerű lábjegyzetek adagolására nézve (valójában nincs ilyen szabály), és milyen fejlődésen esett át ez a fajta hordalékszerűség? Újabban kis bibliográfiákkal feltöltött lábjegyzetek hordalékosítják tovább a lábjegyzetet, amely így nem a primer adatokkal való kutatói találkozás, a *par excellence* történeti (történetírói) tapasztalat igazolására szolgál többé, hanem a történetírói erudíció, a szakirodalmi jártasság dokumentálását célozza. Sőt olykor még kommentár is kerül a lábjegyzetbe, olyan szövegrész tehát, amely exkurzusként nehezítené a főszövegben kifejtett gondolatmenet követhetőségét. A „beszélő jegyzet" viszont döntően módosít a lábjegyzet eredeti rendeltetésén.

Mi az, ami gátat szabhat a lábjegyzet hordalékosításának, ami egy ponton túl komoly veszélybe sodorhatja a valóság-szabálynak való megfelelést. Nem más, mint a Maximális Hatás Szabályának a figyelembevétele, nevezetesen, hogy miként osztjuk meg közlendőnket a lábjegyzet és a főszöveg között. A történésznek itt arra kell törekednie, hogy maximális hatásfokon, a legnagyobb retorikai erővel adja át olvasójának múltról vallott felfogását, amellett hogy változatlanul ragaszkodik a valóság-szabályhoz is: azt beszéli

el csupán, ami egybevág a hátrahagyott nyomok által kijelölt megismerés útjával. Tudjuk azonban, hogy mennyire illuzórikus ez a meggyőződés, mivel nincs metafora- és fikciómentes elbeszélés; a történetíró ez okból sem tűzheti célul maga elé az emberi cselekvések tisztán objektív leírását. Továbbá: a történésznek egyet és mást fel kell áldoznia a szakszerűség követelményéből a szövegalkotás során, hogy olvasható, élvezhető produktum kerüljön ki a keze alól. Ahhoz, hogy maximális hatásfokon juttassa el mondandóját az olvasóhoz, a teljesség és a pontosság kívánalmát néha más megfontolásoknak kell alárendelnie. Ami tovább nyomatékosítja, hogy a történetírás éppannyira tudomány, mint fikciós alkotás, egyszóval irodalom is egyúttal.

A lábjegyzet tipográfiai helyének a változatos megoldásában az előbb említett megfontolások mind szerepet játszanak valamiképpen. Ha a jegyzet történetesen a lap aljára kerül, akkor a valóság-szabály elve győzedelmeskedik, mert a jegyzet ott foglal helyet, ahol az olvasás folyamata is zajlik, így pedig könnyen figyelemmel kísérhető, és szinte a főszöveggel azonos értékű szövegtestként foglalja el a helyét. A szerkesztő vagy a kiadó ezzel a tipográfiai megoldással megkönnyíti a szakértő olvasó helyzetét, akit legalább annyira érdekel a lábjegyzet, mint a történészi interpretációnak helyet adó főszöveg; sokszor épp a lábjegyzet tanulmányozásával vág bele a tudományos szöveg olvasásába. Ha azonban végjegyzetként helyezik el a jegyzetapparátust, akkor a laikus olvasó igényeit méltányolják inkább, akinek nem feltétlenül kell tudnia a referenciális közlésről, és aki a főszöveg narrációjával is megelégszik. Ez a megoldás a szakavatott olvasót hozza kedvezőtlen helyzetbe, akinek folyton hátra kell lapoznia, megszakítva ezzel a főszöveg folyamatos olvasását. Ez számára kétségkívül hátrányos.

Közbülső megoldásként időnként a szövegközi sommás (zárójeles) hivatkozást (ez az ún. Harvard-féle jegyzet) is használják, amely ugyanakkor nem szolgál teljes körű referenciális információval, mert a rövidítések feloldásához az olvasónak folyton hátra kell lapoznia a bibliográfiához. Az utóbbi olyan öszvérmegoldás, amely akkor alkalmazható, amikor a lábjegyzet referenciális funkciója már kellőképpen elenyészett, és nem többet,

csupán szakirodalmi hivatkozást jelent; egy tisztán történeti tanulmányban ez szinte sohasem fordulhat elő. Ezért, történetírói szövegekben, nem is élnek ezzel a szövegszervező metódussal, és arra kizárólag a természet- és társadalomtudományokban *(social sciences)* van példa. Ha alkalomadtán az utóbbiak részéről is igény mutatkozik a lábjegyzet referenciális szerepére (egy bizonyos laboratóriumi kísérletre való hivatkozás esetén, ami ráadásul hordalékosan kommentárt is megkívánhat), nyomban beiktatnak egy lapalji jegyzetet is.

Hexter második fontos szabálya, az ún. *idézetgazdaságossági szabály* vagy *valóság-szabály* azt írja elő, hogy a történész lehetőleg akkor és olyan terjedelemben idézzen a forrásaiból, amennyire feltétlenül szükség van ahhoz, hogy az olvasó helyesen értse: mi történt valójában. Végül a felsorolás, a nevek listája szintén hasonló módon tölti be Hexter szerint a neki szánt retorikai funkciót. Hexter ezt a felsorolás három lehetséges megoldásának a példáján mutatja be.[187]

1. Luther és Loyolai Ignác, a reformált egyházak és a jezsuiták, leideni János és IV. Pál, Thomas Cranmer és Edmund Campion, valamint Michel Servet;
2. A reformáció első nagy képviselője és az ellenreformáció első kiemelkedő alakja, a protestáns támadások ékje, a katolikus ellentámadás ékje, a radikális reformáció legfanatikusabb prófétája és a legfanatikusabb pápa a vallásküzdelmek korában, a protestáns mártír, akit a katolikusok megégettek, a katolikus mártír, akit a protestánsok lefejeztek stb.;
3. Luther a reformáció első nagy alakja, Loyolai Ignác az ellenreformáció első nagy képviselője… stb.

Mikor melyiket választja a szerző? Az olvasó akkor kapja a legtöbb, a legteljesebb tájékoztatást a tárgyalt témáról, ha az utolsó megoldás mellett dönt a szerző. De szükség van vajon az információknak erre a bőségére? Csak akkor van erre jogos igény, ha viszonylag tudatlan vagy tájékozatlan olvasókhoz

[187] Uo. 43.

kíván szólni a szerző, egyébként pedig megelégedhet az első két megoldás valamelyikével, mert bizton építhet az olvasó fejében előzetesen meglévő (feltételezett) ismeretekre: arra tehát, hogy tudja, ki volt Luther, vagy arra, hogy tudja, ki volt a reformáció első nagy alakja. Ez esetben szerzőként rábízhatjuk magunkat a kifejezésmód evokatív erejére.

A szövegalkotó történész annak szem előtt tartásával választja ki a rendelkezésére álló retorikai alakzatok közül a neki leginkább megfelelőt, hogy előzetesen tisztázza magában: mit kíván közölni leendő és képzeletbeli olvasójával. Hexter szerint ez is azt bizonyítja, hogy a retorika nem csupán hab a tortán, hanem a torta anyagának fontos alkotóeleme. Közvetett formában erre vall az is, hogy azok a történeti munkák sem nélkülözik a retorikai beszédmódot, melyek szerzői tudatosan és határozottan nem narratív formában fejezik ki magukat. A kliometrikus történészek keze közül kikerülő dolgozatok szintén telis-tele vannak a különféle figurális beszédalakzatokkal és metaforákkal. Robert W. Fogelnek, a „tudományos" történetírói iskola legismertebb képviselőjének, az irányzat fő teoretikusának az egyik legfontosabb műve *egyetlen* oldalán *húsz* jellegzetes retorikai elemet azonosítottak az elemzők. Ebből arra következtettek, hogy: a „[t]udomány nem alternatívája a retorikának: a tudománynak, legyen az közgazdasági vagy történeti, egyformán retorikusnak kell lennie ahhoz, hogy célba érhessen".[188] A francia *Annales* folyóirat köré tömörülő historikusok, akik szintúgy igyekeztek kerülni a narratív előadásmódot, akaratlanul is élnek a figuratív nyelv használatával, ahogy e tényt Philippe Carrard részletekbe menően bizonyította a kérdésnek szentelt könyvében. Különösen akkor éltek vele (vagy éltek vele vissza) nagy előszeretettel, amikor bizonytalannak érezték egyes fogalmaikat, s nem találták megfelelőnek és kellően pontosnak a szótárukat.[189] Ez arra vall, hogy egyáltalán

[188] Allan Megill – Donald N. McCloskey: The Rhetoric of History. In J. S. Nelson et al. eds.: *The Rhetoric of the Human Sciences*. Madison, 1987, University of Wisconsin Press, 230.

[189] Philippe Carrard: *Poetics of the New History. French Historical Discourse from Braudel to Chartier.* Baltimore, 1992, Johns Hopkins University Press, 198.

nem veszett ki a retorikusság akár még az *Új történetírás* gyakorlatából sem, melyet az irányzathoz köthető művek nem kifejezetten referenciális jellegű könyvcímei is ékesen példáznak.[190]

A NARRATIVITÁSELMÉLET FŐBB ÁRAMLATAI

Roland Barthes akkor dolgozta ki a történetírás mint diskurzus fogalmát, amikor Richard Rorty 1967-ben bejelentette a nyelvi fordulat megtörténtét. A diskurzus fogalma a nyelvtani mondatnál hosszabb szóegységek formális leírására szolgáló terminus, amely a történelem diskurzusaként elbeszélői formát ölt magára. Ez a fajta elbeszélés a történetírói gyakorlatban két pólus, a történeti elbeszélés inkább metaforikus vagy inkább metonimikus jellegű megnyilatkozása között ingadozik. Ismert ugyanakkor a reflexív történetírás is, melyben az érvelés a domináns.[191] Valamely diskurzus megalkotásának határozott célja, hogy jelentéssel lássa el a tárgyát, magát a diskurzusban referált valóságot. „A történetíró nem annyira a tényeket gyűjti össze, inkább a jelentőket, és ezeket beszéli el, vagyis úgy szervezi őket, hogy pozitív értelmet hozzon létre és kitöltse a tiszta sorozat üres helyeit."[192] A történelmi diskurzus, ennek megfelelően „alapvetően ideológiai, pontosabban *imaginárius* alkotás, már ha igaz az, hogy az imaginárius maga az a nyelv, amivel egy diskurzus (tisztán nyelvészeti egység) beszélője »kitölti« a megnyilatkozás alanyát (pszichológiai vagy ideológiai egység)".[193] A történelmi

[190] Uo. 199–200. A kérdéshez lásd még Hans Keller: *Language and Historical Representation. Getting the Story Crooked.* Madison, 1989, University of Wisconsin Press. Különösen 153–187., 294–323.; magyar történészek nyelvhasználatának retorikai elemzésére példa: Gyáni Gábor: *Posztmodern kánon.* Budapest, 2003, Tankönyvkiadó, 44–59.

[191] Roland Barthes: A történelem diskurzusa. Ford. Szabó Piroska. In Kisantal szerk.: *Tudomány és művészet…* 95.

[192] Uo. 96.

[193] Uo.

tény ilyenformán az a nyelvi létező, amely ugyanakkor „látszólag a tiszta és egyszerű »másolata« egy másik létezésnek, mely [...] a »valóságban« van. Ez a diskurzus kétségkívül az egyetlen, ahol annak referensét a diskurzuson kívülinek tekintik, anélkül hogy az valójában tetten érhető volna a diskurzuson kívül".[194] Az a hit vagy vélekedés, hogy a történész beszámolója a valamikori tényleges valóságot jeleníti meg, a valós és a jelentett állítólagos azonosságára megy vissza, ami azonban csak a diskurzusban képzelhető el, mert rajta kívül nincs jelentett tény: „a történeti diskurzus nem követi a valóságot, csak jelenti azt, egyre ismételgetve, hogy *ez történt,* anélkül hogy ez az állítás valaha is más lenne, mint az egész történeti elbeszélés jelentett ellentéte".[195] Az elbeszélés mint a valós egyedüli jelentője, látszólag maga gondoskodik arról, hogy a referált valóság tőle független valóságként jelenjen meg, holott az elmúlt valóságokat nem észlelhetjük azonkívül, hogy jelek (írott dokumentumok) tanúskodnak a korábbi létezéséről. Ebben foglalható össze Barthes gondolata a történeti diskurzusról, amely a történeti narrativitáselméletek feltétlen elvi kiindulópontja. Ez a teória képezi a zsinórmértéket Hayden White számára is, aki határozottan vallja, hogy: „Nincs olyan, hogy nem metaforikus nyelv."[196]

Barthes szerint a döntő kérdés így szól: hol a „valóság" helye a diszkurzív struktúrában, rajta kívül vagy benne magában. Az a sziklaszilárd meggyőződés, mely szerint a történész múltról szóló beszámolója a ténylegesen volt valóságot mutatja be számunkra, a *valóság-hatás* eredménye: ez abból ered, hogy a jelentettet, a diskurzusba foglalt jelentést azzal a céllal kihelyezik („kirekesztik") a diskurzusból, hogy azt rajta kívüli létezőnek lehessen nyilvánítani.

[194] Uo.

[195] Uo. 97.

[196] Hayden White: The Past is a Place of Fantasy. In Ewa Domańska: *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism.* Charlottesville, 1998, University Press of Virginia, 24. Roland Barthes felvetését részletesen ecseteli az amerikai elméletalkotó: Hayden White: Az elbeszélés kérdése a mai történelemelméletben. Ford. Berényi Gábor. In uő: *A történelem terhe.* Összeáll. Braun Róbert. Budapest, 1997, Osiris, 165–171.

A történeti beszédmód metaforikusságát előtérbe állító narrativitáselmélet két irányban haladt tovább és határozott meg egyben új utat a történetelméleti gondolkodás számára. Az analitikus filozófia narrativitáskoncepciójától (Danto) eltérően ezúttal már nem csupán az egyedi (leíró) egzisztenciális vagy propozicionális kijelentésekről, azok puszta összegzéséről van szó. A Hexter-féle retorikai szemléletmódtól, valamint a metaforák, az egyes nyelvi alakzatok szövegeken belüli előfordulását firtató megközelítéstől pedig az különbözteti meg a történetírói narrativitás ezen újabb elméleteit, hogy az elbeszélés, mint *kompozicionális egység*, retorikai természetének is jelentésképző szerepet tulajdonítanak. Az autonóm elbeszélés eszménye kerül ezáltal az érdeklődés középpontjába: „Az elbeszélés itt önálló nyelvi entitásként mutatkozik meg, olyan formális tulajdonságokkal, amelyek transzcendálják a leíró jellegű (szinguláris, egzisztenciális) kijelentéseket, noha az elbeszélés éppen efféle kijelentéseken alapul."[197]

Hayden White forradalmian új értelmet adott a történetírás szokványos fogalmának, amikor megkérdőjelezte azt a Leopold von Rankétól származó történetírói krédót, mely szerint a historikus feladata *úgy elbeszélni a múltat, ahogyan volt* („wie es eigentlich gewesen").[198] Amint azt White a *Metatörténelem* című könyve Rankénak szentelt fejezetében külön is kifejti, Ranke és Michelet, az új, a valóságelvű („*realistic*") történetírás két korabeli eminens képviselője szentül meg voltak győződve róla, hogy a történelmi folyamatnak a maga részleteiben és egyes változataiban való egyszerű leírása is már kellően megmagyarázza, hogy mi miért történt a múltban. Úgy vélték, hogy a történész, amikor belemerül a levéltári iratok tanulmányozásába és feltárja a bennük foglalt kaotikus adathalmazt, biztonsággal képes felülemelkedni a részleteken, hogy legyűrje a káoszt, és így meg tudja ragadni a teljes valósá-

[197] Chris Lorenz: Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitivizmus és a „metaforikus fordulat". In Thomka vál., szerk.: *Narratívák 4.*... 123.

[198] Leopold von Ranke: *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*. Leipzig–Berlin, 1824, Reimer, vi.

got, melyet a fejlődés folyamatának az „ideájából" következtet ki.[199] White ezt illető megállapítását idézve nyomban ott vagyunk saját reprezentáció elméletének a magvánál, ami tény, fikció és diskurzus, továbbá a történelmi empíria és az elmélet (a történetfilozófia) kapcsolatát érinti közvetlen közelről. Ez így – a *Metatörténelem* bevezető fejezetének a címét kölcsönvéve („The Poetics of History")[200] – a történetírás fikcionalizálásának a tana.

White elsőként az 1966-ban *A történelem terhe* címen közzétett, a *History and Theory* című folyóirat kérésére született írásával jelentkezett teoretikusi szerepkörben. A szerző kemény kritikával illette írásában „az egyfajta szándékos módszertani naivitást tettető", önreflexióra képtelen akadémiai történetírást. Már ekkor megpendítette a részleteiben később kifejtett metatörténeti felfogását, kijelentve: a rendszerint a tények tudományaként tisztelt történetírás éppúgy a művészi invenció jegyében alkotott elbeszélésekkel rukkol ki, mint teszi a fikcionális beszédmód. A *„mik is a tények valójában"* megállapítása során a tudomány többnyire beleütközik abba a problémába, „amelyet a történész, miként a művész, annak a metaforának a kiválasztásával próbált megoldani, amelynek segítségével világát, múltját és jövőjét rendezi el".[201] A történetírásra egyszerre nehezedik ily módon a racionális megismerésből, az etikai beállítódásból és az esztétikai megjelenítésből fakadó terhek sokasága.

A történetírás poétikai fogalmának ekkor legföljebb még csíra formájában felvetett elképzelése az 1973-ban napvilágot látott fő mű, a *Metatörténelem* lapjain nyerte el kidolgozott, ha nem is épp végső formáját. A történetírás, ezek szerint, olyan reprezentáció, amely nem a valóság reprodukálására, nem annak utánzására, hanem tudományos eszközökkel véghez vitt megalkotására (konstruálására) irányul. A valóság – önnön kuszaságával és kaotikusságával – nem írja elő a történész számára, hogy miként kell róla

[199] Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe.* Baltimore, 1973, Johns Hopkins University Press, 190.

[200] Magyarul: A történelem poétikája. Ford. Kisantal Tamás és Szeberényi Gábor. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 863–898.

[201] Hayden White: A történelem terhe. In uő: *A történelem terhe…* 61.

gondolkodni, jóllehet a hátrahagyott nyomok, a történeti források révén erre is van azért némi befolyása. Ez így, látszólag, szorosan a barthes-i útmutatást követi a történeti diskurzus meghatározását tekintve. A történész a „tények" azonosítása során szembekerül a valamikori valóság lenyomataival; az így előálló tényekből felépített elbeszélés ellenben már saját szuverén szellemi alkotása, amely szimbólumok összetett rendszereként jön létre és ekként fejti ki a maga hatását. A történelmi események megjelenítése során a historikus – a tényekre hagyatkozva – cselekményformába öntve beszéli el a múltat. Az elbeszéléshez kiválasztott cselekményforma közvetlenül nem a tényszerűen adott múltból, hanem a történészi világlátásból (ideológiai beállítottságból), etikai irányultságból és esztétikai érzékenységből fakad. Akkor, midőn a historikus formailag zárt történeteket alkot, hogy ezúton jelentéssel ruházza fel a múltat, az irodalmi ábrázolás 19. századból ismert „stílusaira" hagyatkozik. Nem a történelem szólal meg tehát a történész közreműködésével, hanem maga a történész beszél a múltról, hogy ne uralkodjék el felette a felejtés. A múlt hátrahagyott töredékeiből megalkotott történeti elbeszélés nem az elmúltat, hanem az elmúltról a jelen távlatában előadható „igazságot" képviseli. A történeti elbeszélések, melyeknek mindig van elejük, közepük és végük, a valóság olyan konstrukciói, amelyek történeti tényeken alapulnak ugyan, de a számtalan résztörténet és egyedi adat összekapcsolása és koherens sztorivá alakítása folytán a történész teremtményeiként közvetítik a múlt elvont világát a jelen számára.

White-nak a történeti megismerés és a reprezentáció kérdéséről kialakított elképzeléseit nemegyszer érték heves bírálatok, a rájuk adott válaszokkal az elmélet később tovább finomodott.[202]

Mi végre a történetelmélet? – tehető fel a kérdés azok után, hogy napnál világosabb: White és a narrativitáselmélet többi felvetése rendszerint hidegen hagyja a gyakorló történészeket, sőt olykor a haragjukat is kiváltja. White erre adott válasza így szól: a történetelmélet nem arra való, hogy a

[202] A *Metatörténelem* és White további munkáinak fő gondolati mondanivalóját a fentiekben sommásan már ismertettük, a kérdésre visszatérünk még e fejezetben.

történészek annak útmutatásait követve írják ezentúl a történelmet; nem ír elő számukra semmilyen követendő szabályt. A történetelmélet – amely analitikus tükröt tart a gyakorló történészek elé – csak reflektál a történetírói gyakorlatra azért, hogy tudatosítsa bennük: mit csinálnak ténylegesen és hol húzódnak a (történeti) megismerés határai.[203] Nem a történelemnek, legföljebb a történetírásnak van vagy lehet elmélete, ahogy egyébként a tudománynak magának is van elmélete, amit a tudományfilozófia képvisel. Ez utóbbi művelői sem diktálják, mondjuk a fizikusoknak, hogy miként műveljék a tudományukat, hanem arról elmélkednek, hogy mit csinál szerintük a fizikus, amikor éppen kutat.[204]

A White szája-íze szerinti történetelmélet a történelmi (történetírói) diskurzus retorikai fogalmáról szól.[205] Miért éppen retorikai, s miért nem logikai jelentést vagy tartalmat tulajdonít White a történetírásnak, hiszen a tudományfilozófia, mint korábban is láttuk, a tudományos megismerés logikai szerkezetével foglalkozik, azt foglalja elméleti modellekbe. White azért választotta ezt az utat, mert a történetírás szerinte elbeszélő jellegű megnyilatkozás, következésképpen *nem a diszkurzív logika, hanem a retorika* szabályai számítanak benne mérvadónak.[206]

Hogy miért a szóképek (amiket a tropológia tudománya tárgyal) és nem a diszkurzív logika szüli az érvényes tudományos kijelentést ez alkalommal, annak külön is nagy figyelmet szentel gondolkodónk.[207] A megértés során ismerőssé, bensőségessé és értelmileg átláthatóvá tesszük a szokatlant, az idegent, a felfoghatatlant. Ez határozottan tropologikus és nem logikai művelet, mivel az ismeretlen ismerőssé tétele a jelentés átvitele egyik formából a másikba. Az alapvetően figuratív jellegű megértés az alap- vagy mestertrópusok segítségével történik, amilyen a metafora,

[203] White: *A történelem terhe*... 15.
[204] Uo. 17.
[205] Uo. 21.
[206] Uo. 19.
[207] Hayden White: Introduction: Tropology, Discourse, and the Modes of Human Consciousness. In uő: *Tropics of Discourse*... 1–25.

a metonímia, a szinekdoché és az irónia. Ez, White szerint, a sajátosan emberi tudat (öntudat) általános alapja, melyet Piaget tudományos megfigyelései támasztanak alá empirikus eszközökkel. „Piaget tanulmányai a gyermek kognitív fejlődéséről arról tudósítanak bennünket, hogy milyen kapcsolat létesül egyfelől a prefiguráló tapasztalat tropikus módja, másfelől azon kognitív ellenőrzés között, melyet a tropikus alapokon nyugvó prefiguráció bármelyike egyáltalán megenged számunkra."[208] Az első olvasásra talán nehezen érthető megállapítás, amely White tropológiaelméletének a kulcsa, úgy tehető érthetővé, ha egy másik White-tanulmányt is szemrevételezünk.[209]

A (történelmi) tények leírása korántsem (érték)semleges művelet, mivel szóképek alapján, tehát egy adott nézőpontnak megfelelő verbális kódolással történik. „Ha ez így van, akkor a leírás merőben más, mint benyomások véletlenszerű, találomra történő regisztrálása. Egy történeti narráció cselekményének szerkezetére (hogyan derültek ki úgy a dolgok, ahogy) és annak formális kifejtésére vagy megmagyarázására, hogy miért történtek vagy derültek ki úgy a dolgok, eleve rávilágít az adott és domináns nyelvhasználati módban (metafora, metonímia, szinekdoché vagy irónia) történt eredeti leírás (a megmagyarázandó »tények« leírása)."[210] A pre-figuration előzetesen alakot ad a vizsgálati tárgynak (a mezőnek, ahogy White gyakran nevezi), és ezzel létrehozza a mentális percepció tárgyát. A *Metatörténelem* bevezető elvi fejezetében White ezt mondja erről: „egy adott mező értelmezhetőségéhez előbb mint felismerhető alakzatok által benépesített teret kell megkonstruálni. [...] Röviden tehát a történész feladata, hogy egy nyelvileg formalizált, lexikai, grammatikai, szintaktikai és szemantikai dimenziókkal rendelkező »nyelvi protokollt« [nyelvi szabályt] alkosson, amely lehetővé teszi, hogy a történeti mezőt és elemeit annak *saját fogalmaival* – és nem annyira a dokumentumok

[208] Uo. 7.
[209] White: A ténybeli ábrázolás fikciói. Ford. Javorniczky István. *Műhely*, 1997/4. 62–68.
[210] Uo. 65.

nyelvhasználata szerint – jellemezze, valamint ezzel saját narratív ábrázolása és magyarázata számára előkészítse".[211]

A pre-figuration aktusa, amely megelőz minden kognitív és kritikai tevékenységet (és ezzel a nyelvi megelőzöttség kritériumát is teljesíti), olyan retorikai művelet, amely azon nyomban eldönti a valóság feldolgozásának (rendszerezésének, majd elbeszélésének) a további menetét. A metafora, metonímia, szinekdoché és irónia felel meg azoknak a szóképeknek, melyek felhasználásával megkonstruálhatók a mezők vagy jelenségsorok abból a célból, hogy „a narratív ábrázolás és a diszkurzív elemzés lehetséges tárgyaiként" meg lehessen őket jeleníteni.[212] S mit jelent mindez a gyakorlatban? „Aki a világot eredetileg metaforikus módba kódolta, az arra hajlik, hogy egyének, egyéni jellegzetességek halmazaként dekódolja – azaz narratívan »kifejtse« és diszkurzív módon elemezze azt. Azoknak, akiknek nem létezik valódi hasonlóság [*semblance*] a világon, a dekódolás a megmutatás [*disclosure*] formáját kell magára öltenie, vagy a dolgok egyszerű összefüggésének a felfedését (a metonímia módját) vagy az ellentétek, a kontrasztok feltárását, amely minden látható hasonlóságban vagy egységben benne rejlik (az irónia módja)."[213] Magyarán: „bármely jelenség valamennyi eredeti leírása eleve a jelenség szerkezetének a leírása, hogy az a nyelvi mód, amelyben az adott mező eredeti leírása (vagy osztályozása) megtörténik, implicit módon kizárja az ábrázolás és a magyarázat bizonyos módjait [..., míg] másokat viszont hallgatólagosan megerősít".[214] Ebből két dolog következik: egynél több lehetőség adódik valamely tény megállapítására („leírására"); a ténymeghatározás implicit módon megszabja a további feldolgozást, a tények meghatározott történeti elbeszélésbe foglalását (a cselekményesítésüket), ami egyenértékű a tények magyarázatával.

[211] Hayden White: A történelem poétikája. Ford. Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor. *Aetas*, 2001/1. 888.
[212] White: A ténybeli... 65.
[213] Uo. A fordítást módosítottam.
[214] Uo.

A történeti beszédmód ekként való megteremtése White szerint is a tény meghatározásával kezdődik. Ami így rendjén is van, ez a feltételezés nem kelt megütközést a történészekben, az viszont igen, hogy a tény meghatározását White poétikai aktusnak állítja be. Egész pontosan: elmélete szerint a valóság tudatosításának prefigurációja az egyes retorikai alakzatok (a metafora, a metonímia, a szinekdoché és az irónia) kiválasztásával és alapulvételével történik: ennek nyomán veheti a történész birtokába a történelmi tapasztalatot. Ezt tekinti White a történeti képzelet mélystruktúrájának, melyhez a pszichológiában keres és talál magának igazolást. Két fontos következtetés adódhat az előbbiekből. Az egyik, hogy nincs és nem lehetséges a tények értéksemleges leírása azt megelőzően, hogy magyaráznánk és elemeznénk őket. Minden erre irányuló feltételezés merőben csak illúzió. E tézisét White Darwinnak *A fajok eredete* című munkájában követett ténymegállapítási (valójában osztályozási) gyakorlatát elemezve bizonyítja.[215] A másik következtetés értelmében a tények egy meghatározott nézőpont és adott nyelvi protokoll szerinti leírása, ami egyszersmind kizárja az alternatív retorikai alakzatokat (vagy közöttük az időnkénti lavírozást), *előre eldönti* a tények lehetséges magyarázatát, amely azok elbeszélésbe foglalásával nyer végső megoldást. Ez így olyan zárt gondolati kört alkot, ahol látszólag, *de csak látszólag*, a magyarázat (utólag) dönti el a tények meghatározását. „Nem az a kérdés itt, hogy Mik a tények?, hanem inkább az, hogy Miként írandók le a tények annak érdekében, hogy inkább az egyik magyarázatot igazolják, semmint a másikat."[216]

White ezek szerint elsőbbséget tulajdonít a diskurzusnak, a nyelvi formába öntött képzeletvilágnak a referált valósággal, a történelmi tapasztalattal szemben. Ugyanakkor nem tagadja az utóbbi ontológiai státuszát, ha közvetlenül nem is épp magából a referencialitásból vezeti le a történeti diskurzust, melyet többé-kevésbé önálló szellemi vállalkozásként határoz meg. Ezért is éri őt gyakorta az a vád, miszerint tagadja a valóság létét, és

[215] Uo. 67–68.

[216] Uo. 68. A fordítást módosítottam.

egyenlőségjelet tesz a fantázia (fikció), valamint a tény közé. De mit mond erről ő maga?

Elsőként leszögezi: tény és fantázia eltérnek egymástól, egyúttal azonban elismeri, „hogy a történelmi események különböznek az elképzelt, regénybeli eseményektől abban az értelemben, ahogy különbözőségüket Arisztotelész óta jellemezni szokták".[217] Nem foglalkozik tovább ezzel a kérdéssel, mert számára annak van csupán jelentősége, hogy a különféle valóságokról referáló irodalmi és tudományos diskurzus egyaránt nyelvi közvetítéssel, ekként kódolva jeleníti meg saját tárgyi világát. Tény és fikció azonossága, a kettő közeli rokonsága nem a referenciájukban, hanem a reprezentáció mikéntjében leledzik. „Ha pusztán nyelvi alkotásokként szemléljük őket, a történeti írások és a regények nem különböztethetők meg egymástól. *Formai* alapon nem könnyen tehetünk köztük különbséget, hacsak nem speciális előfeltevéssel közelítünk hozzájuk – a tárgyukat képező igazságuk fajtáit tekintve." Hiszen: „Mindkettő a »valóság« verbális képét kívánja nyújtani."[218] A különbségük annyi, hogy amit a regényíró közvetett nyelvi eszközökkel („inkább ábrázolási technikákkal, mintsem közvetlenül") ábrázol, azt a történész „olyan propozíciók [kijelentések] sorának a regisztrálásával [old meg], amelyek feltehetően pontról pontra megfelelnek a történés szövegen túli tartományának [ez maga a korrespondencia], ahogy azt a saját szakmai követelményei" előírják számára.[219] A kétfajta reprezentáció ennek ellenére egyöntetű, mivel a valóságnak az a képe, amit a regényíró konstruál, „általános vonalaiban" megfelel, meg kell hogy feleljen az emberi tapasztalatba foglaltaknak; ezért nem is kevésbé „valóságos", mint amire a történész a maga beszámolóját vonatkoztatja. S nem is csak a valóságnak való megfelelés, a mimézis követelménye, de a valóságról szóló beszámolók belső koherenciája is kívánalom mind a két oldalon. A kifejlett történetírás sem elégszik meg a valóság leltárszerű verbális kifejezésmódjával, amelyből (teljességgel) hiányzik az elbeszélés belső koherenciája, amit közvetlenül a

[217] Uo. 62.
[218] Uo.
[219] Uo.

cselekményesítés valósít meg. E követelményt teljesítendő a historikusnak azokra az átvitt értelmű (tropológiai) elbeszélő stratégiákra kell hagyatkoznia (amikor is a szókapcsolatok megjelenítésének a modalitásait használja értelmező-osztályozó munkája során), amelyekkel a költő és a regényíró is dolgozik. „A feldolgozatlan történelmi feljegyzésekben és az események krónikáiban, amelyeket a történészek a feljegyzések alapján állítanak össze, a tények csak egymáshoz csatlakozó töredékek halmazai. Ezeket össze kell rakni ahhoz, hogy egy sajátos és nem általános jellegű egészet alkossanak. És [a történetírók] ugyanúgy illesztik őket össze, mint ahogy a regényírók a képzeletük darabjait, hogy egy rendezett világot ábrázoljanak, egy kozmoszt, ahol a rendezetlenség és a káosz csak látszat."[220]

White feltevése szerint a fikció (a költészet és a regényírás), valamint a ténytudomány (a történetírás) ugyanannak a diskurzusnak két alfaja, mivel a kaotikus, értelmetlen és rendezetlen valóságot egyazon nyelvi eszköztár segítségével, a verbális kódolás révén teszik számunkra érthetővé: „legalább annyira létrehozzák ábrázolásuk tárgyait, mint amennyire egyrészt a külső valóságra reflektálnak, másrészt belső érzelmi állapotot vetítenek ki".[221] Mindkettőben ott találni a valóság nyelvi, nyelv általi „megelőzöttségét".

Miután White a 19. századi történetírói és történetfilozófiai életművekben megnyilvánuló történeti tudást a *Metatörténet* című munkájában behatóan elemezte, megállapította: a történeti munkák olyan önálló nyelvi entitások, amelyek elbeszélő formájuk révén képesek megmagyarázni a múltat. „Úgy gondolom, hogy a történelem »fikcionalizálását« a történelem »magyarázataként« éljük meg, pontosan abból az okból, [... melyből] egy kitűnő szépirodalmi munkát a szerzővel közös világunk megvilágosodásaként élünk át."[222] Mivel a történelmi elbeszélés nem az események egyszerű reprodukálása (mimézise), hanem szimbólumok összetett rendszere, amely a fikciós beszéd megszokott eszközeit használja, elsősorban nem a benne és általa ábrázolt események (a jelölt) felé, hanem a történettípus,

[220] Uo. 64.

[221] Uo. A fordítást módosítottam.

[222] White: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. In uő: *A történelem terhe*... 101.

a mítosz irányába nyitott, melyet a történész az események megjelenítése végett a szerkezetük jeléül választott ki. Az események történetírói megjelenítését White „kiterjesztett metaforáknak" tekinti, „melyek a bennük leírt eseményeket olyan formákhoz »hasonlítják«, melyekkel már a saját irodalmi kultúránkban megismerkedtünk".[223] A cselekményszövés a történelmi magyarázat egyik, valójában a legfontosabb, ha nem is az egyedüli módja, mellyel a történész élni szokott. White szerint négy archetipikus történetforma áll a historikus rendelkezésére, a *románc*, a *komédia*, a *tragédia* és a *szatíra*. A történészek mind a négy elbeszélésformát külön-külön felhasználják a munkáikban, sőt azok olykor keveredhetnek is egymással egyetlen történeti munkán belül.

Az események magyarázatának egy újabb síkján helyezi el White a formális érvelés technikáit, melyekből szintén négyet különít el egymástól, a *formalizmust*, az *organicizmust*, a *mechanizmust* és a *kontextualizmust*. Végül a reprezentációs magyarázósémák archetípusai között külön szerepelnek az ideológiák. Ezúttal is négy gondolati formulába préseli White a történész ideológiai választási lehetőségeit, a *konzervativizmus*, a *liberalizmus*, az *anarchizmus* és a *radikalizmus* ideológiai implikációit különíti el egymástól. S miként függ össze egymással a magyarázatnak ez a három egymást követő sora vagy szintje? White erről a következőket írja: „Egy történeti mű etikai aspektusát az ideológiai vonatkoztatási mód tükrözi, amely egy *esztétikai* észlelésmód (a cselekményesítés) és egy *kognitív* eljárás (az érvelés) összekapcsolása által tisztán leírónak vagy analitikusnak látszó állításokból, előíró jellegű állításokat von ki."[224] A történeti munkákban a magyarázat imént vázolt eltérő síkjai változatos konfigurációkba szerveződnek a vonzások és választások *(elective affinities)* elve szerint kapcsolódva egymáshoz.

S mi kölcsönöz belső konzisztenciát ezeknek a magyarázó rendszereknek? White szerint az elbeszéléshez használt nyelv végzi el ezt a feladatot, amely végrehajtja a pre-figurationt.[225] A történész rendelkezésére álló nyelvi

[223] Uo. 87.
[224] White: A történelem poétikája... 885.
[225] Uo. 888.

szóképeket White szintén négy archetípusra vezeti vissza, a *metaforára*, a *metonímiára*, a *szinekdochéra* és az *iróniára*. Így kerekedik ki végül White *történeti tropológia* formatana, amely a metaforikus alapokon definiált és alaposan átesztétizált történetírás magyarázó funkcióját a nyelvi szimbólumokra hárítja át.

A történetírói narrativitásnak White (és a hozzá sok tekintetben közel álló Ankersmit)[226] által kifejtett elgondolása nem egyedüli e téren. Whitenak a valóságot és annak (történeti) reprezentációját, a kutatást és az írást egymástól elszakító koncepciójának a szemére szokás hányni, hogy az a járulékos kódolás, amely az egyes retorikai alakzatok „önkényes" kijelölésével zajlik, valójában csak többletjelentést társít a történelmi tapasztalatban eleve benne rejlő eredeti jelentéshez, de nem maga teremti – mintegy a semmiből – a jelentést. Ezzel a kritikai éllel közelít White felfogásához a fenomenológiai szemlélet jegyében Paul Ricoeur, David Carr és Alasdair MacIntyre. Carr vitatja a referált valóság értelemnélküliségéről vallott white-i elképzelést, mondván: „Az események olykor kétségtelenül kaotikusak és zavarosak, de csak azért, mert a koherencia olyan mércéivel értékeljük és tapasztaljuk meg őket, melyek a mindennapi életben vezérfonalul szolgálnak számunkra."[227] Carr szerint az elbeszélés az idő átélésének adekvát emberi módja; a narratív struktúrát nem valahonnan máshonnan erőltetjük rá a valóságra, az maga a cselekvés és a tapasztalás fő szervezőelve. Ez azt jelenti, hogy kizárólag az utókort képviselő mindennapi tapasztalat (tudás és belátás) számára felfoghatatlan és értelmezhetetlen a múlt saját tapasztalati univerzuma.[228]

[226] Lásd például: Frank, R. Ankersmit: Hat tézis a narrativista történetfilozófiáról. In Thomka vál., szerk.: *Narratívák 4.*... 111–121.

[227] David Carr: A történelem realitása. In N. Kovács Tímea vál.: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, 1999, Kijárat, 72.

[228] Erre fut ki Carr gondolatmenete: David Carr: *Time, Narrative, and History*. Bloomington, 1986, Indiana University Press.

Ehhez hasonló módon gondolkodik erről a kérdésről az erkölcsfilozófus Alasdair MacIntyre is, amikor mind a beszélgetést, mind pedig az emberi cselekvést színre vitt narratívaként mutatja be. E szerint mások cselekvéseit mindig elbeszélő kontextusban elhelyezett epizódok írják le és értelmezik számunkra, hiszen: „maga a cselekvés történeti jellegű. Mivel mindannyian elbeszéléseket élünk meg életünk során, és mivel elbeszélések segítségével értelmezzük saját megélt életünket, ezért alkalmas a narratív forma mások cselekedeteinek a megértésére. A történeteket átélik, mielőtt elmondják, kivéve, ha fikcióról van szó".[229] Ez így, a cselekvésben levés és a cselekvést lezáró (a cselekvés lezárulta utáni) elbeszélés egybemosásával az idő paradox fogalmával párosul, ami számos filozófiai problémát is felvet, amiket azonban nem tisztünk tárgyalni.[230]

White reprezentációelméletének a Paul Ricoeur által megfogalmazott bírálata sem sokban tér el az előbbiektől. Kezdetben valamivel több megértést tanúsított Ricoeur White idézett elképzelése iránt, bár akkor is azt vallotta, hogy: a történeti és a fikciós elbeszélés cselekvésstruktúrája közös ugyan, a referencialitás tekintetében viszont egyértelmű és áthidalhatatlan a különbségük. (Erről később bővebben lesz is szó.) Az *Idő és elbeszélés* című munkájában kifejtett „hármas mimézis" fogalom már kategorikusan ellentmond White reprezentációelméletének. „Bármilyen nagy is a poétikai kompozíció megújító ereje időtapasztalásunkban, a cselekmény (intrigue) kompozíciója a cselekvés világának előzetes értésében gyökerezik: intelligibilis struktúráinak, szimbolikus erőforrásainak és időbeli jellegének előzetes értésében."[231] A mimézis hármasságában Ricoeur kulcsszerepet szán a refigurációs fázisnak, amely kimondatlanul is White pre-figuration fogalmának

[229] Alasdair MacIntyre: *Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány*. Ford. Bíróné Kaszás Éva. Budapest, 1999, Osiris, 284.

[230] Crispin Sartwell: *End of Story. Toward an Annihilation of Language and History*. Albany, 2000, State University of New York Press, 56–57.

[231] Paul Ricoeur: A hármas mimézis. Ford. Angyalosi Gergely. In uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Vál., szerk. Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, 1999, Osiris, 258.

az ellentéte, hiszen ricoeuri fogalom *nem megalapoz*, hanem *csak közvetít* a valóság és a reprezentáció között.[232]

Vegyük szemügyre közelebbről is Ricoeur érintett koncepcióját. A francia elméletalkotó – White-hoz hasonlóan – szintén kiemeli a történetírói szövegek fikcionáltságát. Viszont: nálánál szorosabb belső kapcsolatot tételez fel a valóság és a fikcionált történelem, kutatás és írás között. Ricoeur abból indul ki, hogy a magyarázat White-féle három vagy négy szintje, melynek mélyén a nyelvi szimbólumok helyezkednek el, nem csupán az írás, de a történelem értelmezésének a teljes folyamatára egyaránt vonatkoztatható: „ha valaki azt is mondja például, hogy a cselekményszövés az írás sajátossága, mégis elfelejti, hogy maga az írás a történelem (az olasz történészek inkább historiográfiáról beszélnek). Paul Veyne is a *Megjegyzések a történetírásról (Comment on écrit l'histoire)* címet adta könyvének". Később pedig így folytatja a gondolatmenetet: „a történelmi szöveg akármennyire is fiktív, attól még mindig a valóság*ra* irányuló reprezentáció. Más szavakkal: a történelem egyszerre irodalmi *műtermék* (s ennyiben fikció), s egyszerre a *valóság* reprezentációja".[233] A kérdésről a következő fejezetben külön beszélek majd.

Ricoeur egyszerre ellenzi az átfogó törvény modellje által képviselt történelmi magyarázati sémát, valamint az analitikus történetfilozófia narrativitáselméletét. A fő kérdés szerinte nem az, hogy mennyiben azonos vagy mennyiben más a történeti magyarázat jellege a természettudományokéval összevetve, hanem hogy milyen diskurzusokban fordul elő ez a magyarázó struktúra. A történeti reprezentáció azért különbözik a természettudományitól, mert cselekményt beszélnek el benne. Az esemény fogalma itt nem korlátozódik arra, amit a szinguláris egzisztenciális kijelentés (a tényállítás) rögzít belőle. Az egyszeri esemény onnan nyeri el a jelentését, hogy hozzájárul egy meghatározott cselekményhez. A történeti magyarázat

[232] Uo. 274–284.

[233] Paul Ricoeur: Az elbeszélő funkció. In uő: *A diszkurzus hermeneutikája. Válogatott tanulmányok*. Vál., ford., szerk. Kovács Gábor. Budapest, 2010, Argumentum, 125.

pedig éppenséggel arra szolgál, hogy lehetővé tegye az olvasónak a történet menetének követését és hogy garantálja az előadottak szavahihetőségét.[234]

Az analitikus filozófia narrativitásfelfogásával szembeni ellenvetése viszont azon a megfontoláson alapul, hogy az elbeszélések legalább két dimenziót fognak egybe, az *epizodikusat* és a *konfigurációsat*. Az analitikus elméletalkotók csupán az előbbit tekintik mérvadónak, amely az ilyen és hasonló kérdéseket indukálja: és akkor? és azután? mi történt ezt követően? mi lett mindezek eredménye? A konfigurációs sík ellenben az egymást követő események konfigurációit jeleníti meg (amiről egyetlen szó sincs az analitikus történetfilozófusok gondolatmenetében), holott minden elbeszélés az epizodikus és a konfigurációs dimenzió versenyéből építkezik, de egyik sem gyűri teljesen maga alá a másikat. Az elbeszélés konfigurációs dimenziója pedig rendeltetésszerűen képessé teszi az elbeszélőt és az olvasót, hogy a részeket (az epizódokat) valamely értelmes egész elemeiként érzékelje.[235]

S milyen viszonyban áll egymással a történet (az epizodikus elbeszélés) és a történelem, amely tehát a konfigurációs művelet eredményeként keletkezik? Ricoeur e kérdésre adott válasza mutatja legtisztábban az általa vallott és a White-féle reprezentációelmélet közötti különbséget. Ricoeur meggyőződése szerint a narratívák említett két fajtája – a jelentés és a struktúra tekintetében – teljesen egyöntetű, lévén, hogy a történelem átélése és utólagos elbeszélése lényegében egy és ugyanaz a dolog. Nem másért, mert a cselekvéshez tartozó időtudat és a szorosan vett történeti (történetírói) tudat egyformán narratív szerkezetű entitás. A narratív módon megnyilvánuló mindennapi cselekvés és tapasztalat, amely múlt, jelen és jövő perspektívájában érzékeli (és dolgozza fel) a külső-belső történéseket, közvetlenül a személyes emlékezés, valamint a mások emlékeire való hagyatkozás tárházából merít: ez utóbbi esetben a másoktól hallott elbeszéléseket az „emlékező" egy idő után a saját emlékeiként kezdi kezelni. A narratív természetű időtapasztalat és a szintén narratív szerkezetű történeti tudat (az utóbbinak a történetírói szöveg ad formát) úgyszólván egymásba folyik:

[234] Uo. 110–111.
[235] Uo. 112–115.

„Nyelvi közegként az elbeszélés közös mind az emlékezés, mind a történelem számára."[236] Az emlékezés köti össze őket egymással.

Ricoeur mindezek dacára sem állítja ugyanakkor, hogy a valóság és a történelem közt az átmenet teljesen törésmentes, jóllehet az emlékezet közvetít közöttük. Mind ő, mind pedig Carr, a kontinuitáselmélet másik jeles hirdetője tényleges valóság-referenciát tulajdonít a múlt történetírói megjelenítésének. Ricoeur gazdag és szüntelenül továbbgondolt narrativitáskoncepcióját a történelmi regény és a történetírás kapcsolatát feszegetve később újból megvizsgáljuk. Legyen szabad most még egyetlen fontos gondolatát kiemelnünk. A „tropológiai infláció folytonos növekedését" ellensúlyozandó Ricoeur tágan értelmezi a retorika fogalmi érvényességét, hogy cáfolhassa a kutatás és az írás, a ténybeliség és a metaforikusság White által sugallt dualizmusát. Akkor is Arisztotelészre támaszkodik, amikor a történész tevékenységének egymást követő fázisait a retorikai dimenzió folyamatszerűségének felelteti meg. Kezdjük a dolgot a legelején: „A »források« összegyűjtése is bizonyítja, hogy már a tényfeltárásban fellehető a történeti eljárásnak egy, az *inventió*val összehasonlítható retorikai dimenziója."[237] Magyarán: már a források puszta feltárása sem csupán az empíria közvetlen megnyilatkozása, hanem olyan értelmező tevékenység, amely „már a magyarázó szakaszhoz tartozik". Az ezután következő magyarázati szakaszt a *dispositio*, az írást pedig az *elocutio* fogalmával írja le Ricoeur. S ezzel vesz irányt a francia filozófus egy, a történetírói realizmus pozitivizmusa és a történetírás metaforizálása közötti közbülső pozíció elfoglalására. Cselekvéselméleti alapokon áll, amikor kijelenti, hogy az emberi cselekvés (az *Idő és elbeszélés*ben még időtapasztalás) olyan entitás, amelynek önmegértésre van szüksége az elbeszélés érdekében. Arra is kitér ugyanakkor, hogy a történész is ahhoz a tér-idő sémához tartozik, mint a vizsgálati tárgya (a történészek történeteinek is van kezdete és vége). Harmadikként az előbbieket azzal egészíti ki, hogy a múlt – gyakorlati síkon – összenőtt velünk

[236] Paul Ricoeur: A történelem és a fikció kereszteződése. In uő: *Válogatott*... 56.
[237] Paul Ricoeur: Történelem és retorika. In Thomka vál., szerk.: *Narratívák 4.*... 13.

(történészekkel), hiszen folyton arról beszélünk, aminek mind az örökösei vagyunk; a múlt már a megjelenítését megelőzően is befolyásol bennünket, már azelőtt a történelemhez tartozunk, mielőtt megszólaltunk volna, hogy történeteket meséljünk róla, mielőtt írnánk a történelmet. S végül a források, a történelem hátrahagyott nyomai is a történelem (a történeti ábrázolás) és a múlt közti kapcsolat tényét nyomatékosítják, lévén hogy a múltat képviselik, amelyek helyett vannak. A történelem referenciális védő funkciójáért elmondott védőbeszédében Ricoeur visszaperli a tropológiai inflációtól a történeti megismerés veszendőbe menő funkcióját, melyet azáltal tölt be a történetírás, hogy a valóságot racionális magyarázatok formájában (a fikcionáló konstrukciók latba vetésével) *rekonstruálja* az utókor embere számára.

Minden bizonnyal Ricoeur *inventio* fogalmát is szem előtt tartják azok, akik White (és Ankersmit) tropológiai elméletét a történelmi magyarázat pozitivizmusának a *visszafordításaként* értékelik. Mivel White és Ankersmit egyaránt a narrativitást (a fikcionalizálást) tekinti a történetírói értelmező tevékenység lényegének, ami így elkülönül a kutatástól (a tények feltárásától), joggal bírálhatók e szétválasztás okán. Hiszen, amint Chris Lorenz is állítja: „Sem az egyedi leíró kijelentéseknek, sem e kijelentések narratív szerveződésének a szintjén nem lehetséges szétszálazni a referenciális, leíró kijelentéseket a metaforikus, nézőpontszerű funkciótól, mivel a valóság *bármiféle* nyelvi ábrázolása egyben a valóság nézőpont*jait* is jelenti, akár felismerik ezt, akár nem."[238] Ha a tudományos megismerésnek az első lépéseiben is már jelen van az értelmezési kényszer, akkor helytelen a történelem fogalmának az esztétizálása, amely a történetíró értelmező munkáját kizárólag az írás aktusához köti; ezzel ugyanis elsikkad a történeti megismeréssel szemben támasztott igazságigény érvényesíthetősége, és ezzel a redukcióval semmissé teszi a történelem szemantikai lényegét. „A görög *historia* szó eredeti értelme ugyanis nem a történet, hanem a *kérdezősködés*. Így valahányszor »igaz történetként« jellemzik a történelmi elbeszéléseket – a hangsúly

[238] Lorenz: Lehetnek-e… 141.

a melléknévre, és nem a főnévre kell essen."[239] S milyen viszony fűzi vajon a fikciót (a fikcionalizálást) a tudományos tényhez (a tényirodalomhoz): hogyan alakult a múltbeli viszonyuk, és mi a helyzet ma e téren?

A TÖRTÉNETÍRÁS POÉTIKÁJÁTÓL A FIKCIÓIG (ÉS VISSZA)

A történelem fikcionális megjelenítése és a történelem történetírói diskurzusa két, látszólag egymástól különböző szellemi művelet. Ennek az általános és szinte megingathatatlan meggyőződésnek, amelyet azonban a nyelvi fordulat sok tekintetben megingatott, rendszerint az az elvi megfontolás az alapja, mely szerint a regény a képzelet világához, a tudomány pedig a tények birodalmához tartozik. Két argumentum is felhozható azonban ennek a szilárd meggyőződésnek az eleven cáfolatául. Az egyik értelmében minden nemes igyekezet ellenére sem tekinthető a történetírás tisztán racionális, az irodalmiasságtól teljesen mentes szellemi gyakorlatnak. Erről korábban is esett már szó. A másik érv azt a kérdést érinti, hogy a történeti (ön)tudat kulturális reprezentációja csak bizonyos idő elteltével és fokozatosan váltotta fel a múltnak a történelmi regény formájában megjelenített fogalmát a múlt racionális (tudományos) módon történelmiesített fogalmával.

A történelem fikcionális és tisztán tudományos ábrázolása egymással szinte egy időben, a 19. század elején, és a század első felében alakult ki ma ismert formájában. A történelmi regény – olykor a románc műfaji keretei között – leginkább csak díszletként idézte fel a történelmet. Lukács György Horace Walpole *Az otrantói várkastély* (1765) című regénye kapcsán külön is megemlíti, hogy: „A hangsúly a műben ábrázolt környezet érdekessé-

[239] Uo. 146. A történeti narrativitáselméletek némileg más szempontú áttekintéséhez vö. Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata". In Bódy–Ö. Kovács szerk.: *Bevezetés*... Osiris, 419–448. Továbbá: Hans Keller: Narrativity in History: Post-Structuralism and Since. In uő: *Language*... 294–323.

gén és furcsaságán van, nem egy konkrét történelmi korszak művészileg hű ábrázolásán."[240] Más kérdés, hogy amikor Lukács élesen szembeállítja egymással a szerinte első igazi történelmi regényírót, Walter Scottot és a műfaj számos előfutárát (például Walpole-t), akkor azokra az esztétikai ismérvekre támaszkodik, amelyek ma már kétséget keltenek bennünk az állítólagos diszkontinuitás érvényessége felől. Lukács az irodalmi nagyrealizmus elméleti szószólójaként a fikció mimetikus alaptulajdonságát tekinti a történelmi regény sine qua nonjának, de ezt a felfogást ma már kevesen osztják.[241] Ráadásul, és ez különösen fontos témánk szempontjából, ha ilyen nagy a jelentősége az (irodalmi) ábrázolás valósághűségének, akkor nehéz magyarázatot találni arra, hogy végül miért és mi módon kerekedhetett felül a tudományos alapokra helyezett történeti beszéd a történelem állítólag szintén valósághű tényszerű irodalmi ábrázolásán.

A romantika szellemi érzékenysége nélkül ki sem alakulhatott volna a modern kori történelmi regény.[242] A romantika ethoszából is fakad, hogy némi kis idő elteltével távol kerülhetett egymástól a tényekre irányuló történeti megismerés és az úgymond a képzeletre támaszkodó történeti elbeszélés. A romantika jegyében fikcionalizáló (vagy tudományoskodó) elmék egyikétől sem állt távol a középkor idealizálása, a középkornak kiemelt történeti témaként való kezelése, ami kifejezetten kedvezett a szépírói fantázia szabadjára engedésének; különösen azért, mert akkoriban alig lehetett

[240] Lukács György: *A történelmi regény*. Budapest, 1977, Magvető, 17.

[241] A realizmus mint esztétikai kánonfogalom problematikus mibenlétéről lásd Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond*. Pozsony, 2007, Kalligram, 14–40.

[242] Maarten Doorman: *A romantikus rend*. Ford. Balogh Tamás és Fenyves Miklós. Budapest, 2006, Typotex. Különösen 83–111. A romantika irodalmi fogalmához vö. Horváth Károly vál., bev.: *A romantika*. Budapest, 1978, Gondolat. A szakszerű (nemzeti) történetírás hátterében kezdetben élénken ható romantikus érzékenységről lásd Monika Baár: *Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford, 201, Oxford University Press, 46–74.; Stefan Berger – Christoph Conrad: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke, 2015, Palgrave Macmillan, 80–139.

valamit tudni az európai középkorról. A tudományos történetírás viszont a középkori források szakavatott búvárlójaként könnyen vindikálhatta magának ezek után az „igazmondó" szerepét.

A történelmi regény, ahogy ez a műfaj (vagy műnem) Walter Scott kezén a 19. század elején formát öltött, rendszerint nem a Nagy Történelem, nem a politika és az állam ügyeit taglalta irodalmias keretek között: sokkal inkább a nép, a hatalommal szembeszegülők, az ellenállók, a marginális helyzetűek, az e körülmények között élő és cselekvő emberek világa került benne előtérbe. Ezért is vélte úgy Lukács, hogy a történelmi regényben (amit ő a 19. századi regényirodalommal azonosnak vett!) „nem a nagy történelmi események újraelmeséléséről van szó, hanem azoknak az embereknek költői feltámasztásáról, akik ezekben az eseményekben szerepeltek".[243]

A 19. század eleji történelmi regényt sem tekinthetjük azonban minden tekintetben egyöntetű irodalmi megnyilatkozásnak. Már csak azért sem, mert a kor történelmi regényírói egyidejűleg két alapvető társadalmi funkciónak, két különböző olvasói elvárásnak próbáltak megfelelni: egyfelől a kritikai történetszemléletnek, másfelől a menekülő vagy kompenzatorikus befogadói elvárásnak. Az utóbbira főként a népszerű, a populáris történelmi regény és drámairodalom reagált nagy hévvel. Nem választotta el őket egymástól kínai fal, abban viszont különböztek, hogy amíg az előbbi szoros gondolati kapcsolatokat ápolt a történetírással, addig az utóbbi tudatosan elhárított magától minden ilyen kötődést.[244]

A történelmi regénybe, mint a történelemről való *hiteles* beszédbe vetett korabeli olvasói meggyőződés egy idő után azonban megrendült, miután felmerült a kérdés: mennyire történelmi valójában a témáját a múltból merítő regény, mennyi tehát benne a tényleges történelem és mennyi a csupán kitaláció, a merő fantázia? Ha a regény szereplői éppenséggel nem a történelmi forrásokból ismert alakok, és a cselekmény sem (feltétlenül) utal

[243] Lukács: *A történelmi*... 50.

[244] Mirella Kurkowska: Literary Works as a Source for Studying Social History. German Popular Novel during the Biedermeier Period (First Half of the 19th Century). *Acta Poloniae Historica*, 89, 2004. 101.

mindig a tényleg megtörtént múltra, a múlt máshonnan tudott eseményeire, mi köze van akkor ennek a csak elképzelt múltnak a valódi történelemhez? Másként szólva: mi kezeskedik a regényben történelemként előadott, részben, sőt talán zömében kitalált történetek történeti autenticitásáért? Azért válhatott ez a kérdés akkoriban különösen időszerűvé, mert a szintén a középkorra irányuló, a történelmi regény virágzásával egy időben jelentkező porosz–német tudományos történetírói megismerés autentikusabbnak („igazabbnak") tetsző módon beszélt a múltról, mint ahogy azt a történelmi regények írói tették. Ez nem vonta azonban maga után, hogy a történelmi regény jottányit is vesztett volna a korabeli népszerűségéből. A német könyvpiacon a 19. század első felében a publikációival jelen lévő 965 szerző közül 265 író jeleskedett a történelmi regények írásában, ami jelzi, hogy a műfaj valóban nagy közkedveltségnek örvendett akkoriban.[245] Ennek felelt meg az is, hogy az 1830-as évektől, legalábbis a német államokban, a történelem szabta meg az irodalmi művek témaválasztását, lett légyen szó regényről, költészetről vagy drámairodalomról.[246]

Tény, hogy ezzel szinte egy időben jött létre a professzionális, a magát tudományként elismertető német–porosz történetírás, amely hamarosan kisajátította magának a történelemről való helyes beszéd egyedüli előjogát.[247] Így és e fejlemény hatására keletkezett az a hatalmas, idővel egyre áthidalhatatlanabb szakadék tény és fantázia között, amely a későbbiekben közvetlenül befolyásolta a történelmi regény pályafutását.

Fontos, hogy itt megjegyezzük: a múlt fikcionális történelmiesítése mindig népszerűbb és fogyaszthatóbb szellemi javakkal szolgált, mint a de-retorizált történetírói előadásmód. Ennek könnyen belátható az oka: amíg a regény átélhetővé, a tudományos szöveg csupán érthetővé vagy magyarázhatóvá teszi azt, amiről sem az írónak (beleértve a történészt is), sem az olvasónak nincs, nem lehet közvetlen tapasztalata. Bizonyos idő elteltével

[245] Uo. 109.

[246] Uo. 99.

[247] Georg G. Iggers: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig.* Ford. Telegdy Bernát – Gunst Péter. Budapest, 1988, Gondolat, 74–140.

így és ezért válhatott el egymástól az irodalom és a tudomány útja, bár mindkettő a történelemről való beszéd mellett kötelezte el magát. Mindennek a szükségszerű következményeként vagy csupán a kísérőjelenségeként az olvasó egyre kevésbé tekintette (tekinthette) a történelmi regényt a múlt dolgairól adott igaz beszámolónak; e helyett azt várta el tőle csupán, hogy meggyőzően, egyszersmind érdekfeszítő módon tárja fel számára a múlt – fikcionális eszközökkel megragadott – világát. Azért hisz az olvasó az írónak, mert elementáris erővel hat rá elbeszélésének a *retorikája* (a nyelvezete, a szöveg kompozíciója), és ez okból az elbeszélés (a valamikori) élet hiteles beszámolójának tetszik. A történeti munkáktól, ezzel szemben, az olvasó elvárja, hogy szerzői a *bizonyítható* igazságot adják elő bennük. Azért bízik meg a tudós szavahihetőségében, mert az illető gondosan, és értő módon tanulmányozta a múlt fellelhető dokumentumait, mielőtt közreadta volna a belőlük nyert tudást. Leopold von Ranke volt, aki megalkotta és egyben a maga korában meg is testesítette a történész ideálképét. A történelem ezen tudós búvárlója a múltról szólva a maga beszámolóját a szaftos lábjegyzetek tömegével látja el, és ezáltal unalmassá is teszi azt, viszont – ahogy erről korábban is volt már szó – az így megszülető tudományos értekezésnek a megbízható tudás imázsát kölcsönzi. Tegyük hozzá: még Ranke is gyakran vétett a történészi dokumentálás ezen általa felállított szabálya ellen. „Ranke, a modern történészmesterség alapító atyja nem végezte munkáját nagyobb fegyelemmel, mint hivatásbeli unokái és dédunokái. Először összeállította szövegét teljes terjedelmében, s csak ekkor kezdett kutatni könyveiben és jegyzetei közt, kivonataiban és összefoglalásaiban a szöveget alátámasztó bizonyítékok után: sótartóból szórta hivatkozásait a már kész ragura. Úgy látom, ez volt Ranke állandóan követett gyakorlata. Még akkor sem ment át módszere gyökeres változáson, amikor öregkorában titkárokkal dolgozott. Az ifjú embereknek össze kellett vadászniuk a hivatkozásokat Ranke elszórt utalásai alapján, hivatkozásokat, melyek olykor egyáltalán nem is léteztek, »amiről Rankét mindig csak igen nehezen lehetett meggyőzni«."[248]

[248] Grafton: *A lábjegyzet*... 65.

A tudós történeti szavahihetősége abból fakad, hogy a történelmi múltról általa rajzolt kép azáltal kelti a valóságos világ benyomását, hogy dokumentumokkal alátámasztott beszámolóval szolgál a letűnt világról. Amikor viszont az ember regényt olvas, tudja, hogy részben vagy egészen kitalált dolgokról értesül belőle, úgy tesz azonban, *mintha* elhinné a regényben szereplő személyek és események egykori meglétét. A fikcióbeli igazságokért nem valamilyen külső támaszték (a forrás, a levéltári adat stb.), hanem egyes-egyedül az kezeskedik, hogy a tényekkel kombinált kitalációk a valóságosság *érzését* váltják ki az olvasóból. Ezt az olvasói attitűdöt Paul Ricoeur – Philippe Lejeune önéletrajzi paktum fogalmát is gyümölcsöztetve – a szerző és az olvasó implicit paktumának nevezte. „A fikció szerzője és olvasója között kötött paktumtól eltérően, amely azon a kettős konvención nyugszik, mely szerint az író felfüggeszti a nyelven kívüli valóság leírására vonatkozó várakozásokat, hogy így csigázza fel az olvasó érdeklődését, a történeti [a történetírói] szöveg írója és olvasója kölcsönösen megállapodik egymással abban, hogy a valamikori, az elbeszélés megalkotása előtti valódi helyzetekkel, eseményekkel, összefüggésekkel és alakokkal foglalatoskodik ez alkalommal, a róla szóló beszámoló érdekes vagy élvezetes mivolta ezért csak amolyan ráadás."[249]

A fikció és a tudomány között ekként kialakult „munkamegosztás" rendjét szokták úgy beállítani, mintha itt valamilyen általános és egyetemes érvényű jelenséggel állnánk szemben. S ehhez rendszerint Arisztotelészt idézik mintegy igazolásképpen. A tőle átvett gondolat különösen ismert, ezért eltekintek attól, hogy megismételjem.[250] Ma már jogos kételyek merülhetnek fel azonban vele kapcsolatban. A múlt fikcionális *és* történeti diskurzusa, minden jel szerint, viszonylag későn, a 19. század során vált el végleg egymástól. A ro-

[249] Paul Ricoeur: *Memory, History, Forgetting*. Trans. Kathleen Blamey – David Pellauer. Chicago, 2004, University of Chicago Press, 275. és korábban: 261.; továbbá: Philippe Lejeune: Az önéletírói paktum. Ford. Varga Róbert. In uő: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2003, L'Harmattan, 17–46.

[250] Arisztotelész: *Poétika*. Ford. Sarkady János. Budapest, 1974, Magyar Helikon, 22–23. Ennek adaptációjához lásd Jan Patočka: Az író dolga. In uő: *A jelenkor értelme. Kilenc fejezet egyetemes és cseh problémákról*. Ford. Németh István. Pozsony, 1999, Kalligram, 88.

mantika korát megelőzően, a felvilágosodás idején (Voltaire, Montesquieu, Diderot, Rousseau) még korántsem ez volt az uralkodó felfogás és gyakorlat. Akkoriban az irodalom még teljesen magába fogadta a tudományosnak (a történetinek, a logikainak, a filozofikusnak) tetsző diskurzust (és nyelvezetet), ami egyúttal (szép)irodalomként is megtette; a tudomány szintúgy engedte szóhoz jutni a maga körén belül a szépirodalmat.

Mai („modern") felfogás szerint azonban az irodalom (a fikció) olyan felforgató hatással járó reprezentáció, amely nem a valóságot, hanem az elképzeltet, az irracionálist, a tudattalant, az észrevehetetlent beszéli el azért, hogy kritikával illethesse magát a történelmet. Ez egyedül csak az irodalom, valamint a történelem (a történetírás) *modern* fogalmának felel meg. A szépirodalom és a történetírás által kultivált kifejezésmód különbözőségét emellett a nyelvhasználat eltérései is igazolni hivatottak, tekintve, hogy a retorikus nyelvhasználat a de-retorizált tudományos nyelv ellentétét jelenti. S ez akár önmagában is megszabhatja fikció és tény döntő különbözőségét. Egy ilyen meggyőződés azonban, ahogy az a fejezet korábbi anyagából is kiviláglott, ugyancsak vitatható elvi alapokon nyugszik.

Irodalom és történelem, fikció és tudomány merev szembeállítása, a kettő szétválása csupán a 19. században és kivált a század második felében következett be. Nem állíthatjuk ezek után, hogy az irodalom és a történelem (a történetírás) eme különbségének meg lennének az ontológiai alapjai; az pusztán egy bizonyos történeti alakulás folyománya. A kérdést gyakorta körüllengő bizonytalanság érzését növeli továbbá, hogy az elméletalkotók (s olykor már a történészek) közül is ma már sokan úgy gondolják, hogy a diskurzusok minden egyes fajtája ki van szolgáltatva a nyelv, kivált a metafora uralmának. Susanne Gearheart gondolatmenetében a fikció és a tény közti „szabad határok" kérdéseként fogalmazódik meg a kérdés. E szerint „a szabad határok" amellett, hogy elkülönítik, egyszersmind össze is kötik egymással az irodalmat és a (történet)tudományt.[251] Ennek az argumentumnak a kibontásával folytatjuk gondolatmenetünket.

[251] Suzanne Gearheart: *The Open Boundary of History and Fiction. A Critical Approach to the French Enlightenment.* Princeton, 1984, Princeton University Press, 285–290.

Fikció és tény, irodalom és tudomány viszonyát tekintve a mai történetelméleti álláspontok többé-kevésbé egyöntetűen a két entitás érdemi egységét vallják. A fikció, ezek szerint, nem diametrális ellentéte a ténybeliségre alapozott racionális megismerésnek. A narrativitáselmélet képviselői közül sem állítja ugyanakkor senki, hogy a történelem (a ténytudomány) a fantázia műve lenne csupán, miután poétikus alkotás. Jóllehet ezt a nézetet szokás tulajdonítani például Hayden White-nak, ami a történetírói reprezentációról általa kifejtett elgondolás teljes félreismerése. Louis O. Mink az elsők között hirdette, hogy „egy történeti elbeszélés igazsága nem csupán elkülönült egyedi állításain, hanem az elbeszélés egész formáján is múlik". Álláspontja szerint egyedül csak a forma segítségével vihetünk jelentést egy történetbe. „Ám a narratív forma [...] nem lehet »kimondott«, hanem »megmutatottnak«, méghozzá magában az elbeszélésben mint egészben megmutatottnak kell lennie" – fűzte hozzá.[252]

Paul Ricoeur narrativitáselmélete, melyet korábban már ecseteltünk, amellett az elgondolás mellett hoz fel érveket, hogy fikció és tény strukturális egységet alkotnak egymással. „A cselekmény szolgáltatja [...] az összekötő kapcsot a történészek által írt történelem és a fikciós elbeszélések között."[253] Ebből következik, hogy az eseménynek az a fajtája, amely történeti státusszal rendelkezik, annál mindig többet sűrít magába, mint amit valamely egyedi (tény)állítás mond (elmondhat) róla. Az esemény sohasem önmagában, hanem szekvenciákba rendeződve teremti meg a cselekmény elbeszélésének lehetőségét. Ricoeur kijelenti továbbá, hogy „az elbeszélés – eltérő arányban ugyan, de – mindig két dimenziót fog össze egyidejűleg: egy kronologikus dimenziót és egy nem kronologikus dimenziót. Az előbbi az elbeszélés »epizodikus dimenziója«. Ez a dimenzió a történet követésének művelete során a történet felépítését befolyásoló lehetőség-elvárásokban fejeződik ki; olyan kérdéseket vet fel, mint az »és így?«, »és azután?«, »mi történt ezután?«, »hova vezetett mindez?«, stb. De az elbeszélő aktus

[252] Louis O. Mink: Az elbeszélő forma mint kognitív eszköz. Ford. Kisantal Tamás. In Kisantal szerk.: *Tudomány és művészet*... 127.
[253] Ricoeur: Az elbeszélő... 112.

nem merül ki egyszerűen az események összekapcsolásában; egyben egy jelentésteljes totalitást is alkot a szétszórt eseményekből. Az elbeszélő művelet ezen aspektusa az egymásra következő események »összefogásában« reflektálódik a történet követése során. Az elbeszélő művelet ugyanúgy, mint az annak megfelelő történetkövetés művelete azt követeli meg, hogy képesek legyünk *konfigurációt felszabadítani az egymásutániságból*".[254]

Ricoeur a történeti elbeszélés fentiek módjára rekonstruált struktúráját paradoxnak nevezi, mivel az egymással kölcsönhatásban álló epizodikus és konfigurációs dimenzió együtt tárja fel előttünk a múlt jelentéssel teli világát. A két elbeszélői szint ugyanakkor nem kizárólag a történelem történészi megkonstruálásából következik, ahogy Hayden White is gondolja, hanem már azt megelőzően, hogy a történész a múltat elbeszélné, az elsődleges történeti elbeszélésben is adva van a később elmondandó történet. A történészi szövegkonstrukció semmiképp sem léphet a „valóság" helyébe, valójában ez a két elbeszélés együtt hozza létre azt a jelentést, amely mélyen beleágyazódik a múltbeli történet konfigurációs struktúrájába.[255] Ricoeur egy további fontos gondolata szerint a fikció (az irodalom) jóval mimetikusabb annál, mint ahogy feltételezik; ez teszi egyáltalán alkalmassá a szépirodalmat a valóság reprezentációjára. Hiszen a fikció nem reduplikálja, hanem metaforikusan jeleníti meg a valóságot. „A *mimézis* így tehát lényegében a valóság egyfajta metaforája. S metaforaként szemléltet: »a dolgot a cselekvésben kifejezve« mutatja meg."[256]

Ricoeurnek ez utóbbi megállapítását húzza alá Umberto Eco kijelentése, miszerint: „A történelmi regény egyik alapvető fikciószabálya, hogy bármennyi képzelt személy szerepeljen is benne, minden egyéb többé vagy kevésbé meg kell hogy feleljen annak, ami az illető kor való világában történt."[257] Így és ezáltal teremthető meg csupán az olvasóban a regény iránt

[254] Uo. 113.
[255] Uo. 115.
[256] Uo. 126.
[257] Umberto Eco: *Hat séta a fikció erdejében*. Ford. Schéry András – Gy. Horváth László. Budapest, 1995, Európa, 149.

tanúsított bizalom, ami annak szól, hogy a regényíró ténylegesen a valóságról beszél, még ha ezt fikcionális körítésben is teszi. Ehhez azonban nélkülözhetetlen, hogy az olvasó – a regénytől függetlenül – rendelkezzék az Enciklopédia valamelyes ismeretével; annak a hiányában ugyanis képtelen megítélni a regénybeli cselekvés valóságosságát. Az Enciklopédia átfogja a szerzett (a tanult) tudást és az (élet)tapasztalatok szűkebb vagy tágabb körét, melyek együtt jelentik a valóságérzék alapját. Mindez pedig azért is kezeskedhet, hogy az irodalom élvezhető, befogadható, a benne előadott élettörténet pedig egyúttal átélhető legyen. Az irodalom befogadásához nélkülözhetetlen (olvasói) Enciklopédia – volumenét tekintve – jóval korlátozottabb annál a tudásnál, mellyel a történeti, a tudományos művek értő és avatott olvasójának kell rendelkeznie. „A fikciós szöveg némely olvasói kapacitásokat feltételez, némelyeket körvonalaz. A többit illetően a szöveg bizonytalan, de arra természetesen nem kényszerít bennünket, hogy az egész eszményi Enciklopédiát végigböngésszük."[258]

A történelmi regény mondhatni „kötelező" referencialitását Dominick LaCapra is a fikció világához tartozónak tartja. A regény, fejtegeti, és nem is csupán a történelmi regény egyet-mást magába fogad a valóság dokumentumaiból, s ezáltal a valóságosság, a valószerűség benyomását képes kelteni. A regénybeli történetet az olvasó eleve csak akkor értheti meg, ha külső referenciák is szerepelnek benne, amelyek – kontextuális tudás gyanánt – megkönnyítik, hogy az olvasó jelentést adhasson az általa olvasottaknak. Amikor a fikcionális szöveg tudatosan dekontextualizál (kiforgatva a tényeket eredeti összefüggéseikből, mint ahogy azt az ironikus beszédmód teszi), akkor ez az újdonság erejével hat a befogadó oldalán, mert szögesen ellentmond a kontextuális várakozásainak.[259] A kontextuális tudás fogalma, tehetjük hozzá, többé-kevésbé az Enciklopédia Eco által használt terminusának látszik megfelelni.

Frank Ankersmit a fikciós és a tudományos beszédmódra egyaránt a reprezentáció fogalmát alkalmazza. Ami újdonságként hat, tekintve, hogy

[258] Uo. 160.

[259] Dominick LaCapra: History and Novel. In uő: *History*... 128.

ezzel a kifejezéssel immár nemcsak a művészi invenciót és megjelenítést, hanem a tudományos, a tisztán racionális kifejezésmódot is illetni lehet. A tudomány – Ankersmit szerint – olyan *szabályozott* reprezentáció, ahol közvetlen módon érvényesül a racionális megismerés szabályrendszere; a művészi reprezentáció ellenben szabályozatlan terület. Amikor a történész a múlt valóságát reprezentálja, olyan jelentéssel ruházza fel, mellyel az addig nem rendelkezett. Következésképpen „a történetírásban a reprezentálót a reprezentálthoz kötő szálak sokkal gyengébbek, mint a művészetben. A történelmi reprezentációknak nem annyira a történelmi valóság mond ellent, mint inkább más történelmi reprezentációk".[260] Ami abból ered, hogy a múltat nem lehet közvetlenül megtapasztalni, és kizárólag a hátrahagyott nyomok tanúskodnak róla. Ettől ugyancsak eltér a művészi, a fikcionális reprezentáció. „A művészet egyszerre több és kevesebb is, mint a reprezentált dolog *mimézise*. Több, mert itt újfent *maga a valóság* jelenik meg álruhában, és persze kevesebb is, hiszen a legnyersebb jelölés vagy szimbólum is elegendő ahhoz, hogy a valóság művészi reprezentációjaként funkcionáljon."[261]

Ankersmit elgondolása szerint a történelem (a tudomány) és a művészet (a fikció), az általuk előállított reprezentáció egyaránt a *mimézis* jegyében közelít a valósághoz, jóllehet egyikük sem szolgál a valóság hű képével. Arra a kérdésre, hogy mit is reprezentál valójában a reprezentáció, Ankersmit így felel: nem többet és nem is kevesebbet, mint a valóság egy adott *aspektusát*. S honnan tudható – a történelem esetében, ahol a múltbeli valóság közvetlenül nem érzékelhető –, hogy a racionális eszközökkel megismert, ekként reprezentált dolog a valóság vagy annak csupán egyetlen aspektusa? Többféle válasz is adható a kérdésre. 1. A történelemről szóló történészi beszámolók akkor is különböz(het)nek egymástól a referenciájukat tekintve (is), ha történetesen ugyanazt a múltbeli valóságot reprezentálják. Ez arra nézve bizonyíték, hogy ugyanaz a történelmi tárgy (Ankersmit a Napóleonról szóló történeti biográfiák sokrétűségét hozza fel példának)

[260] Frank R. Ankersmit: A történelmi reprezentáció, Ford. Szolláth Dávid. In Kisantal szerk.: *Tudomány és művészet*... 256.
[261] Uo. 250.

az egyik különös, de nem az összes lehetséges aspektusában kerül terítékre egy adott történeti reprezentáció jóvoltából. 2. A történelem nem egy, konkrétan körülhatárolható múltbeli entitás, hanem tetszőlegesen megsokszorozható valóságok tárháza. Nehéz, sőt lehetetlen azt megmondani, hogy mi (vagy miből áll) a történelmi valóság, mert egyidejűleg számtalan, olykor egymással csak lazán érintkező történelmi valóságot kell itt magunk elé képzelni, kezdve a politikai eseménytörténetben manifesztálódó múlttal, folytatva a személytelen struktúrák alkotta történelmi folyamat fogalmával vagy a hétköznapok, a mentalitások és a történelmi életvilágok közegében zajló múltbeli élettel. A felsoroltak mindegyikének külön történetírások (aldiszciplínák) felelnek meg, úgymint a politika- és államtörténet, a gazdaság- és társadalomtörténet, a mentalitás-, fogalom- és mikrotörténet.[262]

Ankersmit szintúgy fikció és tény szoros összetartozásának az elvét vallja. Ezt azzal támasztja alá, hogy kiemelt jelentőséget tulajdonít az egyedi állítások (a propozicionális kijelentések) és a teljes elbeszélés referencialitása (igazságigénye) között teendő distinkciónak. Ott keresendő csupán történeti igazság szerinte, ahol a szerző a múlt konkrét dolgaira (személyekre, eseményekre) utaló propozicionális (egzisztenciális) kijelentéseket tesz, amelyek tényszerűen igazolható (elvethető) nyelvi megnyilatkozások. A történetíró *teljes* elbeszélése viszont már reprezentáció, amelynek semmilyen konkrét, forrásszerűen adatolható tényt (ténybeli igazság) sem feleltethetünk meg a referált múltban. A teljes elbeszélés igazságát, ennek megfelelően, nem igazolja vissza a múlt valósága: amíg a propozicionális kijelentések – összehasonlítás nélkül – akár „önmagukban" is kellőképpen verifikálhatók vagy falszifikálhatók, addig a teljes történeti elbeszélések – a reprezentáció szintjén – csak a hozzájuk hasonló elbeszélésekkel egybevetve bírálhatók el vélt valósághűségük vagy az igazságuk tekintetében. Ez tehát a diskurzus belső ügyévé fokozza le a történeti beszéd hitelességének kérdését; bár tárgya a múltbeli valóság, ez nem jár azonban azzal együtt, hogy az ábrázolásnak (a történeti reprezentációnak) a referált valóság lenne az egyedüli bírája vagy mércéje.

[262] Ankersmit: *Meaning*... 70–73.

Mi szól még ezek után amellett, hogy a fikcionális és a ténybeli valóság, a fikció és a történetírás egymást kizáró ellenpólust jelentenek? Nézzünk meg néhány, az eddig előadottakkal szembeni komoly ellenérvet! Lionel Gossman őszinte híve ugyan a fent bemutatott elképzeléseknek tény és fikció közeli kapcsolatáról és kettőjük egymásrautaltságáról, van azonban néhány ellenvetése vele szemben. Döntőnek nevezi irodalom és történelem (történetírás) kapcsolatát tekintve a történetiség szempontjának a figyelembevételét. Bizonyított tény, hogy a két diskurzus szembenállása fokozatosan jött létre az idők során, ami aztán utólag intézményes megerősítést is nyert. A történelem mint tudomány és a regény mint fikció eltérése a bennük megnyilatkozó racionalitás eltérő fokában és jelentőségében rejlik szerinte. Szorosan a tudományos beszédmódhoz tartozó kódok adott rendszere (a lapalji jegyzetek, az empirikus bizonyítás mindenkori kényszere), a történetírás napi működését biztosító intézményi rend, valamint ennek a szellemi ténykedésnek a teljes körű autonómiája mind szemben áll azzal, amit a kreatív művészetek világa mutat számunkra; ez önmagában is elegendő kettőjük elkülönültségének a bizonyításához. Ezt tekintve a történetírás humánióraként is közelebb áll a társadalom*tudományokhoz*, mint a művészetekhez.[263] Az a munkamegosztás, amely a történész céh által kultivált történeti beszéd és az irodalomban honos beszédmód között idővel kialakult, úgy megcsontosodott az intézményesülés révén, hogy a két diskurzus immár különálló értelmiségi hivatásként foglalja el a helyét a társadalom életében: az egyik professzióvá lett, a másik pedig továbbra is őrzi a szabad és kötetlen értelmiségi tevékenység látszatát.

Egy ilyen kategórikus szembeállítás helyességét azonban mások erősen vitatják. Robert F. Berkhofer, Jr. arra hivatkozik, hogy a történelem és a fikció múltban egyszer már szétvált útja manapság újra kezd összeérni. A történelmi regény szerzője, a műfaj kialakulásának (korai) szakaszá-

[263] Lionel Gossman: *Between History and Literature*. Cambridge, Mass., 1990, Harvard University Press, 285–324., különösen 309., 311., 315. és 319.

ban, a kontextus minuciózus kidolgozására törekedve igazi történetíróként kívánt és tudott eljárni. Az olvasó sem gondolta ezt akkor másként. Mégis: az akadémiai történetírás összes ez irányú erőfeszítése ellenére sem tudott a tudomány maradéktalanul megszabadulni a fikcionalizás „bűnétől". A töredékes és többnyire irányzatos, mert saját nézőponttal megterhelt forrásokkal dolgozva ez a törekvés talán nem is igazán érhet célba. Amikor a történész általánosít, ami elkerülhetetlen számára, akkor óhatatlanul túllép a történelmi bizonyítékokban foglalt ismeretek szűken megvont körén. Bármiként határozzuk is meg a történelmi realizmus (az objektivitás) fogalmát, a vele összefüggő követelményt aligha hozhatjuk teljes összhangba a történeti textualizáció folyamatával, melyből kiküszöbölhetetlenek a metaforikus és retorikus nyelvi alakzatok. Jóllehet a történelmi realizmus kívánalma továbbra is a történetírás mint tudomány elvi alapja marad.[264]

Végül egy olyan felvetésre is utalhatunk ez alkalommal, amely az előbbiekhez képest inkább törekszik a kiegyensúlyozottságra tény és fikció elkülönítése és összekapcsolása tekintetében. A történész Allan Megill szerint is fikcionalizál, és ez okból nem juthat nála érvényre az igazság korrespondenciaelve. „Ebben az értelemben minden oksági elemzés fiktív, mert minden oksági elemzés tényellenes feltételezésekkel él. S minden tipologizálás is fiktív, mert a típusok a rendezetlen valóságnak mindig csak idealizációi. Mivel a valóság összetett, ebben az értelemben minden definíció fiktív."[265] Mivel a történeti ábrázolástól elválaszthatatlan a kauzalitás, a típusalkotás és a definiálás kötelessége, „minden történetírásban benne rejlik a fiktív vagy a spekulatív egy dimenziója".[266] Megill a racionális megismerés szükséges tartozékának ismeri el tehát a fikcionalizálást, amely együtt jár magával az általánosítással is.

[264] Berkhofer, Jr.: *Beyond*... 69.
[265] Allan Megill: *Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice.* Chicago, 2007, University of Chicago Press, 185.
[266] Uo.

Mindent egybevetve kijelenthető tehát, hogy szoros szálak fűzik az irodalmat a történetíráshoz, még ha nem is mosható egybe maradéktalanul ez a két értelmi tevékenység. Ezért sem hat a meglepetés erejével, hogy az a Leopold von Ranke, aki a történetírás *empirikus tudományos* (tehát nem filozofikus és nem irodalmias) beszédmódját tette meg a leendő diszciplína alapelvévé, maga sem tagadta, hogy mi mindent *tanult* korának történelmi regényeiből. Egy esetben például arról beszélt, hogy amikor középiskolai tanárként meg szerette volna értetni diákjaival a Római Birodalom bukását, Walter Scotthoz fordult segítségért. S amikor – már érett történészként – elkezdte tanulmányozni azt a kort, amelyről Scott a Waverly-regényeket és a többi művét írta, rájött, hogy a történelemben sokkal több a poézis, mint amennyivel Scott szolgál ezekben a regényeiben. Ankersmit ezt illető kommentárja szerint ekkor döbbent rá Ranke arra, hogy a történeti valóság a fikciónál is poétikusabb, az esztétika pedig a tényekhez, és nem (csak) a történelmi reprezentációhoz tartozik. Ranke idézett észrevételében a költészetet belevetítette a történelem dolgaiba, ahelyett hogy a nyelv körén belülre szűkítette volna a hatályát.[267]

Mi szól tehát amellett, hogy a fikcionális és a ténybeli valóság, a fikció és a történetírás úgymond kizárják egymást? Az előbbiekben áttekintett diskurzus tanulságai szerint nem állja meg a helyét a mondott feltevés. Kijelenthető ugyanis, hogy *a történetírás – a múlt reflektálatlan elbeszélésével – úgy és azzal kelti (keltheti) csupán a tudomány látszatát, hogy referencialitásnak álcázza a reprezentációt*. A történész sohasem kerül abba a kényelmes helyzetbe, hogy minden további nélkül át tudná ültetni a korrespondencia (a mimézis, a pontos megfelelés) elvét saját történetírói gyakorlatába; bár szakmai ethosza szerint ez lenne a feladata. A művészi reprezentáció művelői sem kizárólag csupán a fikcionalitás követelményei szerint járnak el

[267] Frank Ankersmit: *Truth in Literature and History*. http://www.culturahistorica.es/ankersmit/truth_in literature_and_history.pdf,9. Letöltés időpontja: 2018. november 20.

a maguk dolgában.[268] Ez már csak azért sem következhet be, mert a történésznek meg kell fogalmaznia valamiféle morális és politikai mondanivalót *is*, ami viszont a történelmi regény írójának mondhatni elemi kötelessége.

Ezek után nyugodt szívvel áttérhetünk a történeti tudás kemény referenciális „tényeinek" a tárgyalására, amely az esemény és a struktúra közötti kapcsolatok feltárását veszi célba.

[268] A fikcionalitás és az irodalmiasság közötti különbségről lásd Hayden White: Historical Discourse and Literary Theory. In uő: *The Practical Past*. Evanston, 2014, Northwestern University Press, 75–96.

4.

TÖRTÉNELMI ESEMÉNY – TÖRTÉNETI STRUKTÚRA

AZ ESEMÉNYTÖRTÉNET MINT TÖRTÉNETÍRÓI KÁNON

Vízválasztó-e vajon, hogy az esemény vagy a struktúra képezi a történész vizsgálatának tárgyát, a múlt megközelítésének fogalmi alapját? A nevezetes rankei meghatározás, mely szerint, úgy kell a történésznek elbeszélni a múltat, *ahogyan volt (wie es eigentlicht gewesen)*,[269] implicit módon feltételezi a történések alapvetően esemény jellegét. Ennek a történeti kánonnak felel meg mind a mai napig a történetírás hagyományos politika- és államtörténeti érdeklődése. A nagyközönség szintén ezt a történészi beszédmódot ismeri (el) történetírásnak, és a szakmabeliek közül is sokan (sokáig) ezt tekintették a történetírás egyedül legitim formájának. Holott a dolog korántsem magától értetődő. Tudvalevő, hogy már Leopold von Ranke előtt és főként őt követően többen is akadtak, akik nem az általa vallott történetírói *ars poeticá*t tekintették magukénak. Voltaire vagy a skót társadalomtudós, John Miller korábban úgy vélekedett, hogy az események a dolgoknak csak a felszínét mutatják meg, és inkább elvonják a történészek figyelmét a múlt valódi mibenlétéről.[270] Az eseményt, különösen a kiemelkedőnek tartott,

[269] A kijelentés a német historikus első történeti munkájának az előszavában olvasható. Leopold von Ranke: *Geschichten*, vi.

[270] Jacques Revel: Visszatérés az eseményhez: historiográfiai áttekintés. Ford. Czoch Gábor. *Korall*, 15–16, 2004. május, 22–23.; Burke: Az eseménytörténet… In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet*. II. 934.

tehát az ún. történelmi eseményt a történeti ábrázolás középpontjába állító rankei kánon mellett már a 19. században is jelentkezett annak a történetírásnak az igénye, amely szakít a historizmus eseménytörténeti beállítottságával. A comte-i társadalomfelfogást követő pozitivista történetírás (Th. H. Buckle, H. W. Lecky, H. Taine)[271] vagy a „klasszikus kultúrtörténet" (Jacob Burckhardt) volt e felfogás iskolapéldája.[272] Az államtörténet-írás első nyílt és hatásos bírálatát francia történészek fogalmazták meg a 19–20. század fordulóján (Paul Lacombe, François Simiand). Nem sokkal később néhány angol történész (Lewis Namier, R. H. Tawney) szintén arra a meggyőződésre jutott, hogy a történelmi események mellett, sőt helyettük a struktúrák jelenthetnék a történész vizsgálódásainak elsőrendű tárgyát.[273] Az *Annales*-kör történészei számára vált végül elsőrendű problémává, mondhatni döntő konceptuális kérdéssé a múlt struktúráinak megismerése az események története helyett.[274] Röviden térünk ki ez alkalommal a francia struktúratörténészek elvi nézeteinek ismertetésére, megelégedve Fernand Braudel nevezetes téziseinek a bemutatásával. Braudel megszólalása jelentette a legfontosabb megnyilatkozást az esemény és a struktúra kapcsolatának mai diskurzusa szempontjából.

[271] Vö. R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. I. A pozitivista történetszemlélet Európában és hazai értékelése 1830–1945*. Budapest, 1973, Akadémiai, 58–86.; *Tóth Zoltán*: Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról. In Bódy–Ö. Kovács szerk.: *Bevezetés*... 57–110.

[272] Peter Burke: *What is Cultural History?* Cambridge, 2004, Polity Press, 7–15.

[273] Revel: Visszatérés... 23.; Burke: Az eseménytörténet... 937.

[274] Vö. Benda Gyula – Szekeres András szerk.: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, 2007, L'Harmattan – Atelier.

BRAUDELTŐL KOSELLECKIG ÉS TOVÁBB

Fernand Braudel széles körben ismert programalkotó kijelentése szerint: „él bennünk, néhány történészben [az] erős bizalmatlanság a hagyományos, úgynevezett eseménytörténet-írás iránt, melyet nem minden pontatlanság nélkül a politikatörténettel szokás összekeverni, [... azzal], amely [...] a »nagy események« drámájára összpontosította a figyelmét".[275] A francia historikus magyarázata szerint a modern szakszerű történetírás eseménycentrikus beállítottságának episztemológiai alapja abban a meggyőződésben rejlik, mely szerint a múlt írott dokumentumai a teljes igazság megismerhetőségével kecsegtetnek. A források gondos és kritikus olvasása révén a történész rekonstruálni tudja a múltat, feltárva az így megállapított tények egymással összefüggő láncolatát. Később így folytatódik a gondolatmenet. „Ez az eszmény, a »születőben lévő történelem«, a 19. század végén új stílusú krónikában testesült meg, mely pontosságra törekedve lépésről lépésre úgy követte az eseménytörténetet, ahogy az a követjelentésekből vagy a parlamenti vitákból kibontakozott."[276] Az *Annales* történészei által kezdeményezett történetírás újdonsága, hogy szakított a rövid idő fogalmával, és ezzel elfordult a rá épülő eseménytörténeti szemléletmódtól. „A szakítás, mint tudjuk, a gazdaság- és társadalomtörténet javára, illetőleg a politikatörténet kárára szolgált."[277]

Braudel egy további elgondolása szerint az esemény és a struktúra vizsgálata közti választás a történetírás meghatározott válfajának a választása is egyúttal. Esemény és struktúra kategoriális különbözőségét a saját időbeliségükhöz, végbemenetelük időtartamának a hosszához igazította. Braudel e gondolata később szinte kikezdhetetlen dogmává lett a gyakorló történészek, valamint a történetelmélettel foglalatoskodók körében. A hosszú időtartam *(longue durée)* braudeli fogalma napjainkban azonban már a

[275] Fernand Braudel: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 1161–1162.
[276] Braudel: A történelem... 1162.
[277] Uo.

francia, tehát az *Annales*hoz közvetlenül kötődő történészek részéről is, azon kívül pedig még inkább, több-kevesebb elutasításban részesül.[278] Esemény és struktúra mint különálló időbeliségek fogalma, ezzel szemben, időt állóbbnak bizonyul: még magán a történetelméleti diskurzuson belül is őrzi elismertségét. Jól példázza ezt Reinhart Koselleck elméleti munkássága: ő tette talán a legtöbbet az utóbbi időben egy új történeti időfogalom kimunkálásáért. Ami pedig a gyakorló történészek e kérdést illető álláspontját illeti, elég, ha „az elbeszélés visszatérését" meghirdető (azt sürgető), korábban már említett megnyilatkozásokra utalunk.

Lawrence Stone az 1970-es évek végén az esemény visszatéréséről, mint lehetséges és egyben kívánatos fejleményről elmélkedett; felvetése széles körű visszhangra lelt a struktúratörténészek körében is.[279] A csekély elméleti elánnal sürgetett (megjósolt) *revival* később tényleg bekövetkezett, és amikor megtörtént, olykor még a gyakorló történészek is kirukkoltak ilyen-olyan elméleti okoskodással a dolgot magyarázandó. Jacques Le Goff például megállapította, hogy a politikatörténethez, az események ábrázolásához való visszatérés abból a felismeréséből fakad, hogy nem a „politika", hanem a „politikum" fogalmának megfelelő esemény a fontos történeti probléma. A politikum megnyilvánulásaként felfogott esemény státusza – szólt Le Goff okfejtése –

[278] Revel: Visszatérés… 28–33.; Jacques Le Goff: Visszatérések a mai francia történetírásban. *Budapesti Könyvszemle,* 12, 2 (2000. Nyár) 192–197.; Jean Leduc: *A történészek és az idő. Elméletek, problémák, írásmódok.* Ford. Novák Veronika. Pozsony, 2006, Kalligram, 54–60.; Czoch Gábor: A „longue durée" körüli viták. A történeti idő megközelítésének változásai az Annales folyóirat körében. In Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla szerk.: *A felhalmozás íve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Budapest, 2009, Századvég, 517–527.; Gyáni Gábor: Az elbeszélt és az elbeszélhetetlen történelmi idő. In uő: *Az elveszíthető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem.* Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely, 208–218.

[279] Lawrence Stone: Az elbeszélés újjászületése. Megjegyzések a régi-új történetírásról. Ford. Szeberényi Gábor. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 899–919. A felvetés egyes filozófiai és történetírói összefüggéséről lásd Takács Ádám: Újjászületés komplikációkkal. Az esemény kérdése a közelmúlt történeti és filozófiai diskurzusainak erőterében. *Aetas,* 2016. 4. 160–177.

nem a gazdaságtól, a társadalomtól, egyszóval a struktúrától teljes mértékben eltérő történést illeti meg, amit könnyűszerrel le lehet vezetni a struktúrából, ahogy a deterministák, mindenekelőtt a marxisták gondolják. A politikumnak a történeti elbeszélés középpontjába helyezése abból a belátásból ered, hogy a benne megnyilvánuló esemény nem különül el éles vonalakkal a struktúrától, hanem vele együtt tölti be a történelmi változások mozgatórugójának szerepét. Az esemény e fogalma, legalábbis Le Goff számára nem a politika, hanem a politikum történelmére irányul, amely egyaránt felöleli a *gazdasági* hatalmat, a *társadalmi* presztízst, az *ideológiai* befolyásolást, valamint az *imaginárius* módon létező dolgok teljes univerzumát.[280]

Az *Annales* történészei körében korábban is felmerült, hogy az esemény valójában a társadalmi valóság modern észlelésének az egyik kitüntetett módja. Csak a modern kor körülményei között lehet eseményként elgondolni és konceptualizálni egyes, mondhatni szokványos történéseket. Pierre Nora kijelentése szerint az esemény a tömegkommunikációs médiumok által előállított és terjesztett reprezentáció megnyilatkozása, amely bevilágít a modernség, a modernitás társadalmi képzeleti világába. A tömegtájékoztatási eszközök – a 19. század során – azzal egy időben jelentek meg, hogy a szakszerű akadémiai történetírás is a színre lépett és intézményesült. A tömegsajtó, a kor legfontosabb tömegmédiuma nem egyszerűen tükrözi (leképezi), de teremti is az eseményeket.[281] Ha az esemény így elgondolt fogalmát kiterjesztjük a távolabbi múltra, akkor bizton állítható, hogy a múltbeli esemény emlékét megörökítő, a mnemonikus funkciót betöltő írott vagy másféle forrás egyaránt jól megfelel annak a médiumnak, amely eseményt kreál a történések kaotikus világából. A múltról a források segítségével szerezhető tudás birtoklása nélkül, ahogyan Le Goff is fogalmaz, „az esemény nemcsak elkallódott volna a múltban, hanem beleolvadt volna a történelmi időtartamba".[282]

[280] Le Goff: Visszatérések… 192–197.

[281] Pierre Nora: Le retour de l'événement. In Jacques Le Goff – Nora Pierre szerk.: *Faire de l'Histoire*. Paris, 1974, Gallimard.

[282] Le Goff: Visszatérések… 193.

Braudel explicit formában is kifejtette elképzelését a hosszú időtartam fogalmáról, és valamivel később Reinhart Koselleck szintén kidolgozta a történeti idő egy ettől némileg eltérő elméletét. A német történész-teoretikus is abból indult ki, hogy az esemény a rövid időt, a struktúra pedig a tartós időtartamot testesíti meg. Számos további különbséget is konstatált közöttük, nevezetesen, hogy egymástól eltérő emberi tapasztalatokkal járnak. Az esemény *per definitionem* az „előttiség" és az „utániság" szigorúan kronologikus rendjében történik, és ezáltal közvetlenül is hozzáférhető az emberi tapasztalat számára. „A hajdan közvetlen tapasztalatok átalakulása történeti ismeretté [...] mindig alá van vetve a kronologikusan mérhető egymásutániságnak."[283] A struktúra tudományos fogalma viszont „olyan összefüggéseket ragad meg időbeliségük szempontjából, amelyek nem merülnek ki az egykor megtapasztalt események szigorú egymásutánjában".[284] Nem arról van szó, hogy a struktúrákat ne lehetne átélni valamiképpen, hiszen velük kapcsolatban is szerezhetők (közvetett) tapasztalatok, mivel az adottságok (mint strukturális létformák) így vagy úgy beleépülnek az eseményekbe, és ezzel áttételesen nyomot hagynak a tapasztalatok világán is. A strukturális adottságok azonban nem éppen olyanok, mint a szigorúan vett események, hiszen „nem a korábbiság kronológiai értelmében előzik meg", nem így követik a mindenkori eseményeket: „időbeli állandóik túlmutatnak az adott eseményben részt vevő személyek kronológiailag azonosítható tapasztalati terén. Míg az eseményeket meghatározott személyek idézik elő és szenvedik el, addig a struktúrák egyénfelettiek és személyköziek". A struktúrák már emiatt sem, vagy csak ritkán személyesíthetők meg, hiszen folyamatszerűek, és ezért többnyire „funkcionális meghatározást igényelnek".[285]

Koselleck sem zárja ki azonban, hogy a struktúrák némelyike behatolhat a történelmi szereplők tudattalanjába; azt pedig végképp nem tagadja, hogy a már szinte eseményszerű struktúrák, melyek időtartama rendszerint nem vagy alig haladja meg az egyes nemzedékek természetes emlékezeti

[283] Reinhart Koselleck: Ábrázolás, esemény és struktúra. In uő: *Elmúlt jövő* ... 164–165.
[284] Uo. 166.
[285] Uo. 167.

időhatárait, „minden további nélkül" hagyományozódnak a nemzedéki tapasztalat módjára.[286]

Braudel szelleméhez híven Koselleck is ahhoz tartja magát, hogy az „események és a struktúrák időbeli kiterjedése [...] a történelmi mozgások tapasztalati terében különbözik" egymástól.[287] Esemény és struktúra különbözőségét növeli, hogy másként beszélünk róluk: „az »események« csak elbeszélhetők, [a] »struktúrák« ellenben csak leírhatók".[288] Koselleck nem ragaszkodik ugyanakkor mindenáron esemény és struktúra dualitásához, elismerve, hogy mind a helyi értéküket, mind az egymáshoz való viszonyukat főként az szabja meg, ahogy rájuk tekintünk. S ezzel nyomban episztemológiai síkra tereli az egész kérdést, kijelentve: „A statisztikai idősorok konkrét, egyedi eseményekből állnak, amelyeknek megvan ugyan a maguk ideje, de csak hosszabb időszakok mintázatában nyernek strukturális jelentést. Elbeszélés és leírás itt egymásba illeszkednek, az események pedig a strukturális állítások előfeltételeinek számítanak."[289] A létükben tartós struktúrák az események mindenkori előfeltételei, mert bizonyos események csak bizonyos struktúrák megléte esetén fordulhatnak elő. Ilenformán léteznek ún. *in eventu* struktúrák, melyek jelentése, pontosabban szólva, struktúraként való azonosítása csak *post eventu* történhet meg. Főként azért, mert

[286] A „nemzedéki tapasztalat" azon megnyilvánulások egyike, amit Halbwachs a kollektív emlékezet „társadalmi kereteinek" nevezett. Maurice Halbwachs: *Az emlékezet társadalmi keretei.* Ford. Sujtó László. Budapest, 2018, Atlantisz. A nemzedék mint tapasztalati (emlékezeti) közösség fogalmát Mannheim munkálta ki Halbwachs munkásságával nagyjából egy időben. Karl Mannheim: A nemzedéki probléma. In Huszár Tibor – Sükösd Mihály összeáll., vál., bev.: *Ifjúságszociológia.* Budapest, 1969, KJK, 31–67.

[287] Koselleck: Ábrázolás... 169.

[288] Uo. 163. Az elbeszélés és az esemény, valamint az elbeszélés és a struktúra mint különnemű időtapasztalat kapcsolatát illetően Paul Ricoeur szintén kifejtett egy átfogó elméletet, ez utóbbival azonban érintőlegesen sem foglalkozhatunk ez alkalommal. Ricoeur ezen elképzeléséről lásd Revel: Visszatérés... 31–33.; Leduc: A történészek... 216–225.

[289] Koselleck: Ábrázolás... 169.

a struktúrák olyan események kapcsán ismerhetők fel, melyekbe egyszer beleépültek, s amelyeken „átsüt" a hatásuk.[290]

Így teremt Koselleck elvi alapot ahhoz, hogy posztulálni tudja struktúra és esemény alkalmankénti összeolvadását. Nem állítja azonban, hogy ez a két, egymást feltételező tartam (esemény és struktúra) maradéktalanul feloldódik egymásban; de nem zárja ki kategorikus módon, hogy időnként átalakulnak egymásba: „minden esemény strukturális pozícióba kerülhet", írja, majd hozzáteszi: „maga a »tartam«, az állandóság is válhat eseménnyé".[291] Ezért nem lehet szerinte tanulni a történelemből: a *historia magistra vitae* cicerói bölcsessége – a kora újkor századaitól kezdve – egyre inkább érvényét veszti. Azért nehéz megmagyarázni a jelent a múltjából és ennek alapján előre látni a jövőt, mert az időben tartós struktúrák, amelyek meghatározzák, egyúttal azonban túl is élik a rövid lefutású eseményeket, gyakran maguk is átalakulnak eseménnyé. Ez azt hozza magával, hogy a struktúrák a megszokottnál gyorsabban változnak, és nem vagy alig számíthatjuk ki a hatásukat. A jövő ilyenformán nem vagy csak kevéssé jósolható meg a múlt ismeretében.[292] Erről a fejezet végén külön is szólok még.

Amikor Koselleck később visszatért ehhez a problémához, azt latolgatta, hogy milyen hatással van a nyelvi fordulat a történelmi megismerésre. A nyelvi kifejezés, a történeti reprezentáció időbeliségének, és az esemény (történelmi) temporalitásának az elvi különbségére helyezte ekkor a hangsúlyt. Fogalomtörténészként tisztában volt azzal a nyilvánvaló eltéréssel, amit a nyelviség (a fogalomalkotó történészi beszédmód), amely lényegénél fogva ismétlődő (ismételhető) megnyilatkozás (struktúra), és a megismételhetetlen, az egyszeri eseményszekvencia (a történelem) mutat egymáshoz képest; az előbbi a hosszabb, az utóbbi a rövid idő tartamában létezik. A nyelv, melynek segítségével a múltat elbeszéljük, nemcsak tárolja a múltban keletkezett és az idők során felhalmozott (történelmi) tapaszta-

[290] Uo. 169–170.

[291] Uo. 172–173.

[292] Reinhart Koselleck: Az ismeretlen jövő és a prognózis művészete. Ford. Görföl Balázs. *Helikon*, LV, 4, 2009. 517–530.

latokat, amelyek még akkor is hatnak, amikor a múlt adott pillanata már végérvényesen tovaszállt, de újra is *teremti* a már elmúltat. A nyelv (a nyelvhasználat) így inkább korlátja, mint hű képviselete a történelmi ágens valamikori tapasztalatainak. Kevésbé radikális megfogalmazásban: a történeti megismeréshez használt nyelv egy meghatározott módon és nem másként engedi megszólalni a hajdani (a történelmi) tapasztalatokat.[293]

Koselleck sem állítja azonban, hogy a nyelv mint tudati struktúra hiánytalanul ellenáll mindenféle változásnak, és teljesen blokkolná az időben folyton módosuló történelmi tapasztalatok adekvát nyelvi megragadását. A nyelvi kifejezőkészség *versus* történelmi tapasztalat dilemmáját felvetve dolgozza ki azt az elgondolását, mely szerint a történelmet, a történelmi múltban szüntelenül keletkező, idővel elenyésző tapasztalatokat rendszeresen *feljegyzik, továbbírják*, majd *újraírják*.[294] Ezzel a formulával adott Koselleck hangot azon egyre erősebb meggyőződésének, mely szerint az esemény és a struktúra között – minden különbözőségük dacára is – létrejöhet valamilyen belső kapcsolat.

Nem horgonyozhatunk le tovább a nyelvi reprezentáció és a valóság közötti viszony kérdésénél.[295] Nem vizsgálhatjuk meg tehát minden részletében azt a problémát, hogy miként nyeri el a valóság saját történeti reprezentációját, lett légyen szó eseményről vagy struktúráról.[296] Szerencsére akadnak olyan teoretikusok és olykor gyakorló történészek is, akik alaposan körüljárják ezt a kérdést. Közülük első helyre kívánkozik Philippe Carrard, aki gondos vizsgálatnak vetette alá az *Annales* folyóirat köréhez

[293] Reinhart Koselleck: Linguistic Change and The History of Events. *Journal of Modern History*, 61, 4 (December 1989) 657.

[294] Reinhart Koselleck: Tapasztalatváltozás és módszerváltás. Történeti-antropológiai vázlat. Ford. Hidas Zoltán. *Korall*, 23. sz. 7 (2006. március) 31–49.

[295] Vö. Szeberényi Gábor: Lehet-e az esemény „tudományos" kategória? Az esemény-fogalom történetelméleti megítéléséről. In Szekeres András szerk.: *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Budapest, 2002, L'Harmattan – Atelier, 199–204.; Takács: Újjászületés… 160–177.

[296] Ennek tisztán fenomenológiai megközelítésével szolgál: Carr: *Time*…

tartozó francia történészek nyelvhasználatát.[297] Újabban pedig Allan Megill tett figyelemre méltó erőfeszítést arra, hogy bemutassa: miként vetik be a történet*írói* gyakorlatban a magyarázat és a deskripció mint két lehetséges (választható) narratív móduszt.[298] Sem Carrard, sem Megill nem említi viszont Koselleck imént érintett gondolatmenetét, holott mindketten éltek az általa javasolt distinkcióval.

Nem hagyható szó nélkül az a probléma sem, hogy mennyire van komoly hatással a szóbeliség és az írásbeliség a tapasztalati világra; és miként zajlik a történelmi tapasztalatok továbbadása. Ahogy Walter Ong felismeréseiből kiviláglik, a kirografikus (írásos) és főként a nyomtatásos technológia világában a szóbeli kultúrában megszokottól eltérő tudásra és tapasztalatokra tesznek szert az emberek; az emlékezet „társadalmi keretei" is merőben másfélék az írásbeliség idején, mint amilyenek a szóbeli hagyományozás feltételei között voltak.[299] Ebből pedig levonható az a következtetés, hogy a modern tudati struktúrák semmiképp sem feleltethetők meg egy az egyben a hajdani, a szóbeliség körülményei között élt emberek (történelmi ágensek) valamikori öntudatának és önérzékelésének.

RAYMOND ARON KONCEPCIÓJA

Általános gyakorlat, hogy az esemény és a struktúra közti elvi különbséget az időtartam kritériumához kötik. Raymond Aron sincs ezzel nagyon másként, bár kijelenti, hogy az esemény – tapasztalati szempontból – semmivel sem valóságosabb, mint a struktúra. A fenomenológiai szemlélet jegyében gondolkodó Aron szerint egyetlen konkrét esemény sem írható le kielégítő módon egyes-egyedül a tapasztalati evidencia bizonyító erejére hagyatkoz-

[297] Carrard: *Poetics*...

[298] Allan Megill: Narrative and The Four Tasks of History-Writing. In uő: *Historical*, 78–103.

[299] Walter Ong: *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technologizálása*. Ford. Kozák Dániel. Budapest, 2010, AKTI–Gondolat, 135.

va. Hiábavalónak tekinti tehát azokat a törekvéseket, amelyek kizárólag a tapasztalat valóságosságára hivatkoznak az *elemi történés*, az esemény fogalma kapcsán. Az esemény egyszerre jelenti szerinte a részt és az egészt, egyszerre képviseli az atomi létezőt és a teljességet. Tételét a következő példával támasztja alá. „Az austerlitzi csata valami egész egy gránátos harci tetteihez vagy a lovasság támadásához képest, azonban atomi esemény az 1805-ös hadjárathoz viszonyítva, amely maga is csak egy eleme a napóleoni háborúknak."[300]

Hogyan határozható meg az esemény mint elemi egység fogalma, melyet történelmi atomként képzelünk magunk elé? „Egy bizonyos csatát emberek ezrei vagy akár milliói vívtak meg, akik mindannyian sajátos módon élték meg azt. Egy szerződés fizikai értelemben *egy* dolog. Jelentését tekintve azonban sokféle, más azok számára, akik megszövegezték és azok számára, akik végrehajtották, sőt talán megint más azok számára, akik különböző hátsó gondolatokkal a fejükben írták alá."[301] Ebből elsőként az következik, hogy egy adott esemény mint „jelentés-egész", „kizárólag az azt értelmező történész, vagy történelmi személyiség megismerésében nyeri el egységét".[302] Az eseményt mint olyat valami módon megtapasztalhatjuk története során, mégsem beszélhetünk az eseményről, mint valami abszolút létezőről. Ezt eleve kizárja, hogy ugyanannak az eseménynek az átélése során is eltérő tapasztalatok keletkezhetnek az egyes történelmi aktorokban. Nehéz ezek után eldönteni, ha a kérdés eldönthető egyáltalán, hogy mikor lépünk ki egy adott atomi esemény köréből, és mikor lépünk át az eseményszekvenciák világába. Az események szekvenciákba rendeződő sora már akkor struktúraként hat, amikor még nem is szilárdult struktúrává. „Valójában minden esemény egy bizonyos időtartam alatt és egy bizonyos téren belül zajlik le éppúgy, mint bármely más egész. Az eseményeknek pillanatszerűeknek és

[300] Raymond Aron: *Az értelmiség ópiuma*. Ford. Kovács Zsolt. Budapest, 2006, Akadémiai, 144.
[301] Uo.
[302] Uo.

egyedieknek kellene lenniük ahhoz, hogy valamely lényegi különbséget tudjunk tenni [mármint esemény és struktúra között], ám nem azok."[303]

Aron sem állítja ugyanakkor, hogy ne létezne kézzelfogható eltérés esemény és struktúra (nála: az egész) között. „Minél nagyobb egészekről beszélünk, annál kevésbé nyilvánvalóak ezek határai, illetve belső egysége."[304] Ilyen alapon struktúrának is tekinthetjük őket, mivel a történelmi ágensek tapasztalatai és a kutatás eredményeként szerzett történészi tapasztalat igencsak távol esnek egymástól. Miután pedig a történeti elbeszélések (szerzői) által a múlt ágensi tapasztalatainak tulajdonított jelentés szinte sohasem felel meg hiánytalanul a történések ágensi tapasztalatának, ezért „megnövekedik az önkényes értelmezések kockázata".[305]

MI „VALÓSÁGOSABB", AZ ESEMÉNY VAGY A STRUKTÚRA?

Időzzünk el kissé az esemény és a struktúra valóságreferenciáinak a kérdésénél, hogy tisztázhassuk: melyikük valóságosabb létező az ágensi tapasztalat fényében. Komoly problémát jelent, hogy a múlt eseményeit előidéző, elszenvedő és a megtörténtükről tanúskodó aktorok sem feltétlenül örökítik át az utókorra „hiteles" módon az események eredeti autentikus jelentését. Ha így van, mi garantálhatja akkor a struktúrák valóságosságát, melyek meg sem feleltethetők a közvetlen ágensi tapasztalatoknak; létezésükért csupán a történész kutatási tapasztalata, az utólagos diszkurzív tudás kezeskedik. Tudvalevő, hogy többnyire a történészeknek van (lehet) – fogalmi alapokon nyugvó – biztos tudása a struktúrák létezéséről és pontos mibenlétéről. A kanti „csupán elgondolható" és ami egyúttal „érzékelhető" (is) különbségéről van szó ez esetben.

[303] Uo. 145.
[304] Uo.
[305] Uo.

Koselleck azzal járult hozzá leginkább e probléma megoldásához, hogy kijelentette: az események semmivel sem kevésbé valóságosak, mint a struktúrák „csak azért, mert az eseményeket a történés konkrét menetében köti a természetes kronológia tapasztalatilag tetten érhető egymásutánisága".[306] A struktúrák éppoly valóságos létezők, mint az események, jóllehet más időtávban fejtik ki a hatásukat. Különben is az „*ex post* megállapított események fakticitása sohasem azonos a múltbeli összefüggések valóságosnak vélt teljességével. Minden kidolgozott és ábrázolt esemény a tényszerűség fikciójából táplálkozik – maga a valóság elillant. A források ellenőrzése megszabja, hogy mit nem szabad állítani. A lehetséges állításokat azonban nem írja elő. A történészt [ilyenformán csak] negatív értelemben kötik a letűnt valóság dokumentumai".[307] S mi vajon a helyzet a struktúrákkal? „A tartósabb struktúrák, főként, ha kívül esnek az egykori résztvevők tudatán, annál »hatásosabbak« lehetnek – vagy lehettek –, minél kevésbé merülnek ki egy tapasztalatilag tetten ért eseményben. Ez azonban kizárólag hipotetikusan állapítható meg." Koselleck összegzése szerint: „Az elbeszélt események fikcionalitásának a struktúrák szintjén azok hipotetikus természetű »realitása« felel meg."[308]

De vajon nem gátolja ez a történészi kutatómunkát? Braudelnek az esemény és a struktúra közötti alapvető különbözőséget érintő felismerése annak az igénynek (vagy csupán reménynek) a bejelentésével párosul, hogy az eseménytől a struktúra felé forduló történetírói érdeklődés megnyitja végre az utat a múlt *tudományos* megismerése előtt. A történeti struktúrakutatás ily értelmű episztemológiai várakozását Paul Ricoeur gondolja tovább, amikor felteszi a kérdést: miként utal(hat) a struktúra steril fogalma a valóságra, ha az csupán a történész elméjében keletkezik, és nem a történelmi cselekvők közvetlen tapasztalataiból következik. Ricoeur szerint ez nem okozhat elvi problémát. Jóllehet a struktúra kétségkívül konstrukció „[a] megélt tapasztalat számára, amely önmagából spontán módon nem hozza létre a

[306] Koselleck: *Elmúlt jövő*... 173.
[307] Uo. 174.
[308] Uo. 174.

többféle időtartamnak, vagyis a tartamok különféle léptékének eszméjét [...]. Ám ezek a konstrukciók feltehetően a szóban forgó jelenség természetéhez igazodnak, és ennek megfelelően egyáltalán nem tetszőlegesek vagy fiktívek."[309] A struktúrák *feltehetően,* másként szólva: *hipotetikusan* szintén valóságos létezők. Viszont ebben a minőségükben nem úgy utalnak a valóságra, ahogy az eseményeknél megszoktuk, melyek az áthagyományozott tapasztalati tanúbizonyságok erejével nyomatékosítják a tények valódiságát.

Mennyire éles különbség állítja szembe egymással az eseményt és a struktúrát, és hogyan határozható meg a kapcsolatuk? Az olyan történész számára, aki a múltbeli struktúrák vizsgálatára szakosodott, idővel azonban mind nagyobb érdeklődést tanúsít az eseményekben manifesztálódó történelem iránt, ez a probléma komoly fejtörést okozhat. Közéjük tartozik ifj. William H. Sewell is, az az amerikai történész, aki klasszikus struktúratörténészként kezdte a pályafutását, hogy idővel antropológiai történetírást kezdjen művelni, és ma újra válaszút előtt áll a történetírás művelésének a módját illetően. Ebben a helyzetben találva magát ellenállhatatlan késztetést érez tehát magában arra, hogy tisztázza esemény és struktúra viszonyát.

A TÖRTÉNELMI ESEMÉNY MINT STRUKTÚRA

Mi mozgatja a struktúrákat, mitől és hogyan változnak meg az idők során? Ez a kérdés áll Sewell elméleti kérdésfelvetésének a homlokterében. Álláspontja szerint a struktúrák fő, sőt egyedüli mozgatórugója az esemény, pontosabban a specifikusan *történelmi* esemény.[310]

[309] Paul Ricoeur: A történelem írása és a múlt megjelenítése. Ford. Takács Ádám. In Takács szerk.: *A történelem anyaga*... 197–198.

[310] Sewell négy külön tanulmányában igyekszik tisztázni a történelmi eseményt és a struktúrát illető felfogását: Three Temporalities: Toward an Eventful Sociology; A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation; A Theory of the Event: Marshall Sahlin's „Possible Theory of History"; Historical Events as Transformations of Structures: Inventing Revolution at the Bastille. In William H. Sewell, Jr.: *Logics of*

A struktúráktól sem teljesen idegen az önmozgásra való képesség, ennek ellenére ritkán vagy sohasem keletkezik magától gyökeresen új strukturális minőség. Kizárólag a történelmi esemény képes a struktúrát kimozdítani megszokottan önjáró mechanizmusából, új vágányra állítva ezzel a dolgok későbbi alakulását. Már emiatt sem eredhet az esemény közvetlenül a struktúrából (mi tenné akkor képessé a reprodukción túlmutató funkció betöltésére?), noha az esemény maga szintén egy meghatározott struktúra kondicionáló körülményeinek a kontextusában, annak révén keletkezik, hogy alkalomadtán megújítsa a struktúrát. De hogyan történik mindez?

Kiindulópontként Anthony Giddens struktúra fogalmát használja Sewell, amit kissé átalakít, hogy rámutathasson: a történelmi ágens elszenvedi és „mechanikusan" beteljesíti ugyan a struktúrából ráháramló követelményeket, eközben azonban mindig megőriz valamit az autonómiájából, és ez teremt számára lehetőséget arra, hogy olykor megváltoztassa a struktúrát. A társadalom életét működtető sémák *(schematas)* ismeretében az ágens újrendezi (legalábbis újrarendezheti) a számára elérhető (és befogadható) emberi és nem emberi erőforrásokat annak érdekében, hogy az aktuális struktúrától eltérő kontextusokra is alkalmazhassa őket. Az emberi ágencia (cselekvőség) – jegyzi meg Sewell – a történelmi aktornak az erőforrások felett gyakorolt ellenőrzéséből ered.[311] Akkor beszélhetünk történelmi eseményről, amikor a történelmi ágensek – az erőforrások eme átrendezésével – kulturális innovációt hajtanak végre. A mindig váratlan és kiszámíthatatlan események egyszercsak történelmi eseménnyé lesznek, mert egy merőben új helyzet kialakulásához járulnak hozzá. A „történelmi" esemény fogalmának a meghatározása során Sewell nagy hasznát veszi a strukturális antropológus, Marshall Sahlins idevágó elképzelésének az esemény és a struktúra fogalmát illetően.[312]

History. Social Theory and Social Transformation. Chicago, 2005, Chicago University Press, 81–151., 197–270.

[311] Uo. 144.

[312] Marshall Sahlins: *Islands of History*. Chicago, 1985, Chicago University Press. Sahlins koncepcióját Sewell a könyv egyik fejezetében külön is rekonstruálja és elemzi: Sewell, Jr.: *Logics*... 197–224.

Ha egy pillanatra most elhagyjuk Sewell gondolamenetét, François Furet-nek az első világháború történelmi eseménye kapcsán tett azon megjegyzése ötlik fel bennünk, amely ehhez hasonló módon emeli ki a történelmi esemény fő jellegadó vonását. „Következményeit tekintve minél súlyosabb egy esemény, annál nehezebb visszakövetkeztetni az okaira. A 14-es háború sem kivétel a szabály alól. Senkinek sem sikerült igazán kimutatnia, hogy sorsszerűen benne rejlett volna a nagyhatalmak gazdasági vetélkedésében. Senki sem hiheti már, hogy az európai népek olyan kitörő lelkesedéssel fogadták, hogy akár kölcsönös nacionalista érzelmeik produktumaként is feltüntethető lenne. *Egyetlen olyan okozati sor sem magyarázza a kirobbanását, amely elősegítette a létrejöttét.*"[313]

A történelmi esemény fogalma, összegezzük az eddig mondottakat, (1) sohasem csak egy bizonyos atomi létezőre, hanem szinte mindig a történések szerteágazó szekvenciájára utal; (2) a történelmi esemény a történéseknek az a fajtája, melyet már a kortársak is jelentősnek könyveltek el; (3) a történelmi esemény olyan kivételes történés, amely a regnáló struktúrák *tartós* átalakulását idézi elő.[314]

A TÖRTÉNELMI ESEMÉNY MEGKONSTRUÁLÁSA: A BASTILLE OSTROMA

Nem követjük tovább a tétel bizonyításához felhasznált történeti esettanulmány teljes gondolatmenetét, melyben a Bastille bevételének és lerombolásának közismert epizódja hivatott bizonyítani a történelmi esemény innovatív képességét. Csak néhány fontos momentumot emelünk ki belőle ez alkalommal. Mindenekelőtt azt, ami arra utal, hogy a strukturális átalakulást „kikényszerítő" váratlan, látszólag előzmény nélküli esemény többnyire nem egy gyors lefutású pontszerű történés. Ha az számít történelmi

[313] François Furet: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Ford. Mihancsik Zsófia. Budapest, 2000, Európa, 62.
[314] Sewell, Jr.: *Logics*... 228.

eseménynek, amely gyökeres változást idéz elő a struktúrában, akkor jó okkal feltételezhetjük, hogy ennek a hatásnak a kifejtéséhez némi kis időre van szükség. A történelmi esemény, ezek szerint, többnyire csak elindítja a regnáló struktúra (helyesebben a struktúrák) bomlási folyamatát, nem végzi el azonban azok teljes lebontását. Amikor a folyamat épphogy csak megindul, az ágensek rendszerint bizonytalanok azt illetően, hogy mi is történik valójában velük és körülöttük. Ez a bizonytalankodás és értetlenkedés utóbb, a történelem későbbi menetében könnyen feledésbe merül(het), hogy idővel már fel se tűnjék (a történésznek, az utókornak), hogy milyen volt akkor a tényleges valóság. E helyett, a valamikori történések történelmi eseményként rögzülnek a történeti tudatban, ami azzal egyenértékű, hogy a nekik tulajdonított jelentést jórészt már a *következmények* szabják meg. Ez így a nem szándékolt következmények „torzító" hatását is magán viseli. Ráadásul az esemény *jelentőségének* a tudata és az eseménynek a történések pillanatában tulajdonított *jelentés* szinte mindig különbözik attól, ahogy utólag gondolunk valamely múltbeli történésre. Hadd idézzek erre egy kézenfekvő példát. A forradalom, helyesebben az utókor által forradalomként tudatosított történelmi esemény, történetírói értelmezése rendszerint és magától értetődő módon forradalmi tudattal ruházza fel a korabeli ágenseket, holott csak ritkán vagy egyáltalán nem létezett az adott időben egy ennek megfelelő tudati állapot, ha a primer történelmi tapasztalatot (és elvárást) tekintjük itt mérvadónak.

Térjünk vissza a Bastille bevételének forradalmi epizódjához, melyben úgymond egy kivételes, vagyis történelmi esemény manifesztálódott. A Párizs belvárosában álló, ekkoriban többnyire csak börtönként használt erődítmény erőszakos bevétele nem tűnt igazán kivételes eseménynek a maga korában. Pontosabban szólva: egyetlen epizódja volt a francia forradalom kirobbanását szünet nélkül kísérő, több napon át szakadatlanul zajló erőszakhullám eseménysorának. Mi emeli ki mégis a Bastille bevételével járó erőszakos megmozdulást a korábbi és a rá következő napok során szüntelenül zajló erőszakos tömegakciók hosszú sorából; mi avatja az epizódot történelmi eseménnyé a történelmi emlékezet francia és nem csupán francia világában? Ennek vajon az az oka, hogy a Bastille-t megostromló tömeget

– a történelemben első alkalommal – áthatotta volna a (modern) forradalom öntudata, melynek tudata aznap reggel még hiányzott az Invalidusok palotáját ostromló és már akkor is fegyverek után kutató tömegből, vagy a július 12-e óta folyamatosan randalírozó párizsiakból? Ez a feltevés aligha állja meg a helyét.

Sewell abban látja ennek a problémának a megoldását, hogy a kérdéses epizód – némi kis idő elteltével – mégiscsak elnyerte a forradalmi jelentőség rangját, amikor *felismerték* benne a forradalom nyitányát. Ahhoz, hogy ez bekövetkezhessen, több más eseménynek egyidejűleg meg kellett történnie. A Bastille bevétele, mint történelmi esemény, csak meghatározott eseménysorokba (szekvenciákba) illeszkedve ölthette végül magára a forradalom megkülönböztető jegyét. Ilyen eseményekre gondolunk, mint az, hogy XVI. Lajos – levonva július 14-e számára életbe vágóan fontos tanulságát – visszarendelte a csapatait a városból. Továbbá, a Nemzetgyűlés egyszer csak úgy ítélte meg, hogy nem fenyegeti többé komoly veszély hatalmi legitimitásában. Ugyanakkor semmi sem utal arra, hogy a Bastille bevételében közvetlenül részt vevő aktorok, a párizsi utca népe bármiféle forradalmi tudattal, a forradalmi ethosz jegyében élte volna át ezt az utóbb történelmiként aposztrofált eseményt.

A legkevésbé sem gondolhatta (és érezhette) ezt a majd csupán utólag történelemformáló szerepbe beleképzelt párizsi nép, mivel ekkor még csak nem is létezett a forradalom modern fogalma. A forradalom, helyesebben a *revolutio* mint terminus évszázadok óta forgalomban volt ugyan az európai politikai nyelvben, de ekkor még nem hordozta magában a később neki tulajdonított transzkontextuális és ideológiai jelentést.[315] Elvétve akadhattak ugyan olyanok, akik már akkor és ott a forradalom mai értelmében gondolták el a Bastille bevételének szubverzív eseményét, de ők sem feltétlenül azok közül valók voltak, akiknek személyesen is közük volt ehhez a tömegakcióhoz. Minden bizonnyal Duc de La Rochefoucauld sem pontosan így

[315] A forradalom mint modern esemény fogalmi megszületését ecseteli: Reinhart Koselleck: A forradalom újkori fogalmának történeti kritériumai. Ford. Hidas Zoltán. In uő: *Elmúlt jövő* ... 75–97.

értette a kifejezést, amikor azt idézve fejezte ki az éppen zajló események értelmét a XVI. Lajossal folytatott állítólagos beszélgetésében, hanem a *revolutio* megszokott értelmében használta a szót; a király e világi hatalmánál magasabb rendű természeti erő ciklikus mozgására utalt tehát – ezzel is megfelelve a bevett gondolati hagyománynak.[316]

Ezt a feltételezést Sewell egy másik argumentuma is alátámasztja, mely szerint a Bastille bevételének, mint forradalmi eseménynek az el- és felismerése a történelmi ágensek (legalábbis egy csoportjuk) számára az erőszakos események utáni hetekben „derült ki" csupán. Mondani sem kell, ekkor sem a Bastille ostromlói „jöttek rá" arra, hogy forradalmat csináltak július 14. délutánján, hanem másoknak jutott a felismerés dicsősége. Így jutunk el végül az esemény mint olyan temporalitásának az alapvető kérdéséhez.

Meddig tart vajon egy esemény? A megszokott felfogás értelmében minden esemény rövid időtávon belül lezajló pontszerű történés. Ez pedig azzal az implicit feltételezéssel jár együtt, hogy az eseménynek megfelelő cselekvés(sor) kitervelőiben (ha vannak egyáltalán ilyen ágensek) és a végrehajtóiban már a tettek elkövetése közben tudatosul az esemény történelemformáló erejének a voltaképpeni jelentősége, ekként való jelentése. Sőt mi több, kifejezetten ilyen szándékok vezetik őket szokatlan cselekedeteikben.[317] A Bastille bevételével foglalatoskodó randalírozókról azonban a legnagyobb jóhiszeműséggel sem állíthatjuk, hogy ténylegesen tudatában

[316] Hannah Arendt: *A forradalom*. Ford. Pap Mária. Budapest, 1991, Európa, 61.

[317] Vö. ugyanakkor: *„Revolutiók nem csináltatnak, hanem csinálódnak."* Kossuth Lajos: Az 1866-iki válaszfelirat ellen. In *Kossuth Lajos iratai*. VII. S. a. r. Kossuth Ferencz – Helfy Ignácz. Budapest, 1900, Athenaeum R. Társulat, 344–345. Kiemelés az eredetiben. S az se tévesszen meg bennünket, hogy a történész, az utókor fogalmi belátásainak a bizonyosságával, a forradalmi események egymást követő soraként adja elő a történéseket, és szóhasználatában reflektálatlanul egybemossa az akkori forradalmi tudatot az események számára utólag fenntartott forradalmi jelleg nyelvi kifejezésével. Néhány beszédes példa. „1789 nyarán a forradalom hullámai az ő családjára is lecsaptak." Vagy: „Való igaz, hogy a paranoid államot és állapotot – ami a forradalmi politika legnyilvánvalóbb vonása volt – nem a 93-as terror hozta létre, hanem 1789." Továbbá: „Párizsban az az égető dilemma, hogy miként lehet a forradalmi erők urának maradni, s nem

lettek volna ennek az állítólagos ténynek. Ezt a körülményt olykor a forradalom történetét egyébként reflektálatlanul tárgyaló történészek is elismerik, például ilyenformán: „Ha a felkelések és a tömeges fegyverkezés célja nem forradalmi volt, a következményei már annál inkább."[318] Ennél is fontosabb, hogy ami akkor és ott megesett, azt csak utólag avatták *par excellence* történelmi eseménnyé. Az iménti példánál maradva: a július 14-i (délutáni) erőszakos párizsi események a következő napok során nyerték (nyerhették) el az utókor által történelmiként elismert rangot, midőn a Nemzetgyűlés is ebben az értelemben foglalt állást a Bastille ostroma ügyében.

Mi indította a Nemzetgyűlés tagjait arra az elhatározásra, hogy a július 14-e délutánján és éjszakáján történt erőszakos eseményeket a forradalom kitöréseként láttassák? Azok a tapasztalati tények játszottak ebben közre, melyek a király meghátrálásában és egyúttal egy merőben új hatalmi konstelláció kialakulásának a lehetőségében mutatkoztak meg, és amelyek látszólag a július 14-i zavargások elháríthatatlan következményei voltak. *Az esemény némely nem szándékolt következményének a gyors felismerése hatott ez alkalommal.* Ez azonban önmagában még nem lett volna elég az esemény átkategorizáláshoz, kellett hozzá egyfajta *kulturális innováció* is. Július 14. egyes-egyedül ennek a kulturális innovációnak a révén nyerhette el végül – nem sokkal az események lezajlása után – a forradalom modern fogalmában összesűrített különleges történelmi jelentését. Arra „döbbentek rá" valamivel, de nem sokkal később a politikusok (de nem az utcai zavargók), hogy jóval több történt ekkor, mint hogy a nép egyszerűen csak ellenszegült a királyi akaratnak. Erre már többször, sőt ismétlődően sor került, történetesen a július 14-e előtti és a rá következő napokon szintúgy megesett. Július 14-e délutánján és estéjén viszont, és erre konkludál a Nemzetgyűlési határozat, a népfelség elve, a nemzet akarata manifesztálódott a zavargások és az atrocitások formájában. A politikusok a kulturális innováció jegyében

szolgájukká válni." Simon Schama: *Polgártársak. A francia forradalom krónikája.* Ford. M. Nagy Miklós. Budapest, 2001, Európa, 533., 536., 539.

[318] Schama: *Polgártársak*... 542.

úgy értékelték ekkor július 14-ét, mint egy teljesen új struktúra megteremtésének kitüntetett aktusát.

Nyolc-tíz napra volt a politikus ágenseknek szükségük ahhoz, hogy meghozzák ezt a döntésüket: 1789. július 20-án és mindenekelőtt 23-án jutottak a Nemzetgyűlésben ülésező képviselők – politikai pártállásra való tekintet nélkül – arra a *közös* belátásra, hogy a politikai hatalom szuverenitása – a július 14-i események hatására – a királyról átszállt az immár általuk képviselt nemzetre. A jelentéstulajdonításnak ez a folyamata július 14. és 23. között ment végbe, amikor is a király említett meghátrálását a hatalom természetét meghatározó *gyökeres* változásként tudatosították a dologban valamiképpen érintettek, amit aztán forradalomként neveztek meg a Nemzetgyűlésben ténykedő politikusok. Július 14. valóban pontszerű történés volt, az esemény mint történelmi entitás ezúton megalkotott fogalma viszont egy több napon át szakadatlanul zajló mentális *folyamat* eredményeként állt elő.

Ráadásul még csak véget sem ért ezzel a konceptualizálási folyamat, jóllehet az egyszeri (nemzetgyűlési) aktus eldöntötte, hogy miként lehet, sőt miként kell majd gondolni ezután 1789. július 14-ére. A jelentéskölcsönzés és a jelentőség elismerésének a folyamatát az eseménnyel szinte egy időben megindult kommemoráció tette végérvényessé. Charles Villette már július 18-án, tehát a július 14-ét hivatalosan forradalminak minősítő politikai elhatározást megelőzve javasolta, hogy új nemzeti ünnep alapításával tegyék nyilvánvalóvá a példa és előzmény nélküli forradalom méltó emlékezetét. Villette ötlete hamarosan valóra is vált, amikor első alkalommal 1790. július 14-én megrendezték a föderáció ünnepét.[319] Mivel az 1789. július 14-ét követő napokban nyomban elkezdték bontani az erődítményt, egy évvel később az már csak romokban létezett. Az ünnepségek megtartása érdekében a vár romos maradványait rögtönzött bálteremmé alakították. „A tornyok alapzata hatalmas elefántlábként állt még, s itt helyezték el a nézők székeit.

[319] Mona Ozouf: *Festivals and the French Revolution*. Trans. Alan Sheridan. Cambridge, Mass., 1988, Harvard University Press, 33.

Az udvarok táncparkettül szolgáltak, s középen, a zenekar mellé egy frígiai sapkával koronázott póznát tűztek."[320]

A francia forradalomként elhíresült történelmi esemény öröksége ennek ellenére nem kínált sima és egyenes utat a kommemoráció kánont teremtő erőfeszítései számára. Közel száz év kellett ahhoz, hogy a Bastille napja 1880-ban elfoglalhassa későbbi helyét a hivatalos, a nemzeti ünnepek sorában, amiről a köztársasági Franciaország parlamentje még törvényt is alkotott. Azóta viszont ez a nap töretlenül őrzi a maga kivételes státuszát, arra emlékeztetve az utókort, hogy a július 14-én történt barbár tettek kivételesen nagy történelemformáló eseményekkel fonódtak össze. Nemcsak a fesztivál jellegű ünnepi parádé fejezi ki ezt a megingathatatlan közmegegyőződést, de az is, hogy a Bastille mint fizikai objektum és emlékezeti hely időközben szakralizálódott. Ennek volt beszédes megnyilvánulása, hogy nyomban megalapították a „Bastille 954 hősének" kitüntető címét, amit jelvény adományozásával kapcsoltak össze; az ostrom során meghalt 98 személy hozzátartozója július 14-én vehette át a kitüntetést. A Bastille emlékeiből összeállított gyűjteményben pedig olyan kék és aranyszínű érmék szerepeltek, melyeket azokból a láncokból faragtak, amiket állítólag az erődítményben őrzött rabok viseltek magukon.[321]

A TÖRTÉNELMI ESEMÉNY MEGKONSTRUÁLÁSA: A PESTI FORRADALOM

A modern kori magyar történelem is szolgál példával arra nézve, hogy mi módon konstruálnak meg egy történelmi eseményt a történelem szereplői. Választott példánk 1848. március 15-e, vagyis a forradalom nevezetes napja. Ha a francia forradalom során nyolc-tíz nap kellett ahhoz, hogy *az ágensek egy bizonyos körének a belátása* történelmi jelentőségűvé emeljen utólag

[320] John Haycroft: *A francia forradalom nyomában. Utazások Franciaországban.* London, 1989, Secker & Warburg, 57.
[321] Uo.

egy futó epizódot, és e döntésükkel megváltoztassák a hatalmi struktúrát, addig Magyarországon közel egy hónapnyi időre volt szükség ugyanehhez. „A magyar nemzet szabadsága e naptól kezdődik. A nemzet történetében ez volt az epochális nap. [... A] nép fölébredett, a nép követelte századok óta megtagadott jogait, a nép kivítta jogait, miknek lánczait legközelebb találta." Az *Életképek*ben a márciusi 15-i napról szóló, feltehetően Jókai Mór által írt és március 19-én megjelent terjedelmes beszámoló már a hangütésével, a retorikájával is a nap történéseinek kivételes fontosságába vetett korabeli meggyőződést fejezte ki.[322] Ez azonban inkább csak anticipáció volt, hiszen – mint ma már tudjuk – az idézetben foglalt tényállítás, miszerint „a nép kivítta jogait", nem egészen fedi a teljes valóságot: csupán óhaj volt, amit a március 15-i pesti tömegmegmozdulások hangadó résztvevői az utca népének a nyilvánossága előtt maguk is deklaráltak. A magyar forradalom „győzelme", a bécsi császári hatalom meghátrálása, a magyar forradalmi követelések intézményes elismerése közel egy hónap múlva történt meg csupán.

A rendi diéta bécsi küldöttsége, a pesti eseményektől is ösztökélve, ezen a napon még éppen csak fogalmazta a császárhoz intézendő követeléseket, melyek sorába a magyar miniszterelnök kinevezése is belekerült. A pesti eseményeket követő lázas országgyűlési napokon a pozsonyi diétán egyre-másra dolgozták ki a polgári (alkotmányos) hatalmi és szociális struktúra főbb tartalmi elemeit, beleértve a jobbágyfelszabadítás programját is.[323] A pesti tűzfészek folyamatos nyomás alatt tartotta az alkotmányos átalakulás pozsonyi ágenseit, az országgyűlést. Petőfi Sándor *Dicsőséges nagyurak* című gyújtó hatású költeményének a mozgósító erejére támaszkodva a márciusi ifjak *állítólag* 40 ezer emberrel kívántak tüntetni Rákos mezején. A tervezett esemény álhíre riasztóan hatott Pozsonyban és Bécsben egyaránt.[324] Némi huzakodás után a bécsi udvar április 11-én szentesítette a Pozsonyban

[322] Március 15-e. Forradalom vér nélkül. In Bay Ferenc összeáll.: *1848 – a korabeli napilapok tükrében*. Budapest, 1943, Officina Nyomda és Kiadóvállalat Kft., 13.
[323] Varga János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Budapest, 1971, Akadémiai. Különösen 125–167.
[324] Uo. 94–124.

megalkotott új törvényeket, és ezzel Magyarország Nyugat-Európa polgári nemzetállamaihoz „hasonult".

A március 15-i pesti eseményeket és a bécsi döntést közel egy hónap választotta el egymástól; a magyar forradalmat éppúgy, mint a francia forradalmat a gyors egymásután bekövetkező események időben elhúzódó szekvenciája alkotta. Ráadásul a kortársak maguk is eltérő módon értelmezték a március 15-én történteket. A márciusi ifjak némelyike, kivált a nap hőse, Petőfi Sándor forradalmi öntudattal élte át, csinálta végig 15-ét. A költő naplójából idézek: „Ma született a magyar szabadság, mert ma esett le a sajtórul a bilincs [...]. Üdvez légy születésed napján, magyar szabadság!"[325] Majd így zárta Petőfi a nappal kapcsolatos naplóbejegyzéseit. „Ez volt március 15-ke. Eredményei olyanok, melyek e napot örökre nevezetessé teszik a magyar történetben."[326] A pesti forradalom, Petőfi szerint, hamisítatlanul történelmi, tehát sorsfordító esemény volt. Petőfi azért tudatosíthatta magában így, és azon nyomban, március 15-ét, mert a forradalmi romantikától eltelt anticipációs tapasztalat jegyében tekintett rá, annak jegyében élte át az egész eseményt. Március 17-i naplóbejegyzései is erre utalnak. „Évek óta csaknem kirekesztőleges olvasmányom, reggeli és esteli imádságom, mindennapi kenyerem a francia forradalmak története, a világnak ez uj evangéliuma, melyben az emberiség második megváltója, a szabadság hirdeti igéit. [...] Így vártam a jövendőt, vártam azt a pillanatot, melyben szabadsági eszméim és érzelmeim, szivemnek ezen elkárhozott lelkei elhagyhatják a börtönt, kínszenvedésök helyét... vártam a pillanatot; nemcsak reméltem, de bizton hittem, hogy el fog jönni."[327]

Tagadhatatlan, hogy a Petőfiéhez fogható „várakozási horizont" (Koselleck) esetén könnyen értelmeződhetett forradalomként mindaz, ami Pesten akkor március 15-én történt. Ha azonban valakiből hiányzott a Petőfiéhez hasonló túlfűtött várakozás, semmiképp sem érthette úgy, és nem élhette

[325] Lapok Petőfi Sándor naplójából. In *Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése*. Szerk. Martinkó András. Budapest, 1960, Magyar Helikon, 402.
[326] Uo. 409.
[327] Uo. 403.

át azzal a tudattal a 15-i eseményeket, mint Petőfi; s akkor sem adatott meg neki ez a lehetőség, ha egyébként közvetlenül részt is vett az eseményekben, sőt akár vezető szerepet játszott bennük. Nem csak Kossuth érezte és gondolta úgy, hogy a forradalmi változások előmozdításában jóval kisebb a szerepe március 15. pesti eseményeinek annál, mint amit Petőfi és néhány hozzá hasonló rajongó gondolt erről. Emlékezzünk Kossuth korábban már idézett talányos megjegyzésére, miszerint: „Revolutiók nem csináltatnak, hanem csinálódnak."[328] De magán a márciusi ifjak szűkebb körén belül sem mindenki engedte át magát oly (túlzó) mértékben a forradalmi apoteózis igézetének, mint Petőfi. Beleolvasva az eseményekkel közel egy időben, vagy néhány nappal a 15-i eseményeket követően napvilágot látott újságcikkekbe, jól érzékelhető, hogy az írások szerzői kevésbé adtak egyértelműen forradalmi színezetet a március 15-i pesti tömegakcióknak, mint ahogy az elvárható lett volna tőlük. Az *Életképek* már idézett beszámolója szerint például a nemzetőrség azonnali megszervezése volt a forradalmi nap egyik legfontosabb eredménye; így meg lehetett akadályozni a népi anarchia kitörését és későbbi állandósulását. „A csend és béke forradalom mellett olly jó lábon áll, mint még soha. A boltok kirakatai nyitvák, a vásár rendben foly, a nemzetőrök minden utczában portyáznak." Új rend jött létre a forradalom sodrában, és ezen a nevezetes napon „egy csepp vér elfolyása nélkül ki tudta vívni" a nép a maga jogait, a nép, amely „önmagát saját becsérzete által hagyja [ezennel] kormányozni". A forradalmi lelkesültség, hangsúlyozta a cikkíró, sohasem lépte túl az illendőség határait: akik a forradalmat megvívták, „a lelkesülés szent perczében sem feledkeztek meg a kötelességekről, mikkel magányosok személyi és vagyonbátorságának tartoztak".[329] De nemcsak az *Életképek*, hanem a *Pesti Hírlap* beszámolóját jegyző cikkíró is azt emelte ki március 18-án megjelent beszámolójában, hogy: „A nép éjféltájig sürün hullámzott az utczákon, mindazáltal sehol semmi botrány, semmi rendetlenség."[330]

[328] Kossuth: Az 1866-iki… 344–345.
[329] Bay: *1848 – a korabeli…* 20.
[330] Uo. 26.

Mondani sem kell, a forradalmat távolabbról észlelő kortársak véleménye is inkább ebbe az irányba húzott. Lónyay Menyhért, a jómódú beregi középbirtokos, későbbi miniszterelnök (1871–1872), aki épp Pesten tartózkodott a kérdéses napon, testvéréhez intézett levelében a következőket írta 15-éről szólva. „Másként itt semmi csendzavarás nem történt." Egy nappal később kelt levelében pedig szerepel egy ilyen mondat is: „Pesten valóban egy csendes revolutio ment véghez."[331] Pedig a liberális Lónyay nem titkolt félelemmel fogadta a zavargások hírét, attól tartva, hogy ha a népharag átterjed a vidékre is, az akár még őt és a családját is fenyegetheti.[332] Ehhez hasonló tónusban beszélt a történtekről a Tisza fiúk oktatója, Szőnyi Pál is, aki a tanítványaival Pesten tartózkodva véletlenül vált az események szemtanújává. A fiúk apjának, a Bihar megyei adminisztrátornak, Tisza Lajosnak írt levelében azzal nyugtatta kenyéradó gazdáját, hogy: „Így beestveledett a nélkül, hogy az egész városban csak legkisebb veszekedés lett volna…"[333] Végül: a hatalom gyakorlóinak szemszögéből sem tűnt a 15-i rebellió többnek egy *csendes* megmozdulásnál. Szilassy József, a Helytartótanács tanácsosa, aki személyesen jelen volt a Helytartótanácsnak azon ülésén, amely végül engedett a Budára vonuló pestiek követeléseinek, unokafivéréhez írt levelében így jellemzi a „felkelőket" és a „forradalmárokat": „törvénytelen módon, de mindent egybevéve alázattal" terjesztik elő kívánalmaikat.[334]

S mindenki más, aki nem volt, nem lehetett közvetlen fül- és szemtanúja (és aktív részese) a pesti eseményeknek, és még csak nem is sóvárgott a forradalom után, szintén nem azt vette ki a történtekből, nem akként tudatosította ezt a napot, mint ahogy Petőfi és Jókai tette. A távoli híradásokból ismertté váló március 15-e közvetett tapasztalata (annak a híre) a kortársak többsége számára nem tűnt sorsfordító, vagyis történelmi eseménynek. Íme, egy beszédes példa a számos lehetséges közül. „Március 17-én és 18-án pesti

[331] Varga János: Szemtanúk 1848 márciusáról. *Valóság*, 1972/7. 52., 53.
[332] Cieger András: *Lónay Menyhért 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok.* Budapest, 2008, Századvég, 61.
[333] Varga: Szemtanúk… 55.
[334] Uo. 53.

vásárról jöttek haza veszprémi lakosok, kereskedők, mesteremberek, zsidók s mindegyik hozott magával egy-egy árkus nyomtatott papirost, melyekre következő pontok valának nyomtatva nagy bötükkel: Mit kíván a magyar nemzet. Hozták ezen ide ragasztott Nemzeti dalt is. Továbbá ezen vásárról hazajött lakosok nem győzték beszélni, hogy mily lázadás ütött ki Pesten 15-én. Csuda dolgokat beszéltek, melyeket mi ámulva hallgattunk, s mosolyogva kérdeztük egymást, hogy igaz lehet-e az."[335]

Vitán felül áll azonban, hogy a március 15-i események vidéken is hamarosan szétterjedő híre, néhány hét elteltével, sok helyen kiváltotta a lelkesedést. Hódmezővásárhely tanácsának a jegyzőkönyvéből idézek. „A pesti március tizenötödike események hallatára forrásba jött Hódmezővásárhely városának lakossága. Március 26-dik napjára a Vásártérre népgyűlésbe összehívatván mintegy tizenötezerre menő lakosság gyülekezett. Ezen sokaság között a város elöljárósága, melyet kilenc nemzeti zászlók alatt a város bírája, Kovács Mihály, Török Bálint s más hét férfi vezettek. Közülük Török Bálint a pesti történteket előadta, a tizenkét pontot az egész sokaság többszörös éljenzése között felolvasta, s a nép felfogásához alkalmazott magyarázattal kifejtette [!]. Egyszersmind teljes hiedelmét jelentvén ki az iránt, miképpen Hódmezővásárhely lakossága a szabadságot nemcsak óhajtja, hanem követeli is. Eme 12 pontot a kívánatainak is elismeri. Felhívá a jelen voltakat, hogy a szabadság jelét képező nemzeti rózsát feltűzvén, a kitűzött nemzeti lobogók alatt testvérileg egyesüljenek. Mely felhívására a roppant számú nép egész lelkesedéssel harsogta: »Éljen a szabadság!«."[336]

A március 15-ét forradalomként, kimagasló történelmi eseményként elkönyvelő köztudat létrejöttét tekintve fontos, hogy a nap ilyenként való számontartása, annak kommemorációja hamar kezdetét vette. 1849. már-

[335] *Francsics Károly visszaemlékezései.* S. a. r., szerk. Hudi József. Pápa, 2001, Pápai Református Gyűjtemények, 152–153.

[336] Földesi Ferenc összeáll.: *„A magyar név megint szép lesz…" 1848–1849. Szövegek, képek, események.* Szeged, 2008, Bába, 23. Az esemény történeti beszámolójához vö. Szabó Ferenc főszerk.: *Hódmezővásárhely története.* II. 1. rész. Hódmezővásárhely, 1993, Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 17–18.

cius 15-e a megemlékezési folyam kezdő dátuma és 1860. március 15-e pedig a folyamat egy újabb fontos epizódja. Az esemény kivételességének kollektív emlékezeti hitelesítése egymagában is garancia arra nézve, hogy az utókor március 15-ét mint forradalmi eseményt tartsa meg az emlékezetében. Holott a történészek közül egyesek által csupán „törvényes forradalomnak" nevezett 1848-as magyarországi történések[337] pesti napjának az eseményeit az illendő vagy az önmegtartóztató forradalom címkéjével lehetne inkább ellátni; ez a jelző ugyanis hívebben juttatja kifejezésre az ágensi tapasztalatokat, mint a forradalmi hevületre utaló terminológia. Mindamellett a március 15-ével kezdődő és április 11-én továbbgördülő, majd pedig a világosi fegyverletétellel lezáruló eseménysor – a maga teljességében – mégiscsak olyan történelmi esemény rangját vallhatja magáénak, amelytől nem lehet elvitatni a forradalom minősítést. Az ekkor történtek hosszabb távra szóló érvénnyel megteremtették egy új struktúra kibontakozásának a lehetőségét. Az esemény különleges történeti státuszát bizonyítja továbbá az is, hogy a történelmi ágensek közül számosan már ekkor vagy nem sokkal később gondolták úgy, hogy az bizony forradalom volt a javából. A történelmi esemény váratlansága és kiszámíthatatlansága gyökereztette meg bennük annak tudatát, hogy ezek a történések kiemelt jelentőségű, egyben forradalmi események voltak. Ahogy Kossuth Lajos a visszatekintés bölcsességével fogalmazott: „A történelem logikája néha soká vesztegel, néha egy percz alatt századokat lép. Oly nagyokat lép, hogy a rövidlátó »ki hitte volná«-t kiált, s véletlenről beszél."[338]

Megállapíthatjuk tehát, hogy egy adott történelmi esemény vagy az események hosszabb sora, amely nem feltétlenül pontszerű (pillanatnyi) történés, hanem olykor kaotikus eseményepizódok bővebb sorozata, a ret-

[337] Deák István: *Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben.* Ford. Veressné Deák Éva. Budapest, 1983, Gondolat.

[338] Kossuth Lajos: Felelet másoknak. (Turin, 1868. december 24.). In *Kossuth Lajos iratai.* VIII. S. a. r. Kossuth Ferencz. Budapest, 1900, Athenaeum R. Társulat, 203–204. Erre a szövegre Pajkossy Gábor hívta fel a figyelmemet, szívességéért ezúton is köszönetet mondok.

rospekció távlatában ölti magára a teleologikus meghatározottság jellegét. A történelmi eseményt alkotó (azt teremtő) cselekedetek annál hosszabb időtartamban fejtik ki a maguk hatását, mint ahogy azt az esemény megszokott fogalma sugallja. Ez abból is fakad, hogy amíg az eseményt alkotó cselekmények egymással összefonódó, egymást követő sorozata valóban rövid lejáratú történések egymásutánját alkotja, addig az eseményszekvenciák ehhez képest valóban hosszabb időtartamban érvényesítik az erejüket. Végül: az eseményt átélő, a történéseket személyesen megtapasztaló történelmi aktorok tudhatják is, meg nem is, hogy mit éltek át „valójában", amikor épp történelmi idők jártak. Egy adott történés vagy a történések egymást követő sora rendszerint huzamosabb időn át kibomló konceptualizálási (jelentésadási) folyamatban nyeri el a jelentőségét és kap egyúttal határozott értelmet. A többnyire utólag történelmivé nyilvánított eseménysornak inkább csak a szimbolikus kezdőpontja felel meg a pontszerű esemény megtörténtének. A konceptualizálási folyamat szempontjából azonban elengedhetetlen, hogy olyan ágensek konstruálják meg ezen a módon a történelmi eseményt, akik közvetlenül maguk is részesei voltak a történéseknek. Közülük némelyek már akkor és ott tudatában voltak vagy lehettek annak a „ténynek", hogy egy történelmi esemény keletkezésében vettek részt tevőlegesen vagy csupán megfigyelőként.

A konceptualizálási folyamat viszont azzal jár, hogy a történelmi ágensek egyszer csak „rájönnek": az esemény döntő mértékben hozzájárult (hozzájárulhatott) a fennálló struktúra megváltoztatásához. A történészek pedig (visszatekintő perspektívában szemlélődve) az esemény ekként tudatosított fogalmából (annak kivételes jelentőségéből és innovatív jelentéséből) *következtetnek vissza* a történések tényleges lefolyására. Amikor az esemény történeti beszámolóját adják, elbeszélve a számukra eleve nagy történeti jelentőségű és egy meghatározott jelentést magába sűrítő múltat, a nyelvhasználat anakronizmusa révén rendszerint el szokták kendőzni a történelmi eseményt megteremtő konceptualizálási *folyamat* tényleges folyamatát. Ez is arra vall, hogy a történetiség (az időbeliség) számukra biztosított perspektívája nem mindenben felel meg a történelmi esemény ténybeli alapjául szolgáló történések (történéssorok) eredeti tartalmának. Hiszen a múlt

egy bizonyos epizódjának a történelmi eseménnyé válása olyan, időben elhúzódó konceptualizálás eredménye, amely nem feltétlenül volt közvetlen alkotóeleme az adott történésnek.

Ezek után bizton állítható, hogy a struktúra és az esemény nem áll úgy szemben egymással, mint két dichotóm tényező, jóllehet elkülönülnek egymástól. Már azért sem teljesen idegenek egymás számára, mert a struktúra időnként gyors lefutású eseménnyé alakul át, amelyhez éppúgy hozzá tartozhat az átélt emberi tapasztalat, mint magához a szorosan vett eseményhez.[339] Ez a sajátos *történelmi* tapasztalat rendszerint az életvitel egyéni és közösségi stratégiáiban, a diszpozicionális tapasztalat közegében nyilvánul meg, amit a múltbeli mentalitások történeti megismerése tárhat fel az utókor számára.

Struktúra és esemény kölcsönösen feltételezik tehát egymást, és amikor alkalmanként átalakulnak egymásba, megteremtik a történelmi változás elvi lehetőségét. A történelmi dinamika feltétele a cselekvőképes egyén, közösség és csoport, amely amellett, hogy fenntartja, olykor kijátssza, sőt időnként megtöri az élettelen és megmerevedett struktúrák hatalmát. Ez utóbbi kérdést helyezi a történeti megismerés homlokterébe a történelmi cselekvőség *(historical agency)* diskurzusa. Mielőtt azonban elkezdenénk erről beszélni, érintenünk kell a determináció ágas-bogas kérdését, hogy annak fényében mérhessük fel a szubjektív szándékok, akaratok és cselekvési módok történelemformáló szerepét.

[339] Koselleck: Az ismeretlen jövő…

5.

DETERMINÁCIÓ, CSELEKVŐSÉG ÉS ELŐREJELEZHETŐSÉG

A TÖRTÉNELMI DETERMINIZMUS VITÁJA

Az előbbi gondolatmenet zárásaként megfogalmazhatjuk a kérdést: mennyiben meghatározottak (determináltak) és mennyiben esetlegesek vagy véletlenszerűek a történelmi események, maguk az emberi cselekedetek? Örökké napirenden lévő elméleti problémáról van itt szó, amelyre lehetetlen kimerítő választ adni. Arra vállalkozhatunk csupán ezúttal, hogy egy konkrét vitához kapcsolódva némi betekintéssel szolgálunk a történelmi determinizmus és a véletlen történelmi szerepét illető szerteágazó diskurzusba.

Ez a vita az angol gondolkodó, Isaiah Berlin és az amerikai tudományfilozófus, Ernest Nagel között zajlott; a disputának voltak előzményei, és folytatása is lett (mások bekapcsolódásával). Berlin egy nagy hatású esszéjében[340] azt a kérdést tűzte napirendre, hogy elkerülhetetlen és szükségszerű-e mindaz, ami történik? Ha igen, akkor teljesen hiábavaló szembeszállni a valósággal, aminek így a rabjai vagyunk.[341] Berlin olyan dogmának nevezi ezt a feltevést, amely arról tanúskodik szerinte, hogy a természettudományos gondolkodás mélyen átitatja a humán és társada-

[340] Az eredetileg előadásként elhangzott szöveg *Historical Inevitability* címmel 1954-ben jelent meg nyomtatásban. Mi ezúttal a tanulmány magyar nyelvű változatát használjuk. Isaiah Berlin: Történelmi szükségszerűség. In uő: *Négy esszé…*

[341] Uo. 181–182.

lomtudományokat.[342] Holott egy alapjában téves felfogásról van szó, amely figyelmen kívül hagyja az ember jellemét és azokat a célokat és motívumokat, amelyek az emberek tetteit alakítják. A történész (és a társadalomtudós) nemcsak aziránt kíváncsi, hogy miként hatott valamely motiváció, intenció vagy az emberi jellem a cselekedetre, de a tettek morális és politikai jelentőségét is nagyra értékeli „annak az értékrendszernek megfelelően, amelyet gondolatainkban és cselekvéseinkben tudatosan vagy féltudatosan a magunkénak vallunk".[343] Az emberi felelősség kérdése kerül Berlin érdeklődésének homlokterébe, melyet nem lehet szerinte kiiktatni az emberi történelem menetéből. Berlin úgy találja egyébként, hogy a történelmet illető tudományos diskurzusok többnyire deterministák, mert az a szemlélet nyilatkozik meg bennük, amely „azon a felfogáson alapul, hogy a történéseket aktuális megjelenési formáikban magának a történelemnek a gépezete – az osztály, a faj, a kultúra, a Történelem, az Ész, az Életerő, a Haladás, a Korszellem személytelen erői – határozza meg".[344] A történelmi determinizmus általános közkedveltsége, tegyük hozzá, mások szerint is vitathatatlan dolog.[345] Ha így áll a dolog, folytatja Berlin, akkor „életünk ilyetén szerveződése a felelős mindenért, hiszen e szerveződést nem mi hoztuk létre és nem is tudjuk megváltoztatni. Vádolni vagy dicsérni bizonyos személyeket jó vagy rossz cselekedeteiért [...] nem egyéb, mint kolosszális tévedés. [...] Ha az ilyen választások ugyanis valóságosak volnának, nem létezhetne determinált világstruktúra, amely lehetővé teszi (és egyedül ez teszi lehetővé) a teljes magyarázatot".[346] A determinizmus egyes válfajai egyaránt hirdetik, hogy az eseményeket, az emberi döntéseket azoknak a struktúráknak a megismeréséből és megértéséből kell levezetni, melyekhez az egyének és a csoportok hozzá tartoznak. „Ha egyszer mindezt tudjuk, akkor az egyének

[342] Uo. 185–186.
[343] Uo. 188.
[344] Uo. 201.
[345] Lásd például Heller: *A történelem*... 259–261.; Reinhart Koselleck: A véletlen, vagyis a hiányzó oki magyarázat a történetírásban. In uő: *Elmúlt jövő*... 179–199.
[346] Berlin: Történelmi... 201–202.

(legalábbis a leginkább karakterisztikus egyének) viselkedése szinte logikailag kiszámíthatóvá válik és többé nem fog önálló problémát jelenteni."[347] Ami azzal jár, hogy „az igazi determinizmus minden fajtája kiküszöböli a magyarázatból az egyéni felelősség fogalmát".[348]

Berlin megítélése szerint a történelem determinista felfogása az emberi megnyilatkozások mindegyikét egy kötött sémába szuszakolja bele, nem hagyva ezáltal teret a szabadon választható alternatívák számára. Így a történelemnek csak az igaz és a hamis fogalmára tehetünk szert, kizárva az igazságos vagy az igazságtalan történelem fogalmi lehetőségét. Az emberi életről vallott felfogásunk sohasem merülhet ki azonban Berlin szerint a puszta meghatározottságok szerint való élet fogalmában. A hétköznapi világszemlélet folyton a döntési és választási lehetőségeket latolgatja, amikor elgondolja az emberi életet, és így is beszél róla. A determinizmus kívánalmai szerint való gondolkodás emiatt is életszerűtlen eljárás, mert „nem tudunk úgy beszélni és gondolkodni, mintha igaz volna; és [...] nehéz volna elgondolnunk [...], hogy milyen volna a világról alkotott képünk, ha komolyan hinnénk a determinizmusban".[349] A történelmi determinizmus elvének a tarthatatlanságát a kétfajta beszédmód különbözősége is alátámasztja. Ha a determinizmus törvényeihez igazítva kívánnánk élni és gondolkodni, akkor megszűnnénk élhető életet élni. A történelmi determinizmus elve teljességgel alkalmatlan a cselekvéselmélet szerepére, és arra jó csupán, hogy eltüntesse a felelősség fogalmát az önmagát értelmező emberi életből. És persze arra is figyelmeztet bennünket, hogy ne értékén felül kezeljük a szabad akarat hatókörét, s legyünk tisztában annak korlátjaival. „Üdvösnek látszik, ha arra emlékeztetnek bennünket, hogy mennyire szűk az a tér, amelyen belül azt állíthassuk, hogy szabadok vagyunk." S, teszi hozzá Berlin: „Annak megállapítása, hogy hol húzódik a határ a szabadság és a kauzális törvények között, fontos gyakorlati kérdés."[350]

[347] Uo. 224–225.
[348] Uo. 225.
[349] Uo. 241–242.
[350] Uo. 247.

Berlin egy további gondolata szerint a deterministák a szabadságot a szükségszerűségek tudatosításával kapcsolják össze, mondván: a felismert szükségszerűséghez igazított magatartás valódi szabadságot teremt, a szabad akarat többi felfogása viszont merő illúzió.[351] A szabadság hiánya az emberi tudás töredékességéből és tökéletlenségéből fakad, tehát pusztán a tudatlanság eredményeként vagyunk oly mértékben kiszolgáltatva a szükségszerűségnek. Holott, érvel Berlin, még ha ez igaz is lenne, akkor sem teheti semmissé az emberi cselekvések alapvető erkölcsi természetét. A deterministáknak az a tanítása, mely szerint minél többet tudunk a világról, a saját világunkról, annál könnyebb választani, arra jó csupán, hogy vigasszal szolgáljon a fájdalmas döntések elől menekülő ember számára, aki el szeretné kerülni az erkölcsi dilemmákat azáltal, hogy tagadja azok valóságosságát; eközben tekintetét a nagyobb egészre függeszti, amely állítólag egymagában felel a dolgok alakulásáért.[352] S végül: a determinizmus oksági magyarázatai a történtek olyan igazolását nyújtják, amelyekből annak a puszta mérlegelése is hiányzik, hogy a dolgok alakulhattak volna másként is, mint ahogy ténylegesen bekövetkeztek. A determinizmus elvéhez makacsul ragaszkodó tudományos megismerés ilyenformán az egyedül lehetséges történés fogalmát emeli piedesztálra, amihez kauzális magyarázatot társít. Berlin ezzel szemben azt vallja, hogy (mindennapi) életszemléletünkben mélyen benne gyökerezik a választás, a szabadság, a felelősség fogalma, amiről nem mondhatunk le a szcientizmus (a természettudományos világ- és emberkép) vagy bármilyen más metafizika kedvéért sem. Nem ildomos tehát tagadni az emberi autonómia realitását.[353] A determinizmus vitathatatlan népszerűsége – Berlin magyarázata szerint – a pozitivista természettudományokkal együtt járó világkép hatásából adódik, és abból a vágyunkból is következik, „hogy lemondjunk a felelősségről, abból a vágyunkból, hogy ne kelljen ítélnünk, mert így bennünket

[351] Uo. 259–260.
[352] Uo. 260–261.
[353] Uo. 326–328.

sem fognak megítélni, mindenekelőtt pedig nem kényszerülünk arra, hogy önmagunkat is meg kelljen ítélni".[354]

A determinizmus *versus* szabad akarat és nemkülönben a történelmi szükségszerűség mint kauzalitás *versus* felelősség ellentétpárjaival Berlin a felelősségteli cselekvés indeterminált ságának az elvét szegezi szembe. Helyénvaló vajon ez a sarkos fogalomalkotás? Mielőtt szemügyre vennénk Nagel determinizmusról vallott felfogását, röviden kommentálnánk Berlin iménti gondolatmenetét.

Valóban ennyire összeegyeztethetetlen egymással a determináció és a szabad akarat? S ha igen, akkor azért összeegyeztethetetlenek egymással, mert egyébként elvész az emberi felelősség puszta lehetősége is? A Berlinétől eltérő filozófiai álláspontok azt emelik ki inkább, hogy *mi az, ami meghatározza* a szabad akaratot, a felelősségteljes emberi viselkedést, és nem azt, hogy *mi az, ami nem előzi meg* a szabad akarat kinyilvánítását. Ez a meghatározó valami akár egy döntés is lehet, amely a cselekvést útjára indítja, amely így már semmiképp sem egy minden előzmény nélküli esemény. Az ennek eredményeként meghozott döntés szinte mindig alternatívák közötti választáson nyugszik, egyszerre determinált is, meg nem is, és okként hat közre a cselekvés szempontjából. A történelmi szükségszerűség így tekintett determinizmusa semmiképp sem puszta fatalizmus, amelynek Berlin szívesen láttatja.[355] Hogy mennyire így van, az Nagel alábbi eszmefuttatásából is kiderül.

A „puha determinista" és egyben kompatibilista Ernest Nagel 1960-ban fejtette ki a történelmi determinizmust illető elképzelését, melynek során különösen nagy figyelmet szentelt Isaiah Berlin fenti érveinek. Nagel szerint a determinisztikus rendszer fogalmán azt kell érteni, hogy a rendszer „valamely kezdeti időpontban [...] meghatározott *állapotban* van – vagyis a rendszer változóinak bizonyos meghatározott értékei vannak. Tegyük fel továbbá, hogy egy vagy több értékben okozott változás miatt a rend-

[354] Uo. 331.

[355] Minderről bővebben: Huoranszky Ferenc: Téveszme-történeti kalandozások. *BUKSZ*, 1991. Tavasz. 65–68.

szer *t* időegység elteltével másik állapotba kerül. Végül pedig tegyük fel, hogy a rendszer valamilyen módon visszaáll eredeti állapotába, majd a változókban ugyanazokat a változásokat hozzuk létre, mint korábban, s azonos *t* időegység elteltével a rendszer ismét a második állapotba kerül. Amennyiben a rendszer így működik [...] a rendszert a változók jellemzőinek már jelzett csoportja tekintetében determináltnak fogjuk mondani".[356] A rendszer ekként adott állapota éppúgy determinált, mint ahogy a rendszer későbbi átalakulásai is determináltak a jelenbeli állapot által. Így fest tehát a változók értékeiben rögzült szükséges és elégséges feltételek szerinti meghatározottság kérdése. A meghatározottság e fogalmát Nagel a nem számszerű változókkal leírható rendszerekre is kiterjeszti végül. De még az ily módon determinált rendszer feltételezéséből sem következik szerinte a tökéletes, a korlátlan pontosságú előrejelezhetőség. Arra tesz csupán képessé bennünket mindez, hogy tisztába jöjjünk a rendszerek működési szabályosságával. Ráadásul a változók szükségszerű átalakulása nem is teljes, csak egyes tulajdonságcsoportokat érint. A korlátlan és egyetemes determinizmus doktrínáját Nagel is elutasítja magától, és a determinizmus rendezőelvét kizárólag egyes specifikus esetekre tartja fenn. Ez az elméleti opció a különféle eseménytípusok sajátszerű determináló feltételeit kívánná megragadni, anélkül azonban, hogy mindent alárendelne valamely általános determinációnak. Nagel maga is bizalmatlan azokkal a grandiózus történetfilozófiákkal szemben, amelyek „legyenek akár vallási, akár világi indíttatásúak – vagy azt állítják, hogy az egész emberi faj látszólag kaotikus történetében meghatározott fejlődési szabályokra leltek, vagy legalábbis a változások olyan rögzített rendjére bukkantak, melyet minden egyes emberi társadalom vagy civilizáció megismétel".[357] Ilyennek tekinthető a marxi (a marxista) történelemfelfogás is, amely határozottan azt vallja, hogy minden emberi cselekedetnek szigorúan és pontosan meghatározott helye

[356] Ernest Nagel: A történelmi determinizmus. Ford. Krasznai Anna. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 653. A kompatibilista és az antikompatibilista szóhasználathoz vö. Réz Anna: A szabadság lehetősége. *BUKSZ,* 2019. Ősz–Tél. 182–188.
[357] Nagel: A történelmi... 655.

van a változások megmásíthatatlan, időbelileg fokozatosan kibontakozó struktúrájában. Ez azt is jelenti egyúttal, hogy minden komplex társadalmi szerveződésnek („formációnak") keresztül kell haladnia az adott fejlődési soron, mielőtt tovább folytatódna a jövőben.

S vajon ennek a fatalisztikus történetképnek az elvetése a kauzalitás tagadása is egyúttal? Nagel szerint nem ez a helyzet, lévén, hogy a totális meghatározottság hiányában is érvényesülnek a részleges oksági meghatározottságok. Ez biztosítja, hogy a történelmi eseményeket meg tudjuk magyarázni, jóllehet minden ezt „célzó bármely próbálkozás egy vége nincs hátráláshoz vezet, mivel még ha sikerül is egy esemény bekövetkeztének feltételeit felfedeznünk, ezeknek a feltételeknek az előfordulását is szükséges lesz megmagyarázni a korábbi feltételek egy másik elrendeződésének előfordulása alapján, s így tovább a végtelenségig".[358] Magyarázatunk érvényességét nem az szabja meg ugyanis, hogy megadtuk-e vagy sem az esemény okozati magyarázatát *ad infinitum*. S az előre jelezhető sem csupán a determináltság folyománya, a kettő egymás közti viszonya érdemben nem érinti az emberi történelem determináltságának elvét.

A történeti megismerés és a történelmi magyarázat során a történész sohasem a teljes, hanem kizárólag a sajátos, az egyedi, az adott esemény szempontjából releváns oksági meghatározottságokra világít rá; az események jellemző vonásai közül sem mindegyikre, csupán az egyikre vagy a másikra kíváncsi: ezeket történelmi tényként kezeli, a többit kizárja ebből a fogalmi körből. Az előbbiekről úgy beszél Nagel, mint „józan ésszel belátható alaki jellegzetességekről", a történészek által figyelmen kívül hagyott jellemzőket pedig az „analitikus, molekuláris jellegzetességek" kifejezésével illeti. Az előbbiek amellett, hogy homályosak, egyúttal végtelen számú variációban fordulnak elő, s ezért szinte lehetetlen szisztematikusan megragadni őket, hogy végérvényesen leírjuk jellemző *állapotukat*. Ebben a helyzetben Nagel nem lát „lényegi lehetőséget olyan, az emberi történelemmel kapcsolatos magyarázatokra, amelyek valóban rögzítenék a minket jelenleg érdeklő

[358] Uo. 657.

események jellegzetességeinek szükséges és elégséges feltételeit".[359] Mégsem gondolja úgy, hogy az események indeterminálták lennének: „részben legalábbis" leírhatók a meghatározottságaik, ehhez az egyes analitikus, molekuláris jellemzőiket vesszük figyelembe, mert „*a priori* nem zárható ki, hogy az elemzés valamely analitikus, molekuláris szintjén az elégséges feltételek megtalálhatóak".[360]

Ha jól értem Nagelt, akkor a struktúratörténeti kutatásoknak a történelmi magyarázathoz való hozzájárulásában érhetők leginkább tetten az ilyenfajta meghatározottságok. Nagel argumentációja némileg hiányosnak tetszik azonban számunkra, miután a gyakorló történészek korántsem egységesek abban a tekintetben, hogy vajon az eseménytörténeti vagy a struktúraközpontú leírás, magyarázat és megértés visz-e közelebb a történeti tudáshoz.

Berlinnek a determinizmussal szemben felsorakoztatott további érve, mely szerint az emberi viszonyokban megmutatkozó újdonságok megmagyarázhatatlanok, ha mereven ragaszkodunk a determináció logikájához, a többinél valamivel fogósabbnak bizonyul Nagel számára. Elismeri ugyan, hogy „semmi olyasmit nem fedeztek fel idáig, ami magyarázatot adhatna az olyan jelentős teljesítményekre, mint a mozarti *Varázsfuvola*, vagy ahogyan Newton levezette a kepleri törvényeket a gravitáció elméletéből".[361] Ennek ellenére is amellett kardoskodik azonban, hogy a tudományos tudás bővülésével többet megtudhatunk majd ezekről a meghatározottságokról is. Ezzel a megállapítással pedig egyszerűen csak elismétli a „felismert szükségszerűség" Berlin által erősen kárhoztatott determinista álláspontot.

A determináció elvét a történelmi véletlenekkel szemben megvédendő, Nagel a „független oksági láncolatok" néven ismert fogalomra hivatkozik. Nem ragad le tehát annál az érvnél, hogy a véletlen csak az emberi tudatlanság „eredménye", s abból ered, hogy még nem ismerjük a ténylegesen ható oksági összefüggéseket. A véletlen látszatát keltheti emellett az is, hogy egy adott esemény egyszer csak „két vagy több oksági láncolat metszés-

[359] Uo. 662.
[360] Uo.
[361] Uo. 664.

pontjában" tűnik fel. Erre akkor kerül sor, amikor például a spanyol Armada pusztulását nem az angol katonai túlerő, hanem egy természeti esemény, a tengeri vihar váratlan jelentkezése idézi elő. S mit ért vajon Nagel a „független oksági láncolatok" elvén? Ez a terminus azt az esetet írja le szerinte, hogy „míg egy esemény egyik szakaszának bekövetkeztét meghatározhatja a feltételek egy adott együttese, addig ez utóbbi lehet, nem elegendő az esemény valamely további, összetettebb állapotának a meghatározásához".[362] Ennek megfelelően az esemény továbbra is determinált az okok két, egymástól független sorának a találkozása miatt. A külön szálakon futó események mindegyikének megvan a maga külön előfeltétele vagy előzménye. Nem igaz, hogy ezek találkozását ne lehetne előre meghatározni a teljes sorozatot determináló törvények alapulvételével. Az egyes oksági sorok alapján külön-külön, a premisszahalmaz egyikéből vagy másikából valóban nem jósolható meg a találkozás ténye, és annak esetleges következménye; mindez azonban „ugyanakkor levezethető (és az általa leírt esemény előre jelezhető) lehet a két premisszahalmaz logikus összekapcsolódásából".[363]

Nagel érvelése ezen a ponton szinte észrevétlenül a logikai determinizmus gondolatvilágába csúszik át, amit a következő megállapítása is jól példáz: „egy esemény véletlen előfordulásként való jellemzése tehát egy tisztán logikai megkülönböztetésen alapul. Egész biztos azonban, hogy a determinista feltevés érvényességét illetően semmiféle hátránnyal nem jár ez a megkülönböztetés".[364]

A logikai determinizmus elvét kidolgozó Moritz Schlick szerint a determináció nem több (de nem is kevesebb), mint a „kiszámítás lehetősége"; a logikai elvek itt a tényleges valósággal állnak szemben. Az, hogy valami determinált, Schlick szerint nem az események tulajdonságát jelöli: „valójában nem jelent mást, mint 'kiszámítható'-t (ami ugyanaz, mint 'előrelátható')".[365]

[362] Uo. 666.

[363] Uo. 666–667.

[364] Uo. 667.

[365] Moritz Schlick: Az okság a mindennapi életben. Ford. Fehér Márta. In *A bécsi kör filozófiája*. Vál., bev. Altrichter Ferenc. Budapest, 1972, Gondolat, 362–363.

A logikai determinizmus sugalmazása szerint az előfeltételek által való meghatározottság (még ha történelmi eseményről van is szó) nem felel meg a valóságnak, mivel „a logikai elvek függetlenek a valóságtól vagy a tényektől [...], mivel a logikai elvek csak a szimbolizmus szabályai, és semmiféle kijelentést nem tartalmaznak a világról".[366] Emiatt is akadhatnak gondok Nagel idézett eszmefuttatásával kapcsolatban. Ha ennyire nincs jelentősége a történelmi szükségszerűség és a történelmi véletlen szempontjából az aktuális múltnak, ami a történelmi ágensek szempontjából vetné fel a „független oksági láncolatok" találkozásának kérdését, akkor nem származik sok haszon a történész számára a determináció utólagos (tudományos) megállapításából. A különálló, egymástól független oksági sorok váratlan, előre megjósolhatatlan találkozásai, azért szülnek véletlen eseményeket, mert kiszámíthatatlanok a történelmi tapasztalat számára; úgy döntenek el, úgy „határoznak meg" eseményeket, hogy az aktorok nem számolhatnak velük a maguk világában. Ez tehát bennük a döntő, és nem az, hogy az önmagukban és külön-külön szükségszerű eseménysorok találkozása szükségképpen azzal az eredménnyel járhat csupán, ami ténylegesen bekövetkezik akkor és ott. A történelmi események, amelyek cselekedetek, mindig mélyen beleágyazódnak a korabeli tapasztalati világba, az akkor és ott érvényes (tehát az ismert) logikák kontextusába, amelyek így különböznek is az utólag és olykor csak logikai úton levezetett szükségszerűség fogalmától. Váratlan jelentkezésük, amely végzetesen befolyásolja az események menetét, utólag keltheti csupán a szükségszerűség benyomását, az aktorok számára azonban a puszta véletlen megnyilatkozása. Az utólagos szemlélő nézőpontjának és a korabeli ágensi nézőpontnak az egybemosása, az utóbbi alárendelése az előbbinek azt eredményezi tehát, hogy semmibe vesszük a történetiség fogalmát, amely viszont nem célja a tényleges történetírói gyakorlatnak.

Érdemes bekapcsolni ezen a helyen Raymond Aront a diskurzusba, aki nem Berlin és Nagel vitájához szólt ugyan hozzá, egy korábbi munkájában (könyve elsőként 1938-ban jelent meg) kifejtett determinációelmélettel viszont „beleszólt" ebbe a disputába. A történetírásban honos episztemo-

[366] Uo. 363.

lógiai pozitivizmust (a naiv realizmust) vitatva Aron amellett a „valószínűségi determináció" mellett tette le a voksát, amellyel eliminálhatnánk a történész „fatalista illúzióját", azon megingathatatlan meggyőződését, mely szerint: minden, ami történt (és amiről egyszersmind tudomásunk is van), szükségszerű, mert éppen az esett meg, ami, és nem valami más történt helyette. Ennek a történetírói meggyőződésnek az alapját az adja, hogy a történész retrospektív távlatból „szervezi ténnyé" az eseményeket, így idegenül hat számára a szükségszerűség és a kontingencia valamikori valós alternatívája; az akkor létező alternatíva idővel elsikkad a történész fatalista illúziója folytán.[367] Ha korrigálni kívánnánk ezt a hibát, márpedig Aron éppen erre törekszik, akkor történeti vizsgálódással kell újra életszteni a múltat, méghozzá úgy, hogy a történész belehelyezi magát a cselekvés pillanatába, hogy az aktor szellemi kortársává válhasson. Így világíthat rá csupán a történész a történelmi cselekvő felelősségére, megtagadva ezáltal a pőre determinációt, mivel az eseményt ezzel visszahelyezte a történelmi totalitás normális eseménysorába. Így válhat képessé végül arra, hogy elképzelje, miszerint a dolgok akár másként is alakulhattak volna, mint ahogy végül megtörténtek.[368]

Ez tehát a „valószínűségi determinista" álláspont fogalmi kiindulópontja, melynek értelmében az eseményeket nem kizárólag csupán az egyes (partikuláris) kauzális szekvenciák determinálják, hanem a történelem egésze, ahol a szükségszerűség és a véletlen együtt fejti ki a maga hatását. Amikor „egy meghatározott szinten végigkövetünk valamely globális láncolatot, [...] ez az elbeszélés nem arról szól, hogy ezt az egyedül lehetséges történe-

[367] Raymond Aron: *Introduction to the Philosophy of History. An Essay of the Limits of Historical Objectivity*. Trans. George J. Irvin. London, 1961, Weidenfeld and Nicholson, 256.

[368] Uo. 232. Aron koncepciója viszonylag kevés figyelmet szokott kapni a történetelméleti irodalomban, szemben Collingwood sokat emlegetett *re-enactment* fogalmával. A francia történetelméleti gondolkodás azonban ma is számontartja Aron valószínűségi determináció tanát. Lásd Paul Ricoeur: Emlékezet – felejtés – történelem. Ford. Rózsahegyi Edit. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet*. I. 117–118. Továbbá: Ricoeur: *Memory*... 334–335.

tet a mélyben ható erők úgy határozták volna meg, ahogy lezajlott, és arról sem, hogy a véletleneknek és az embereknek ne lett volna szerepük, vagy, hogy cselekedeteik gyorsan elenyésztek vagy semlegesítődtek volna".[369] Nem lehet kizárni a megvalósulatlan lehetőséget sem, melynek ismeretében a valóban megtörténtek pontosabb oksági magyarázatát adhatjuk. Továbbá: miután az „esemény a cselekvőhöz való viszonyában elhatározásként definiálható: senki nem jut hosszas megfontolás után olyan elhatározásra, amelyre a történész utólag gondol, mondván, hogy ez az elhatározás a cselekvő akaratától független okokból nem lehet más, mint ami".[370] Aron a történelem holisztikus szemlélete alapján arra a következtetésre jut tehát, hogy: „Az egész érthetősége csak azt a determinizmust foglalja magában, amelyet valószínűségnek neveztünk."[371] Következésképpen, „a történelem fő vonalai oksági síkon csak olyan sorozatok (lehetnek), melyek nem szigorúan szükségszerűek, hanem olyan fokú valószínűséggel rendelkeznek, amelyet nem lehet pontosan kiszámítani".[372]

E rövid kitérő után vegyük szemügyre Nagelnek a Berlint közvetlenül érintő kritikáját, melyet az motivál, hogy szerzőnk szeretné összebékíteni determinizmusról vallott felfogását a szabad akarat fogalmával. Berlin determinizmust illető vádja, emlékezhetünk, abban csúcsosodott ki, hogy az gyakorlatilag felszámolja az egyéni felelősség elvét (amit egyébként Aron is visszaperel), mert kiiktatja azt a számba veendő lehetőséget, hogy az illető másként is dönthetett volna, mint ahogy tette. A determinista felfogás szerint ugyanis, sugallja Berlin, a döntés pillanatában az aktornak nem volt semmilyen hatalma az őt akkor és ott meghatározó körülmények (az oksági szükségszerűségek) felett. Nagel ezt a vádat visszautasítja, mondván: Berlin indokolatlanul feldarabolja az emberi ént, aki számára a döntés szabadságát vindikálja, homályban hagyja azonban, hogy az én

[369] Raymond Aron: A történeti érthetőség három formája. Ford. Szabó László. In Takács szerk.: *A történelem anyaga*... 125.
[370] Uo. 123.
[371] Uo. 124.
[372] Uo.

melyik részére nem gyakorolnak hatást azok a körülmények, amelyek általában befolyásolják őt döntése során. Nagel szerint nem tételezhetjük fel az énről, hogy tényleges döntési szabadsággal rendelkezik, ha nem jelöljük ki az énnek azt a részét, amely állítólag független az előfeltételektől, a meghatározottságoktól. Mivel Berlin ezt elmulasztja megtenni, semmi sem tudható az énről azontúl, hogy állítólag szabadon cselekvő lény, holott bizonyos választásait, bizonyítottan, a saját beállítódásai, a múltbeli cselekedetei és a jelenlegi tapasztalatai egyaránt megszabják.[373] Berlin azon további feltevése sem állja meg szerinte a helyét,hogy a determináltság puszta feltételezése azzal lenne egyenértékű, miszerint az emberből kivész az erkölcsi felelősségérzet, amely azonmód átszáll a személytelen erőkre. Annak ellenére, hogy bizonyos tekintetben valóban determináltak vagyunk, még dönthetünk szabadon egyben és másban. S különben is: attól még lehet valaki erkölcsös, „ha az erkölcsi lényként való működését egy adott időpontban lehetővé tevő feltételek mindegyike a kérdéses időpontban éppen nem is áll a befolyása alatt".[374]

Nagel kitér végül Berlin azon érvére is, miszerint egyedül az életszerű, hogy erkölcsi mércékkel mérjük a saját és a többiek viselkedését, hogy nem vonjuk ki magunkat az erkölcsi felelősség súlya alól és nem hárítjuk át ezt a felelősséget a külső és a belső meghatározottságokra. Nagel szerint a determinizmus *elvi* képviselete jól megfér a mindennapok erkölcsileg tudatos beállítottságával. Az erkölcsi mércék gyakorlati elismerése egyáltalán nem cáfolja a determinizmusba vetett (tudományos) meggyőződést. A mindennapi erkölcsi tudatosság egyébként sem több valamiféle szokásbeli anakronizmusnál, amely a látszatok világában még meggyőző is lehet a mindennapi életvitel során. A hétköznapi nyelvhasználat, amely ezt az erkölcsi nézőpontot előnyben részesíti, komplementer viszonyban áll a determinista meggyőződésekkel. A determináció így megmentett elképzelése, szögezi le végül Nagel, segít bennünket abban, hogy megőrizhessük

[373] Nagel: A történelmi ... 669.
[374] Uo. 670.

a gondolkodás tudományos jellegét, amiről egyébként menthetetlenül le kellene mondanunk.[375]

A történelmi szükségszerűség és a véletlen, valamint a szabad akarat kérdéséről folyó kortárs viták túlságosan is szerteágazóak ahhoz, hogy vállalkozhatnánk a teljes áttekintésükre. A problémák hosszú sorából hadd emeljem ki ezúttal a véletlenszerű események megítélésével kapcsolatos vélekedéseket, szoros összefüggésben az előbb bemutatott Berlin–Nagel-vitával. Már Arisztotelész is érintette azt a kérdést, amelyről így beszél egy mai német gondolkodó. „Véletlenek azáltal születhetnek – és ezt Arisztotelész ismerte föl először –, hogy a determináció egymástól független láncolatai váratlanul egymásba gabalyodnak."[376] Ennek egyik alesete, folytatja Marquard, amikor valami a szándékainkat keresztezi (ami a maga oldalán persze determinált). S ekkor: „Olyasmi történik meg velünk, amit nem akartunk és nem választottunk. Mert mi, emberek, nemcsak tulajdon – szándékos – cselekedeteinkből vagyunk, hanem véletlenjeinkből is."[377]

A két háború között Angliában élénk vita folyt történészek és filozófusok között ez utóbbi kérdésről. A valamelyes elméleti tájékozottsággal is felvértezett történész, J. B. Bury megállapította, a történelem alakulását a véletlen egybeesések éppúgy befolyásolhatják, mint a szükségszerűség erejével ható oksági sorok. Több példa is akad arra, hogy a véletlenek komolyan beleszóltak a történelem alakulásába, és módosították, vagyis megszabták annak további menetét. A véletlenek teremthetnek olyan helyzeteket is a történelemben, amelyek merőben más mederbe terelik az eseményeket, mint amit a szükségszerűség diktált volna, vagy egyszerűen csak megváltoztatják a szükségszerű történések formáját és lefolyását.[378] Bury megállapítása,

[375] Uo. 672.

[376] Odo Marquard: A véletlen apológiája. Filozófiai tűnődések az emberről. Ford. Mesterházi Miklós. In uő: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Budapest, 2001, Atlantisz, 321.

[377] Uo. 322.

[378] J. B. Bury: Cleopatra's Nose. In uő: *Selected Essays*. Ed. by Harold Temperley. Cambridge, 1930, Cambridge University Press, 61., 66.

melyet számos, a történelemből vett példával támasztott alá, visszhangra lelt a későbbiek során a szigetországban. Oakeshott szerint Bury elismeri a történelem olyan, egymástól elváló eseménysorainak az együttes létezését, melyek mindegyike önmagában vett oksági szekvenciákba rendeződik, és így meg is magyarázható. Nincs olyan esemény, amely kívül esne ezeknek az oksági összefüggéseknek valamelyikén. Ugyanakkor az események – Bury feltételezése szerint – két csoportba oszthatók: közülük egyesek a szükségszerűségnek köszönhetik a létezésüket, tehát elkerülhetetlenek voltak; olyanok is akadnak azonban, amelyek véletlenszerűen fordultak elő. Az utóbbiak a független oksági sorok kereszteződésében keletkeznek. Az oksági szükségszerűség és a kontingencia egymásmellettisége azonban, Oakeshott szerint, tarthatatlan feltevés, mert nem a tapasztalat módjára felfogott történelem, hanem a történelem „ahogy ténylegesen volt" tanulmányozásának az elvéből fakad. Oakeshott úgy véli, hogy csak a hétköznapi életben, a történelemben azonban nem következhet be véletlen. Mert mit is takar a történelem, mint „a tapasztalat egy módja" oakeshotti fogalma (amiről bővebben később lesz szó)? Azt, hogy miután a történelmi esemény úgy létezik csupán, hogy elgondoljuk, a történelem fogalma sem alkotható meg az események közötti viszonyok előzetes tisztázása nélkül. Ebben az elképzelésben nincs, nem lehet szerepe a kiszámíthatatlannak, a véletlennek. Nem a valóság, hanem a róla alkotott (történészi) kép vagy képzet miatt lehetetlen a véletlen fogalmi elképzelése.

Bury ráadásul némely esetben a kauzális magyarázat elvéhez is görcsösen ragaszkodik. Amikor eltekint tőle, hogy helyet szorítson a véletlennek a magyarázatban, amit a független oksági sorok találkozásából eredeztet, nincs értelme többé ragaszkodni a független oksági sorok elvéhez. Nem kizárt ugyanis, hogy azok egykor maguk is független oksági sorok véletlenszerű találkozásának voltak az eredményei. „Ezen úgynevezett szigorúan oksági szekvenciák mindegyike ténylegesen fel nem ismert véletlenszerű összefolyás (conflux). Egyetlen olyan sincs köztük, melyet ne lehetne járulékos eseményekre vagy eseménysorokra feldarabolni, melyek függetlensége éppúgy nem vitatható, mint ahogy az eredeti sorozatoké sem. Ha (Bury módjára) elismerjük a véletlen jelenlétét a történelemben, ennek első lépéseként

mintegy bekebelezzük az okot; ezzel minden történelmi esemény véletlen jellegűvé válik."[379] Nem szólva arról, hogy miért lenne véletlen két független oksági sor találkozása, amely a mindkettőben egyaránt benne rejlő oksági szükségszerűség eredménye. Vajon tényleg függetlenek egymástól ezek az oksági sorok, ha már a találkozásukhoz is szigorú oksági törvényszerűségek vezettek? Hol van itt a véletlen helye? Oakeshott kifogásolja tehát, hogy Bury túlzott módon kötődik a történelmi kauzalitáshoz, és amikor elszakad tőle, akkor viszont megelégszik a független oksági sorok találkozásából keletkező véletlen fogalmával.

Oakeshott sem feledkezik meg arról, amit korábban mi is szóvá tettünk, hogy az esemény véletlenszerűségének leginkább a történelmi cselekvő szempontjából van jelentősége, történeti perspektívából tekintve ugyanis az esemény mindig az elkerülhetetlenség látszatát kelti.[380] A történetírói fatalizmusról szólva pedig, amit Aron is kárhoztatott, Oakeshott a tapasztalat fogalmából kiindulva tagadja a múlt jelennel szembeni idegenségét, amivel Aron aligha érthet egyet. A különbség dacára mindketten elutasítják a „mindennek úgy kellett történnie, mert ténylegesen megtörtént" jellegű történetírói determinizmus elvét.

Robin G. Collingwood sem téveszti szem elől Bury idézett okfejtését a szükségszerűség (az okság) és a véletlen (az indeterminációó) kapcsolatáról értekezve. Ennek kapcsán kifejti: Bury a maga eredendő pozitivizmusát még a *Cambridge History* szerkesztőjeként tette magáévá, és nagy utat tett meg onnan elindulva a német szellemtudományi, a történetírást idiografikus tudományként megjelenítő törekvések óvatos befogadásáig. A törvényszerűségek mindenhatóságába vetett pozitivista meggyőződés legalább részleges feladása vezette el Buryt a véletlen, a kontingencia fogalmának elfogadásához. S miért a független oksági összefüggések találkozásának eseteként fogalmazta meg a tézisét? Azért, mert bár lazított valamennyit eredeti pozitivista szemléleti beállítottságán, de azt, úgymint a történelem oksági magyarázatának (magyarázhatóságának) az elvét, csak részben ta-

[379] Oakeshott: *Experience*... 138.
[380] Uo. 140.

gadta meg. „Az egyediség az ő számára csak a szokatlant, a kivételest, az események szokásos menetének megszakítását jelentette, ahol az események szokásos menete okságilag meghatározott és tudományosan megérthető eseménysort jelent."[381] Ha viszont következetesen végigjárta volna útját a pozitivizmustól az idiografikus történetfelfogásig, szögezi le Collingwood, akkor „arra a következtetésre jutott volna [Bury], hogy az egyediség nemcsak hébe-hóba tűnik fel a történelemben mint járulékos vagy esetleges, hanem pontosan ebből lesz a történelem".[382] Ebben a felismerésben makacs pozitivista előítélete gátolta meg őt.

A szőnyegen heverő kérdésről tovább folyó polémia fényesen igazolja, hogy a szükségszerűség kontra véletlen dilemmája leggyakrabban a nomotetikus és az idiografikus történetszemlélethez való gyakorlati viszonnyal összefüggésben vetődik fel. A törvényalkotó, tehát a szemléletükben pozitivista történészek táborát gyarapító Edward H. Carr sem számol érdemben a véletlennel, mint történelemformáló erővel, jóllehet tudatában van időnkénti előfordulásának. „A véletlenszerű ok nem alkalmas az általánosításra; és mivel a szó szoros értelmében egyedi, semmilyen tanulsággal sem szolgál, és semmiféle következtetés levonására nem alkalmas."[383] E szerint a véletlen, még ha előfordul is, nem illeszthető bele valamilyen racionális történelmi magyarázatba, és ezért nem képezheti a történések „valódi" okát. Ha olykor tekintetbe vesszük is a véletlent, akkor sem tudunk meg többet általa a történelemről, mert a kauzálisan bizonyított erők a „valódi" ható okok.[384] Ez az elvi álláspont, vitathatatlanul determinista felfogás megnyilatkozása.[385] Nem

[381] Collingwood: *A történelem* 206.

[382] Uo.

[383] Carr: *Mi a történelem?* 101–102.

[384] Uo. 100–101.

[385] Vö. Evans: *In Defense…* 119. Megjegyzem: bár a szerző egy teljes fejezetet szentel a kauzalitásnak, érdemben nem tárgyalja a kérdést (helyette a posztmodern narrativitáselméletet bírálja), hogy végül arra a lakonikus következtetésre jusson, miszerint a következmények fontosabbak az okoknál (115.). Hasonló gondolati szegénység jellemzi e téren a következő munkát is: Joyce Appleby – Lynn Hunt – Margaret Jacob: *Telling the Truth About History*. New York, 1994, W. W. Norton & Company, 302–309.

véletlen az sem, hogy a (bár puha) determinista Nagel szintén a „független oksági láncolatok találkozásának" a fogalmával operál, amikor a véletlen felbukkanását értelmezi: ezt a koncepció valamelyest még összeegyeztethető a determinista felfogással.

A történelmi determinizmus elvét ellenzők szemében ez a megoldás korántsem tűnik kielégítőnek. Közéjük tartozik William H. Dray is, aki a determináció elvét cáfolva Oakeshotthoz tér vissza anélkül, hogy ezt felfedné előttünk. Az egyik oksági sor, fejtegeti, legföljebb valószínűségi, és nem kényszerítő erejű kauzalitás, amely olykor az ágensi megfontolásokból (is) következik. Némely esetben valóban két, egymással egyenértékű kauzális szükségszerűség fut össze egymással, hogy egy véletlennek tetsző eseményt kiváltson; máskor viszont két nem egyformán kauzálisan kényszerítő eseménysor találkozása szüli a történelmi esetlegességet.[386] Ekkor azonban a történelmi ágensek várakozásai, az ezt kifejezésre juttató döntések és intenciók irányítják az eseményeket, amelyek nem feltétlenül illeszkednek a lefolyásában később ismertté váló eseménysor fogalmi keretébe. Ehhez hasonló szerephez jutnak a természeti okok is (a vihar a spanyol Armada pusztulásakor vagy Kleopátra orra Marcus Antonius és a Római Birodalom viszonylatában), melyeknek szintén van hatása az események alakulására, de nem mindig van kideríthető okuk. Helyesebben: ha van is saját okuk, azok nem specifikusan történeti okok. Ennek kapcsán elég futólag utalni az okok különféleségére, a történeti és a nem történeti okok különbségére, vagy az okok és a magyarázó feltételek közötti eltérésre, továbbá az okok hierarchiájának a kérdésére. Ezekkel a kérdésekkel azonban most nem foglalkozunk.[387]

Bizonyos történelmi helyzetekben olyan események is befolyásolhatják a jövő alakulását, amelyek nem megvalósuló alternatív lehetőségként hatnak a maguk idejében. A valamikori alternatív kimenetelek kérdése komoly viták forrása a történészek körében. (A megismerésnek a kontrafaktuális

[386] Dray: *Philosophy of History*... 130.
[387] Atkinson: *Knowledge*... 140–187.; McCullagh: *The Logic*... 63., 152–169.

alapon művelt történetírás által felvetett kérdését külön tárgyaljuk). Jól példázza ezt a sommásan csak Szabad–Kosáry-vitaként ismert polémia az 1960-as és 1970-es évek fordulójáról. A vitát az váltotta ki, hogy Szabad György a *Forradalom és kiegyezés válaszútján* című, akadémiai doktori értekezésként benyújtott könyve[388] heves ellenzőre talált a disszertáció egyik opponense, Kosáry Domokos részéről.[389] A vitatott történeti probléma így összegezhető: az 1867-es kiegyezés volt vajon az 1849–1867 között eltelt közel két évtizedben az egyedül szükségszerű megoldás Magyarország közjogi elhelyezkedését és politikai-társadalmi berendezkedését illetően? Szabad György annak a koncepciónak az aprólékos bizonyítása jegyében írta meg munkáját, mely szerint 1860–1861 során számos olyan reális alternatíva kínálkozott a politikai cselekvők előtt, amely nem feltétlenül a később megvalósult kompromisszum, a kiegyezés lehetőségével kecsegtetett, hanem éppenséggel az 1848-as forradalom visszavételét és folytatását ígérte reálisan megvalósítandó lehetőség gyanánt. A két historikus írásban folytatódó vitájának az anyagában tallózva kiderül, Szabad György arra kívánt a könyve és a disszertáció címében szereplő „válaszút" kifejezéssel utalni, hogy korántsem dőlt még el ekkor a forradalom továbbvitele és a kompromisszumos megoldás alternatívájának az ügye; az 1860–1861-i események, az országgyűlés újra összehívása nem fogadható el e tekintetben fordulópontnak. Ha fordulópontnak tekintenénk ezt az eseményt – állította Szabad –, akkor eltüntetnénk azokat a dilemmákat, „amelyek emésztették és emésztő módon meghatározták [...] a monográfia alanyának szerepét betöltő erők magatartását".[390] Az adott történelmi pillanatban konkrétan felmerülő, egymással konkuráló politikai alternatívákat látva Szabad a jövő lehetséges forgatókönyveit latolgatta; eközben azzal a történelmi esetleges-

[388] Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válaszútján*. Budapest, 1967, Akadémiai.

[389] A két napig tartó nyilvános vita történetéről, Szabad szemszögéből írt beszámoló olvasható in Szabad György: *Aradtól az országgyűlésig. Palkovits Miklós interjúja Szabad Györggyel 1991–1992*. Budapest, 2017, Magvető, 94–101.

[390] Szabad György: A kiegyezés előtörténetéhez (Felelet Kosáry Domokos „reflexióira"). *Történelmi Szemle*, 1971/1–2. 255.

séggel szembesült, amely a megvalósult alternatíva fényében utólag gyakran és könnyen homályba merül. Holott, állította, történészi eszközökkel is bizonyítható, hogy a később bekövetkezetthez képest ekkor még létezett alternatíva. Az eshetőségek komolyan vételének a történetírói szándéka vezette a szerzőt munkájában. „Egy dilemma feloldása mindig az alternatív tényezők egyikének irányában mozgósító tényezők túlsúlyra jutásával dől el. De hogy így történik, az természetesen nem jelentheti a dilemma valóságának tagadását. Másrészt a történelemben egy [...] átható dilemma az alternatíva eldöntése után sem feltétlenül oldódik fel. [...] A dilemma elemei tovább élhetnek, mégpedig nemcsak a döntést ellenzők körében, hanem állandó kompenzációt sürgető belső ellentmondásként a meghozott döntést igenlők belsejében is."[391]

Szabad az érintett történeti dilemmák vagy alternatívák mélyén ható okként egy strukturális tényezőt emelt ki. Nevezetesen azt, hogy a politikai ágens szerepét játszó nemesség belsőleg már (vagy még) olyannyira meghasonlott volt, hogy csak részben érzett magában késztetést a majdani kiegyezés megkötésére. Szabad vitapartnere, Kosáry viszont határozottan ellentmondott neki ezen a ponton, ezáltal érvényesítve a maga determinista álláspontját. Kosáry kijelentette: *reálisan* szemlélve a dolgokat, ekkor nem nyílt más alternatíva az ország, az ország dolgában eljáró nemesi politikai elit előtt, mint megkötni a kompromisszumot a birodalom fejével. Miért? Azért, mert 1848–49 sokkhatására a nemesség „irányvételének fő, ha nem is egyetlen tendenciáját egyre inkább társadalmi és nemzeti hegemóniájának a védelme, biztosítása szabta meg és ez motiválta növekvő mértékben viszonyát a Habsburg hatalommal szemben is".[392] Az akkor kétségkívül még fellelhető „ellentmondó árnyalatok" és különféle tendenciák sem hatástalanítják szerinte a fő tendencia kibontakozását, melyekkel nem is érdemes számolni; ezek az erők vagy ható okok aligha akadályozhatták meg azt, ami „lényegében erősebben érvényesült". Ennek

[391] Uo. 255–256.

[392] Kosáry Domokos: Néhány módszertani megjegyzés egy régi válaszra. *Történelmi Szemle*, 1971/1–2. 261.

szerinte az a magyarázata, hogy az előző, vagyis az 1848–49-es történelmi tapasztalatok mellett a jövő tényei is e tényt látszanak valószínűsíteni. A nemesség, folytatja Kosáry a gondolatmenetet, minden belső bomlási tünete ellenére is „jóval utóbb, a századforduló idején, minden belső politikai küzdelem közt és ellentmondó változatokban is alapvetően, félreérthetetlenül nemzeti és társadalmi hegemóniáját védelmezte"; joggal beszélhetünk tehát ez okból „általában nemességről, annak fő vonaláról, minden többféle színezet és árnyalat ellenére".[393]

A vita retorikájából is kiviláglik, hogy mi döntheti el valamely történeti esemény megítélésének determinista vagy indeterminista megítélhetőségét. Ez elsősorban az időperspektívának, mint kontextusnak a megválasztásától függ. Erre a problémára egy külön alfejezetben később visszatérünk. Legyen szabad itt csupán annyit megjegyezni e történészpolémia tanulságait is kamatoztatva, hogy a múlt olyasfajta értelmezése, amely egyoldalúan a korábbi múlt és a múltra következő jövő fényében mérlegel (és ítél), rendszerint hajlik a determinizmusra. Kosáry idézett okfejtése is erre vall. Amikor 1848–49-nek a nemesség politikai eszmevilágára tett hatásáról és különösen arról beszél historikusunk, hogy a kiegyezés utótörténete is amellett szól, miszerint az 1860-as évek elején nincs már *reális* alternatívája a kiegyezéses megoldásnak, az időtényezőt játssza ki bizonyító érvként. A „reális valóság" (David Carr) prezentista időterében vizsgálódó történész, jelen esetben Szabad, ezzel szemben a múlt jelenéből megelőlegezett, megelőlegezni kívánt jövő nyitottságának, a cselekvés ezen perspektívájából feltárulkozó jövő felől tekint vissza arra a múltra, amely nincs még teljesen híján az eldöntetlen alternatív lehetőségeknek.

Mi késztette a szóban forgó két magyar történészt egyfelől a határozottan determinista, másfelől a véletlennek, a lehetőségeknek, az alternatíváknak nagyobb teret engedő felfogás érvényesítésére az adott történeti probléma kapcsán? Szabad György ezt illető motivációját – egy későbbi megszólalásában – az 1956 utáni Kádár-kori „kiegyezés" ösztönös elutasításának a szándékából eredeztette. Bár, fűzhetjük hozzá, ez a rendszer őt magát

[393] Uo. 262.

sohasem üldözte, és Szabadot még az 1956-os forradalom nyomán sem érte a rezsim részéről bármiféle hátrányos megkülönböztetés. Önvallomása szerint azonban történészként a rendszerrel szembeni politikai ellenérzés vezette, midőn a kiegyezés bírálójaként lépett fel, melyhez a bibói és a Németh László-i függetlenségi történetszemlélet adta számára a szellemi muníciót.[394] Nem ez volt a helyzet a vitapartner oldalán, akinek az életét a kommunista rendszer már 1956 előtt is és azt követően kivált ugyancsak megkeserítette. Az 1956-os börtönviselt Kosáry, aki a felidézett vita éveiben térhetett csupán vissza – húsz év megszakítás után! – a tudományos életbe, nem táplálhatott magában túl sok illúziót a történelmi alternatívák tényleges értéke felől. Ezeknek a történelmi alternatíváknak a hiányában szenvedte el ő maga is előbb a tudomány világából való kiűzetést, majd magánemberi szabadságának a súlyos korlátozását (politikai fogollyá válását). Ráadásul kellő szakmai gyanakvással fogadta azt a történeti „teoretizálást", amely úgymond a „nemesi nacionalista romantikát" tünteti fel egy ténylegesen létezett történelmi alternatíva képviseletével, ahogy Szabad koncepcióját Kosáry értelmezte.[395] Ebből az is kiderül, hogy a történészt politikai értékei, saját személyes életsorsa és nem utolsósorban az általa vallott történelemszemlélet együtt, egymástól elválaszthatatlan módon késztetik vagy késztethetik egy többé-kevésbé determinista magyarázat felkarolására a történelem szorosan vett dolgait illetően is.

A kauzális szükségszerűség *versus* véletlenszerűség (esetlegesség, kontingencia) problémája szüntelen vita tárgya a történészek és a filozófusok körében egyaránt. A vita tulajdonképpeni tétje, hogy miként ítélhető meg a tetterős egyén (és kollektíva) szerepe és cselekvési hatóköre a történelem eseményeiben és annak egyes folyamataiban. A kérdés újabban a történelmi cselekvőség, a *historical agency* kérdéseként kerül terítékre, amiről később külön beszélünk majd. Előtte azonban tegyünk kis kitérőt, hogy újból

[394] Szabad: *Aradtól*... 95.

[395] Ez irányú ellenérzéseiről külön is beszélt egy vele készült interjúban. Kosáry Domokos: „Kárpát-Európa"-kutatás a Teleki Intézetben. Tóth János interjúja. *Valóság*, 1983/9. 40.

körüljárhassuk a szükségszerűség és a véletlen történelmi szerepét érintő megfontolásokat. Erre kitűnő lehetőséget teremt a tényellenes történeti elbeszélés kapcsán felvetődő problémák hosszú sora.

A VIRTUÁLIS/KONTRAFAKTUÁLIS TÖRTÉNELEM

A történelmi determinizmust, mint kézenfekvő történetszemléletet korrigálandó lép fel a tényellenes történeti elbeszélés, amelyet alternatív és virtuális történelem címkékkel is elláttak már. A *mi lett volna, ha...?* kérdésére válaszoló hipotetikus, egyszersmind spekulatív történeti beszéd egyik első ismert megnyilatkozása a kliometrikus történetírás kiemelkedő terméke, Robert William Fogel munkája a vasút és az amerikai gazdaság fejlődése közötti összefüggésről.[396] A szerző arra a kérdésre kereste itt a választ, hogy mi lett volna, ha nem épül ki az Egyesült Államokban a vasúthálózat, hogyan alakult volna ebben az esetben a modern gazdaság sorsa? Ennek a kontrafaktuális hipotézisnek az alkalmazásával a kvantitatív és modellalkotó történetírás adott válfaja gazdasági adatsorokon tesztelve vizsgálta a közlekedés modernizációjának *lehetséges* hozzájárulását a tényleges gazdasági növekedéshez. Az eljárás éles kritikát váltott ki a hagyományos történetírás részéről, mondván: nincs, nem lehet helye ennek a történetietlen módszernek a történettudományban. A kliometrikusok válasza úgy hangzott: a dologban nincs semmi újdonság, hacsak az nem, hogy amit a hagyományos (politika)történészek implicit módon állandóan használnak anélkül, hogy tudnák vagy jeleznék, és persze anélkül, hogy rejtett hipotézisüket a történeti adatokon ellenőriznék, a kliometrikusok ezt nyíltan teszik. A céljuk ezzel az, hogy teszteljék hipotéziseiket, bemu-

[396] Robert William Fogel: *Railroads and American Economic Growth. Essays in Econometric History*. Baltimore, 1964, Johns Hopkins Press. Ezt a munkát több más, hasonlóan kontrafaktuális gazdaságtörténeti elbeszélés követte a későbbiek során.

tatva, hogy például *miért épültek meg* a vasutak, s mi volt azok *tényleges* gazdasági hatása.[397]

Ezzel korántsem ért azonban véget a kontrafaktuális érvelésnek a történeti diskurzusban játszott szerepe. Az 1990-as évtizedben virágkorát élte az alternatív vagy virtuális történetírás, amely a tényellenes hipotézisek talapzatán, a *mi lett volna, ha... ?* kérdést megválaszolandó fogalmazta meg téziseit és adta elő az elképzelt történelemmel kapcsolatos alternatív történeteit. Mi ennek a divatjelenségnek a kiváltó oka? A magyarázatok közül leginkább az érdekel most bennünket, ami a történelmi determinizmus elve elleni lázadásként értelmezi ezt a fajta történeti gondolkodást. Az alternatív vagy virtuális történelmi elbeszélés adoptációjára kedvező hatással volt a posztmodern történetelmélet jelentkezése is, amely (1) megkérdőjelezte az addigi szigorú határokat fikció és tény között; (2) nyilvánvalóvá tette, hogy a történész jelenbeli helyzettudata (a jelen ideológiái, a jelenbeli érzékenységek, a jelenbeli fogalmi gondolkodás stb.) vitathatatlan hatást fejt ki a történészek történelmére. Tény és fikció egymáshoz való közelségének a narrativitáselméletben kifejtett tézise pedig azzal járult hozzá az alternatív történelem fogalmának növekvő népszerűségéhez, hogy azon mód megnyílt az út a szépirodalom gyakori (és mondhatni megszokott) „irreális" történelmi beszámolóinak a tekintetbevétele előtt is. A posztmodernnek a történész eszmei és egyéb helyzeti kötöttségeit és a történeti megismerésre tett befolyását tudatosító felismerései pedig azáltal hatottak, hogy szabaddá tették az utat a történetírói működésben mindig benne rejlő prezentizmus nyílt megvallása előtt. Az alternatív vagy virtuális történelem művelői rendszerint a mai állapotokat pozitívan vagy negatívan értékelő

[397] Ránki György: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet válaszútjai*. Budapest, 1977, Akadémiai, 61–62.; Niall Ferguson: Virtual History: Towards a 'Chaotic' Theory of the Past. In uő ed.: *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. Basingstoke, 1998, Papermac, 17–18. A kliometrikus történetírás elvi alapjaihoz és metodológiájához alapvető: Robert William Fogel: „Scientific" History and Traditional History. In Robert William Fogel – G. R. Elton: *Which Road to the Past? Two Views of History*. New Haven, 1983, Yale University Press, 5–70.

pozícióból kiindulva teszik fel a kérdést: *mi lett volna, ha…* ?[398] Az alternatív történelem fő funkciója, véli Gavriel Rosenfeld, hogy ily módon is kifejezzük véleményünket jelenünkről. Két alternatíva létezik ezen a téren: vagy rossz véleménnyel vagyunk jelenbeli világunkról, vagy nagyon is meg vagyunk vele elégedve. „Az úgynevezett rémálom szcenáriókat leginkább a jelen igazolására használják fel, míg a fantasztikus szcenáriókat eszközként alkalmazzák a jelen bírálatára."[399]

Bennünket ezúttal a műfaj episztemológiai vonatkozásai foglalkoztatnak, ami a történelmi determináció kétségessé tételére, elvi szigorának a megtörésére irányuló törekvésként láttatja számunkra a *mi lett volna, ha… ?* típusú történelmi eszmefuttatásokat.[400] Az alternatív történelem történészei ezt olykor nyíltan is megvallják, különösképpen azok, akik a virtuális történelmet írják.

Niall Ferguson a történelmi determináció négy alapvető fajtáját sorolja fel, melyek ellenében a virtuális történelem elbeszélése hozhat szerinte egyedül megoldást: a gondviselés akaratán nyugvó teleologikus történeti víziót; a szcientikus, akár materialista, akár idealista történelmi víziókat (Hegel és Marx); a „tudományos", tehát struktúraorientált történetírást (az *Annales* iskola – Fernand Braudel); a narratív determinizmust, centrumában a narrativitás elméletével.[401] Ferguson elméleti ambíciója, hogy a virtuális

[398] Vö. Gavriel Rosenfeld: Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha … ?". Elmélkedések az alternatív történetírás szerepéről. Ford. Szélpál Lívia. *Aetas*, 2007/1. 147–151.

[399] Uo. 160. Az alternatív történelem harcos ellenlábasaként megszólaló Richard J. Evans szintén ezt a véleményt osztja, kijelentve: különösen az (angol) jelennel elégedetlen konzervatív, tehát jobboldali történészek éreznek magukban erős késztetést arra, hogy eljátszanak a *mi lett volna, ha…?* kérdésével. „A gyakorlatban, ezért, a kontrafaktuális többé-kevésbé a Jobboldal monopóliuma." Richard J. Evans: *Altered Pasts. Counterfactuals in History*. London, 2014, Little, Brown, 51.

[400] Nem mellékesen, a kontrafaktualitás kérdésének komoly analitikus filozófiai irodalma és diskurzusa is van, ami azonban nem vagy alig játszik szerepet az alternatív vagy virtuális történelem művelésében. Bernard Lewis: *Counterfactuals*. Cambridge, Mass., 1973, Harvard University Press.

[401] Ferguson: Virtual… 20–67.

történelem írásával hiteltelenítse ezeket a történelmi determinációra alapozott történeti szemléletmódokat. Erre irányul a tényellenes hipotézis által vezérelt történészi érdeklődés felkeltése is, amely nyílttá teszi a kérdést: valóban az történhetett meg csupán, ami végül bekövetkezett.

Ferguson ezzel összefüggő egyik fő érve szerint a történelem olyan rendszer, melynek keretei között éppúgy, mint a természetben, „káosz" uralkodik. Ez azonban nem puszta anarchia, mivel a benne uralkodó törvények annyira összetettek, hogy gyakorlatilag lehetetlen pontosan előre jelezni, ami velünk és körülöttünk történni fog; ami persze tetszőlegesnek és kaotikusnak is tűnhet a számunkra. „Még pontosabban, a káoszelmélet arra a sztochasztikus (vagyis látszólag véletlenszerű) magatartásra utal, amely determinisztikus rendszerekben fordul elő."[402] A káoszelmélet kategorikusan nem tagadja a szükségszerűséget, csupán össze szeretné egyeztetni a véletlennel.[403] Ferguson a kontrafaktuális elbeszéléssel cserélné le az átfogó törvény modellje szerinti törvényszerűségek erejével magyarázott történelem fogalmát (a Hempel–Popper-sémát) azért, hogy tesztelhessük az okságra vonatkozó hipotézisünket.[404] Az oksági sorok szempontjából sorsdöntő „kezdeti feltételek" *(initial conditions)* önkényes megváltoztatásával nyomon kísérhető (pontosabban hipotetikusan felvázolható) egy feltételezett, vagyis alternatív oksági sor, melynek valószínűsége a módosított kezdeti feltételektől függ. Ezzel olyan jellegű és mértékű változtatást hajtunk végre a kezdeti feltételeken, amelyek teljességgel hihetők, mivel valós történeti lehetőségekként a maguk idejében, és a maguk helyén adottak voltak. Ez ugyanakkor kizárja, hogy végtelen számú elképzelt következmény jellegű variációval lehetne vagy kellene számolni, ami gyakori vád a kontrafaktualitás híveinek címezve. Amikor a hihető (és egyben dokumentált) valós történelmi alternatívákból vezetjük tovább a lehetséges történések oksági

[402] Uo. 77. A káoszelmélet társadalomtudományi alkalmazhatóságáról lásd Fokasz Nikosz: Láthatjuk-e, ha jön?; Fehér Márta: Miért nem láttuk, hogy jön? *Replika*, 11–12. (1993. november) 2–25.
[403] Ferguson: Virtual... 79.
[404] Uo. 81.

sorát, akkor a véletlen helyett a valószínűség elvére építünk; ezzel hatástalanítjuk a történelmi determinációt. „A kontrafaktuális szcenáriók [...] nem puszta fantáziák; hanem olyan, a hihető következmények viszonylagos valószínűségét szimuláló számvetések, amelyek a kaotikus világban (és ezáltal a »virtuális történelemben«) következnek be."[405] S ki lehet vajon szűrni a nem realizált (nem megvalósult) alternatívákból azokat, amelyekben nem hihetünk? Igen, hiszen forrásokon nyugvó bizonyítékaink vannak a nem realizált, de valamikor ténylegesen létezett alternatívákról, mint valamikori történelmi lehetőségekről.[406] A szóban forgó forrásbizonyítékok egyébként maguk is ki vannak téve az esetlegességnek, nem tudható ugyanis, hogy a tipikus (netán az átlagos) vagy a kivételes dokumentált-e inkább a múltból – tehetjük hozzá.[407]

A kontrafaktuális alapon művelt virtuális történelem, ezek szerint, kétfajta szükségszerűséget kutat: egy *logikait* és egy *történelmit*. A logikain az értendő, hogy valószínűségi alapon megkonstruálunk egy hihető alternatív múltat (múltlefolyást), ami történeti bizonyítékokra épül. A történelmi szükségszerűséget kutatva pedig feltárjuk, hogy ténylegesen mi létezett abban a múltban, amelyből egyes alternatívák a későbbiek során elvesztek, hogy más alternatív *adottságok* képviseljék a történelmi szükségszerűnek tetsző későbbi fejleményeket. Az elvesző, később elfelejtett valamikori alternatívák is léteztek azonban, és kivált jól ismertek voltak a történelmi ágensek számára, akik kalkuláltak velük a maguk életében, dacára annak, hogy utóbb füstbe mentek. Ha azonban most megismerkedünk velük, akkor úgy vesszük ezt a múltat szellemi birtokunkba, ahogyan az valóban volt.[408] A kontrafaktuális iránt megnyilvánuló érdeklődés annak szól tehát, hogy úgy számoljunk a dokumentumokból kihámozott múltbeli eseményekkel, mint az alapvetően kaotikus rendszerben sztochasztikus érvénnyel ható lehetséges okokkal. Hiszen az anyagi világ körülményei között egyaránt

[405] Uo. 85.
[406] Uo. 86.
[407] Vö. Fairburn: *Social History*... 39–57.
[408] Ferguson: Virtual... 87.

szabályozzák a viselkedést lineáris és nem lineáris oksági sorok; ehhez jön pluszként az emberi tudatosság (az intencionalitás), amely tovább növeli az emberi társadalom mint valamiféle determinisztikus rendszer belsőleg kaotikus jellegét.[409]

Ferguson virtuális történelem mellett felsorakoztatott elvi indokai heves vitákat váltottak ki, melyek áttekintése meghaladná az erőnket.[410] Három teoretikus és egy történész Fergusont érintő kritikáját vagy recepcióját tekintem át azzal az igénnyel, hogy tanulságokat vonjak le belőle a történeti megismerésre nézve. Allan Megill két csoportba osztja a kontrafaktuális alapon történelmet író történészeket, az önkorlátozókra és a túláradókra. Kettejük különbözősége főként abban áll, hogy miként kezelik az idő fogalmát. A túláradó módon virtuális történelmet író historikus a kiváltó vagy ható okok felől veszi számba a történelem oksági lefolyását. Amikor megváltoztatja a kiindulási feltételeket, mert egy bizonyos feltételezéssel él, az esemény lefolyását magát is teljes bizonytalanságnak teszi ki. Ez abból ered, hogy a véletlen (a megváltoztatható, a megváltoztatandó) körülmény nemcsak a kiinduláskor, de a lefolyás közepén vagy annak valamelyik későbbi szakaszán bárhol bekövetkezhet, ami megint más irányba tereli-terelheti az esemény lefolyását, messze eltérve attól, aminek a történelemből ismerjük. „Ez azt jelenti, hogy a virtuális történelem egyáltalán nem követhet semmilyen meghatározható lefolyást."[411] Ezt a kritikát korábban már Aviezer Tucker is megfogalmazta a Ferguson által szerkesztett könyvről írt tanulmány jellegű recenziójában. Jon Elster egy korábbi meglátására hivatkozva kijelentette: „Minden kontrafaktuális állításnak van egy *ceteris paribus* záradéka: a történész feltételezi, hogy a történelmi valóság nem változott, kivéve az általa megmásított elemét."[412]

[409] Uo. 89.

[410] A kérdésről folytatott vita irodalmát érinti, még ha egyoldalúan szemezget is belőle és gyakran félre is érti az egyes álláspontokat: Evans: *Altered Pasts*... 47–89.

[411] Megill: *Historical*... 152.

[412] Aviezer Tucker: Historiographical Counterfactuals and Historical Contingency. *History and Theory*, 38, 2 (May 1999) 270.

Ugyanakkor nem minden kontrafaktuális érvelés (elbeszélés) áll ilyen, tehát *ceteris paribus* jellegű összhangban a történelmi kontextussal; amikor igen, akkor a virtuális történelem maga is fenntartja a szükségszerűség elvét, melyet egyetlen ponton szakít meg csupán a véletlen mesterséges beiktatásával.

A kontrafaktuális történelem önmegtartóztatóként leírt szerzője nem az okból a következményre előretekintő, hanem a következményből az okra visszatekintő logikát követi, hogy jobban értse a múltat. Amíg a túláradó virtuális történész a feltételezett okokhoz rendeli hozzá az oksági úton levezett, elképzelt (soha meg nem történt) következményeket, addig a következmények felől tájékozódó önmegtartóztató virtuális történész igyekszik visszatalálni a hipotetikus okokhoz. Megill idézett gondolatmenete tetszetős, felvet azonban néhány kérdést is: mi a különbség, és van-e egyáltalán különbség a virtuális történelmet író önmegtartóztató történész és a reális történelmet elbeszélő historikus között? Hiszen egyik is, másik is az ismert következmények fényében, a visszatekintő történészi perspektívát szem előtt tartva keresi a következmények (lehetséges) okát. Nem arról van inkább szó, bár a szerző ezt nem köti az orrunkra, hogy Megill a kliometrikus történészek által használt tényellenes elbeszélést tekinti egyedül elfogadható legitim gyakorlatnak, és őket nevezi önmegtartóztató „virtuális" történészeknek? Másoktól, a túláradó virtuális történészektől ellenben megtagadja ezt az elismerést, holott valójában egyedül ők jelentik a virtuális történelemnek elkötelezett történészek azon körét, akik úgymond az okok oldaláról érdeklődnek a lehetséges, de nem megtörtént történelem rejtélyei iránt. Ez azonban csak találgatás a részemről, tekintve, hogy Megill nem nevesíti a két tábort. Ha a sejtésem helytálló, akkor semmivel sem jutottunk tovább a virtuális történelem episztemológiáját illető szokványos – negatív – történészi fogadtatásnál. Bár Megill kifejezi a háláját a virtuális történelem művelőinek, hogy felvetésükkel a kauzalitás átgondolására ösztönzik a kollégáikat. Úgy tűnik azonban, hogy amikor elmarasztalja a virtuális történészeket, mert ellenzik a jövő felől, tehát a hátratekintés jegyében szemlélt múlt túldeterminált ságát, akkor nem ismeri el legitimnek

a történeti megismerés azon módját, amely a múlt eseményei felől pillant az ekként aluldeterminált jövőre.[413]

Aviezer Tucker ezen is továbblép, amikor komolyan mérlegeli a történelmi valóságnak a káoszelmélet fogalmai szerinti magyarázhatóságát és virtuális elbeszélhetőségét. A „kiinduló feltételek iránti érzékenység" problémájáról van szó újfent, arról tehát, hogy az így tekintett ható okok akár apró módosítása és módosulása is roppant mérvű változásokkal járhat a következmények oldalán. Minél érzékenyebb valamely eredmény (következmény) az egyedi kezdeti körülményre, annál véletlenszerűbb, és minél kevésbé érzékeny, annál szükségszerűbb a történelem menete. Továbbá: minél több független oksági láncolat vált ki nagyjából egyforma eredményt, annál valószínűbb a dolog szükségszerű kimenetele, a történelem túldeterminált sága.[414] A tényellenes érvelés és a történtek ehhez igazított ábrázolása, a véletlen és a lehetőség, valamint a történelmi szükségszerűség megítélése szempontjából különösen nagy jelentősége van tehát a kiinduló feltételeknek, persze csak akkor, ha a káoszelmélet fogalmaiban gondoljuk el a történelmet (is). Ez a megközelítés annak a véletlen előfordulását magyarázó, korábban már ecsetelt felfogásnak a továbbfejlesztett és kiterjesztett változata, amely a független kauzális eseménysorok találkozásából vezeti le a véletlen esemény megtörténtét. Az egymástól független oksági sorok, mint említettük, külön-külön mind szükségszerű következményekkel járnak együtt; ha viszont túl sok az egyszerre ható független oksági sorok száma, akkor az így keletkező káosz körülményei között egyszerűen kiszámíthatatlan a következmények kimenetele. S vajon a történelem maga is ilyen determinisztikus rendszer lenne? Tucker nem foglal állást a kérdésben: miután ismerteti a *History and Theory* hasábjain az 1990-es évek első felében erről

[413] Aviezer Tucker: Where Do We Go from Here? Jubilee Report on „History and Theory". *History and Theory,* 49, 4 (October 2010) 66. Tucker ezt a megállapítást attól a David Lewistól veszi át, aki a kontrafaktuális problematika egyik legismertebb filozófiai-logikai szószólója.

[414] Tucker: Historiographic… 268–269.; uő: *Our Knowledge of the Past. A Philosophy of Historiography*. Cambridge, 2004, Cambridge University Press, 221–222.

folytatott vitát,[415] annyit mond csupán, hogy ezt a problémát egyedül csak empirikus módon lehet eldönteni, mert nincs rá filozófiai válasz.

A *mi lett volna, ha…?* típusú történészi kérdésfelvetés jogosultsága mellett szól továbbá, hogy a történészek, még ha nem is kellő tudatossággal, szüntelenül alkalmazzák a tényellenes oktulajdonítás módszerét, kivált, amikor kijelölik a *szükséges* okokat. Ez rendszerint úgy történik, hogy kiválasztják ezeket az okokat a lehetséges okozók sorából, és felállítják az okok hierarchiáját: ekként konstatálják, hogy ez, és nem más az a bizonyos ok, amelynek hiányában semmiképp sem következhetett volna be, ami később ténylegesen megesett. Az okok jelentőség szerinti mérlegelése a lehetséges okok feltérképezését is napirendre tűzi, és azt követeli a történésztől, hogy azzal is számot vessen: milyen lehetséges (valószínű) következményekkel jártak, helyesebben járhattak volna a lehetséges okok, ha történetesen belőlük válik elsődleges vagy akárcsak másodlagos, a hatásukat tekintve az előzővel társult hatóok. Csak egy ilyen módfelett időigényes vizsgálatot elvégezve (a történészek ezt ritkán teszik meg) választhatók el egymástól az egyes (lehetséges) okok a maguk *lehetséges* következményeit tekintve; az utóbbiak összevetésével kiszűrhetők a szükséges (ha nem is épp az elégséges) okok, amelyek kellő összhangban (ok-okozati kapcsolatban) állnak a tényleges történelmi következményekkel.[416]

Mivel nagyszámú oksági láncolat hat egymásra valamely összetett rendszer keretében, nem elég, ha egyetlen feltételezett, kontrafaktuálisan tételezett oksági láncolat lehetséges következményeit mérjük fel (konstruáljuk meg) ily módon; a teljes történelmi kontextust meg kell vizsgálni ahhoz, hogy kiderüljön: nem ugyanolyan következményt von maga után a megváltoztatott kiinduló feltétel, mint amiből szükségszerű módon következett volna a jövő. Egyáltalán nem kizárt, sőt olykor nagyon is valószínű, hogy a kontrafaktuális változtatások ellenére sem változik az esemény a maga későbbi lefolyásában; azért sem, mert az elvileg kieső okok helyébe ugyanolyan vagy hozzá hasonló okok kerülnek, amelyek a

[415] Tucker: Historiographic… 273.
[416] Uo. 265–266.

kiesőnek megfelelő következményekkel járnak. Például egy később diktátorrá avanzsáló politikus idő előtti „meghalasztása", egy ilyen (egyébként gyakori) kontrafaktuális feltételezés érdemben nem módosít a később történtek valószínű során, mert olyasvalaki lép a meghalt személy helyébe (ez egyáltalán nem kizárt eshetőség), aki a többi körülmény változatlansága mellett *(ceteris paribus)* lényegében ugyanazt az eseménysort segítheti érvényre jutni, mint ami ténylegesen bekövetkezett a történelem során. A tényellenes feltételezés ellenére sem törik meg ily módon a történelem „szükségszerű" menete, mivel a kiinduló feltételek teljes kontextusának a súlya, a determinánsok egésze és azok hatóköre ezt nem teszi lehetővé.[417]

A determináció egyik különös esete az útfüggőség *(path dependence)* fogalma, amely annak a determinista fogalomalkotásnak a gyümölcse, amely még a véletlenszerűségnek is juttat bizonyos teret. A korábban adva volt fejlődési pálya kényszerítő ereje abban fejeződik ki ez alkalommal, hogy egy bizonyos struktúra a külső-belső változások dacára is egy sor alapvető vonásában önmagával azonos marad. Ezt fejezi ki a függőség nyelvi markere. Viszont: a változások kényszerítő erejének ellenállva akár még a véletlen előfordulására is utalhat ez a koncepció: az eredeti adottságok (az út maga), vagyis a kiinduló feltételek akár csak parányi különbségei (elágazásai) is komoly eltéréseket eredményezhetnek később az egyforma külső hatásoknak egyaránt kitett párhuzamos fejlődési utak között.[418]

Nem a véletlen műve, hogy Ferguson egyszeriben rátalált a virtuális történelem írásának a lehetőségére: más műveiben is fokozott érzékenységet árult el az oktulajdonítás problémája iránt. Az első világháború kiváltó okait tisztázandó cáfolni próbálta azokat a történeti irodalomban említésre kerülő döntő okokat, melyekkel magyarázni szokták a nagy háború kitörését. A történelmi kauzalitással foglalkozó módszertani irodalomban Ferguson e

[417] Ez Evans egyetlen saját érve Ferguson virtuális történelem koncepciójával szemben (a többit Megilltől és Tuckertől veszi át): Evans: *Altered Pasts*... 62., 65., 82–85.
[418] Tucker: *Our Knowledge*... 233.

próbálkozása kedvező fogadtatásra talált,[419] a történeti irodalomban azonban kevésbé fogadták kitörő örömmel.[420]

Ferguson determináció elleni fellépése egyértelműen pozitív visszhangot kapott annál a David Carrnál, aki a történelmi tapasztalat fenomenológiai fogantatású történeti koncepcióját hirdeti (erről a következő fejezetek egyikében lesz majd szó). Legyen szabad annyit elmondani csupán ezúttal, hogy Carr időperspektívája visszakerül a múltba, az ágensi látókörbe, ahol és ahonnan a történelem is kibomlik; az utóbbi iránya (a jelentése és a jelentősége) nem feltétlenül vág ugyanakkor egybe a múlt saját tér-idejével. Ha történészként arra szerződtünk, hogy Rankéval szólva kideritsük, „hogyan is volt valójában a múlt", akkor nem mellőzhetjük ennek a „reális múltnak" a megismerését és történeti elbeszélésbe foglalását sem. Carr azért üdvözli a virtuális történelem fennen deklarált indeterminizmusát, mert az – az alternatív szükségszerűség lehetőségét felvillantva – képes lehet megvilágítani a ténylegesen volt életvilág lehetőségekben és aspirációkban oly gazdag lehetőségfeltételeit. A történelmi ágensek valóságos világának a történészi megértése és méltánylása, Carr szerint akár többet is megengedhetne a történésznek annál, mint amit Ferguson követel számára a nem szándékolt következmények által elfedett valamikori tények megismerése és elbeszélése érdekében. A múlt teljes jövőképének és egész múlttudatának a komplex világa igazán megérdemli a történész figyelmét, aki így értheti meg csupán a történelmi ágens cselekvését.[421]

Semmiképp se becsüljük le tehát az alternatív és kivált a virtuális történelem keretében alkalmazott kontrafaktuális érvelés és beszédmód episztemológiai hozadékát! A determináció *versus* véletlen, vagy lehetőség fogalmi mérlegelése szempontjából a tényellenes történeti diskurzus fő tanulsága,

[419] McCullagh: *The Logic*... 158–160. A tárgyalt munka: Niall Ferguson: *The Pity of War*. London, 1998, Allen Lane. Igaz, itt az elégséges (és nem a szükséges) feltételek bizonyíthatóságáról van szó.

[420] Evans: *Altered Pasts*... 72–73.

[421] David Carr: *Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World*. Oxford, 2014, Oxford University Press, 191–193.

hogy a történészek oksági magyarázatai nem mindig és nem igazán makulátlanok, sőt többnyire reflektálatlanok. Ennek mélyebb belátásához segíthet hozzá bennünket a kontrafaktuális történetírás kihívása.

Akár még egy ilyen megfontolás is vezethette a Habsburg Birodalom-történet elismert szaktekintélyét, Robert A. Kannt, aki egyszer maga is eljátszott azzal a gondolattal, hogy *mi lett volna, ha?* nem bomlik fel az Osztrák–Magyar Monarchia. Kann feltette a kérdést: „Meg kellett volna-e menteni a Habsburg Birodalmat?" Hipotetikus formában arra kérdezett rá ez alkalommal, hogy egyetlen tényező önkényes megváltoztatásával hogyan alakulhatott volna tovább a történelem sora. Hiszen, ismeri el Kann, ha akár csak egyetlen tényezőt is megváltoztatunk, az oksági sor szükségképpen módosul. A megfogalmazott kérdés egyáltalán nem ártatlan, hiszen implicite azt a sugalmazást rejti magában, hogy meg kellett volna vajon menteni a birodalmat a felbomlástól. Erre kizárólag igen vagy nem lehet a válasz. Ahhoz azonban, hogy akár az egyiket, akár a másikat válasszuk, végig kell előbb gondolni a birodalom fennmaradásának esetleges, legalábbis a valószínű következményeit.[422] Akkor jogosult ez a történelmietlen kérdés, ha ténylegesen megvolt rá történelmi lehetőség, hogy a birodalom megmenthető a megsemmisüléstől. Ehhez számba kell venni a birodalom fennmaradását elvileg biztosítani képes körülményeket és feltételeket, amelyek kifulladtak ugyan, de akkor és ott még fennálltak. Számot kell továbbá adni arról is, hogy miért érdekel bennünket a lehetséges, de nem megvalósult történelem kérdése; a nosztalgia okán vagy azért, mert feltételezzük, hogy a birodalom további léte egy sor kedvezőtlen későbbi történelmi fejleménytől kímélhette volna meg Európát és vele együtt az egész világot? Kannt ez utóbbi kérdés érdekli leginkább spekulációi során.

A történelem más módon való alakulásának lehetőségeit latolgatva Kann először az 1917-es békepróbálkozást ecseteli, amely semmiképp sem nélkülözött minden realitást. Ha valamikor, akkor 1917-ben még megmenthető lett volna a birodalom a későbbi időkre szóló érvénnyel, ha nem is éppen

[422] Robert A. Kann: Should the Habsburg Empire Have Been Saved? An Exercise in Speculative History. *Austrian History Yearbook*, XLII, 2011. 203–204.

örök időkre. Az időnyerést tekintve ennek az alternatívának a megvalósulása merőben más Európát, más világhelyzetet eredményezhetett volna, mint amivel végül a Párizs környéki békék szolgáltak. Viszont: ez semmiképp sem egy megnyert háború (ami már akkor is valószínűtlen volt), hanem csupán egy megegyezéses különbéke útján tette volna, ha időlegesen is, életképessé a birodalmat. Az szinte biztos, hogy nem azonnal és nem azonmód esett volna szét a birodalom a kisállamok együttesére. S kisebb határmódosítások emellett is előfordulhattak volna. Kérdés azonban, hogy döntően megváltoztatta volna-e ez a feltételezett helyzet azt a jövőt, amely a szükségszerűség erejével torkollt bele a második világháborúba. Kann igennel felel az általa így megfogalmazott kérdésre, bár ő sem egészen biztos abban, hogy a ténylegesen bekövetkezettnél sokkal jobb világ lett volna az, bár talán rosszabb sem lett volna.

Mi következett volna az ismert történelem helyett akkor, ha a Habsburg Birodalmat a térség konszolidáló tényezőjének tekintjük? Először is nem éleződik ki, vagy nem éleződik tovább a kisebbségi helyzet, mint történt a kisállamokra tagolódó Kelet-Európában, és közelebb lehetett volna kerülni a megnyugtató megoldáshoz egy multinacionális birodalom keretében. A vámunió fennmaradása a megvalósultnál kedvezőbb gazdasági fejlődést irányzott volna elő a térség népei számára. S végül a legfontosabb lehetséges következmény Kann szerint az lehetett volna, hogy nem billen fel a közép-európai hatalmi erőegyensúly végzetes módon, mint ahogy a német és a szovjet rivalizálás folytán ez végül bekövetkezett. Ráadásul a Habsburg-uralom iránti lojalitás, ami kétségbevonhatatlan tény volt korábban, akár még életképessé is tehette volna a birodalmat a maga további létében.

Kann azonban nem mindenben osztja ezeket a hipotetikus érveket, és ezt megerősítendő kijelenti: az 1919-ben kialakult államhatárok eddig tartósnak bizonyultak, ami aláhúzza, hogy ez a felállás nem tökéletes ugyan, de kiállta az idő próbáját. Hadd tegyem hozzá, hogy Kann akkori, tehát 1966-os optimizmusát a későbbi történelmi fejlemények nem mindenben igazolták. Hol van már az a kisnemzeti formáció, melyet elsőként a Párizs környéki békék hoztak létre, sem Csehszlovákia, sem a délszláv állam nem létezik többé. Igaz, a térség népei nem az újraegyesülésben, hanem

a további széttagolódásban keresték és találták meg boldogulásuk útját. Ami a birodalmi léptékű gazdasági egység megszűntének az érvét illeti, ezt önmagában is ellentmondásosnak ítéli Kann, mondván: a birodalmi gazdasági egységnek is megvoltak a maga regionális egyenetlenségei, az új helyzetben pedig szintén akadtak fejlődési potenciálok, és a kezdeti (a két háború közötti) széttagolódásnak ma (az 1960-as években) már látszanak a transznacionális meghaladási esélyei is. Ez utóbbit tekintve Kann jó szimattal vette észre a globalizáció majdani lehetőségét, ami azóta az akkoriban reméltnél is sokkal inkább integrálja a térséget, egyúttal az egész európai gazdasági vérkeringésbe is bekapcsolja azt. Ami mármost a Habsburg Birodalom prolongálódásának legfőbb vélt hasznát illeti, Kann úgy találja, a birodalom fennmaradása sem vethetett volna gátat az újabb és egyre jobban érlelődő nagy európai hatalmi konfliktusnak. A Monarchia túl gyenge hatalom volt ahhoz, hogy a siker reményében állja útját ennek a globális konfliktusnak. Arra a következtetésre jut tehát Kann a spekulációi végére érve, hogy: „a Habsburg Birodalom életben tartása minden valószínűség szerint nem biztosított volna békésebb életet azok számára, akik korábban a területén éltek". Szerinte is el kell azonban ismerni, hogy semmi bizonyítékunk nincs arra nézve, miszerint a mai állapotok nagyszerűbbek lennének annál, mint amilyenek akkor lehetnének, ha a dolgok másként alakultak volna. „A történelemben ugyanis nincsenek sem biztos előrejelzések, sem biztos alternatívák."[423]

Ezzel a konklúzióval csak egyetérteni lehet, bár kérdéses, hogy mindig és kizárólag a szükségszerű, mert végül megvalósult történelmi fejleménnyel kell-e a történésznek számolnia, azt kutatva, hogy mi hogyan volt valójában a múltban. A túlzó módon determinista, sőt már inkább fatalista történetszemlélet oly mértékben kiiktatja a cselekvő embert a történelem világából, hogy abból jószerivel csak a gépies meghatározottságok „természeti" világa marad meg. Ezt a veszélyt akkor kerülhetjük el a siker reményében, ha komolyan számot vetünk a történelmi cselekvőség fogalmával és konkrét szerepével a történelem során.

[423] Uo. 209.

SZUBJEKTÍV CSELEKVŐ A KÖZÉPPONTBAN

Az előbbiekből is kitűnhetett, hogy a társadalomtudományokban és a történetírásban hosszú időn át a determinizmus szabta meg az uralkodó szemléletmódot; ami közvetlenül a 19. század szellemi öröksége, gondoljunk csak Marx ökonomizmusára vagy a francia pozitivizmusra (Auguste Comte, Hyppolite Taine). Marx hagyta ránk a marxista (olykor marxista–leninista, sőt nemegyszer sztálinista) történetírást; a 19–20. századi történetírói pozitivizmus hagyatékát pedig az *Annales* történetírása, és egyáltalán a struktúraorientált társadalomtudományos történetírás karolta fel a 20. században:[424] mindkettő determinista a maga módján. Michel Foucault felforgató hatást kiváltó posztstrukturalizmusa szintúgy a determinista beidegződést erősítette tovább: az *episztémé* váltógazdálkodását hangsúlyozva Foucault nem sok teret hagyott a szabad emberi akarat érvényesülése számára.[425] A kései Foucault egyik elméleti elgondolása, a kormányozhatóság *(guvernementalizmus)* terminusával jelölt koncepció már egy kevésbé dogmatikusan determinista társadalomfelfogást sejtet.[426]

Emiatt számít újdonságnak a *human* (a *historical*) *agency*, az emberi (a történelmi) cselekvőség fogalmának előtérbe helyezése, amely eleinte a szociológiában, utóbb a történetírásban is megfigyelhető volt. Anthony Giddens érdeme a gondolat első igényes megfogalmazása: a „strukturálódás" *(structuration)* kifejezés értelmét firtatva Giddens kijelentette: a struktúrák

[424] Fulbrook: *Historical*... 122–140.; Iggers: *Historiography*... 51–94.; André Burguière: *The Annales School. An Intellectual History*. Trans. Jane Marie Todd. Foreword. Timothy Tackett. Ithaca, 2009, Cornell University Press.

[425] Foucault történészi recepciójához vö. Robert Castel: „Problematizáció" és történelemolvasat. *Szofi – Szociológiai Figyelő*, 1998. szeptember. 64–74.; Paul Veyne: *Foucault. His Thought, His Character*. Trans. Janet Lloyd. Cambridge, 2010, Polity; Takács Ádám: *Michel Foucault és a történelem problémája*. Budapest, 2018, Kijárat.

[426] Michel Foucault: A „kormányozhatóság". In uő: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Vál. és ford. Romhányi Török Gábor. Budapest, 1998, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 106–123.

kettős természetű entitások. Ez azt jelenti, hogy a struktúrák egyszerre következményei és hordozói (médiumai) a társadalmi rendszereket teremtő emberi (társadalmi) gyakorlatnak. A struktúra és az emberi cselekvőség, ennek megfelelően, nemcsak hogy ellentétei egymásnak, de kölcsönösen feltételezik is egymást. A struktúrákat, ahogy Giddens írja, a tudással felvértezett ágensek hozzák létre, olyan emberek teremtik, akik tudják, hogy mit tesznek, és azt is tudják, hogy mit hogyan kell tenniük a cél érdekében. Ez az elgondolás ellentétes azzal, amit Marx annak idején a „nem tudják, de teszik" szemlélet jegyében hirdetett, és amire a marxista gondolkodás szinte dogmaként tekint mindmáig. Giddens azt javasolja, ne tekintsük a struktúrát kizárólag korlátnak, kényszert kifejtő *külső* körülménynek, hanem fogjuk fel mint lehetőséget *is*. Amin azt érti az angol szociológus, hogy a struktúra teszi képessé az embert a cselekvésre, arra késztetve őt, hogy struktúrát teremtsen és struktúrát módosítson. Az ilyen innovatív cselekvés nélkül elképzelhetetlen bármilyen személytelen erő működésbe hozása és megváltoztatása, noha a struktúrák vitán felül határt szabnak a cselekvő ember aktivitása számára. Giddens ugyanakkor kizárja a túldeterminált ság esetét, úgy tartván, hogy a kölcsönös feltételezettség körülményei között a mindig érvényben lévő kettősségek (az interakciók) potenciálisan éppúgy változtathatóvá teszik a struktúrát, mint az emberi cselekvőséget. A struktúra, e felfogás értelmében, nem állapot, hanem folyamat jellegű valóság.[427]

Az emberi cselekvőség tudományos fogalma a strukturálódás Giddens-féle elméletét érintő kritikák dacára ma széles körű elfogadottságot élvez. A kritikai reflexiók sorából háromnak szentelek külön figyelmet, melyek mindegyike a cselekvőség, az *agency* pontos meghatározását érinti. Az első kritikai észrevétel Barry Barnes tudományszociológustól ered.[428]

[427] Anthony Giddens: *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretive Sociologies*. London, 1976, Hutchinson.

[428] Barry Barnes: *Understanding Agency. Social Theory and Responsible Action*. London, 2000, Sage.

Barnes szerint a cselekvőség fogalma az egyén szempontjából egyenértékű azzal, hogy az illetőnek rendelkezésére állnak mindazon belső erőforrások és képességek, melyek révén szubjektummá válhat. Ez egész pontosan azt fejezi ki Giddens sugalmazása szerint, hogy az illető tevőleges módon közreműködik a körülötte zajló események befolyásolásában. Ami azonban mégsem teljes értékű meghatározás, mert feltételezi a szubjektum és az objektum, az emberi benső és az ember kinti világa közötti alapvető különbözőséget. Giddens sokat lépett ugyan előre az emberi cselekvőség, az *agency* fogalmának a rehabilitálása terén, ismeri el Barnes, amikor kihangsúlyozta a cselekvő szubjektum szabadságát, aki *másként is tud cselekedni*, mint ahogy az elvárható lenne tőle az őt befolyásoló (meghatározó) személytelen erők mellett. Ezek után sincs azonban kellőképpen tisztázva a cselekvőség, mint nem determinált entitás mibenléte, a szubjektum akaratszabadságának a konkrét feltétele. Barnes szerint meg lehet érteni Giddens e mulasztását, őt ugyanis elsősorban a struktúrák fennmaradását biztosító cselekvőség kérdése foglalkoztatta, amely a rutin jellegű emberi gyakorlatokban nyilvánul meg. Giddenst a struktúrák változását kikényszerítő cselekvőség problémája kevésbé érdekli, szemben azzal, hogy milyen belső emberi szükséglet rejlik a rutin jellegű, a struktúrákat folytonosan újratermelő társadalmi gyakorlatok mélyén. Emiatt a struktúrákban rejlő szabályok, az általuk rendelkezésre bocsátott emberi erőforrások elsajátítása jelenti számára a cselekvőség problémájának a lényegét. Ami az előrejelezhetőség, a kiszámíthatóság és a magyarázat igényeihez szabja, erre egyszerűsíti a tudományos megismerés problémáját. Márpedig – Barnes szerint – a kérdés értelmezése így továbbra is foglya marad a determinizmus fogalmának, ami viszont kizárja azt a lehetőséget, hogy megértsük: miért is cselekedhet az ember másként, mint ahogy az logikusnak (elvárhatónak) tűnne?[429]

Barnes szakítani kíván az általa kompatibilistának nevezett fenti felfogással, ezért különbséget tesz a választás aktusa és a választás meghatározottsága között; az utóbbi megjelölésére a *caused*, az 'okozottság' kifejezést használja, a választást magát a 'felelős aktus' *(responsible action)* fogalmával

[429] Uo. 26–31.

írja le. A felelősség egyszerre két dolgot is jelent: egyrészt azt, hogy az egyének a társadalmi intézmények és viszonyok olyan rendszerében élnek, ahol – cselekedeteik során – felelősséggel tartoznak mások iránt. A felelősség fogalma azt jelenti, hogy a cselekvő alany normális lelki-mentális állapotban van, és képes az önálló ítéletalkotásra s gondolkodásra. A felelős cselekedet fogalma ugyanakkor egy bizonyos státuszt (társadalmi állást) és megfelelő belső állapotot is feltételez és követel a cselekvő egyéntől. Az ágens egy bizonyos helyet, státuszt mondhat magáénak, amely lehetővé teszi számára, hogy ágens módjára, egyszóval racionálisan viselkedjen.[430]

Mit jelent itt a racionalitás? Nem mást, mint hogy az illetőnek hiánytalanul rendelkezésére állnak azok a kognitív képességek és értelmi belátások, amelyek megfelelnek a fennálló rend (az aktuális társadalmi körülmények) kívánalmainak, amelyek között, mondhatni, amelyek szorításában az illető éli az életét. Ez a garancia arra, hogy a kortársai elfogadják őt morális cselekvőnek.[431]

A felelősség elvére alapozott cselekvőség fogalmából sem tűnik el maradéktalanul a meghatározottság mozzanata. A cselekedet ugyanis az okozottság, a determináltság láncolatába illeszkedik, amely mégsem zárja ki a szabad akarat érvényesülését. „Amikor egy esemény »okára« kíváncsiak vagyunk, amit az előzmények láncolatában oly módon azonosítunk, mint a legközelebbi szabad ágens tettét, akkor azt gondoljuk, hogy a nem okozott (a nem determinált) ágens idézi elő az eseményt, az ok ez esetben tehát a szó teljes értelmében vett cselekvő ágens. Ezen azt értjük, hogy az illető racionális individuum, aki autonóm módon képes aktiválni a belső erőforrásait és az adottságait. [...] Ez az ágens nem okozott okozója tettének, vagyis felelősséget visel cselekedete következményeiért. Ha meghatározott lenne, mint valaminek az oka, akkor nem volna felelőssé tehető a tetteiért."[432] Mint

[430] A felelősség ettől némileg eltérő filozófiai fogalmához vö. Roman Ingarden: *A felelősségről. Ontikus fundamentumai.* Ford. Bruncsák István. Budapest – Máriabesnyő-Gödöllő, 2008, Logoterápia Alapítvány – Attraktor.

[431] Barnes: *Understanding*... 10–15.

[432] Uo. 15.

ahogy már ennyiből is kitetszik, a szabad cselekvés itt alkalmazott fogalma a közvetlen ok esetére korlátozza az „okozottság" szükségszerűségét, ami a determináltság logikai korlátozásával jár. Továbbá: a választáson (a döntésen) alapuló cselekvéshez mindenképpen társul a felelősség fogalma.

Barnes azt gondolja tehát, hogy akkor lehet csupán cselekvőségről beszélni, ha az előzmények láncolatában az eseményhez legközelebb álló szabad ágens idézi elő az eseményt. Az ennek során cselekvővé váló egyén racionális individuumként lép fel, aki autonóm módon érvényesíti a képességeit, amikor hatást fejt ki az események alakulására. Azért járhat el cselekvőként, mert nem egy más tényező által előidézett (determinált) okozója saját cselekedetei következményeinek, amelyekért ő viseli a felelősséget.

A mindennapi gondolkodás többnyire individualizálja, az egyes emberhez rendeli hozzá a cselekvőség fogalmát, jóllehet a fogalomhasználat – Barnes szerint – nem szükségképpen vezet módszertani és szemléleti individualizmushoz.[433] Az egyénnek nem minden tette meríti ki a cselekvőség fogalmát, és értelemszerűen nem minden individuum válik egyszersmind cselekvővé is: intézmények, szervezetek éppúgy lehetnek cselekvők, történelmi ágensek, mint az egyének, feltéve, hogy nem már eleve determinált a működési módjuk, és ki tudják bontakoztatni azt a bennük rejlő potenciált, ami nem feltétlenül az őket körülvevő rendszer szabályaiból (szabályszerűségeiből) fakad.

A társadalomtörténeti gondolkodásban is komoly kihívásként hat a történelmi cselekvőség fogalma. William H. Sewell, Jr. amerikai társadalomtörténész egyike annak a kevés számú historikusnak, akik elméleti síkon is készek a cselekvőség problémájával foglalkozni.[434] Sewell is üdvözli Anthony Giddens struktúra fogalmát, amelyről megállapítja: termékeny elképzelés, és messzemenően megfelel annak, ahogy a társadalomtörténészek pragmatikusan kezelik a struktúra fogalmát, még ha elméletileg nem is feltétlenül

[433] A kérdés historiográfiai és történetelméleti diskurzusa időnként úgy kezeli a cselekvőség kérdését, mint az individualista, a módszertani individualizmust sugalló megközelítés biztos jelét. Vö. Fulbrook: *Historical*... 124–125.

[434] Sewell, Jr.: *Logics*... 124–151.

reflektálnak erre az eljárásukra. Sewell ugyanakkor az aggályait is kifejezi a struktúra Giddens által előterjesztett dualista felfogásával szemben, melyet korrigálni kíván. Az ezzel kapcsolatos tézisét korábban már bemutattuk, felesleges újra elismételni. Elég megjegyezni vele kapcsolatban, hogy az emberi cselekvőség Sewell értelmezésében a történelmi aktornak az erőforrások felett gyakorolt ellenőrzéséből fakad.[435] Végeredményben minden emberben benne rejlik a cselekvőségre való hajlam és képesség, ami olyan elvi adottságunk, mint amilyen a nyelvhasználat elvont emberi adottsága. S ahogy ez utóbbi képességünk lehetővé teszi egy adott nyelv (az anyanyelv) elsajátítását, úgy a cselekvőséget magát is felkínálja az egyén miliőjében közvetlenül hozzáférhető kulturális sémák és erőforrások történetileg adott összessége. A cselekvőség sokféle formát ölthet a történelemben, miután kulturálisan és történelmileg egyaránt determinált entitás. A struktúrák, szögezi le Sewell, differenciált módon biztosítják a cselekvőség kibontakozását, már csak azért is, mert a cselekvőségnek, mint az erőforrások feletti ellenőrzésnek, a sémák ismerete jelenti az előfeltételét. A sémák ismerete, ez a fajta „tudás" azonban nem férhető hozzá mindenki számára egyforma mértékben, a többség csupán elszenvedi, pontosabban, a saját rutinszerű aktivitásával életben tartja a struktúrát.

A cselekvőség egyszerre egyéni, individuális és kollektív létező, bár nem teljesen azonos módon működik a különböző helyzetekben. A kulturális sémák áthelyezése (a transzponálásuk) és az erőforrások mobilizálása, a cselekvőség két leglényegesebb alkotóeleme elképzelhetetlen a többiekkel folytatott szüntelen kommunikáció nélkül. „A cselekvőség megköveteli, hogy képesek legyünk koordinálni tetteinket másokkal vagy mások ellenében, és rábeszélés, netán kényszerítés révén ki tudjunk alakítani velük a közös programokat, és egyúttal ellenőrizhessük is saját, és mások ténykedésének az egyidejű hatását. Sőt mi több, az egyes egyének által kifejtett cselekvőség annak a pozíciónak a függvényében alakul, amit az illetők a közösség adott szervezeti rendjében betöltenek. […] A személyes cselekvőséget módfelett megterheli tehát a hatalom közösségi keretek közötti eloszlása, minélfog-

[435] Uo. 144.

va a cselekvőség szükségképpen belebonyolódik a közösségi harcokba és ellenállásokba."[436]

A „postsocial" jelzős társadalomtörténeti elméletalkotás számára is kulcskategória a cselekvőség fogalma.[437] A társadalom fogalmát denaturalizáló Cabrera tagadja az emberi cselekvés mélyén megbújó determináció objektivitását, és ezzel új értelmet, egyszersmind nagyobb jelentőséget is tulajdonít a tapasztalatnak, az érdeknek és az identitásnak. A társadalmi cselekvés poszt-társadalomtörténeti jelentését abban látja, hogy az individuum nem egy előzetesen kondicionált *(preconstituted)* racionális szubjektum, ahogy a társadalom sem tisztán objektív struktúra: egyiküknek sincs oly mérvű befolyása a dolgokra, mellyel kauzálisan meghatározhatnák a történelmi ágensek jelentéssel teli cselekedeteit. Ha a valóság nem egy eleve és önmagában vett objektív létező, és akként tesz csupán szert objektivitásra, tárgyi létformára, hogy a cselekvésben, a cselekvés által artikulálódik, a jelentése sem jöhet a valóság kulturális vagy ideológiai reprezentációjából; főként abból ered tehát, amit a cselekvőképes egyének tulajdonítanak neki. Mivel a cselekvést közvetlenül nem valamely társadalmi kontextus idézi elő, hanem a cselekvő egyénnek a külső-belső környezetéhez való diszkurzív (értelmi) közvetítése teremti, a valóságot ennek a közvetítésnek az eredményeként előálló emberi aktivitás objektiválja. Egyszóval: a közvetítés a cselekvés közvetlen kiváltó oka. A jelentéstulajdonítás létesít interaktív kapcsolatot a cselekvő egyén és az ily módon objektivált valóság között, a cselekvő szubjektumát pedig ez a diszkurzív közvetítés hozza létre.

Az emberi cselekedet – a poszt-társadalomtörténet tanítása szerint – nem magából a szabad akaratból következik, és nem azért lehetséges, mert a racionális döntéshozó szabad ágens eleve birtokában van a megkívánt szubjektivitásnak, amely ugyanakkor a struktúra folyománya. Sewell szintén egy ehhez közeli álláspontot foglal el ebben a kérdésben. Cabrera azonban,

[436] Uo. 145.

[437] Miguel A. Cabrera: *Postsocial History. An Introduction*. Trans. Marie McMahon. Foreword. Patrick Joyce. Lanham, 2004, Lexington Books, 97–99.

vele szemben, azt vallja, hogy a racionális alany, a *self* (maga az emberi cselekvőség) olyan történetileg specifikus létező, amely egyértelműen modern identitáskonstrukció. Cabrera a látszatát is el kívánja ugyanakkor kerülni annak, hogy ráfoghassák: tagadja a valóság, mint struktúra és a szubjektum, mint cselekvés mögött a naturális, ha úgy tetszik, anyagi vonatkozásokat. Az emberi cselekvés olyan kauzális értelmezését javasolja, mely szerint a szubjektivitás annyi, mint felruházni jelentéssel a valóságot; *ezt a cselekvőség viszi véghez, amely ilyenformán diszkurzív aktus.* Az emberi cselekvés nemcsak reakció a valóság, a társadalmi kontextus szorításaira, hanem olyan arra adott válasz, amelyet a diszkurzív közvetítés, a valóságnak tulajdonított jelentés, a jelentésadás indukál. Ebből következően a diszkurzivitás jelenti az emberi cselekvés és a társadalmi élet ontológiai feltételét, melyet a történetírásnak is méltányolnia kell, amikor a cselekvések historikumát kutatja. A történésznek tudomásul kell tehát vennie, hogy a társadalmi gyakorlat amellett és azontúl, hogy beleíródik egy bizonyos történetileg adott diszkurzív rendszerbe, belőle is fakad. A társadalmi valóság (a kontextus, ahogy a szerző előszeretettel nevezi) nem önmagában vett oka az emberi cselekvésnek, hanem úgy és azáltal idézi elő, hogy a cselekvő egyén értelemmel, kategoriális jelentéssel ruházza fel a valóságot. A társadalmi körülmények anyagi, fizikai szinten ténylegesen korlátozzák a cselekvést, eközben lehetőségekkel, rendelkezési hatalommal látják el a cselekvő embert. A kettő közti kapcsolat kifejezetten bensőséges, mivel a jelentést konstruáló egyén mint szubjektum objektiválja a kontextust (a struktúrát). Magyarán: a diszkurzív közvetítés „okozza" a cselekvő ember válaszreakcióit, melyeket a valóság rá gyakorolt hatásaira ad. A társadalmi valóság (a kontextus, a struktúra) gyakorlatként a cselekvés anyagi, *de nem objektív alapja.* A döntő kérdés itt nem az, hogy mekkora szabadságot, az autonómia milyen fokát tudhatjuk magunkénak – cselekvésünk során –, hanem, hogy milyen diszkurzív feltételek adottak a cselekvés formájában megnyilatkozó válaszreakciók számára. Ha a történész tisztába jön a konkrét diszkurzív feltételrendszerrel, akkor – azontúl, hogy leírja és megmagyarázza – egyszersmind érti is a domináns tér- és időkapcsolatokat. A nyelv, helyesebben a nyelvhasználat tüzetes vizsgálatára van ehhez szükség, tekintve hogy a nyelv közvetít a szubjektum és

az objektum között, melyek a nyelvben és a nyelv révén lépnek egymással interaktív kapcsolatba.

A cselekvőség ez utóbbi megfogalmazását tekintve egy pillanatra vissza is kapcsolhatunk oda, ahol a nyelvi fordulatról folyó diskurzusokat tekintettük át. Nyilvánvaló, hogy a cselekvőség történetírói felértékelődése szoros kapcsolatban áll a történeti megismerésnek a nyelvi kifejezési módhoz kötött sajátosságával.

JÖVŐ, AMINEK VAN IS, NINCS IS MÚLTJA

A 19. század egyszerre volt a túlzó múltba tekintés (a historizmus) kora és a magabiztos jövőbe látást tartósan megalapozó időszak. Elég Marx profetikus látomásaira gondolnunk, melyeket a német gondolkodó a tudományos előrelátás magabiztosságával vetett papírra 20. századi utódai okulására. A jövő alakulásának biztos ismerete a pozitív tudásból, a racionális megismerésből szokott táplálkozni, amely egyúttal feltétlen optimizmust is sugall. Az e szellemi forrásból fakadó határtalan emberi tettre készség a garancia arra, hogy a jövőt ne csak befolyásoljuk, hanem – a társadalmi törvényeket felismerve – az ideáljainknak megfelelően meg is határozzuk. A 20. század nagyrészt ennek az akkori „jövőbe látásnak" az önbeteljesítő próféciájaként alakult úgy, azon a borzalmas módon, ahogy a mából visszatekintve már ismerjük.

Az utópikus próféciák tudományos megalapozottságának szóban forgó dogmája éppoly veszélyes illúzió, mint amilyen terméketlennek találta Nietzsche a történelem mértéktelen tanulmányozását.[438] A jövő mohó birtokbavételének vágyától sarkallt 19. és 20. század őszinte hittel vallotta azt a meggyőződést, mely szerint a múlt ismeretét a jövő (és a jelen) érdekében úgy kell elmélyíteni, hogy levezethető legyen belőle a jövendő. Karl Popper – a 20. század Nietzschéje – hevesen bírálta ezt a szellemi beállítódást, amiről így beszélt: „A történettudománynak az a fajtája, amellyel a historicista

[438] Nietzsche: *A történelem hasznáról…* 37.

azonosítja magát, nemcsak visszafelé néz a múltba, hanem előrelát a jövőbe is" azért, hogy „a hatóerőket és – legfőképpen – a társadalmi fejlődés törvényeit tanulmányozza".[439] A popperi értelemben vett historicizmus, amely a 19. századi történetírói historizmustól[440] eltérően sokkal inkább a jövőbe, mint a múltba tekint, nem lehet fatalista, mert az a jövő, amit előrevetít, egyáltalán nem független az emberi beavatkozástól, nem olyasvalami tehát, amit a (keresztény) vallás üdvözülés tana hirdet. A historicizmus éppenséggel cselekvésre késztető szellemi hajtóerő, mivel a „legtöbb historicista nagyon határozottan vonzódik az »aktivizmushoz«", amely a törvényként felismert folyamatokat erősíti. „Kizárólag azok a tevékenységek észszerűek, amelyek illeszkednek a küszöbönálló változásokhoz, s előmozdítják azokat." Nem csoda, fűzi hozzá Popper, hogy historicista felfogás szerint: „A társadalmi bábáskodás az egyetlen tökéletesen értelmes tevékenység, mely elébünk tárul; az egyedüli tevékenység, mely tudományos előrelátásra épülhet."[441]

A popperi értelemben vett historicizmust illetően döntő kérdés, hogy a jövő, ami tehát megjósolható, legalábbis befolyásolható (ha talán nem is határozható meg), mennyiben a múltnak (és részben a szüntelenül múlttá átalakuló jelennek) a folytatása vagy épp annak kiteljesülése. Másként fogalmazva: mennyire következik a jövő magából a múltból? A feltett kérdésre adandó válasz azt is eldönti, hogy mit gondolhatunk a jövőről, és miként lesz célszerű alakítani a jövővel kapcsolatos elvi és gyakorlati beállítottságunkat.

A történeti idő egyik legtermékenyebb teoretikusa, Reinhart Koselleck nagy figyelmet szentelt a jövő- és a múltképek egymást átható mibenlété-

[439] Popper: *A historicizmus*... 65–66.

[440] A *historizmus* kifejezés értelméhez vö. „Popper értelmezésében a historicizmus annak eredménye, hogy a félreértett, természettudományokban szokásos kognitív eszményeket a történetírásra alkalmazták – hasonlóképp félrevezető módon. Ezzel szemben a »német« historizmus mindig is elítélte az efféle transzpozíciót, legyen az apriorizmus (mint Hegelnél), pozitivizmus (mint Buckle esetében), vagy e kettő kombinációja (mint Marxnál és Toynbeenál). Ebből a szempontból a (német) historisták akár versenghetnének is Popperral a historicizmus elvetésében." Frank R. Ankersmit: A historizmus. Szintézis-kísérlet. Ford. Szeberényi Gábor. *Aetas*, 2003/3–4. 189–190.

[441] Popper: *A historicizmus*... 69.

nek. Az az ősrégi toposz, állítja a német gondolkodó, melyet – hellenisztikus minták nyomán – Cicero vezetett be, miszerint *historia magistra vitae*, egyre inkább háttérbe szorul a kora újkor századaitól kezdve, hogy végül teljesen kiüresedjék a modernitás korában. Erre már Tocqueville is felfigyelt, amikor kijelentette: „A múlt már nem világítja meg a jövőt, az emberi szellem sötétben tapogatózik."[442] A francia történész és gondolkodó annak kapcsán vetette papírra idézett mondatát, hogy nehézségei támadtak a francia forradalmat követő korszak értelmezésével kapcsolatban. „Ez az új társadalom, melyet bemutatni szándékoztam, s melyet meg akarok ítélni, még csak születőben van. Az idő még nem öntötte végleges formába; létrehozója, a nagy forradalom még most is tart, s napjaink eseményei közül szinte lehetetlen felismerni, mi múlik el magával a forradalommal együtt, s mi éli túl. [...] Igaz, a társadalmi rendben, a törvényekben, az emberek eszméiben és érzelmeiben lezajló forradalomnak még távolról sincs vége, az általa teremtett dolgok azonban már most sem hasonlíthatók semmi eddigihez a világon. Századról századra haladok visszafelé az ókor kezdetéig; nem találok ahhoz hasonlót, mint ami most tárul a szemem elé."[443] (Az idézett fejtegetésben felsejlő korszak fogalommeghatározásának a problémájáról később beszélünk majd.) Koselleck úgy találja, Tocqueville bizonytalankodása „egy hagyományos tapasztalat megvetemedésére utal". Gyorsan hozzáfűzhetjük, hogy a saját korunkat illető értelmezési nehézségek is ehhez hasonló okokra vezethetők vissza. A példaszerű és ezért gyakorta példatárként is használt történelem fogalmának a kiüresedése leszűkíti a múlt jelenre átháramló tapasztalataiból kikövetkeztethető (megjósolható) jövő fogalmát. Ami nem feltétlenül gátolja azonban a jövő előrejelzésének tudományos erőfeszítéseit, melynek napjainkban külön akadémiai diszciplínája is van. Holott a francia forradalom minden korábbi, vagyis történelmi tapasztalatot felülmúló (és azt érvénytelenítő) tapasztalata legalábbis bizonytalanná tette múlt és

[442] Idézi: Reinhart Koselleck: Historia magistra vitae. A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem újkori horizontján. In uő: *Az elmúlt jövő...* 51.
[443] Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*. Ford. Ádám Péter et al. Budapest, 1993, Európa, 988.

jövő közvetlen egymásravonatkoztathatóságát. Úgy tűnik, sokak szemében ez annyit jelent csupán, hogy a múlt nem ismétlődhet mechanikusan és monoton módon a jelenben és a rá következő jövőben. Ez az időtudat azonban hosszú korszakokon át, kivált a középkor századaiban még nem létezett, s csak a modern korban alakult ki és rögzült tartós módon. (Erről a kérdésről később külön beszélünk majd.) Legyen szabad annyit megjegyezni vele kapcsolatban, hogy a modern kor emberei – a múlt tapasztalataira építve – úgy formálták mind a jelenüket, mind pedig a jövőjüket, hogy az egyben a hagyomány világát is megújítsa. Így és ezért válthatta fel a haladás, a fejlődés elképzelése a pusztán csak az ismétlődésre redukált időbeli folytonosság gondolati világát, melynek nyomán akár még a jövő is megjósolható. Ha a múlt tapasztalatainak *utólagos* összegzésével egyszeriben elgondolható (és átlátható) a haladás, a fejlődés immanens logikája (ez képezi a különféle szekuláris történelmi teleológiák szemléleti alapját), akkor minden további nélkül meghosszabbítható a múltból a mába és onnan a jövőbe tartó tendenciák íve. A jövő „sorsa" ezzel nyomban kikerül a múlt hatalma alól, és ez a jövő többé nem „a múlt felől determinált" entitás, hanem olyasmi, ami a múlt jelenbeli fogalmi megragadásával, a múlt tapasztalatainak a jelenben aktualizálódó megértésével nyer beteljesülést. Koselleck ezen a ponton Kantra hivatkozik, aki megállapította: „Aki jövendöl, maga csinálja és eszközli ki a fejleményeket, melyeknek eljövetelét hirdeti."[444] Ez a jövő olyan, amely „az ismeretlenbe nyílik, tervezhető – sőt tervezésre is szorul",[445] s miután a múlt biztos ismeretén nyugszik, bizton elvezet a még ismeretlen új világba. Így kerül át a jövő ügye a jelen és a saját kezünkbe, amely olyan jövőre orientáltságot, azt a jövőtudatot plántálja a fejünkbe, mely szerint a jövő tudatos alakítása az emberi létezés elengedhetetlen feltétele. Ez egy *par excellence* modern tapasztalat, amely a jövő előkészítését az ember legsajátabb belső ügyévé, elsőrendű teendői közé iktatja, mondván: a mindenkori jelennek komoly felelőssége van azt illetően, hogy milyen jövővel ajándékozza meg, vagy éppen milyen jövővel sújtja a következő

[444] Koselleck: *Az elmúlt jövő*... 68.
[445] Uo. 69.

nemzedékeket. Ez a fokozott jövőtudat nyilatkozik meg napjainkban is az éledező klímakatasztrófa-tudatban, amely, nem véletlenül, a fiatal, sőt a legfiatalabb nemzedékek körében kelti a legnagyobb izgalmakat (hiszen elsősorban az ő jövendőjük forog kockán ebben a kérdésben).

Ha ennyire eltávolodik a múlt és a jövő egymástól, vajon áthidalható-e a közöttük egyre tátongó szakadék? Támaszthatunk-e ezek után jogos várakozásokat a jövő iránt a befejezett múlt tapasztalatain okulva. Nem mélyedve el túlzottan a „tapasztalati tér" és az „elvárási horizont" fogalompárosára kihegyezett kosellecki elképzelés taglalásában,[446] melyről volt már és lesz is még szó, annyit azért megjegyezhetünk vele kapcsolatban, hogy a modern tapasztalatokból okulva azért sem igazán tudható, mit hoz a jövő, mert: „A jövő alapvetően kivonja magát a tapasztalataink alól, és empirikusan nem verifikálható."[447] A helyzet azonban mégsem teljesen reménytelen, mert „vannak olyan előrejelzések, amelyek a tapasztalatokat többé vagy kevésbé elfogadhatóan az elvárások részévé tehetik".[448] A modern ember, aki nyitott a jövőre, sőt aki egyenesen „rá van utalva arra, hogy a jövőre tekintsen",[449] szüntelenül a szeme előtt lebegő jövő tudatától ösztönözve cselekszik, bár a jövő empirikusan ismeretlen a számára. Tetteiben majd mindig a vágyott, az akart jövő motiválja őt. Így fest tehát a modern ember sajátos léthelyzete, amely szinte parancsként írja elő számára a jövő folytonos tudatosítását, ami nélkül nincs, nem lehetséges értelmes emberi élet, mert csak a jövő érdekében való folytonos ténykedés számít ma emberhez méltó életnek.

Ezen a ponton merül fel sürgető kérdésként, hogy visszaigazolja-e vajon az ilyen mentális feltételek között „történő" (létesülő) jövő az általa intencionált emberi cselekvőképességet? „Mi az, amit az ember előre lát, mi az, amit előre láthat? Az eljövendő valóságot – vagy csupán lehetőségeket?"[450]

[446] Reinhart Koselleck: 'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória. In uő: *Az elmúlt jövő*... 401–430.
[447] Koselleck: Az ismeretlen jövő... 518.
[448] Uo.
[449] Uo. 518–519.
[450] Uo. 519.

A jövő előrejelezhetősége különbözik az események és a struktúrák oldalán. „Minden egyes történést, amelynek részesei vagyunk, egyszeriként tapasztalunk meg, ám azok a körülmények, amelyek között a történés egyszeri lehet, a legkevésbé sem újak." A „maradandó struktúrák" és a „tartós folyamatok" azontúl, hogy meghatározzák, egyszersmind túl is élik az eseményeket, és hozzájuk képest lassabban változnak. A történeti idő rétegzettsége folytán a jövő prognózisát megalapozó, „objektiválható kritériumok az időbeli mélystrukturálásban rejlenek", következésképpen: „Nemcsak a lehetséges történések formális megismétlődésének a lehetősége szavatolja a prognózisok minimális eredményességét, hanem az is nagyon fontos, hogy számításba vegyük a történelmi folyamatok többrétűségét."[451]

Eltérő eredményességgel végezhetők a rövid, közép- és hosszú távú előrejelzések az eseményre és a struktúrára való tekintettel. A mindennapi cselekvéskényszereinket felölelő és keretező rövid távú időt illetően nehéz megbízható módon előre jelezni az eseményeket. Azért is nehéz, mert a megtapasztalható időn belül gyorsan megváltoz(hat)nak a cselekvési szituációk. Középtávon már nagyobb súllyal esnek a latba azok a cselekvést determináló feltételek, amelyek kívül állnak a cselekvők közvetlen befolyási körén. Itt többnyire olyan személy fölötti erők szabják meg a történések irányát, amelyek nem túl gyorsan változnak, és ezzel a jövőt is hatékonyabban lehet prognosztizálni. Olyan folyamatok előrejelezhetőségéről van szó ez esetben, amelyek időnként még újdonsággal is szolgál(hat)nak, amelyeket azonban rendszerint analógiák segítségével ragadnak meg. S itt van végül a szinte történelemfölötti állandóságával kérkedő hosszú távú jövő, amely, ha nem is egészen változatlan örök időkre, de szinte antropológiai konstansként hat, miután „kivonja magát a történelmi változás nyomása alól". Ez esetben már nagy biztonsággal jelezhetjük előre a jövőt.[452]

A fent említett három időfolyamat, a rövid távú cselekvések (amelyek úgyszólván megjósolhatatlanok), a középtávú eseménykényszerek (amelyek nagy valószínűséggel extrapolálhatók) és a hosszú távú, a változatlanul

[451] Koselleck: Az ismeretlen jövő… 527.
[452] Uo. 527–528.

ismétlődő lehetőségek közötti elméleti distinkció hátterében a történelmi változások mai és közelmúltbeli gyors ritmusa rejlik. Azért is oly nehéz sőt szinte lehetetlen manapság előre látni a közvetlen jövőt (is), mert az annak alakításában szerepet játszó tényezők száma megsokszorozódott a korábbiakhoz képest; így „az egyes cselekvések univerzális keretfeltételei sokrétűbbé váltak, a komplexitásuk nehezebben uralható".[453] Ennél könnyebb rövid távú prognózisokat megfogalmazni, mivel kevesebb és ezzel együtt áttekinthetőbb a cselekvő egyének száma, és az uralmi viszonyok is jóval kiszámíthatóbbak. Ellenben: „Minél inkább közeledünk korunkhoz, annál nehezebbé válik a rövid távú prognózisok művészete, mivel a rövid távú cselekvések játéktereinek hosszú életű keretfeltételei is megsokszorozódtak és megváltoztak."[454] Ez azzal jár, hogy már „maguk a struktúrák is eseménnyé válnak, mivel gyorsabban alakulnak át".[455] Ennek a sajátosan modern (kori) tapasztalatnak a jelét nap mint nap látjuk megnyilvánulni magunk körül. Ki gondolta volna, és ki látta előre, hogy szinte egyik pillanatról a másikra összeomolhat a kommunista rendszer, vele együtt az egyik globális világhatalom, a Szovjetunió? Sokkal inkább a második világháború utáni éveket jellemezték az ez irányú várakozások, amikor a kelet-európai emigráns politikusok és az őket befogadó nyugati hatalmak vezetői minden percben a szovjeturalom (legalábbis a kelet-európai kommunista rendszerek) megszűnésével számoltak. Ez így helytelen várakozásnak, rossz jövőképnek bizonyult. Egy idő után ugyanis „kiderült", hogy a Szovjetunió nagyhatalmi terjeszkedése és a kommunista rendszer ezzel együtt járó exportja nem tisztán esemény jellegű fejlemény, hanem kemény strukturális tény, aminek kiszámíthatatlanul hosszúra nyúlhat a fennállása. Talán ez is magyarázza, hogy a rendszer későbbi hirtelen bukása a teljes meglepetés erejével hatott. Azért kelthetett ez utóbbi esemény nagy meglepetést, mert a rendszert alkotó struktúra huzamos fennállása a létét veszélyeztető külső és belső események hiányában, a rendszer időbeli huzamosságát látszott

[453] Uo. 529.
[454] Uo. 530.
[455] Uo.

alátámasztani. Kellő megalapozottsággal nem lehetett tehát a kommunista világhatalmi rendszer bukását prognosztizálni. Ki tudná biztonsággal megjósolni a mindig csak *utólag* látszólag eleve bukásra ítélt politikai rezsim és társadalmi berendezkedés végóráját? Ez a fajta történetírói fatalizmus a mindenkori történelmi ágens számára gyakorlatilag elérhetetlen lehetőség marad. Ha akadnak is olykor utólag beigazolódó efféle prognózisok (mert mindig találni rájuk pozitív példákat), azok sem feltétlenül a „valós" történelmi tapasztalatokban gyökereznek, hiszen ténybelileg mondanak ellent minden akkori tudásnak és evidenciának. Utólag persze könnyű okosnak lenni. Nem arról van itt szó, hogy időnként ne akadnának olyan próféták, akiket a jövőben megszerezhető tapasztalatok igazolnak majd vissza, azt bizonyítva, hogy már akkor helyesen látták előre a jövőt, amikor a kortársaknak még sejtésük sem lehetett róla. Ha a kortársak hittek volna nekik, ha hallgattak volna rájuk, akkor minden bizonnyal be sem következett volna a próféták által (helyesen) előre látott és látni vélt jövő.

Adott struktúra középtávú időbeliségét, létezésének ezt az időbeli potenciálját fejezi ki továbbá, hogy meg lehet-e vajon jósolni a jelenbeli állapotok időtállóságát, hogy meddig állnak fenn jórészt változatlan formában. Még ha elvileg biztosítva is van ez a lehetőség, akkor sem lehet előre látni, hogy *mikor, hol* és *milyen körülmények között* ér vagy érhet véget egy adott történelmi képződmény. S minél nagyobb a történelmi játszma szereplőinek a száma, annál kiszámíthatatlanabb a jövő alakulása. Ezt a szempontot Koselleck is hangsúlyozza, rámutatva, hogy a váratlan jövő ma gyakori élménye mögött a struktúraként elgondolt erők eseményszerűvé válása rejtőzik; az esemény egyetlen szempillantás alatt eldöntheti a tegnap még megingathatatlannak tetsző struktúra sorsát, lezárva annak addigi pályafutását.[456]

Valóban ennyire reménytelen lenne a helyzet a jövő dolgát illetően, miközben erősen ki vagyunk szolgáltatva a jövő felől érkező (általunk görcsösen megismerni kívánt) erők hatásainak? Ez talán túlzó megállapítás, amelyet érdemes kiegészítenünk azzal, hogy a történelmi múlt posztmodern

[456] Lásd még Koselleck: *Elmúlt jövő*... 163–178. Esemény és struktúra ok-okozatiságának itt bemutatott felfogásához vö. Sewell, Jr.: *Logics*... Különösen 81–151., 197–270.

fogalma, amely szembefordul a történetírói historizmussal, másként posztulálja a jövő megismerhetőségének a kérdését is.

Elvetvén azt a 19. századi eredetű dogmát, mely szerint ott van a történész orra előtt az egyetlen (az egyedüli) múlt, amely arra vár csupán, hogy végre (szakszerűen) elbeszéljék, a múlt sokfélesége mellett sorolja az érveit. Ezt a plurális múltat többféle módon, de egyaránt igaz módon beszélhetjük el történészként is. Amikor tehát megnyílik az út a múlt alternatív történeteinek a megalkotása előtt, akkor a múltból a jelenen át a jövő felé is egynél több sávon lehet haladni. A történész episztemológiai helyzete semmiben sem tér el a jövőt kutatóétól: egyikük sem szerezhet ugyanis közvetlen tapasztalatokat megismerése tárgyáról, egyikőjük sem figyelheti meg a valóságot közvetlen közelről a saját érzékszervei által. Múlt és jövő ezen ontológiai rokonsága kellő alapul szolgálhat ahhoz, hogy a jövő immár nem profetikus, hanem racionális előrejelzéséhez a történészi gondolkodást és munkamódszert is egyre inkább igénybe vegyék.

David J. Staley hívja fel rá a figyelmet, hogy annak a historikusnak a munkamódszere, aki a múltat nem az „ahogyan ténylegesen volt" valóságaként, hanem tudatosan egy meghatározott nézőpontból beszéli el, közel áll a szcenárióírás gyakorlatához.[457] A forgatókönyvmodell alkalmazása manapság bevett módja a jövő szokásos megközelítésének. A forgatókönyvírók nem arra törekednek ezúttal, hogy az előrejelzés definitív aktusával mutassák be, *mi fog történni* a jövőben; arról beszélnek inkább, hogy mi várható, *milyen lehetőségek* valószínűsíthetők a jövő perspektívájában. Döntő különbség van a jövő kategorikus előrejelzése és a jövő lehetséges forgatókönyveinek a megfogalmazása között. Az utóbbi a jövőt nem kronológiailag és lineárisan meghatározott módon prognosztizálja, hanem a valószínű alternatív jövőképeket rögzíti. Az így vázolt víziók amellett, hogy különböznek egy-

[457] David J. Staley: A History of the Future. *History and Theory,* 41, 4 (December 2002) 72–89. A szerző a cikkében foglaltakat utóbb könyv formában is kifejtette (*History and Future. Using Historical Thinking to Imagine the Future.* Lanham, 2006, Lexington Books). Az utóbbiról részletesen szól Kisantal Tamás: A történettudomány és a jövő. *Helikon,* 2009/4. 595–603. Mi ezúttal a folyóiratcikkben előadottakra szorítkozunk.

mástól, olykor kizárják egymást. S ami ennél is fontosabb: „a forgatókönyvi gondolkodás célja annak a környezetnek a vizionálása, melyen belül az események bekövetkeznek, és nem maguknak az eseményeknek a sajátos időrendi folyamata. [...] A környezetet – a kontextust – leíró szcenáriók sokkal inkább strukturalista »sűrű leírásként« hatnak, mint hogy az események diakronikus időbeli egymásutániságaként lennének olvasandók".[458]

Ez az eszmefuttatás arra emlékeztet bennünket, ahogy Koselleck is leírja az előrejelzés ténybeli alapjául szolgáló időbeli mélystruktúrát. Staley közvetlenül Fernand Braudel időfogalmát, a hármas tagolású eseményidő, konjunktúra-idő és *longue durée* fogalmát kamatoztatja a maga argumentációjában. Az ilyen és hasonló történetírói műveletek egyesítése a napjaink üzleti világában elterjedt forgatókönyvi gondolkodással és forgatókönyvírói gyakorlattal azzal a lehetőséggel kecsegtet bennünket, hogy a jövőt fürkészve talán elkerülhetők lesznek a jóslatok, a profetikus jövőképgyártás ismert csapdái; ekkor ugyanis csupán az alternatívák, a lehetőségek latolgatása és értelmezése a dolgunk. „A történeti (történetírói) gondolkodásnak a jövő birodalmára való alkalmazásával az egyszeri definitív előrejelzést az egymással szüntelen párbeszédben és vitában álló történészek kezétől származó sok különféle történet váltaná fel végre-valahára. A történeti gondolkodás ahhoz hasonlóan tehetné ezáltal magabiztossá és szellemileg rigorózussá a jövőt, a vizsgálódásnak ezt a terepét, mint amilyen magának a múltnak a kutatása."[459]

A múlt és a jövő megismerésének párhuzamba állítása új, mondhatni posztmodern felismerés. Az időkategóriák megszokott rendjének a módosulása viszont napjaink prózai tapasztalata. Ez könnyen vonhatja azután maga után, hogy a közeli múlttól eltérően nem a jövőtudat, hanem a jelenidejűség tudata, a jövő iránti közömbösség válik uralkodóvá a politikai képzeletvilágban és a mindennapi életben egyaránt. „A 20. század [...] ötvözte a futurizmust és a prezentizmust. Míg először inkább futurista irányba hajlott, végül inkább a prezentizmushoz közeledett. [...] Futurizmus alatt itt a jövő uralmát értjük. Ez az idő rendjének parancsoló szava: egy olyan rendé, amely megállás

[458] Staley: A History... 87.
[459] Uo. 89.

nélkül gyorsul, vagy legalábbis gyorsulónak tűnik. A történelmet ekkoriban a jövő nevében csinálják, s ugyanígy kell írni is."[460] Minden bizonnyal az első világháború, majd pedig a rá következő sorozatos válságok voltak, amelyek kikezdték a futurizmusnak ezt a magabiztosságát, jóllehet a történetiség (a jövőre orientáltság) modern szellemi és mentális trendje továbbra is működött még, mint „az egyedüli időbeli horizont". Ennek jegyében nyilvánították a modernizációt és a modernitást feltétlenül szükséges és üdvös emberi állapotnak; ehhez igazodva hirdették főként a politikai diktatúrákban a tervgazdálkodás nagyszerűségét, a korlátlan és szakadatlan fejlődés (a demokratizálódás, a humanizálódás), valamint a szakadatlan gazdasági növekedés feltétlen diktátumát. „Mindazonáltal a jövő kezdte apránként átengedni területét a jelennek, amely egyre nagyobb teret nyert, egészen addig, hogy nem oly rég már úgy tűnt, mindent elfoglal. Ekkor léptünk be abba a korba, amelyben a jelen elsőbbséget élvez: ez bizony már a prezentizmus kora."[461]

Bekövetkezett tehát az az illúzióvesztés, melyet a 19. századi tudományos utópiák politikai gyakorlatba történt átültetése idézett elő. S emellett kiábrándító tapasztalatot szült a globalizálódó modernitás (a Fejlődés) által kiváltott megannyi anomália is, beleértve a környezeti katasztrófa növekvő valószínűségét, az éhezés világjelenségét, az elmérgesedő helyi konfliktusok kezelhetetlenségét. Mindez együtt kellő óvatosságra int bennünket a jövő feltétlen uralhatóságát tekintve. Az itt épp csak felvillantott új elméleti felismerések a jövő előrejelezhetőségének megannyi korlátjáról mind ezeknek az aktuális tapasztalatoknak a gondolati lecsapódásai.

Jó-e, ha van, és kárhozatos dolog-e, ha nincs pozitív jövőképünk? S mi a közelebbi hatása mindennek a történeti gondolkodásra, amely – állítólag – a múlt–jelen–jövő perspektívájában vizsgálódik, bár főként arra figyel, hogy mi történt múltban. Ahhoz, hogy az imént feltett kérdésekre érdemben válaszolni tudjunk, meg kell előbb vitatnunk a történeti idő és a történetiség episztemológiai kérdéseit.

[460] François Hartog: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Ford. Lakatos Ágnes. Budapest, 2006, L'Harmattan – Atelier, 109.
[461] Uo. 110.

6.

A TÖRTÉNÉS IDEJE – A TÖRTÉNÉSZ IDEJE

Jóllehet a történetíró szüntelenül az idő fogalmával dolgozik, ennek ellenére alig foglalkozik az idő önmagában vett fogalmával. Ennek az egyik fő oka, hogy teljesen leköti a figyelmét az elbeszélt múltbeli történet pontos datálásának a kötelessége. Ehhez a művelethez az a kronológiailag tagolt időskála áll rendelkezésére, amely a keresztény időszámítás alapjain nyugszik. Vegyük elsőként ezt szemügyre.

AZ OBJEKTÍV IDŐ ÉS A DEKONSTRUKCIÓJA

A történelmi idő, ami a történész munkaeszköze, és amire külön nem reflektál, alapvetően *homogén, üres, univerzális* és *mély*.[462] A történelmi idő azért homogén, mert felöleli mindazokat az eseményeket és folyamatokat, amelyek egy adott időben történnek és hatással vannak a történésekre. A történelmi idő, ahogy Sigfried Kracauer találóan fogalmaz, az a különleges médium, amely minden elképzelhető eseményt képes hiánytalanul magában foglalni.[463] A legkülönbözőbb események és folyamatok kivétel nélkül mind elhelyezhetők a történeti időskálán, így biztosított helyük van a mindenkori Most-ban, dacára annak, hogy egyébként szétszóródnak a térben. A történelmi létezők ekként biztosított egyidejűsége adja kezünkbe

[462] Lynn Hunt: *Measuring Time, Making History*. Budapest – New York, 2008, Central European University Press, 25.
[463] Sigfried Kracauer: Time and History. *History and Theory*, Beiheft 6. 1966. 66.

a történetiség fogalmának a kulcsát, mert lehetővé teszi, hogy a múltat, mint végtelen folyamatot képzeljük magunk elé (holott egyébként a hátunk mögött van). Azért beszélhetünk a múltról történelem gyanánt mindenki számára egyaránt érthető módon, mert róla szóló történeteink segítségével bármikor visszatérhetünk a már elmúlt idő bármelyik tetszőleges pontjához, és minden új sztorit könnyedén elhelyezhetünk az idő változatlan, mert kronológiailag rögzített rendjében.[464] Ezzel összefüggésben beszélhetünk a történelem univerzalitásáról, ami azt jelenti, hogy az emberi élet *minden szóba jövő* formája, minden egyes megnyilvánulása (kivéve az ún. történelem előtti dolgokat) mind megtalálja a maga helyét a történelmi idő így tekintett dimenziójában. A történelmi idő mélységének a fogalma arra világít rá, hogy egyre távolabbra tolhatjuk vissza a racionális eszközökkel elbeszélhető emberi múlt, a történelem kezdetét. A történelmi idő üressége pedig annak felel meg, hogy ezt az időtartamot tetszőlegesen teletömhetjük az események és a folyamatok leírásával. Eredetileg nincs benne semmi más, mint puszta egymásutániság, ezt a vákuumot a történések egymást logikusan követő rendje avatja elbeszélt történelmi idővé. Ami azt jelenti, hogy az időbeliség, maga a történetiség egy adott esemény viszonya a többi történéshez, a konkrét eseményhez rendelt időpont pedig a kronológia rendjében helyezkedik el.[465]

Eddig a történelem úgymond objektív idejéről beszéltünk, ami azért lett a történetiség *természetes* rendezőelve, mert a 19. századi historista történetírás ezt a megoldást favorizálta. Mit sugall számunkra ez az időfogalom? Mindenekelőtt azt, hogy az idő folytonosan és lineárisan hömpölyög előre a mindenkori jelen felé; az ezen időbeli keretek közt végbemenő emberi történelem pedig – a dolgok könyörtelen egymásutániságának a logikája folytán – lehetőség teremt az értelmesen (kauzálisan) elbeszélhető történet megalkotására, ami a történészekre vár. A racionális megismerés, erről már bőven esett szó az előbbiekben is, az ok-okozatiság elvéhez tartja magát, és

[464] Hunt: *Measuring...* 28–29.

[465] Chester G. Starr: Historical and Philosophical Time. *History and Theory,* Beiheft 6. 1966. 32.

úgy magyarázza a múltat, mint az okok és következményeik szükségszerű rendjét, amely persze maga is az időbeli szekvenciákhoz igazodik. A historikus a retrospektív távlat biztonságával, a visszatekintés bölcsességével fog a múlt elbeszélésének a feladatához; amikor végül elbeszélésbe foglalja a múltat, a fordított optikát alkalmazza azáltal, hogy a múltból a jelen felé tartó eseménysorokat rekonstruálja. Ezzel az okok (amelyek időben megelőzik a következményeket) és a belőlük adódó következmény jellegű fejlemények történeti logikáját érvényesíti a maga narratívájában. A történész azt ismeri a múltból, azt tudja róla, ami *csak* utólag tudható meg vele kapcsolatban, ami a fennmaradt nyomokból kikövetkeztethető, és ami a múlt utótörténetének a fényében *még* tudható a valamikori történésekről. A történész nem azt beszéli el tehát a múlt történeteként, ami a múlt felől látszik belőle, amit már a történelem szereplői is tudtak, amit ők észleltek saját akkori jelenükből. Ez a felismerés, érett formában, az analitikus történetfilozófia tanításaként vált ismertté, ahogy arról korábban volt szó.

Ennek a paradoxonnak a mibenlétét és kivált a történeti megismerés lehetőségeire gyakorolt befolyását ritkán tudatosítják a történészek a maguk számára. Holott az egymástól diametrálisan eltérő két időperspektíva merőben különböző történetiségeket tesz láthatóvá a múltban és a rá következő jövő jelenében. A történészek műveiben olvasható múlt idejű kijelentő mondatok olyan eseményeket rögzítenek, amelyek két különböző időpontban, vagy inkább idősávban zajlanak. A jelenben fogalmazódnak, de a múltat képviselik. Ráadásul valamely korábbi eseményt az utóbb történtek, de még a múlthoz tartozóként írnak le. Az olyan kifejezések, mint *anticipál, megkezdődik, megelőz, kiprovokál, felemelkedik* egyaránt ennek a jellegzetesen narratív mondatnak a jóvoltából kerülnek bele a történészek szövegeibe. Ennek alapján állítja Arthur Danto, hogy egy adott történeti szöveg s kivált a narratív mondat sajátos időbeliséget sűrít magába, anélkül hogy nyíltan felfedné, fel kívánná fedni ezt a rejtett temporalitást: a szöveg szerzője úgy adja tehát elő a múlt igaz történetét, mint ha az aktuális múlt eseménysorát beszélné el, holott szinte minden, amit leír, a múlt jövője által meghatározott belátás (tudás) gyümölcse. Mi más lehet egy ilyen mondat analitikus értelme, miszerint: „1618-ban megindult a harminc-

éves háború"? Ez a kijelentő mondat 1618-ban még nem hangozhatott volna el, az akkor élt ember ugyanis nem tudta, hogy az éppen megindult csatározások kereken harminc évig fognak tartani, és ezért *utólag* harmincéves éves háború néven vonul be majd a történelembe. Ezért sem tekinti Danto az emberi szándékokat és intenciókat a történelmi magyarázat szempontjából fontos tényeknek, és emiatt tagadja a történelmi szükségszerűség és a történelmi véletlen fogalmainak a kizárólagos értelmét. Ha egy adott múltbeli cselekedet vagy esemény az utólagos perspektíva jóvoltából kerülhet be csupán a történelemkönyvekbe narratív mondatok formájában, akkor azok eredeti (szándékolt) értelme semmit vagy alig valamit árulhat el számunkra az események tényleges jelentőségéről és főként a jelentéséről; mindez majd csupán a nem szándékolt következmények ismeretében dönthető el biztonságos módon. Azt sem állíthatjuk ezen az alapon, hogy tisztában vagyunk a történések okaival, hiszen, ha valamely múltbeli esemény majd csupán a maga utóéletében telítődik jelentéssel és ölti magára a történelmi jelentőség (a ténybeliség) rangját, milyen súlya van akkor annak az oksági sornak a kérdést illetően, amely időben megelőzte az adott eseményt?[466]

A történészek ezzel azonban rendszerint nem törődnek; feledékenységük és nemtörődömségük fő oka, hogy ők mindig szorosan tartják magukat a kronológiai rendhez; ez az igazán kézenfekvő eszköz számukra a lineáris elbeszélés megalkotásához. A homogén történelmi idő fogalmát azonban egy ideje összekuszálta a struktúratörténet-írás fogalmi rendteremtése. Fernand Braudel volt az a nagy hatású történész, aki felvetette a történelmi idő belső differenciáltságának, a történelmi idősíkoknak a problémáját. Braudel megháromszorozta a történelmi idő fogalmát azzal, hogy posztulálta a *hosszú idő (longue durée)*, a *konjunkturális idő*, ami a struktúrák időbeli tartamát fejezi ki, és a *rövid idő* fogalmát. Az utóbbi a pontszerű események történésének az ideje.[467] A homogén időfogalom történészi kívánalmá-

[466] Danto: *Analytical*... 182–200.

[467] Fernand Braudel: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 1157–1182.

nak elsősorban az eseményidő felel meg, ahol az egyszerű, a folytonos, a lineárisan szakadatlan egymásra következés időtartama, egyszóval a naptári idő jut kifejezésre. A másik két említett időtartam fogalma nem vagy csak részben illeszthető be a történelem ún. objektív kronológiai rendjébe: nem lehet pontosan tudni, hogy mikor kezdődik és mikor végződik egy szekvenciaegység, az eseményeknek az a sora, amely struktúraként fejti ki a maga hatását. Ráadásul, egymástól különböző időtartamokról van szó, és ez már magának az elbeszélésnek a belső koherenciáját is komolyan veszélyezteti. Amíg az események gyorsan (sűrűn egymásutánban) peregnek le, addig a konjunkturális idő lomhán mozdul (nincs jól érzékelhető változás, amit a lineáris idő múlása sugall); végül a hosszú időtartam egyenesen az immobilitás, a változatlanság, a történelemnélküliség benyomását kelti a szemlélőben.

Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor nem dolgozhatunk tovább kizárólag a kronológiailag tagolt homogén történelmi idő fogalmával. A jellegükben ugyancsak eltérő létezők csak a saját külön idejükkel írhatók le kielégítő módon, a rájuk egyenként jellemző változatos időtartamok pedig nem illeszkednek egymáshoz törésmentesen. Ezzel nyomban veszendőbe is megy a történelem belső kohéziója, annak a puszta látszata vagy csupán illúziója, amivel a történetírói historizmus ajándékozott meg bennünket annak idején. A homogén idő ilyetén feldarabolása a múlt sokféle és tagolt történetiségének a képzetén nyugszik, amely egyfajta időhierarchiát is feltételez. A mindenkori Most-ban adott dolgok különböző időbeliségeket képviselnek: egyes történelmi entitások a valamikori jelent, más entitások a múltbeli tegnapit, megint mások az akkori tegnapelőttet hordják magukban a múltbeli egyidejűség komplex rendjében. Sőt mi több, a mindenkori jelenhez a megelőlegezett jövő is hozzátartozik, mert egyes struktúrák túlélik a jelent, és ezért a Most-hoz éppúgy hozzátartozhatnak, mint annak jövőjéhez. A jelen időnek leginkább a *különidejűségek egyidejűsége* felel meg tehát, melyet Koselleck így mutat be: „Még azonos természeti kronológia esetén is különféleképpen osztályozhatjuk a történelmi eseménysorokat. Ez az időbeli törés először is különféle időrétegeket jelent, melyek a kérdéses cselekvés végrehajtói és körülményei szerint eltérő tartamúak. […]

Ugyanakkor a nem-egyidejűség egyidejűségének fogalma különféle időkiterjedéseket is tartalmaz."[468]

Siegfried Kracauer is kidolgozott egy rugalmas, nem túlságosan merev kronologikus időfogalmat, amit a történészek figyelmébe ajánlott: ezt elnevezte „a különböző területek megformált időiként". Az események a saját belső logikájuk szerint követik egymást, ebből tevődik össze a történelmi egész. Minden különálló eseménysornak saját ideje van, és ez okból: „valamely történelmi időszakot az események olyan keveredéseként kell elképzelnünk, ahol az események a saját időtartamuk változatos pontjain kapcsolódnak egybe más eseményekkel".[469] Mindez együtt egy felettébb heterogén történelmi idő fogalmával kecsegtet, amely pusztán logikai alapon is ellentmond az időbeli linearitás elvének.

A homogén történelmi idő fogalmának a hiányában viszonylagossá válik a történetiség fogalma, mert csak *egyfajta* történelmet és nem magát a Történelmet ismerhetjük meg általa. Ha a historikus történetesen az eseményekre fókuszál, akkor minden további nélkül dolgozhat a homogén történeti idő fogalmával. Ha azonban inkább a struktúrák érdeklik, akkor a stadiális időfogalomnak veszi igazán nagy hasznát, és ekkor már *nem a* lineáris, hanem a szakaszolt, a nagyobb időegységekre tagolt időfolyam vizsgálata vezeti őt. Az utóbbi esetben nem a lineáris idő múlását követi nyomon, mivel a történések ezúttal nem az idő folytonos múlásának megfelelő ütemben követik egymást, nem a lineáris logika munkál a dolgok hátterében. A *longue durée* pedig mondhatni megakasztja a történelmi idő megszokott múlását, ha nem is függeszti fel teljes egészében. Az időbeli léptékek ilyetén differenciálódása komoly kihívás napjaink történetírása számára.

A temporalitást eddig kizárólag a történészi időhasználat vonatkozásában vizsgáltuk, nem feledkezhetünk meg azonban a történelmi ágens saját időtudatáról sem, amely az előzőekből sejthető módon olykor feltűnő különbséget árul el a történeti perspektívában regisztrált időbeliségtől. A modern kort megelőzően a természeti idő szabta meg az emberi időér-

[468] Koselleck: *Elmúlt jövő*... 150.
[469] Kracauer: Time... 68.

zékelést, amely, ráadásul, nem (pontosan) mért idő volt. „Olyan természeti lefolyásokhoz tartották magukat [az emberek], amelyek a valóságban persze egyszeriek és megismételhetetlenek voltak – mint minden, ami egymás után következik be –, ám amelyek későbbi megjelenése egészen hasonló vagy ugyanolyan sémát követett, mint a korábbiaké. Az egymásutániság visszatérő mintáit [...] korábban ugyanúgy felhasználták az emberek, hogy cselekedeteiket egymással és rajtuk kívüli eseménysorokkal összehangolják, mint későbbi korokban a maguk alkotta órák számlapjának állandóan ismétlődő szimbolikus jeleit."[470] A naptár is ezt a folyton ismétlődő időtapasztalatot rögzíti és terjeszti ki egyszersmind a történelmi idő egészére, azáltal, hogy a megismételhetetlen történéssorok megismételhető mintáit képviseli.[471] Naptár hiányában, a megismételhetetlen évek egymásutánjára utaló *pontos* időjelző szimbólumok nélkül az embereknek a saját életkorukról sem mindig lehettek megbízható ismereteik, nem szólva a körülöttük zajló, vagy az időben korábbi események időbeliségéről. Az időérzékelés ezen meglehetősen alacsony szintjén az időtudat is merőben más, mint ott és akkor, ahol a datálandó esemény és a datáló eszköz (az óra, a naptár) között szoros a kapcsolat. Az időtudat semmiképp sem valamilyen állandó antropológiai adottság, hanem történeti meghatározottságú jelenség. A középkori ember sem volt teljesen közömbös az idő (múlása) iránt, legföljebb nem éppen úgy érzékelte a változást, mint ahogy az manapság történik; ráadásul még csak nem is azt az időt ismerte, amely minden további nélkül elvonatkoztatható az esemény tartalmától, az időt átélő ember érzelmeitől és értékeitől.[472]

[470] Norbert Elias: Az időről. Ford. Berényi Gábor. In Gelléríné Lázár Márta vál.: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, 1990, Akadémiai, 16–17.

[471] Uo. 19. A naptári idő ismeretét és tudatosítását a kora újkortól meghonosodó kalendáriumok segítették elő. Kovács I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest, 1989, Akadémiai. Különösen 11–24.

[472] Aron J. Gurevics: *A középkori ember világképe*. Ford. Előd Nóra. Budapest, 1974, Kossuth, 130–133.

Mivel az idő szintúgy történeti fejlemény, az időfolyam számontartása és az időtapasztalat egyaránt döntő változásokon esett át a történelem során. Ilyen alapvető változás megtörténtét feltételezi Reinhart Koselleck a 18. század második felében, a század végén. Amíg a középkori Európa jellemző időkategóriája a megszakítatlan, a monotón módon ismétlődő idő fogalmának és tapasztalatának felelt meg, addig a modern korban az időnek az a képzete vált uralkodóvá, amely a múltat, a jelent és a jövőt egymástól eltérő entitásokként tudatosítja. Az időfolyam különálló szakaszokba, diszkrét egységekbe rendezése utat nyitott az e világi teleológia időfogalmának, amely végül a fejlődés ideáljában teljesedett ki. Az idő új képzete a modern történetírás művelésének a szemléleti feltételeit is megteremtette, mert belátta, hogy a múlt elkülönül a jelentől, mely utóbbi fokozatosan (olykor ugrásszerűen) átvezet a jövőbe. A statikus időtapasztalat feltételei mellett, „a történések egytől egyig hasonlítanak egymásra, de legalább szerkezetükben egyformák: csakis ebben az esetben lehet belőlük tanulni".[473] A 18. század második felétől kibontakozó új időfogalom, amely a tapasztalatnak ezt a módját leváltotta, már nemcsak az emberi történet végbemenetelének adott formát, de külön történeti minőségre is szert tett. „A történelem ezentúl nem egyszerűen az időben pereg, hanem egyenesen általa. Az idő így magának a történelemnek az egyik erejévé dinamizálódik."[474] Ezzel összhangban áll az is, hogy kialakul a történelem egyes számú gyűjtőfogalma: ennek folytán a múlt immár mint önmagában vett történelem nyeri el a maga sajátlagos értelmét. Ez végül a történelem olyasfajta temporalizálását is lehetővé teszi, amely az objektív történelmi időt különálló szakaszokra, eseményszekvenciák egymást követő sorára (századokra, korszakokra) bontja.

Az additív és statikus idő fogalmát felváltó kumulatív és e világi módon teleologikus időtudat két, antropológiailag megalapozott időszemléleti kategóriára esik szét, melyet Koselleck a tapasztalat és a várakozás névvel illet. Miközben némileg elkülönülnek egymástól, össze is tartozik, mert egyik sem létezhet a másik nélkül. A történelem a konkrét tapasztalatok és

[473] Koselleck: *Elmúlt jövő*... 360.
[474] Uo. 369.

a konkrét várakozások közegében zajlik, a múltat a jelenben képviselő tapasztalatok éppoly erővel hatnak, mint a jövőt megelőlegező várakozások.[475] A tapasztalati tér és a várakozási horizont fogalma arra a nyilvánvaló különbségre utal, melyet az analitikus filozófia a nem szándékolt következmények fogalmával fejez ki, a múltat és az annak jövőjét kísérő tapasztalatok különbözőségéről beszélve, amelynek közvetlen hatása van a dolgok változó jelentésére és jelentőségére. „A történelem során mindig több vagy kevesebb történik meg, mint ami az előzetes adottságokban benne rejlett" – jegyzi meg Koselleck.[476] A tapasztalat és a várakozás között fennálló feszültség új megoldásokat kényszerít ki, ami „ennyiben történelmi időt teremt". Hiszen: „A két dimenzió időbeli különbséget teremt a mában azáltal, hogy a múltat és a jövőt egyenlőtlen módon kapcsolja egymásba."[477] Ebben rejlik szerinte a történelem hajtóereje, amit az idő dinamizál.

Koselleck nem foglalkozik tovább a tapasztalati tér és a várakozási horizont viszonyának későbbi alakulásával, és ezért némiképp statikus képet rögzít a kettő feszültségekkel teli kapcsolatáról. Ha viszonyukat önnön történetiségében szemléljük, akkor felmérhetjük, hogy hová jutottunk és hol tartunk ma ennek az új időfogalomnak a birtokában. François Hartog, építve Koselleck említett fogalompárosára, arra jut, hogy a kettő közti egyensúly felbillenése miatt ma nincs már igazi történeti tudat. A *történetiség rendjei* néven ismert koncepció szerint a 20. század – a jövő buzgó építése és gondos előkészítése jegyében – törölte a múltat, a múlt emlékét, s ezáltal kiterjesztette a jelen hatókörét; a jelen még nem jövő ugyan, de azon munkálkodik, hogy minél előbb jövő lehessen belőle.[478] Hartog prezentizmus teóriájáról korábban is esett már szó könyvünkben egy más összefüggésben. Itt azért említjük meg csupán, hogy jelezzük: az idő különböző rétegeinek, ezeknek az egymással egyenértékű történelmeknek a tudatosítása során sem a történelem múltjában, sem a jelenben nem számolhatunk többé konstans időképzetekkel.

[475] Uo. 406.
[476] Uo. 411.
[477] Uo. 412.
[478] Hartog: *A történetiség*... 179.

DISZKURZÍV IDŐ A TÖRTÉNETÍRÁSBAN: A PERIODIZÁCIÓ

Miként fest a történeti elbeszélés saját ideje, miben áll a történészi előadásmód különidejűsége? Nem új az a felismerés, mely szerint a történésznek a történelemről szóló beszámolója nem felel meg a történelem objektív idejének. Jóllehet a történész szintén a lineáris időrendhez igazodva adja elő saját történetét, és amikor pedig a kronológiai időtáblát követi, a valós idő linearitását reprodukálja. Kivételesen sem forgatja fel tehát az idő kerekét, mint alkalomadtán a művészi reprezentáció, amikor oda-vissza ugrálva megbontja a linearitás szigorú rendjét. Ha a történész így járna el, minden bizonnyal megnehezítené a történet követhetőségét, mivel a pragmatikus időtudat és időtapasztalat úgyszintén a linearitás fogalmán nyugszik. A történetírás a lineáris elbeszélés logikáját követve hiteti el az olvasóval, hogy a múlt igaz beszámolójával szolgál: ezzel ki is elégíti az olvasó naiv realista episztemológiai elvárását, amely szakszerűséget, történetírói racionalizmust, makulátlanul tudományos modort követel meg tőle.

A datálás szükségessége vitán felül áll minden szavahihető történeti beszámolóval szemben: ez a történeti konkrétság egyik, ha nem is épp a legfőbb biztosítéka. Nem képzelhető el olyan történetírói tudományos elbeszélés, amelyből ne derülne ki, hogy hol járunk az időben. Rendszerint már a történeti munka címében is ott szerepel az évszám, amely eligazítja az olvasót arra nézve, hogy mit várhat el a történész beszámolójától. Azért olvasom el a dolgozatot, mert roppant mód érdekel a középkor, amelynek tárgyalását ígéri a szerző írása címében; vagy azért nem veszem meg a művét, mert a modern kor története érdekel, és függetlenül a munka szellemi nívójától, közömbös vagyok a többi történelmi kort tárgyaló művekkel szemben. A címben (az alcímben vagy az előszóban stb.) megjelölt történelmi kor, melyet a történész szerző a munkájában be kíván mutatni, ahhoz az ideális (elképzelt vagy minta-) olvasóhoz szól, aki valamennyire már jártas egy adott kor történetében; nem kell tehát szájbarágós módon mindent elmondani neki róla, elegendő annyi, amennyi bizonyos eseményekre (tényekre) utal; az az olvasó, akihez a szerző szólni kíván, az időjelző

nyelvi jelek olvastán már tudja, hogy miként értse az utalásokat, melyeket egyes kifejezések retorikai céllal történő használata fejez ki. Erről a könyv egy korábbi fejezetében esett szó.

Perdöntő továbbá az időrend szerepe, a kronológiai pontosság az eseménytörténet-írás alfája és ómegája; a hosszabb időtartamokhoz szabott történetírói elbeszélésben, a gazdaság- és társadalomtörténetben ehhez képest kisebb súlya van a szinte napra pontos datálásnak. A történész által elbeszélt történet időbeli keretének a megjelölése azonban itt is nélkülözhetetlen olvasói elvárás.

A történeti megismerés minden esetben kor- és korszakspecifikus és szorosan kapcsolódik a különálló egységekre bontott történeti idő konkrét közegéhez. A történelmi periodizáció segítségével a történész önmagukban teljes értékű, az eseményszekvenciákat egybefogó történeti szakaszokkal dolgozik. Az egyezményesen elfogadott történelmi korszakoknak, mint kolligációs fogalmaknak a hatálya minden egyes történésre, eseményre és folyamatra kiterjed. Az egyes korszakok önmagukban teljes történelmet alkotnak, és a történelem mint egész is csak akkor ragadható meg, ha szekvenciákba rendezve közelítünk hozzá.

A történelem időbeli korszakolása a fejlődés fogalmából következik. Ezt a fogalmat Charles Darwin dolgozta ki az élőlények változásainak magyarázataként. Híres könyvének „Az élőlények egymásutánja a földtörténet folyamán" címet viselő fejezetében a szerző kifejti: „A föld lakói a föld történetének minden egymást követő korszakában legyőzték elődeiket a létért való küzdelemben, és ennyiben állanak a tökéletesedés magasabb fokán amazoknál, és általánosságban szervezetük is nagyobb mértékben specializálódott; ennek tulajdonítható sok paleontológusnak az az általános véleménye, hogy a szervezettség egészben véve előrehaladt."[479] Az előrehaladás, a folytonos tökéletesedés, sugallja Darwin, szakaszos átalakulások egymást követő hosszú során át megy végbe. Ez a nála még tisztán biológiai elképzelés hamar fogékonyra talajra lelt a társadalmi és történelmi gondolkodás részéről, ahol Darwint megelőzően még az emberi-társadalmi

[479] Darwin: *A fajok eredete*... 438.

idő ciklikus változásának az elképzelése dominált. A nem egyszerűen csak korszakokra bomló történelem, hanem az egyes közbülső korszakokon átívelő szakadatlan történelmi fejlődés gondolata Hegel és Marx történelmi víziójában jutott tetőpontjára, még ha nem is álltak egyedül ezzel az elképzeléssel.[480] Az evolúcióelmélet az azóta eltelt időben újabb értelmet nyert: a feltételezett diszkontinuitást nem feltétlenül szűkítik le ma már az ember és társadalom (Darwinnál a fajok) variációira, szelekciójára és restabilizációjára, hanem a sokféleség egységéből következő különbségekre vezetik azt vissza. Ezzel a változatosság és a szelekció különbözőségét léptetik az egység helyére. Mint Niklas Luhmann írja, „a hatások sokféleségét nem egy döntő faktor egysége magyarázza, hanem az említett *differencia* hordozza a magyarázóerőt – *tehát nem a véletlenszerű variáció oly híressé vált képletei vagy a létharc*".[481] Az evolúció ezen újabb elképzelése a hatásukat időnként kumulatív módon kifejtő parányi variációknak tulajdonít igazán nagy jelentőséget, amelyek mint „erősen centralizált evolúciós vívmányok" idézik elő a korszakok elkülönülését.

Bármi legyen a fejlődéselv konkrét magyarázata, tény, hogy a 19. századi történetírói historizmus is fogékonynak mutatkozott a történelmi folyamat ily értelmű korszakolása iránt. Leopold von Ranke a korszakképzés indokoltságát a koreszmék korszakokat alkotó, korszakokat teremtő erejében vélte felfedezni. A történelem azonos a mozgással. „E mozgás alapja az, hogy az emberiséget uraló nagy szellemi irányvonalak hol elkülönülnek egymástól, hol pedig egymáshoz kapcsolódnak. E tendenciák között azonban mindig akad egy meghatározott különös irány, amely előtérbe nyomul, és hatása olyan, hogy a többi háttérbe szorul. [...] Ezek szerint az emberiség valamennyi korszakában egy meghatározott nagy irányvonal ölt testet, s a haladás azon alapul, hogy mindegyik korszakban kifejezésre jut valamiféle mozgása az em-

[480] Löwith: *Világtörténelem* ...

[481] Niklas Luhmann: A korszakképzés problémája és az evolúcióelmélet. Ford. Rákai Orsolya. In Rákai Orsolya szerk.: *A háló, a halászok a halak. Tanulmányok a mezőelmélet, a diskurzusanalízis, a rendszerelmélet és az irodalomtörténet-írás néhány kapcsolódási pontjáról*. Budapest–Szeged, 2001, Osiris–Pompeji, 186.

beri szellemnek, amely hol az egyik, hol a másik tendenciát helyezi előtérbe, s a maga sajátos módján e mozgás ebben manifesztálódik."[482] A történésznek amellett, hogy felismeri az egyes korszakok egymástól való különbözőségét (az egyedül- és maguknak valóságát), azt is tudnia kell Ranke szerint, hogy a történelmi korszakok egymással egyenértékűek; „mivel Isten előtt semmiféle idő nem létezik – pillantásával az egész történeti emberiséget a maga összességében átfogja, s így mindenütt egyforma értékre lel".[483]

Beváltható vajon az az ígéret, sőt követelmény, melyet a történetírói historizmus állít a történész elé? Aligha. Azért osztja különálló szakaszokra a történész az egységes történelmet, hogy egyediségeket kreálhasson magának; ez a művelet számos belső ellentmondást is magában rejt ugyanakkor. A szakaszolás (vagy korszakolás) olyan, az újkorban felbukkanó szellemi törekvés megnyilatkozása, amely el kívánná szakítani (az akkori) jelent a múlttól. A korszakképzés teremti meg a jelenidejűség tudatát, amelyről már Koselleck is beszélt, amikor bevezette a nyeregidő *(Sattelzeit)* fogalmát. Mivel a történelem egészére kiterjesztett korszakolás ennek az újkori (modern) tapasztalatnak a historizálása, általánosítása és objektívvé tétele, semmiképp sem fogható fel egyetemes történelmi tapasztalatnak. „A múlttól való döntő elszakadás tudata, ahogy ez a kora újkorban kialakult, hasonló módon semmilyen más korszaktól nem kérhető számon. Ez még a középkor kialakulását sem jellemezte, mert az a saját legitimitását éppen az antik intellektuális rendszerhez való csatlakozásban és a hozzá kapcsolódó identitásképzésben kereste."[484]

Függetlenül attól, hogy milyen konkrét tartalommal tölti meg a történész az egymást követő korszakok fogalmát, hogy kumulativitást (fejlődés-

[482] Leopold von Ranke: Az újabbkori történelem szakaszairól. Ford. Csejtei Dezső. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 1046. A rankei uralkodó eszmék (és politikai erők) korszakalkotó potenciáljának a megítélése nem független a történetírói önkényességtől és szubjektivitástól sem. Lásd Iggers: *A német historizmus*... 121.

[483] Von Ranke: Az újabbkori... 1047.

[484] Hans Blumenberg: A korszakfogalom korszakai. Ford. Török Ervin. *Helikon,* 2000/3. 308. Ezt a megállapítást igazolja: Galamb György: Korszakolás és narratívák: a középkor esete (Rövid esszé). *Aetas,* 2010/4. 81–88.

elvűséget) vagy csupán a másságot kifejező meghatározottságot tulajdonít nekik, történelmi periodizáció nélkül meglehetősen bizonytalan fogalmat alkothatnánk magunknak vizsgálódásaink tárgyáról. A mindig csak utólag elvégzett periodizáció kézenfekvő értelmezési keretként szolgál a történelmi anyag, a valamikori eseményekről és folyamatokról tudósító forrásadatok rendszerezéséhez és az elbeszélhetőségükhez. *A periodizáció tehát a történész mindenkori nélkülözhetetlen kognitív segédeszköze.* A korszakolás azonban felvet néhány problémát. (1) Nehéz, ha éppenséggel nem lehetetlen a szakaszhatárok pontos megállapítása; (2) lehetetlen a glóbusz egészére érvényes periodizációs séma felállítása.

Ami az első kérdést illeti. Mivel a kérdéses időtartamok – tartalmukat tekintve – konkrétan meghatározottak, ez a definitív tartalom dönt a szakaszhatárok megválasztásáról. Ami, tegyük hozzá, történetszemléleti opció kérdése is, melyben különféle, egymással versengő kritériumok játszhatnak több-kevesebb szerepet. Elsőként a 16. és a 18. század közötti időben körvonalazódott a történelem egy olyan korszakbeosztása, amely eleinte az ókor és a középkor világát különítette el egymástól; ezt utóbb kiegészítették az őskor, továbbá az új- és a jelenkor fogalmával.[485] Nevezett történelmi korszakok jól megfeleltek a hosszú időtartam fogalmának. Idővel azonban elengedhetetlenné vált a belső szakaszhatárok kijelölése is: az őskor esetében felmerült az őskőkor, a bronzkor stb. mint alkorszakok egymástól való megkülönböztetése; az ókor kapcsán külön beszélnek késő antikvitásról is; a középkor tekintetében számontartják a korai, az „érett" és a késő középkort; az újkor vonatkozásában el szokás egymástól választani a kora újkort, a modernitás korát (a modern kort), valamint a késő modern (vagy posztmodern) kort.

Nem könnyű meghúzni az egyes korszakhatárokat; ez többnyire úgy oldható meg csupán, ha mozgó, illetve időben elnyújtott határokat jelölnek ki erre a célra. A szakaszhatárt rendszerint egy bizonyos esemény megtörténtéhez szokás kötni: az ókor végét a Római Birodalom összeroppanásával, Constantinus vagy Theodosius halálával (395), netán Romulus Augustulus

[485] Leduc: *A történészek*... 108.

trónfosztásával (476) kapcsolják egybe; a középkor végét 1453 és 1492 közé teszik; a kora újkor lezárultát a 1789-es francia forradalommal vagy a 18–19. század fordulóján meginduló angol ipari forradalommal kötik egybe; a modernitás korát pedig a második világháborúval vagy a 20. század végével látják véglegesen lezárulni. Ezzel az a probléma, hogy a strukturális egységként tekintett korszakok esetében és a történelem átfogó periódusai mind ilyenek, egy konkrét esemény időpontja sohasem képez éles választóvonalat az egyes szakaszok között; legföljebb, ha szimbolikusan utal a korszakváltás feltételezett tényére. Ezek az időjelző markerek, ennek ellenére, fontos szimbólumok, mert elhitetik velünk, hogy a korszakfordulók nem sorsszerű, nem a gondviselés által elrendelt cezúrák, hanem olyan töréspontok, amelyek az emberi aktivitás és tettrekészség tanúbizonyságai is egyúttal. „Abban a mozdulatban, ahogy Luther felemeli a kalapácsot, hogy kifüggessze téziseit, annak bizonyosságát véljük megpillantani, hogy a történelem nem magától és nem véletlenszerűen történik."[486] Hozzájárul ehhez az is, hogy a korszak fogalma eredetileg valamely pontszerű kiemelkedő eseményre és nem egy hosszabb időtartamra vonatkozó kifejezésként honosodott meg; majd csupán a modern történelmi tudat, az azt megszólaltató szakszerű történetírás rendelte hozzá ehhez az utóbbihoz. Egy apró lépés kellett tehát ahhoz, hogy a korszak kifejezéssel ezentúl ne az időtartam kiindulópontját (vagy annak végét), hanem az általa elindított (vagy lezárt) és tartósan ható életviszonyokat írhassák le. Az esemény fogalma eközben alaposan átalakult, mivel immár „azon állapot révén válik történelmi méretűvé, amelyet előidéz, és meghatároz".[487]

A történelmi periodizáció további szembetűnő hiányossága, hogy miközben igényt tart a globális térbeli érvényességre, aközben többnyire az európai, tágabban az északi félteke történelmi alakulására alkalmazható temporális osztályozást jelent. S mi a helyzet a glóbusz rajta kívüli térségeinek, az ún. „történelem nélküli népeknek" a saját külön történetiségével?

[486] Blumenberg: A korszakfogalom… 307.
[487] Uo. 305.

Erre a kérdésre nincs és nem is lehet kielégítő választ adni, ami különösen égető gondja napjaink egyre divatosabb globális történelem kutatásának.[488]

Miután korszakolásra mindig csak utólag, a jelenből hátratekintve kerül(het) sor, a korszakforduló sohasem képezheti közvetlen történelmi tapasztalat tárgyát. Ezért nem is beszélhetünk korszakalkotó történelmi ágensekről, akik úgymond tanúságot tehetnének saját korszakalkotó tetteikről. Léteznek kimagasló történelmi szereplők, akik egynémely cselekedetének – utólag felismerve – több-kevesebb köze van vagy köze lehet a korszakváltás tényéhez; ők azonban erről nem tudnak, nem is tudhatnak. S ha akad is közöttük olyasvalaki, aki *ezt* már akkor tudja magáról, az sem jelent kellő biztosítékot arra nézve, hogy az utókor is nyugtázhatná ezt a valamikori hübrisz öntudatot. S jóllehet a történelem az ember alkotása, ennek ellenére nem az ember mint történelmi ágens „alkotja meg" a korszakot. Ahogy Blumenberg fogalmaz: „A korszak a cselekedetek és az általuk »kiváltott« dolgok interferenciájának foglalata. A cselekedetek és az eredmények ilyenfajta nem egyértelmű egymáshoz rendelhetőségének értelmében a történelem »magát csinálja«. A szereplőkkel inkább az eredményeket ragadjuk meg, semmint a tényezőket."[489]

A történeti elbeszélés időegységének lehetőleg gondos megválasztása kényes, de mellőzhetetlen történészi feladat. Nincs és nem lehetséges olyan történeti elbeszélés, amelynek szerzője megelégedhetne az esemény pillanatidejének történészi színre vitelével. Különösen igaz ez ott, ahol a historikus nem a folytonos lineáris történelmi idő rendjét követi, hanem a struktúrák saját időtartamai szerint elrendeződő történelmi szekvenciákat kutatja. Az utóbbi kapcsán beszél Carrard *szakasz* elbeszélésről *(stage*

[488] Mindehhez vö. Ormos Mária: *A történelem és a történettudományok*. Budapest, 2003, Nemzeti Tankönyvkiadó, 118–126.

[489] Blumenberg: A korszakfogalom, 321. Mohács mint magyar történelmi korszakforduló *utólagos* (reformkori) eszmei meggyökerezése e tény beszédes bizonyítéka. Kovács Gábor – Mester Béla: Mohács szerepe a modern magyar politikai eszmetörténetben. In Fodor Pál – Varga Szabolcs szerk.: *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest, 2019, MTA BTK, 287–305.

narrative), amely manapság különösen gyakori a történetírói gyakorlatban, bár olykor már régebben is dívott (lásd Voltaire egyes történeti műveit). Igaz, majd csupán a francia Új Történészek, az *Annales* történészeinek a jóvoltából nyert napjainkban feltétlen létjogosultságot tágabb történész körökben is.[490]

A történeti idő gyakorlati célú, és nem feltétlenül a korszakfelosztás értelmében vett szakaszolása tehát elkerülhetetlen a történetírásban. Így és ezért beszélhetünk, többek közt, *eseményreferenciális szakaszidőről*, amely egy uralkodó, egy vagy több királyi dinasztia, kormányzati és uralmi rendszer, vagy adott szellemi és politikai mozgalom, sőt az egyes egyén biografikus idejéhez szabott időtartamot fogja át, hogy az ebben az időtartamban előadott történetet beszélje el. S beszélhetünk továbbá *struktúrareferenciális szakaszidőről* is, amely valamely gazdasági, társadalmi, eszmei vagy mentális szerkezet időtartamához szabja a történészi mondanivalót, ez szabja meg tehát a történeti időbeliséget. Az utóbbinak a népvándorlás kora, a feudális kor, a hűbériség kora, a tőke kora, a nemzetállamok kora, a gyarmatosítás kora, vagy a Kondratyev-ciklusnak megfelelő időtartam feleltethető meg;[491] és ugyancsak ennek a kifejezésére szolgál a reneszánsz, a barokk vagy a felvilágosodás kora jellegű időbeosztás. Mindkét szakaszidő a hosszú időtartam *(longue durée)*, de legalábbis a konjunkturális idő terjedelmével esik egybe; a különbség annyi csupán közöttük, hogy amíg az esemény referenciális szakaszidő a realista, addig a struktúra referenciális szakaszidő a nominális korszakfogalmat képviseli. Az előbbi, mert az események keltezhetőségén áll vagy bukik a dolog, az objektivitás látszatával él a szakasz- és korszakhatár meghatározása során; a nominális szakaszolás viszont nem az időpont pontos datálására, hanem az időpontok által elválasztott időtartamok tartalmának a tisztázására irányul a történelmi időnek ezzel a tagolásával.[492] A realista korszakolás (szakaszolás) a történelmi tény pozi-

[490] Carrard: *Poetics*... 80.

[491] Lásd Kövér György: A Kondratyev-ciklus története. In uő: *A növekedés terhe. Krízisek – csődök – ciklusok*. Budapest, 2018, Osiris, 22–55.

[492] Blumenberg: A korszakfogalom... 307.

tív fogalmát veszi alapul, az ennek megfelelő naiv realista episztemológiát érvényesíti tehát; a nominális korszakolás (szakaszolás) ellenben a konstruktivista történelemfelfogás elvét képviseli. Az eddigiektől különbözik az egyszerű *kronológiai egység szerinti* szakasz- és korszakbeosztás, amely többnyire évszázadok szerint tagolja a történelmi időt. Ez utóbbi megoldás gyenge pontja, hogy nem tartalmi (kolligációs fogalomként értendő) osztályozással él a történelmi anyag időbeli tagolása során, hanem csupán egy szimplán kronológiai rendet érvényesít ennek során. Amit legföljebb csak a történelmi kronológia varázsereje hitelesít, ami azonban többnyire elfedi az évszázad mint szekvenciaegység eredendő belső heterogenitását. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a 20. század mint állítólagos történelmi korszak bizonytalan fogalma. Jól ismert a rövid (1917–1989), a hosszú (a 19. század végén kezdődő és még mindig tartó) és a keresztbe metszett (az 1860-as és az 1960-as évek között húzódó) 20. század fogalmi variánsa. Mindhárom említett felfogás az esemény- és a struktúrareferencia két külön kritériumára támaszkodik, melyeket egymással kombinál ennek az évszázadhoz kötött időtartamnak a meghatározása során.[493] Hasonló fogalomalkotási dilemmára utal az ún. „hosszú 19. század" közkeletű kategóriája is, amely az 1789 és 1914 (1918) közötti periódust fedi le.

S végül: az ország- és nemzettörténeti szintézisek megalkotása során elemi igény nyilvánul meg a korszakolás iránt, miután a rendszerint hosszú időtartamra kiterjedő történet elbeszélése egyébként követhetetlen és értelmetlen lenne. Ennek a periodizációnak többnyire a struktúrareferenciális korszakbeosztás képezi az alapját, ha nem is éppen mechanikus kiindulópont gyanánt, amely valamilyen objektív, tehát pontosan datált eseményidőhöz köti a szakaszhatárokat. A nemzeti történelmi korszakhatárok megvonása során messzemenően figyelembe szokták venni a nagy történelmi korszakbeosztást is, az ókortól a modern és jelenkorig tartó stádiumok gondolati konstrukcióit. Mindent összevéve, a nemzeti

[493] Tomka Béla: A „befejezetlen 20. század" és a „csonka 20. század". A jelenkori európai és magyar történelem periodizációjáról. *Aetas*, 2010/4. 97–106.; Gyáni Gábor: A 20. század mint emlékezeti „esemény". In uő: *Az elveszíthető…* 355–374.

történelmi periodizációk rendszerint híven kifejezik a nemzeti történelem egészét illető történeti koncepciókat: ez utóbbiak vezetik, kell, hogy vezessék a szintézist író, nemegyszer népes szerzői gárda tollát a részleteket (az alkorszakokat és az egyes szakaszokat) illető mondanivalójuk megfogalmazása során.

A nemzeti történeti mesterelbeszélések céljaira kitalált korszakhatárok egy idő után a kánon meghatározó erejével hatnak, periodizációs zsinórmértékül szolgálnak mind az iskolai curriculumok, mind a public history, mind pedig az összes egyéb, a történelmet érintő diskurzus számára. A magyar történetírásban a periodizációs kánont a tízkötetes millenneumi szintézis alapozta meg, ahol az ezeréves magyar múltat, a kötetszámhoz igazodva, tíz korszakra bontva tárgyalták a szerzők. E korszakbeosztás mélyén az uralkodóházak (a dinasztiák) és az egyes uralkodók (a Habsburg-ház esetében) szerinti időbeli tagolás elve rejlett, és majd csupán a történet vége felé kapott benne szerepet az állam- és politikatörténet valamilyen egyéb rendezőelve („a nemzeti államalkotás kora"). A két háború között mérvadónak számító magyar történeti szintézis, az ún. Hóman–Szekfű-féle *Magyar történet* hét nagy korszakra bontva vezette végig az olvasót ezeréves múltunk históriáján; az egyes korszakokon belül két-három, olykor négy alkorszakot is megkülönböztetve egymástól. A korszakképzés kritériumai itt roppant változatosak voltak: az Árpád-ház kihalásáig tartó évszázadok tárgyalása a dinasztikus időrendi tagolást követte, ezután az évszázadonkénti felosztást alkalmazták a szerzők (főként Szekfű), hogy csupán az alkorszakok tekintetében hagyjanak érvényesülni valamilyen más, tisztán tartalmi szempontot. Ez olykor gazdaságtörténeti, politika- és államtörténeti vagy eszmetörténeti megfontolásokon nyugodott: az utóbbi a szellemtörténeti beállítottság következménye volt (barokk rendi korszak, felvilágosodás, rendi nacionalizmus, reformnacionalizmus). A szintén a két háború között kiadott *Magyar művelődéstörténet* című sokszerzős szintézis öt kötete részint konvencionális alapon különített el egymástól korszakokat (magyar őskor és középkor, török kor, az új Magyarország kora, vagyis a 19. század), részint szellemtörténeti értelemben vett kultúrkorszakokat ismert (reneszánsz, barokk és felvilágosodás).

A nemzeti vagy országtörténet belső szakaszolása, ez a fajta periodizáció nemcsak a történeti tudás folytonos bővüléséből, hanem legalább ennyire a szemléleti pozíciók kijelöléséből is fakad, amit jól példáz a marxista történeti kánon által megkövetelt új periodizációs gyakorlat. A következőket mondta erről az utolsó sokszerzős, az akkori mainstream magyar történetírás reprezentatív alkotásaként (részben) elkészült tízkötetes összefoglaló munkát előkészítő periodizációs vita során a vitavezető Molnár Erik. „Mi tette szükségessé a periodizáció problémáinak újbóli megbeszélését? Elsősorban az, hogy az elmúlt évtized kutatásai során új eredmények születtek, részletesebben megismertünk olyan, mondhatnám döntő jelentőségű társadalmi-gazdasági folyamatokat, amelyek módosíthatják e csaknem ezer esztendőt átfogó periódus belső határvonalait. [...] Nyitott probléma [továbbá], hogy feltétlenül egybe kell-e esni egy, a gazdasági-társadalmi folyamatok lényegét, az osztályharc fejlődésének fő vonalát, a politika legfontosabb fordulópontjait tükröző marxista periodizációnak egy másik periodizációval, amely a felépítmény körében, a gazdaságtól meglehetősen távol eső jelenségek fejlődését kísérli meg periodizálni."[494] A jelzett bizonytalanságot tükrözi a csonka tízkötetes *Magyarország története* című összefoglalás korszak- és kötetbeosztása, ahol helyenként politikatörténeti korszakok, máshol a marxista történetszemlélet jegyében megállapított gazdasági-társadalmi formációkat kifejező időszakok nyertek külön kognitív státuszt a periodizáció jóvoltából. A szellemtörténetinek szánt és a marxista szemlélet szerinti országtörténet részben egymással hasonló periodizációs gyakorlatot követett, miután mindkettő elegyítette egymással a politika- és államtörténet tanulmányozásából levonható korszakbeosztási elvet a valamilyen struktúra szerint előadódó történeti időbeli egységek kiválasztásával. A szellemtörténeti

[494] Molnár Erik akadémikus megnyitója. In *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról*. Budapest, 1968, Akadémiai Kiadó, 11–12. A különféle magyar országtörténeti szintézisek periodizációs gyakorlatáról lásd Kövér György: Korszakolás és korszaktudat. In uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2002, Új Mandátum, 351–359.; uő: Aetas Aetatum. *Aetas*, 2010/4. 64–80.

alapokon nyugvó szintézisben az egyes, állítólag korszakalkotó eszmeáramlatoknak megfelelő időbeliség tett szert korszakot alkotó jelentőségre, a marxista szemléletben fogant szintézist író történettudomány esetében pedig a gazdasági-társadalmi szerkezetekhez igazított történetiséget fejezte ki a korszaktagolás.

A történészi korszakalkotás további rákfenéje a posztulált korszakfogalom által megkövetelt belső egyöntetűség alkalmankénti hiánya vagy egyenetlensége. Erre igazán eklatáns példa a reneszánsz elhelyezhetetlensége a középkor (a „feudalizmus") átfogó korszakában. S éppígy említhetjük a középkori humanizmust, a felvilágosodás korabeli boszorkányüldözést és sok más ehhez foghatóan regresszív, vagy éppen progresszív szellemi történelmi fejleményt is, amelyek mind ellentmondanak a szellemtörténeti alapon véghez vitt korszakolásnak. A dolog megnyugtató megoldása kivihetetlen a tisztán lineárisan elgondolt történelmi elbeszélés adott keretei között. Hasonlóan nehéz mit kezdeni a ciklikus időfogalom gyakori felbukkanásával. Amikor Szekfű Gyula a „neobarokk társadalom" fogalmával operál a Horthy-kori társadalmi valóság leírása és értelmezése során,[495] akkor a 18. századi történelmi barokk kolligációs fogalmát viszi át egy az egyben, az analógiaképzés evokatív erejére építve, a két háború közötti, tehát egy 20. századi történelmi időszak jellemzésére és megítélésére. Mi ez, ha nem a történelmi ciklikusság fogalmának szégyenlős használata, amely arra vall, hogy a történész elismeri a feltámadás, a visszatérés, a *revival* történelmi lehetőségét. Ugyanerre a fogalomhasználatra példa a közelmúltból a rendiség mint *utórendiség* gyakori emlegetése a mai társadalmi állapotok kifejezésére. Ez a szellemi játék valamilyen már elmúlttal kapcsolatos történeti képzetet hoz mozgásba a metaforikus történeti elbeszélés érdekében, a hozzá kötődő asszociációk evokatív és retorikus erejét kiaknázva a hatáskeltés érdekében.

A periodizáció, summázhatjuk, narratívaképző erőként hat, és fontos szerepet tölt be ott, ahol a hosszan tartó történelmi idő diszkurzívba való

[495] Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1940, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 407–421.

átfordítása történetírói eszközökkel folyik. S milyen nyelvi protokollok kezeskednek vajon azért, hogy a történelmi idő diszkurzivitása tudományos igazságként is megszólalhasson?

DISZKURZÍV IDŐ A TÖRTÉNETÍRÁSBAN: AZ IGEIDŐK HASZNÁLATA

A történészi idő kapcsán külön és hosszan kell szólni az igeidő történetírói használatáról. A 19. században szakszerűsödő történetírás szinte dogmaként hirdette, kivételt nem ismerő szabályként írta elő, hogy egyedül csak az időben távoli történelmi korok, az ókor és a középkor érdemesek a történész figyelmére. A tárgyilagos történeti mérlegeléshez megfelelő időbeli, ún. történelmi távlatra van szükség, hogy bennmaradhassunk a tudományosság medrében. Minél távolabb esik tőlünk egy kor, annál kevésbé hat a történész munkájára. A helyzet mára sok tekintetben megváltozott: a történelem iránt a közvélemény részéről megnyilvánuló élénk érdeklődést tekintve,[496] már magukban az iskolai curriculumokban is a legújabb korok bemutatása kerül előtérbe. Egyúttal felvirágzott az ún. jelenkortörténet-írás, amely egyáltalán nincs tekintettel a történelmi távlat korábban megfellebbezhetetlen kívánalmára. Ráadásul a közelmúlt története iránti fokozott kíváncsiság egyfajta történelemellenességben, helyesebben prezentizmusban nyilvánul meg.[497] Ezeknek a változásoknak jellemző tünete továbbá, hogy a történetírói érdeklődés is egyre jobban átcsúszik a modern korok kutatására; ennek során már a 19. század is kezd teret veszteni a 20. század javára.[498]

A történész nyelvhasználatát a temporalitás felől vizsgálva szintén figyelhetünk arra, hogy nem aranyszabály többé éles választóvonalat húzni a múlt

[496] Jeremy Black: *Using History*. London, 2005, Hodder Arnold.

[497] Zsombor Bódy: A Gaze Focused on Itself: On the Perception of Time in the Writing of the History of the Present. *Hungarian Historical Review*, 2017/4. 750–775.

[498] Megvilágító erejű e tekintetben a következő vitaanyag: *Central European History*, 51, 4 (December 2018) 662–695.

és a jelen közé, ami korábban és oly hosszú időn át szigorú követelmény volt. A valamikori történetírói kánon szerint, ahogy korábban említettük, a történelem a régiségek világa;[499] a róla szóló elbeszélés *(historia rerum gestorum)* is csak a múlt idő következetes alkalmazásával adhatja vissza e tényállást. A múlt igeidő használata a személytelenség, egyúttal a távolba vesző perspektíva érzetét kelti az olvasóban, kiválóan alkalmas tehát a történetírói tárgyszerűség kifejezésére. Ez a nyelvhasználat azt sugallja, hogy a történésznek közvetlenül nincs semmi köze a történetében előadott cselekményhez az ott szereplő személyekhez. A történeti művek Émile Benveniste-től származó narratológiai fogalmi megkülönböztetése *történetet (histoire)* és *diskurzust* tart számon.[500] A konvencionális történetírói művek szerzői a történet jellegű elbeszélésmódot kultiválják nagy előszeretettel, melynek definitív ismérve a múlt idő következetes és egyetemleges használata, valamint a történész-narrátor személytelensége. Ez annak az episztemológiai meggyőződésnek felel meg, mely szerint a történeti tények önmagukért beszélnek, ami így szükségtelenné is teszi, a minimumra korlátozza a narrátornak a történelem explicit magyarázatára irányuló törekvését. Az elbeszélés e módja az objektivitást célul kitűző, „a múltat úgy megragadni, ahogyan volt" *ars poeticá*jában megfogalmazott történeti beszéd adekvát nyelvi megvalósulása. Az említett és jórészt máig ható retorikai szabály újabban kezdi elveszíteni korábbi feltétlen érvényességét: egyre többen döntenek úgy a történészek közül, hogy a jelen időt használva beszélik el a múltat.[501]

Azok a historikusok használnak gyakrabban jelen időt történeti munkáikban, akik nem a lineárisan előadható eseménytörténet krónikájával, hanem a struktúrák historikumával szolgálnak. Amikor nem a szigorúan vett egymásutániság szabja meg az elbeszélendő események tálalásának a módját, mert a kiválasztott időegység határain belüli szinkron jelenségek

[499] John Arnold: *Történelem. Nagyon rövid bevezetés*. Ford. Rényi Zsuzsanna. Budapest, 2005, Corvina, 48–71.

[500] Vö. Jacques Rancière: *The Names of History. On Poetics of Knowledge*. Minneapolis, 1994, University of Minnesota Press, 14.; Carrard: *Poetics*... 15–16.

[501] Leduc: *A történészek*... 282.

rekonstrukciója van éppen napirenden, amelyek rövidebb-hosszabb ideig nem változnak, akkor semmi sem késztet többé az előttiség és az utániság szakadatlan nyelvi kifejezésére. Továbbá: a hagyományos történeti narratívában, ami rendszerint eseménytörténet, a történész a személytelen narrátor szerepében tetszeleg, és úgy szól az olvasóhoz, mint aki kívül, sőt fölötte áll beszéde tárgyán, és csak továbbítja az önmagától megtörténő múltról szóló tárgyilagos (objektív) beszámolót. Ez a múlt amellett, hogy független a történetét elbeszélő tudós személyétől, ráadásul még csak nem is igényli a történész szellemi beavatkozását az önmagáról szóló elbeszélés természetes menetébe: a történet, melyet a historikus jól és szakszerűen elbeszél, e nélkül is tökéletesen érthető. A történeti elbeszélésben ekként szerepeltetett tények, melyeket a történész saját (és mások, a kollégái) gondos kutatásainak az eredményeként ad közre, önnön közvetlenségükben képviselik a múltat, mint történelmet; ez a múlt pedig közvetlenül beszél hozzánk a történész segítségével. Mindez fölöslegessé teszi, hogy a történész közvetlenül is beleavatkozzon a múltnak általa csupán közreadott önelbeszélésébe: sem kommentálnia, sem értelmeznie nem kell az így megszólaló történelmet. A történetíró feladata kimerül abban, hogy feltárja a múlt hiteles, a forrásokból kikerekedő képét, amit azonmód az olvasó színe elé bocsát. Ez az írói és elbeszélői technika, amit Benveniste a *történet* fogalmával ír le, olyan retorikai erővel rendelkezik, hogy könnyen sugalmazhatja, miszerint tényleg így volt, valóban ez volt a történész által előadott valós történelmi múlt.

A *diskurzus* jellegű beszédmód, ezzel szemben, olyan reflexív és problematizáló eljárást követ, ahol a kérdező-tépelődő történész-narrátor – saját magyarázó-értelmező szövegalkotásával együtt – önmagát *is* képviseli a történelemben, melyet *az általa alkotott* történet formájában ismerünk meg. Itt nem feltétlenül a tényszerűen megtörtént vagy megtörténtnek vélt események ok-okozati szekvenciákba rendezett, időrendi sorba állított elbeszélése zajlik, hanem a múlt (zömmel) folyamat jellegű jelenségei ismerhetők meg. A tények, ez esetben, nem eleve adott (a forrásadatokban benne rejlő) mivoltukban, hanem a történész leírásának és értelmezésének a gyümölcseként mutatkoznak meg. A ténybeli kijelentések szintúgy a múltról szólnak, de nem a múlt közvetlen adományaként kerülnek hoz-

zánk. Amikor a történész kommentál és magyarázatot fűz a múlt elmesélt történéseihez, és kivált, amikor modellt állít fel, vagy modelleket alkalmaz (adaptál), amikor analitikus alapokon állva közelít a múlthoz, az eseményeket (vagy inkább a folyamatokat) nem valamikori létükben, hanem utólag felismerhető, hátratekintve feltárható kontextusaikban ragadja meg. Amikor pedig ezzel foglalatoskodik, akkor a fejében gomolygó gondolatokat veti papírra, és nem azokat a tényeket beszéli el – kerek történetbe szerkesztve –, melyek állítólag közvetlenül a múltat idézik a megismert forrásokból. A múltat illető gondolatai jelen időben, az elbeszélés megalkotása során kelnek életre, és nem a múltból áramlanak feléje. Mi indokolná ezek után, hogy múlt időben fogalmazza meg múltról szóló beszámolóját? Semmi. Ezért jár(hat) a *diskurzus* jellegű történetírói beszédmóddal jelen idejű igeidő használata. Minél analitikusabb, minél elemzőbb az adott történeti szöveg, annál több minden készteti a szerzőt arra, hogy jelen időben beszélje el a sztorit, legalábbis sűrűn éljen ezzel a megoldással. Főként akkor, amikor magyaráz, értelmez, és elvétve akkor is, amikor leír (hiszen nincs leírás valaminő értelmezés nélkül!). S ellenkezőleg: minél narratívabb, minél deskriptívebb a történészi előadásmód, annál sűrűbb a történész szövegében a múlt idő használata.[502]

S milyen kapcsolat fűzi vajon a történész szövegének terjedelmét (többek közt az elolvasására fordítandó idő hosszát) a benne és általa megjelenített történelmi múlt valós időtartamához? Ez a viszony igencsak feszült, mivel – érthető okokból – nincs, nem lehet köztük közvetlen megfelelés. Egy történeti tanulmány befogadása, még ha sok száz oldalas monográfiáról van is szó, soha nem telhet annyi időbe, mint amennyi időt a történelem benne tárgyalt történései igénybe vettek. Ebből következik a sűrítés és a szelekció szükségessége, hogy a múltbeli történetet el lehessen egyáltalán beszélni. Az a jelentés, amellyel a történész a múltat felruházza, már abban megnyilatkozik, hogy miről esik bővebben szó a történetében és miről tömören, illetve mi az, amiről egyáltalán nem beszél, noha a források erre is

[502] Mindehhez vö. Jacques Rancière, Philippe Carrard és Jean Leduc fentebb idézett könyveit, melyekben bőséges bizonyító anyag található a megállapítás alátámasztására.

módot adnának. Amikor a történész szelektál, nemcsak a témák és a problémák között válogat, hanem az idővel is „okosan" bánik: hosszabban elidőz egy-egy pillanatnál, olykor átugrik hosszú időszakokon, mert úgy gondolja, hogy csak az előbbieknek van a története szempontjából súlya, az utóbbiak viszont mellőzhetők, vagy csak futó említésre érdemesek. A történeti idő ilyetén beosztása a jelentés és a jelentőség történetírói megítélésétől függ, amely alkalomadtán egybeeshet a történelem saját idejével, de el is térhet tőle a történeti mondanivaló függvényében. Ez az elbeszélői technika, vagyis a történelmi idő lassítása vagy gyorsítása, a diszkurzív idő egyik megkülönböztetett vonása.

Ha történészként követjük az iménti gyakorlatot, akkor látszólag minden azon múlik, hogy melyik – naptárilag azonosítható – időponttal vágunk bele a történet elbeszélésébe. Igazság szerint a történet végpontjául választott időpont dönti el, hogy meddig megyünk, és meddig mehetünk vissza, vagy meddig kell visszamennünk az időben, honnan kezdve rajzoljuk meg a történet teljes és logikus ívét. Mivel a történész eleve tudja, hogy mi hogyan végződött az elmondandó történet szempontjából, a következményeit tekintve már ismert múlt logikus kezdetében jelölhető (jelölendő) ki az elbeszélés kronológiai kezdő dátuma. Az innen útjára indított gondolatsor, ami ettől az előre rögzített végpont felől visszatekintve ruházza fel értelemmel a valamikori eseményeket, *elvi alapon meghozott döntést kíván*. Ez a döntés abban az értelemben kétségkívül önkényes, hogy a történész (és nem a történelem) határoz a történeti vizsgálat időbeli tartamának a kiterjedéséről, az elbeszélt történet kezdő és záró időpontjáról. A történészi mondandó szempontjából komoly kötöttségek hatnak azonban ennek során is: a történetírónak a kérdést érintő döntése magán viseli mondanivalójának a terhét. Ha jó, tehát hihető a történeti beszámoló, akkor az elbeszéléshez választott kronológia, a benne foglalt egységnyi időtartam (a szakasz) is kielégítő módon járul hozzá a történet szavahihetőségéhez. Ha viszont az elbeszélés a hiteltelenség benyomását kelti, akkor a kronológiával is komoly bajok lehetnek.

A történelem objektív ideje, amely szintúgy emberi konstrukció, felettébb bonyolult kapcsolatban áll tehát a történelemről szóló történetírói

beszéd saját külön idejével, mely utóbbi zömében szakmai megfontolások eredménye. Ezt már az is kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy a történetírói nézőpont egyszerre vehet fel múltbeli és jelenbeli perspektívát.

DISZKURZÍV IDŐ A TÖRTÉNETÍRÁSBAN: A NÉZŐPONT IDŐBELISÉGE

A nézőpont fogalma kettős temporalitásra utal, egy külön a múlthoz és egy külön a jelenhez kötött időbeliségre enged következtetni. A nézőponttól függő történeti megismerés elgondolása, az a nézet, miszerint a történelem kizárólag csak valamely perspektívából közelíthető meg, ma sem élvez feltétlen elismertséget a történészek körében. Holott a történeti megismerés egyik döntő kérdése éppen az, hogy milyen viszony fűzi a múltat (a róla szóló elbeszélés révén) a jelenhez. Tanulságos eszmefuttatást olvashatunk erről egy kvázi önéletrajzi regényben, amely az 1930-as évek náci Németországába visz bennünket vissza, elbeszélve egy bajor falusi gyerek életét a háború végéig. A regény három főfejezetének mindegyikét rövid elméleti meditáció vezeti be, amely az elbeszélt múlt és az elbeszélés jelene közötti sajátos viszonyról szól. „Mindaddig, amíg valami van, nem az, ami majd akkor lesz, mikor már nem lesz. Ha valami elmúlt, az ember már nem az, akivel az a valami megtörtént. Mindenesetre közelebb van hozzá, mint mások. Noha a múlt nem létezett, mikor még jelen volt, most úgy tör fel bennünk, mintha úgy történt volna meg, ahogy most előtör belőlünk. De mindaddig, amíg valami van, nem az, ami majd akkor lesz, mikor már nem lesz. Ha valami elmúlt, az ember már nem az, akivel az a valami megtörtént. Mikor az történt, amiről most azt mondjuk, hogy megtörtént, nem tudtuk, hogy ez az. Most azt mondjuk, hogy ez meg az így meg úgy történt, noha akkor, amikor történt, semmit sem tudtunk arról, amit most mondunk."[503] Az író később tovább pontosítja a valamikori és az elbeszélt élet, valamint a jelenbeli élet kapcsolatának a kérdését. „Nem mint azok éljük túl a dolgokat, akik

[503] Martin Walser: *Szökőkút*. Ford. Györffy Miklós. Budapest, 2004, Európa, 5.

voltunk, hanem mint azok, akik lettünk, miután voltunk. Miután elmúlt, ami volt. Még mindig megvan ugyan, de már elmúlt. Vajon az elmúltban több-e a múlt vagy több a jelen?"[504]

Egy dolog tűnik biztosnak a sok-sok bizonytalanság közepette: amire ma emlékezünk, az valaha létezett, ma viszont már nincs jelen. „Semminek sem lehet élesebb a képe, mint egy falunak, amely már nincs."[505] Az emlékezetben megőrzött és emlékként továbbadott múlt olyan jelenbeli múlt, Oakeshott kifejezésével élve az a *gyakorlati múlt*, amiről a múltban még nem lehetett tudni, hogy idővel emlékezetre méltó múlt válik majd belőle, amire a magunk jelenében múltként gondolunk vissza. „Honnan tudhatta volna az ember, hogy ami történik, arra érdemes lesz emlékezni? Nem lehet egyszerre élni, és ugyanakkor tudni is róla valamit."[506] A múlt minden bizonnyal abból lesz, hogy a jelen forró vágyat érez magában a valamikori élet felidézésére. „Ilyen megpróbáltatások közepette az emberben feltámadhat a gyanú, hogy a múlt csak azért tolul fel, hogy az ember szenvedjen a visszahozhatatlanságától. Mindaddig, amíg még ott van az ember szeme előtt, nem figyel rá, annyira telítve van pillanatról pillanatra a várakozásokkal, amelyekről [a jelenben] már nem tud semmit. Valószínűleg nem is él az ember, hanem arra vár, hogy nemsokára élni fog; utána, mikor már minden elmúlt, szeretné megtudni, ki is volt azon idő alatt, míg várt."[507]

Ezek után sem sokkal világosabb a múlt mibenléte. „A múlt nem úgy van benne a jelenben, hogy ki lehetne nyerni belőle, mint ahogy valamilyen anyagot lehet ügyes eljárással kivonni valamilyen más anyagból, és akkor az rendelkezésünkre áll. A múlt mint olyan nem létezik. Csak mint olyasvalami létezik, ami a jelenben van benne, meghatározóan vagy elfojtva, aztán mint elfojtott mivoltában meghatározó."[508]

[504] Uo. 12.
[505] Uo. 122.
[506] Uo. 125.
[507] Uo. 131.
[508] Uo. 293.

Úgy ábrázolja Martin Walser hivatkozott regényében egy kisfiú, majd kamasz, végül fiatal felnőtt tudatán átszűrve a hitleri Németország mindennapjait, hogy egyáltalán nem keveri bele a történelem későbbről ismert vagy tudatosított mozgalmasságát (annak szörnyűségeit és rémségeit), hanem a korabeli ágens ártatlan tapasztalati világával együtt tárja az olvasó szeme elé, mélyen belefeledkezve a hétköznapok világába. Elbeszélhető-e vajon ily módon az a bizonyos német múlt? Nem vetődnek-e fel vele kapcsolatban súlyos aggályok? Ez a kérdés már akkor felmerült, amikor a regény az 1990-es évek végén Németországban napvilágot látott; ráadásul az író kommentárt is fűzött hozzá nyomatékképpen, amiben azt állította, hogy Auschwitz árnya agyonnyomja a német emlékezetet. Ez azért gond szerinte, mert egy valamivel későbbi tudati fejleményt vetít vissza arra a helyzetre, ami 1933 után szerte az országban történt. Az utótörténet ismerete pedig nem engedi hitelesen (valósághűen) elbeszélni azt a valamikori életet. Múltnak és jelennek, mint két külön történeti nézőpontnak, ez a fajta ütköztetése egyre sűrűbben foglalkoztatja a szépírókat (is).[509]

A kérdésre Paul Ricoeur is kitér az idő és az elbeszélés problematikájának szentelt nagy művében.[510] „Nem oldunk meg semmit, ha azt mondjuk, hogy a történész által előadott bármely eseményt megfigyelhették a múlt tanúi: a múlt rejtélyét így csupán a rejtélyt előadó tanúságra toljuk át. Az *elmúlt* éppen annyiban okoz gondot, amennyiben nem észrevehető, legyen szó akár az esemény, akár a tanúság elmúltjáról. Egy múltbeli észrevétel [tanúság] (el)múltsága önmagában nem észrevehető, hanem emlékezetre méltó. Ezt a rejtélyt feloldandó alakítottuk ki a képviselet (représentance) vagy helyettesítés fogalmát, jelezve ezáltal azt, hogy a történelmi konstrukciók igénylik, hogy valamely *szemtől szembeni* kérelemre való válasz rekonstrukciói legyenek."[511] Ricoeur idézett megállapítása arra az analitikus történetfilozófia által előterjesztett felismerésre utal, mely

[509] Friss kiemelkedő példa rá: Stefan Hertmans: *Háború és terpentin*. Ford. Fenyves Miklós. Budapest, 2016, Európa.

[510] Paul Ricoeur: *Temps et recit*. I–III. Paris, 1985, Seuil.

[511] Uő: A szöveg és az olvasó világa. Ford. Jeney Éva. In uő: *Válogatott*... 310.

szerint a múlt, amikor éppen zajlik, még nem rendelkezik a *múltbeliség* utóbb felismert és tudatosított vonásaival, az még nem történelem. Azok a korabeli (szem)tanúk, akik tanúsítják, hogy ez így meg úgy történt, és mindez egyáltalán megtörtént, nem szavahihető tanúságtevők; később dől el, hogy mi is valójában a saját nézőpontjukból történelmi(nek számító) események episztemológiai értéke. Ráadásul a történelem cselekvő ágensei sok minden olyanra fel sem figyelhettek a maguk idejében, melyek tényleges *történelmi* jelentőségére csak utóbb derül fény; aminek ők jelentőséget tulajdonítottak, amit valamilyen jelentéssel elláttak, az nem feltétlenül őrzi ezt a jelentőséget és jelentést. A történelem tanúságtevői semmiképp sem számolhatnak be tehát, Ricoeur szerint, a múltról (a saját jelenükről) úgy, hogy annak maradéktalanul hitelt lehetne adni a ma nézőpontjából visszatekintve.

Michel de Certeau történészként azzal a meglepő bejelentéssel rukkolt ki, hogy: „A múlt elsősorban [...] a *különbség megjelenítésének* eszköze. A történeti művelet abban áll, hogy egy jelen – az elmúlt »másától« (múlt) különböző – törvény szerint tagolja fel az adottat, ezzel távolságot tart egy megállapított helyzettől, és diskurzus keretében jelzi azt a tényleges változást, ami az eltávolodást lehetővé tette. Ennek következménye van. Egyrészt historizálja a mát. Tulajdonképpen jelenné tesz egy megélt helyzetet [és ily módon] egyszerre szüli egy jelen és egy múlt megkülönböztetését. Másrészt azonban a múlt alakja megőrzi azt az elsődleges értékét, hogy *azt* jeleníti meg, *ami hiányzik*."[512] Úgy és azzal válik el De Certeau szerint a múlt és a jelen egymástól, hogy a múltnak, mint hiánynak a jelenbeli megjelenítése élteti tovább a múltat immár történelem formájában; ez a történelem ugyanakkor a történetírás terméke. A múlt nézőpontjából megismerhető történelem szerinte sem történelem, annak kizárólagos ismeretében aligha alkothatjuk meg a történelem fogalmát.

A nézőpont időbeliségével összefüggő fent idézett megfontolások egyet és mást már tisztázhattak múlt és jelen különállásáról és alkalman-

[512] Michel de Certeau: A történeti művelet. Ford. Szekeres András. In Benda Gyula és Szekeres András szerk.: *Az Annales*... 495.

kénti egybefonódásáról. A problémára később, a történelmi tapasztalat, valamint az emlékezés, emlékezet és a történelem kapcsolatát tárgyalva később még visszatérünk. Most csupán azt jelezzük, hogy a fenomenológiai alapokon nyugvó történetfilozófia öt különböző értelmet ad a történelem szónak, amely egyébként jelen és múlt egymásra vonatkoztatása. A történelem kifejezés egyik lehetséges jelentése, hogy a létező *elmúlt*, és ezáltal történelemmé lett. Azért történelem, ami már elmúlt, mert nincs többé kéznél, vagy ha kéznél van is, akkor sincs érzékelhető hatása a jelenre. A kifejezés egy további értelme szerint a dolog elmúlt ugyan, de továbbra sem vonhatjuk ki magunkat a hatása alól; történelemként hat a jelenre. A dolog múltbeli ugyan, de továbbra is kéznél van, akár úgy is, mint valamely régmúltat idéző épületrom. A Michael Oakeshott által nevesített *gyakorlati történelem* fogalma fejezi ki talán leginkább történelem szavunk ez utóbbi jelentését.

Egy további értelmezés szerint a történelem nem valamilyen elmúlt létező, hanem az a valami, amiből mi itt mindannyian származunk, és aminek ezzel története van. Ez a múlt a fejlődés elve szerint felfogott történelem, amely a jelenen át tart a jövő irányába. A történelem negyedik lehetséges fogalma a specifikusan emberi időbeliséget jelöli minden egyéb, például a természeti időbeliséggel, a természet időbeni létezésével szemben. Végül történetinek számít minden olyan áthagyományozott entitás, melyet a történetírás vagy az emlékezet testál ránk.[513] Amikor ezennel továbblépünk a történeti idő újabb és újabb lehetséges fogalmát keresve, hogy tekintetünket a mély idő fogalma felé fordítsuk, akkor az emberi és a természeti idő kereszteződését, egy határesetet tüntetünk ki a figyelmünkkel. A Big History programjával fellépő történészek ugyanis egy, a jelennel semmilyen formában nem érintkező roppant távoli, történelminek sem igen nevezhető időfogalom történelmiesítését, a *mély idő* történéseinek a feltárását tűzik zászlajukra a globális történelem kutatása során. S ha már itt tartunk, nem feledkezhetünk meg az ellenkező végletről sem, a történelmi idő horizon-

[513] Martin Heidegger: *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály et al. Budapest, 1989, Gondolat, 608–610.

talizálását ambicionáló törekvésekről, amelyek nem gyakoriak ugyan, de léteznek, és a puszta létükkel is rávilágítanak a történetírói historizmus mélyén megbújó egyik jellemző paradoxonra.

DISZKURZÍV IDŐ A TÖRTÉNETÍRÁSBAN: A VERTIKÁLIS ÉS A HORIZONTÁLIS IDŐTÁVLAT

Közismert Hegel álláspontja, mely szerint történelmet egyedül csak az államalkotó népek alkothatnak, állami lét nélkül nem képzelhető el történelem. Messzire kerül ettől a megrögzött felfogástól a történelem minden olyan koncepciója, amely az emberi történelem fogalmát a föld, vagyis a természet történetével egészíti ki. Ezt a lehetőséget kínálja, egyebek közt, a klímatörténet, melynek időbeli mélysége a Föld keletkezéséig hatol vissza. Egy ilyen történeti látásmód számára természetes kiindulópont a *paleoklíma*, a régebbi földtörténeti korok éghajlata.[514]

Hasonló uton jár a Big History névvel illetett történetírás is; az ennek keretében folytatott vizsgálódások az univerzális idő „terében" és közegében folynak, ahol a szorosan vett emberi történelem csak rövid fejezetet képez. Ebben a globális időben, a „nagy történetben" az emberiség története legföljebb csak futó epizód, amely korántsem meríti ki a történelmi múlt teljes historikumát, mely utóbbi az univerzum történetének felel meg. Ez a történelem tehát a természettudományi és a történetírói megismerés *közös* teremtménye. A Big History egyik vezéralakja, az ausztrál David Christian, aki időközben egyetemi tantárggyá avatta ezt a megközelítést, kijelenti: a történelem mély idejében való kutakodás „modern eredettörténet", amely arra világít rá, hogy honnan eredt és hogyan keletkezett az a tágan vett világ, amelyben ma élünk.[515] A természettudományi (földtörténeti) perspektívá-

[514] Wolfgang Behringer: *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig.* Ford. Tarnói Judit. Budapest, 2017, Corvina.

[515] David Christian: *A nagy történelem. A világegyetem és benne elfoglalt helyünk története.* Ford. Dr. Both Előd. Budapest, 2019, Akkord. Fontos, hogy megjegyezzük, Christian

ban vizsgálódó Christian a glóbusz holisztikus és univerzális történelmét tárja elénk multidiszciplináris megismerési keretben. Ez a törekvés, kétségkívül, az emberi (hétköznapi) időképzet szétfeszítésével jár. Ez különösen indokolttá teszi, hogy Christian a kezdet kezdetén tisztázza azt az időrendi táblát, amely az általa bejárandó kozmikus idő redukált kronológiáját tartalmazza. Ebben a kronológiában a mély idő tartamának az emberi képzelőerő által felfogható ekvivalens kicsinyített időtartam felel meg: így alakul át a 13,8 milliárd évvel ezelőtt bekövetkezett nagy robbanás, a Bing Bang 13 év és nyolc hónappal ezelőtti eseménnyé, és így tovább.[516] A Big History korszakolása így fest tehát: a kozmosz, a bioszféra, a mi időnk és a jövő ideje. A Big History időkoncepcióját átható fejlődéselv részint a természeti evolúcióról, részint az emberi, a társadalmi fejlődés nyomdokain előrehaladó világról adott beszámolót produkál. A Big History a történetiség azon fogalmával dolgozik, ahol érdemben csak az anyagi tényezők hatnak a fejlődés folyamatára. A globális történelem kutatásának egyik mai avatott művelője, Bruce Mazlish ez okból minősíti a Big History és a hozzá hasonló makrotörténeti stúdiumokat pszeudotudományos törekvéseknek. A *történelem* tudományos megközelítése, jegyzi meg Mazlish, aligha elégedhet meg azzal, hogy a benne végbemenő történések *mindegyikét* kizárólag anyagi alapokra, technológiai vagy szociobiológiai (faji) tényezők hatására vezesse vissza. „A technológia a történelmi fejlődésnek központi, de csupán egyik sajátos tényezője, amely összekapcsolódik a gazdasági, a politikai és a kulturális folyamatokkal; ezeket nem azon az alapon vizsgáljuk, mint amelyek eleve tárgyiasult (reified) erők lennének."[517] A történelemnek ezt

munkájának szorosabban vett témája, eredeti címe szerint, az Eredet története (*Origin Story. A Big History of Everything*. New York, 2018, Little, Brown Spark). Az oldalszámokra való utalás ezúttal a könyv angol kiadására vonatkozik: ix–xii, 3–13. Az egész kérdés áttekintése során nagy hasznunkra szolgált a következő tanulmány: Kisantal Tamás: Korszakok léteznek – hogyan lehetségesek? Korszakfogalom és korszakolás a történetírásban. *Aetas,* 2010/4. Különösen 57–63.

[516] Christian: *Origin*... 15–17.

[517] Bruce Mazlish: Big Questions? Big History? *History and Theory,* 38, 2 (May 1999) 247.

a túláltalánosítással kiüresített fogalmát vissza kell téríteni Mazlish szerint a hermeneutikai belátással fűszerezett „kisszabású" történelem gyakorlati megismeréséhez.

A történetírói historizmus által programként hirdetett kontextualizmus, a saját értelem-összefüggésében megértendő és leírandó (elbeszélendő) történelmi múlt történetírói eszményének eltúlzása, mondhatni a túlfeszítése mutatkozik meg a történelmi idő horizontalizálását célzó törekvésekben. Ennek eklatáns megnyilatkozása Hans-Ulrich Gumbrecht munkája egyetlen év történetéről, helyesebben egy adott év különféle, egymással nem feltétlenül összefüggő parallel történéseiről szól.[518] A könyvben tárgyalt események egyikét sem helyezi bele a szerző egy vertikális, tehát történeti (időrendi) kontextusba: nincs sem előzményük, sem következményük, egyszerűen a puszta önértékük alapján kerülnek elő. Így és ezzel kívánja Gumbrecht érzékeltetni, hogy minden egyedi esemény sokszínű entitás, amely számtalan jelentést sűrít magába, az ebből fakadó rendkívüliségét pedig csak elszegényítjük, ha az eseményt beillesztjük egy időbeli lefolyás eseménysorába: ezzel ugyanis kilúgozódik belőle a jelentések korabeli gazdagsága és történeti aktualitása. A múltnak önnön jelenidejűségében kiteljesedő effajta történeti megragadása, ha bizonyos tekintetben meg is felel is a historizmus kívánalmának, alapjában ellentmond a linearitás, a történeti időben való gondolkodás történészi elképzelésének. Ezért is járhatatlan út ez a történész számára, mint ahogy a mély időben elmerülő Big History történetírása is követhetetlen gyakorlat. Ugyanakkor a legkevésbé sem véletlen, hogy ilyen történetírói törekvések is helyet követelnek maguknak manapság a tudományos megismerés széles palettáján.

A Big History és a hozzá hasonló makrotörténeti globális történetírások hátterében a nagy összefüggések történeti bemutatása iránt lankadatlanul megnyilvánuló szellemi igények munkálnak. A szubsztanciális történetfilozófiák és a Spengler- vagy Toynbee-féle félig-meddig spekulatív történetképek eltűntével nagyrészt kielégítetlenül marad a történelem holisz-

[518] Hans-Ulrich Gumbrecht: *1926. Élet az idő peremén*. Ford. Kelemen Pál – Mezei Gábor. Budapest, 2014, Kijárat.

tikus látásmódja iránti szellemi szükséglet. Ezért is léphetnek fel a sikeres fogadtatás reményében a mély időt posztutáló, és az önnönmagukat – némi joggal – tudományosnak feltüntető történetírói próbálkozások, amelyek ki szeretnének tölteni egy tényleges szellemi vákuumot.[519]

Ami a történelmi idő perspektivikus fogalmát megsemmisítő történetírói kísérleteket illeti, ott minden bizonnyal a mikrotörténeti és a hasonló történetírói vállalkozások érdemelnek igazán szót, amelyek rendre a múlt valamikori jelenidejűségét helyezik előtérbe. A történeti tárgy méreteinek a lekicsinyítése olyan megismerési célokat szolgál ez alkalommal, amely a letűnt valóság mikroszkopikus megfigyelésével valami másnak a megismerését ígéri, mint amit a jelenből visszatekintő történeti szemlélettől joggal elvárhatunk. Ezért kap itt kiemelt jelentőséget annak a korabeli gazdag jelentésuniverzumnak a rekonstruálása, amely többnyire elveszik (elfelejtődik) az eseménysorba rendezett, a kizárólag a következmények felől regisztrált múlt történelmiesítésével. Kérdés azonban, hogy lehetséges-e a múlt ilyetén gondolati visszanyerése a jelenben élő történész részéről; erre a problémára a Collingwood-féle historizmus kapcsán korábban már többször utaltunk. Gumbrecht célja kimondatlanul is az volt a történeti idő ilyetén horizontalizálásával, hogy úgymond „előállítása" a történelmi jelenlét (olvasói) élményét.[520] Erről a kérdésről többet és mást is megtudhatunk majd, ha tekintetünket a történelem térbeli összefüggései felé fordítjuk, amely a következő fejezet tárgyát képezi.

[519] Mazlish: Big Questions… 247.

[520] Hans-Ulrich Gumbrecht: *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít.* Ford. Palkó Gábor. Budapest, 2010, Ráció – Historia Litteraria Alapítvány. Hozzá hasonlóan gondolkodik minderről: Carr: *Experience*… 173–198.

7.

A TÖRTÉNELEM TERE ÉS A LÉPTÉKVÁLTÁS

A TÉRBELI FORDULAT

A 19. század, így Michel Foucault, az emberi történelem időbelisége mellett kardoskodott. „Jelenlegi korunk talán inkább a tér korszaka lehet. Az egyidejűség, mellérendeltség, a közel és a távol, a jobbra és a balra, a szétszóródás korát éljük."[521] A hatalom genealógiáját megvilágító Foucault szemében a tér nem üres (élet)keret, ahol a dolgok tetszőlegesen, a saját logikájuknak megfelelően találnak helyet maguknak, hogy megszabott módon kitöltsék. Foucault a teret „szerkezeti helyként" határozza meg, és önálló társadalmi létezőként emlékezik meg róla. A pontok és az elemek közötti szomszédsági viszonyok kerülnek nála előtérbe, ami a strukturális helyként felfogott térbeliség sajátos belső felépítését is kijelöli, ami egyszerre, ha nem is egyidejűleg, sorozat, elágazás vagy rácsozat. Foucault nem metaforikus, hanem tényleges fizikai térbeli megközelítést javasol a társadalomtudományi és történeti gondolkodás számára, ami egybecseng egész munkásságával.[522] Felfogása szerint (1) a tér nem üres entitás, amely csupán háttér gyanánt szolgál az

[521] Michel Foucault: Eltérő terekről. In uő: *Nyelv a végtelenhez: tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Ford. Kicsák Lóránt – Angyalossi Gergely – Erős Ferenc. Szerk. Sutyák Tibor. Debrecen, 1999, Latin Betűk, 147.

[522] Vö. Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Ford. Fázsy Anikó – Csűrös Klára. Budapest, 1990, Gondolat; uő: *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Ed. by Colin Gordon. New York, 1980, Pantheon Books. Főként 63–77., 146–165.

előterében zajló eseményekhez; (2) a tér nem homogén, hanem belsőleg differenciált, és a kereteit kitöltő külön nemű terek minőségét az általuk (is) teremtett viszonyrendszerek, az ún. strukturális terek határozzák meg.

A térnek és a térbeliségnek ez a koncepciója a geográfusokat arra indította, hogy bejelentsék a „térbeli fordulat *(spatial turn)* szükségességét. A tér mint analitikus kategória fogalma szoros kapcsolatban áll a posztmodernként megnevezni szokott szellemi-kulturális és tudományos törekvésekkel".[523] A tér posztmodern elképzelése azt sugallja, hogy a dolgok időbelisége, a maguk történetisége kiegészítendő térbeli létezésük attribútumával: az egymásutániság helyett az egymásmellettiség, a különidejűségek egyidejűsége mellett a különböző térbeliségek egymásban való feloldódása, az ún. *entanglement* (összegabalyodás, összefonódás) éppúgy történeti kutatás tárgya és szemléleti kerete, mint az időbeliségek kérdése.

Foucault térről vallott elképzelése visszhangra lelt a történettudományban is. Ez nem csoda, hiszen az *Annales* történészei mindig is fogékonyak voltak a geográfiai tér iránt. A kora újkori francia városhálózat feltérképezésével foglalatoskodó Bernard Lepetit például kijelentette: „Az egyik térfelfogás szerint, mely a teret semlegesként jellemzi és kísérleti terepet lát benne, a térbeli felosztásnak egyetlen érdeme, hogy hasznos. A másik a térből területet csinál, reprezentációk és gyakorlatok tárgyát, és az összevetések és a beleértett kompozíciós hatások révén a történeti fejlődés egyik résztvevőjét látja benne."[524] A történelmi tér, Lepetit szerint, nemcsak determinál, de egyúttal ki van téve a tevékeny emberi akarat térformáló hatásának is. A térbeli fordulat gondolati erjesztő hatásának a várostörténet, mindenekelőtt a modern nagyváros történeti vizsgálata vette eddig legnagyobb hasznát. A város ily értelmű megközelítésének komoly hagyományai vannak a társadalomtudományi gondolkodásban, amelyek Georg Simmel

[523] Edward Soja: *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Blackwell, Oxford, 1989.

[524] Bernard Lepetit: Tér és történelem. Ford. Takács Ádám. In Benda Gyula – Szekeres András szerk.: *Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben*. Budapest, 2002, L'Harmattan – Atelier, 68.

és Walter Benjamin munkásságára vezethetők vissza. Az „idegen" (Simmel) és a „kószáló" (Benjamin) mint kulcsfogalmak írják le a 19. században felemelkedő európai metropolisz szociofizikai és mentális univerzumát.[525] A tér analitikus fogalomként való használatának eddig főként a történetírói historizmus állt az útjában, amely *par excellence* nemzeti tudományként,[526] a készen kapott, legalábbis annak tekintett, az országhatárokkal övezett megbonthatatlan „nemzeti tér" politikai keretében képzelte el a történelmi múltat. A történelem területi referenciája ezzel a modern nemzetállamok területére korlátozódott. A területi elv, mint abszolút mérce és szigorú norma, a nemzeti territorializáció lényegét fejezi ki ugyanakkor, ennek szellemében csak a nemzet, a nemzetállam töltheti ki a történelem terét.[527] Ma már azonban nem ez az egyedüli optika, amin keresztül szemügyre vehetjük a teret, mint történelemformáló erőt. Az, hogy miként hat a térbeli fordulat címkéjével ellátott paradigmaváltás a gyakorló történészekre, a következőkből talán kiderül.

A HELYTÖRTÉNETTŐL A HELYBEN TÖRTÉNŐ TÖRTÉNELEMIG

A helytörténetírást (beleértve a város- és régiótörténetet is) az különbözteti meg a makro- vagy országos történettől, hogy a kevésbé szakszerűnek tartott szubnacionális történet művelésére szakosodott. A modern akadé-

[525] Gyáni Gábor: Flânerie (kószálás): a várostörténet kulcsfogalma. In uő: *Nemzeti vagy transznacionális* történelem. Budapest, 2018, Kalligram. 308–319.; Graeme Gilloch: *Myth and Metropolis. Walter Benjamin and the City*. Cambridge, 1996, Polity Press; David Frisby: *Cityscapes of Modernity. Critical Explorations.* Oxford, 2001, Polity.

[526] Stefan Berger – Chris Lorenz eds.: *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Basingstoke, 2010, Palgrave Macmillan; Stefan Berger – Christoph Conrad: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe.* Basingstoke, 2015, Palgrave Macmillan.

[527] Bővebben: Gyáni Gábor: A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. In uő: *Az elveszíthető…* 237–265.

miai történetírás nemzeti tudományként szökkent szárba Európa-szerte a 19. század folyamán. Hazánk sem volt kivétel e tekintetben. Ez a történetírás nyomban politikai célok szolgálatába is szegődött, felkarolva a nemzetállam-építés ügyét. Ezt csak úgy teljesítette, hogy minden erejét latba kell vetnie a szilárd nemzeti identitás tudati megalapozásáért és szüntelen ápolásáért. A történetírás ilyetén nacionalista feladatvállalása azzal a kivételes haszonnal járt, hogy a történelem időbeliségének szakavatott tudományaként meggyőző érvekkel és elhitető erővel állíthatta az egyre individuálisabb modern társadalom tagjai számára közösségi összetartozásukat. A nemzeti paradigmát képviselő történetírás tanúsága szerint a saját történeti folytonosságában elképzelt nemzet az időbeli tartósság, a feltétlen stabilitás egyik, ha nem is épp legfőbb záloga: transzcendens értelmet ad a nemzeti múltnak, amely a történészek történelmeként az egyedül érvényes igazságot fogalmazza meg.[528]

A 20. század kezdetétől folyamatosan érlelődött a történetírói paradigmaváltás igénye, amely az *Annales* francia történeti folyóirat körül összegyűlt történészek és társadalomkutatók későbbi munkásságával új értelmet adott a helyinek (helybelinek) az országos történethez fűződő viszonyát illetően. Ez így végső soron a struktúratörténet-írás felemelkedésének volt a kísérőjelensége, amiről az előzőekben, más összefüggések kapcsán, már volt szó. Ezen gondolati és historiográfiai előzmények folyományaként vált (válhatott) a hely- és regionális történetírás a nemzeti, az országos makrotörténettel összemérhető, vele úgymond egyenrangú történetírói megközelítéssé. Ami olyan programszerű megfogalmazással is együtt járt, mely szerint a helyi és a regionális történet nem az a provinciális, az antikvárius történetírói törekvéseknek helyet adó szellemi foglalatosság, amelynek addig tartották, hanem a mikroszintű vizsgálódások kitüntetett terepe, s mint ilyen hatással van az általános történet fogalmi rendszerére is.[529]

[528] Anthony D. Smith: *National Identity*. London, 1991, Penguin, 72–79.

[529] A részletekről lásd Gyáni Gábor: Helytörténet, régiótörténet és országos történet. Fogalmi és historiográfiai szemle. In Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó

A régről megszokott helytörténetírással szemben új perspektívával kecsegtetett a mikrotörténet-írás, melynek eszmei forrásai között a kulturális antropológia interpretatív áramlata is megtalálható. Az utóbbi tanítása szerint a kutató nem a helyit vizsgálja, hanem helyben kutat. „Abszolút képtelenség azt képzelni, hogy nemzeti társadalmak, civilizációk, nagy vallások vagy bármi más lényege leegyszerűsített formában az úgynevezett »tipikus« kisvárosokban és falvakban található meg. Kisvárosokban és falvakban [...] kisvárosi és falusi életet találunk. Ha a helyi, mikroszkopikus kutatások tágabb érvényessége valóban egy ilyen feltételezéstől függne – vagyis attól, hogy a kicsiben a nagyot ragadják meg –, akkor nem is lenne semmilyen érvényük. De persze nem ettől függ. A kutatás helyszíne nem azonos a kutatás tárgyával. Az antropológusok nem falvakat (törzseket, városokat, szomszédságokat...) kutatnak; falvakban kutatnak. Különböző dolgok különböző helyeken tanulmányozhatók, s bizonyos dolgokat [...] körülhatárolható kis egységekben lehet a legjobban tanulmányozni. De nem a hely teszi, hogy mit tanulmányozunk."[530]

Ez a kutatási stratégia érezhető hatással van a mikrotörténet és a történeti antropológia híveire. Giovanni Levi megfogalmazása szerint: „A mikrotörténelem gyakorlata alapvetően a megfigyelés léptékének a lekicsinyítésén, a mikroszkopikus elemzésen s a dokumentációs anyag intenzív vizsgálatán alapul." Majd hozzáfűzi: „Nem egyszerűen ama tény okainak és velejáróinak feltárásáról van szó, hogy minden társadalmi rendszeren belül különféle dimenziók élnek egymás mellett; más szóval arról, hogy úgy kell átfogó és komplex társadalmi rendszereket leírnunk, hogy ezenközben ne veszítsük szem elől az egyes egyének társadalmi terét, azaz az embereket és életük helyzeteit. Nem arról van szó tehát, hogy a léptéket konceptualizálnánk, mint minden társadalmi rendszer inherens tényezőjét s a társa-

József szerk.: *Emberközpontú történetírás – helytörténeti kutatás.* Pécs, 2020, MTT – Kronosz Kiadó – MTA PTB.

[530] Clifford Geertz: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. Ford. Kovács Éva. In uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások.* Vál. és összeáll. Niedermüller Péter. Budapest, 1994, Századvég, 189–190.

dalmi interakciók kontextusainak [...] fontos jellemzőjét."[531] Levi szerint a „mikrotörténelem esetében a lépték redukciója az az analitikus eljárás, amelyet bárhol alkalmazhatunk, függetlenül az elemzett tárgy dimenzióitól".[532] Nem az egésztől (országtól, nemzettől) elváló partikularitásnak, hanem annak felderítése itt a cél, amelyet legjobban helyi kontextusban, a lépték lekicsinyítésével lehet megfigyelni, és ok-okozati magyarázatba foglalni. A megfigyelés léptékének „kísérleti leszűkítésével" a mikrotörténelmi kutatás „addig figyelembe nem vett tényezőket képes feltárni", bár továbbra is általános összefüggéseket állapít meg.

A mikrotörténészek meggyőződése szerint a mikro- és a makrojelenségek közötti viszonyban „egyik léptéknek sincs kiváltságos helyzete. A makrojelenségek nem kevésbé, a mikrojelenségek nem jobban valóságosak (vagy fordítva): nincs közöttük hierarchia. A különböző léptékű reprezentációk nem a mögöttük rejlő valóság kivetítései".[533] A helyiben felismert összefüggések általánosíthatóságát a kumulativitás nem önmagában biztosítja, a totalitást ugyanis nem lehet sem összeadással, sem megsokszorozással megragadni. A történész (és a többi társadalomtudós) mindig *egy adott léptékben* ismer(het) rá a társadalom működésének általános elvére, és ezek az eltérő léptékekben rögzített változatos érvényességek nem hatálytalanítják, és nem írják felül egymást. Következésképpen: „Egy szintézist írni az egyedi, már létező tanulmányokhoz képest azt jelenti, hogy megváltoztatjuk a léptéket, vagyis a tárgyat és a problematikát."[534] Ezek után nem tanácsos erőltetni a központi nézőpont érvényesítését, a marginális (a mikroszintű) nézőpontok párhuzamosságával és *együttes* tekintetbevételével kell felváltani. A mikro

[531] Giovanni Levi: A mikrotörténelemről. Ford. Sajó Tamás. In Sebők Marcell szerk.: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Budapest, 2000, Replika, 129.
[532] Uo. 130.
[533] Bernard Lepetit: Építészet, földrajz, történelem. Ford. Czoch Gábor. In Czoch Gábor – Sonkoly Gábor szerk.: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Debrecen., é. n., Csokonai, 49.
[534] Uo. 50.

és a makro többé nem egymás alternatívái aabban a megszokott értelemben, hogy a történeti valóság külön mikro és külön makro változatát képviselnék. „Mindkettő »igaz«, [...] de egyikük sem jár teljességgel kielégítő eredménnyel", mert mindkettő valóságot teremt, és képviseli a valóságot. A történetíróra az a feladat hárul tehát, hogy megállapítsa egymáshoz való illeszkedésüket. „A mikrotársadalmi tapasztalat kihívása – ha úgy tetszik, kísérleti jelleggel ennek az útnak a választása – abban áll, hogy a legelemibb tapasztalat (a kisebb csoporté, sőt akár az egyéné) a leginkább megvilágító erejű, mert ez a legösszetettebb, s ez beletagolódik a különböző kontextusok legszélesebb körébe."[535]

A léptékek kicsinyítése az egyik járható út csupán a nemzeti (területi) léptéket favorizáló, azt abszolutizáló történeti gondolkodás meghaladására. A másik kínálkozó alternatíva az összehasonlító történetírás, amely szintén felvet számos új elméleti dilemmát a gyakorló történész számára.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS MINT MAGYARÁZAT

Napjainkban mind kevésbé tűnik elfoghadhatónak a történelmi egyszeriség és egyediség historizmusban gyökerező történetírói dogmája. Ennek alternatívájaként kerül napirendre az összehasonlítás, mint a történeti bizonyítás és magyarázat egyik kézenfekvő metódusa. Az összehasonlító módszer kétféleképpen szolgál(hat)ja a történészt: először azzal, hogy megkönnyíti számára az összegyűjtött anyag rendszerezését és osztályozását. Erre különösen nagy szüksége is van, ha az általa vizsgált téma túl általános vagy túlságosan összetett. Ez esetben a jellegük (jelentésük szerint) hasonló események azonosításához és értelmezéséhez mérhetetlenül nagy segítséget nyújt az összehasonlítás. Az összehasonlító módszer alkalmazása ráadásul magyarázattal látja el a történészt a történelmi változás értelmezése során. Az anyag rendszerezéséhez használt összehasonlítás intézményeket és tár-

[535] Jacques Revel: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In Czoch–Sonkoly szerk.: *Társadalomtörténet...* 65.

sadalmi formákat, a magyarázó szerepkörben alkalmazott komparáció az okokat és a funkciót tünteti ki a figyelmével.[536]

Történészként Marc Bloch foglalkozott elsőként behatóan az összehasonlító történetírás elvi és módszertani kérdéseivel egy 1928-ban közzétett tanulmányában. Bloch szerint az összehasonlítás lényege, hogy „eltérő társadalmi környezetekből kiválasztunk két vagy több jelenséget, amelyek között első pillantásra bizonyos analógiák látszanak, leírjuk fejlődésük görbéit, megállapítjuk a hasonlóságokat és a különbségeket, és lehetőség szerint megmagyarázzuk ezeket is, azokat is. Tehát történelmi szempontból az összehasonlításnak két szükséges feltétele van: a megfigyelt tények bizonyos fokú hasonlósága – ez magától értetődik – és környezetük bizonyos fokú különbözősége".[537]

Bloch az összehasonlítást a történelmi magyarázat elsőrendű eszközeként tekintette, amely főként az elméleti tézisek ellenőrzése céljából kívánatos. Bloch egyik kései értelmezője úgy magyarázta ezt, hogy „az összehasonlító módszer a kísérleti logika alkalmazása olyan kutatásoknál, melyeknél nincs mód valóságos kísérletezésekre. Az összehasonlító módszer éppúgy, mint a kísérleti módszer, eszköz, mely arra szolgál, hogy rendszeresen összegyűjtött bizonyítékokkal tegyük próbára (teszteljük) magyarázataink érvényességét".[538] Bloch kizárólag az analóg helyzetek (struktúrák) összehasonlítását javasolta, mert szerinte annak van csupán értelme, hogy szomszédos és kortárs társadalmakat vessünk össze egymással, „amelyek szüntelenül befolyásolják egymást, amelyeknek fejlődésére, éppen közelségük és egyidejűségük folytán, ugyanazok az okok hatnak, és amelyek, legalábbis részben, közös forrásból erednek". Hiszen: „Szigorúbban tud osztályozni,

[536] Cyril E. Black: *The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History*. New York, 1966, Harper and Row, 36.

[537] Marc Bloch: Az európai társadalmak összehasonlító történelméről. Ford. Pataki Pál. In uő: *A történész…* 172.

[538] William H. Sewell, Jr.: Marc Bloch and the Logic of Comparative history. *History and Theory,* VI, 2 (1967) 209. (Magyarul: Marc Bloch és az összehasonlító történelem logikája. *Világtörténet,* 22 [1972] 31–43.)

kritikusabban tudja szemlélni a párhuzamokat, tehát sokkal kevésbé hipotetikus és sokkal pontosabb, tényleges következtetéseket vonhat le."[539]

Bloch az összehasonlítás ötféle hasznáról és céljáról emlékezett meg. Az összehasonlítás elsőként olyan jelenségekre világíthat rá, amelyek kevésbé tűnnek szembetűnőnek, és nem vagy kevéssé dokumentáltak. Sewell megállapítása szerint az összehasonlításnak ez a fajtája kiválóan alkalmas arra, hogy problémákat jelöljünk ki általa a kutatás számára.[540] Az összehasonlítás tisztázhatja is az interakciókat: „segítségével szét tudjuk választani e csoportoknak [mármint a különböző és a hasonló társadalmak csoportjainak – *Gy. G.*] az egymásra gyakorolt hatását".[541] Harmadikként említi Bloch, hogy egyedül csak a komparáció tárhatja fel az általános jelenségek általános okait, miután mindig csak az egyedit van módunk megfigyelni. Az egyedinek valamely sorozatba rendezésével azonban elkülöníthetjük egymástól a csupán helyi érvényű és a mindben közös hatótényezőket. Szintén csak összehasonlítással oldható meg a formailag, tehát látszatra azonos vagy hasonló jelenségek érdemi különbségeinek a kimutatása. „A helyesen értelmezett [összehasonlító] módszer éppen a különbségek iránt érdeklődik különleges élénkséggel, függetlenül attól, hogy eredendő eltérések-e ezek, vagy pedig közös pontból szerteágazó utak következményei."[542] Végül – az összehasonlító nyelvtudomány példáját követve – a történész felhasználhatja a módszert arra is, hogy kiderítse: milyen valamikori közös eredetre nyúlnak vissza a ma már önállónak tetsző jelenségek (intézmények).

Kérdés, hogy mi mivel vethető egybe teljes nyugalommal? Bloch nem sok figyelmet szentel ennek az utóbbi kérdésnek, miközben leszögezi, hogy nem csak földrajzi egységek lehetnek a módszeres összehasonlító vizsgálat alapegységei. „Az összehasonlító történelem legvilágosabb és legparancsolóbb tanulsága az, hogy most már igazán ideje lenne feltörni azokat az avult topográfiai rekeszeket, amelyekbe be akarjuk zárni a társadalmi

[539] Bloch: Az európai társadalmak… 174.
[540] Sewell, Jr.: Marc Bloch… 211.
[541] Bloch: Az európai társadalmak… 178.
[542] Uo. 184.

realitásokat: nem állnak arányban azzal a tartalommal, amelyet beléjük gyömöszölnénk."[543] Az, hogy milyen egységeket választunk magunknak összehasonlítási célokból, erősen függ a vizsgált társadalom adottságaitól, és attól is, hogy milyen magyarázó elméletet kívánunk próbára tenni az összehasonlítás révén.[544] Rendszerint a társadalmi rendszerek síkján érdemes összehasonlításokat végezni, ami nem feltétlenül követeli meg két vagy több jelenség *folytonos* összevetését. „*Egyetlen* nemzet története is lehet összehasonlító történet, ha az összehasonlítást problémák kiválasztására használjuk, és ha a nemzet fejlődési folyamatainak a magyarázatait összehasonlító módszerrel ellenőrizzük."[545]

Az összehasonlítás nélkülözhetetlen segédeszköze a történetírói általánosításnak és magyarázatnak. Különösen azóta számít közkedvelt eljárásnak, mióta színre lépett a társadalomtudományos történetírás. Az összehasonlítás egyszerre két különböző célkitűzéshez is segítséget nyújt a történésznek: megkönnyíti az egyedinek az általánostól való empirikus elválasztását, és lehetővé teszi egyes általános magyarázóelvek (ha úgy tetszik: átfogó törvény modellek) érvényességének a megállapítását. Ennek nyomán az összehasonlító történetírás két fő típusáról beszélhetünk: az *illusztratív,* illetve az *analitikus* eljárásról. Az illusztratív összehasonlítás lényege, hogy a komparáció során egymás mellé rendelt egységeket nem közvetlenül egymásra, hanem egy rajtuk kívüli elméletre vagy általános fogalomra vonatkoztatjuk azért, hogy empirikus igazolását adjuk egy elvi feltételezésnek. Az összehasonlítás egységeinek a kiválasztását az vezeti ez esetben, hogy az egyedi pozitív viszonyban álljon általánossal, ekkor tehát kizárólag az általános tézist igazoló, azt verifikáló egyedi bizonyítékok alkalmasak betölteni az összehasonlítás egységeinek a szerepét.

Analitikus összehasonlítás esetén az egyedi bizonyítékok közvetlen egymásra vonatkoztatása történik meg, az annak nyomán kifejtett gondolatmenet pedig a bennük fellelhető közös elemek kiszűrését, és az ebből megol-

[543] Uo. 195.
[544] Sewell, Jr.: Marc Bloch… 213.
[545] Uo. 214.

dott általánosítást tartalmazza. Ez az, ami a leginkább emlékeztet Blochnak a komparációval kapcsolatos felfogására. „Az összehasonlítás két formája egymástól elütő funkciót tölt be a kutatási stratégiában. Az »analitikus« egybevetés azoknak a független változóknak az azonosításában van segítségünkre, amelyek a hasonló vagy eltérő szabályszerűségekért felelősek; az »illusztratív« összehasonlítás viszont az elemzés egysége vagy egységei, valamint az elmélet vagy fogalom közötti megfeleltetésre összpontosít."[546] Ekkor különösen indokolt felülvizsgálni az összehasonlító módszer (az összehasonlító történetírás) metodológiai egységeit. Ha nem két, hanem három, sőt olykor négy összehasonlító módszer között is különbségeket állapítanak meg az elemzők, egymástól logikailag különböző eljárásokat azonosítva ennek során, akkor legalábbis kétséges, hogy az összehasonlító módszer minden egyes válfajában ugyanazt a logikát lelhetjük fel, ahogy Sewell is gondolta.[547]

Egyes elemzők szerint három eltérő, saját logikával leírható összehasonlító módszer létezik, úgymint a *makro-kauzális elemzés,* az *elmélet párhuzamos bemutatása,* illetve a *kontextusok ellentéte.*[548] Az elmélet párhuzamos bemutatásaként megnevezett eljárás annak felel meg, amit Bonnel illusztratív összehasonlításként említ; az összehasonlítás egységeiben kimutatott azonosságok vagy hasonlóságok itt az általános elmélet igazát támasztják alá. A történész ez alkalommal már előzetesen posztulált elméleti hipotéziseit teszteli összehasonlítás révén, mint ahogy S. N. Eisenstadt is tette a birodalmi politikai rendszerek, vagy ahogy Jeffery M. Paige tette az agrárforradalmak globális áttekintése és elemzése során.

A kontextusok ellentéte névvel illetett módszer az ellenkező célt szolgálja: nem az azonos vagy a hasonló, hanem a maximálisan eltérő esetek egybevetésére kerül benne sor azzal a céllal, hogy ki lehessen mutatni az

[546] Victoria E. Bonnel: The Uses of Theory, Concepts and Comparison in Historical Sociology. *Comparative Studies in Society and History,* 22, 2 (April 1980) 171.
[547] Sewell, Jr.: Marc Bloch… 209.
[548] Theda Skocpol – Margaret Somers: The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry. *Comparative Studies in Society and History,* 22, 2 (April 1980) 175.

egyes partikularitások belső összetettségét, a másiktól (az összes többitől) való szembeszökő eltérését. Ez utóbbi jól megfér az idiografikus történeti ábrázolás eszményét kergető történetírással, amely oly hosszú időn át szinte egyedül dominálta a historiográfiát. Nem csoda, ha az összehasonlító történetírás 20. század eleji korai, még ritka megnyilvánulásai is a komparációnak ezt a fajtáját részesítették előnyben, ahogy azt Henri Pirenne példája ékesen bizonyítja. Pirenne a belga nemzeti történelem sajátszerűségét mutatta ki ily módon. Ez is arra példa, hogy az összehasonlítás gyakran, ha nem is mindig az aszimmetrikus ismeretek forrása, és arra szolgál, hogy biztonsággal állíthassuk az összehasonlításba bevont elemek valamelyikének az unikalitását.[549]

Másféle logika jellemzi a makrokauzális elemzésre irányuló összehasonlító történeti kutatásokat, melyek jeles művelői közül eleinte Barrington Moore, Jr. vagy Theda Skocpol neve kívánkozott az első helyre. Mindketten a forradalmak makrostrukturális szintű összehasonlító kutatásának szentelték az energiájukat. Az összehasonlítás harmadik válfaja arra a sokváltozós elemzésre emlékeztet bennünket, amihez akkor fordulunk, ha a makrojelenségekre keresünk oksági magyarázatot; bár az esetszám többnyire kicsi, de sok változó áll a rendelkezésünkre. A makro-analitikus összehasonlítás során a történészek az esetek egyöntetű, vagy hasonló aspektusait választják ki, mint megmagyarázandót (az esetek más téren feltűnően eltérnek egymástól). Dönthetnek úgy is, hogy a megmagyarázandó tekintetében különböző, más szempontból egybevágó eseteket vetik össze egymással. Ez a metódus olykor az előbbinél is gyümölcsözőbb lehet, a kettőt azonban néha kombinálják egymással. A forradalmak makrostrukturális komparatív vizsgálata például azzal a tudományos eredménnyel járt, hogy a kutatók meg tudták magyarázni az empirikusan vizsgált esetekre (országokra) alapozva, hogy milyen konkrét társadalmi előfeltételekkel függött össze egyik vagy másik politikai megoldás (többnyire a forradalom).

[549] Jürgen Kocka: Asymmetrical Historical Comparison: The Case of the German Sonderweg. *History and Theory,* 38, 1 (1999) 40–50.

A komparáció felsorolt típusait[550] együttesen is hasznosítják a történészek. Jó példa erre a megoldásra Perry Andersonnak az abszolutista állam fejlődését tárgyaló munkája *(Az abszolutista állam)*, vagy a három Tilly (Charles, Louise és Richard) összehasonlító elemzése *(The Rebellious Century 1830–1930)*. Ennek az eljárásnak az a legfőbb gátja, hogy a vizsgálatba bevont eseteket (egységeket) csak ritkán lehet úgy megfeleltetni egymásnak, hogy összehasonlíthatók legyenek. Ezért többen is úgy gondolják, hogy: „Az összehasonlító történelmi tanulmányok látszólag akkor a legeredményesebbek, amikor az egyik, vagy a másik logika szerint művelik őket."[551]

A fentiekben felvázolt képet tovább finomítja Charles Tilly négy elemből álló tipológiája. Az *individualizáló*, valamint az *átfogó (encompassing) összehasonlítás* itteni meghatározása annak felel meg, amit Skocpol a kontextusok ellentéte, valamint az elmélet párhuzamos bemutatása néven korábban már tárgyalt típusában leírt. A makrostrukturális összehasonlító történetíráson belül Tilly másoknál határozottabb eltérést konstatál aközött, amit Skocpol, és aközött, amit Moore érvényesít a maga munkáiban; ennek lényegét Skocpol a John Stuart Milltől kölcsönvett fogalompárral, a *method of agreement* és a *method of difference* kettősségével írta le.[552] Tilly az előzőt az *univerzalizáló összehasonlítás*, az utóbbit a *változatok megtalálásának (finding variation)* a módszereként tálalja. A különbség csupán annyi, hogy az univerzalizáló eljárás a már előzetesen homogén sorba rendezett és ennek alapján megmagyarázott jelenség fogalma alá rendeli az összehasonlításba újonnan bevonandó újabb eseteket; a változatok fellelésének a módszere esetében viszont a történész azt a változatosságot mutatja ki, amely a különféle formákban fellelhető.[553]

[550] A többi típus bemutatásához vö. Tomka Béla: Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek. *Aetas*, 2005. 1–2. 243–258.
[551] Skocpol–Somers: The Uses… 196.
[552] Uo. 183.
[553] Charles Tilly: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York, 1984, Russell Sage Foundation, 97–125.

Az összehasonlító módszer történetírói eredményességének elengedhetetlen feltétele a fejlett és tudatos elméletképzés, és nemkülönben a kvantifikáció kiterjedt alkalmazása. Az összehasonlítás egységeinek helyes megválasztása kapcsán korábban már utaltunk rá, hogy milyen sok múlik a megfelelő fogalmi előkészítésen. Hiszen: „az összehasonlítás egységeiül olyanokat kell megadni, amelyek az összehasonlítandó szempont *tekintetében* rendelkeznek a hasonlóság minimumával. Meg kell egymásnak felelniük némely vonatkozásban, jóllehet más téren különbözhetnek egymástól. [...] Ha az illetőnek nem áll előzetesen rendelkezésére valamiféle elmélet a vizsgált jelenség és a hátterében zajló folyamatok összefüggéseiről, akkor fennáll az a veszély, hogy »almákat narancsokkal vet« egybe. Az elméletek hasznosak, mert az összehasonlításhoz fogalmi keretet adnak és kijelölik annak egységeit".[554] Az elméleti orientáció jelentőségét húzza alá az összehasonlításnak már Bloch által is tudatosított azon rendeltetése, hogy az egy adott történeti probléma igazolását vagy érvényességének a megállapítását szolgálja. Ezért is nélkülözhetetlen az összehasonlító történetírás esetében az elmélet vagy a fogalmi eszköztár explicit megfogalmazása.

A kvantifikálás szintén nagy súllyal esik a latba az összehasonlítás során. Különböző dolgoknak az egymáshoz való viszonyítása legkönnyebben a mérés segítségével oldható meg. Ez nem jelenti azonban, hogy kivétel nélkül minden összehasonlító történeti munka szükségképpen kvantitatív vagy kvantifikáló is egyúttal. Az viszont tény, hogy az összehasonlítás szempontjából azok a leghasznosabb forrásadatok, amelyek mérhető paraméterekként adottak.[555] Messzemenően igaz tehát az a megállapítás, mely szerint: „A tör-

[554] Jürgen Kocka: Elméletek és kvantifikáció a történetírásban. Ford. Gyáni Gábor. *Világtörténet*, 1986. 3–4. 56.

[555] Heinz-Gerhard Haupt – Jürgen Kocka: Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung. In uő Hrsg.: *Geschichte und Vergleich. Ansatze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt, 1996, Campus, 32–34.

ténészt gúzsba kötő korlátok nem logikai természetűek, hanem magukból a forrásokból adódnak."[556]

Az utóbbi évtizedekben terjedőben van a globális és a transznacionális történelem eszménye, melyet különösképpen az *histoire croisée*, az *entanglement* vagy a *transzferek* kutatása inspirál. Ez arra vall, hogy a kizárólagosan a nemzeti paradigmán nyugvó történeti tudat és a neki megfelelő tudás nem feltétlenül alkalmas ma már a hibrid és fragmentált identitások újabb követelményeinek a szellemi kielégítésére. Ezeknek az új történetírói fejleményeknek a tükrében az összehasonlító történetírás eszménye és gyakorlata sem tűnik igazán makulátlan kutatási gyakorlatnak. A komparatív történetírás főként az egyes országok (nemzetállamok) egymás közötti összehasonlítását ambicionálja, amivel inkább erősíti, mint gyengíti az ország- és nemzettörténetekre szabdalt történeti látószög érvényesítését. Ráadásul az összehasonlító történetírás egyik-másik, olykor éppen a domináns válfaja igyekszik hierarchikus rendet teremteni a szupranemzetivé táguló világ körülményei között. Az összehasonlító történetírás utóbbi típusa, ide tartoznak az elmaradottságot posztuláló történeti stúdiumok, valamint az ún. világrendszer-elmélet keretében felvázolt makroléptékű áttekintések, szigorúan normatív szemlélettel párosulnak. A hierarchia tetején elhelyezett országok vagy régiók viszonyítási pontként szolgálnak, lévén, hogy a vizsgálatba bevont többi térség (országok, országcsoportok, földrészek) hozzájuk képest másságként, sőt mi több: alacsony rendű entitásként soroltatik be és kap ennek megfelelő értékelést. Ez pedig élesen felveti azt a kérdést, hogy ténylegesen hol van a hagyományos összehasonlító történetírás helye a transznacionális történelem ma közkeletű fogalmi rendszerében?[557]

[556] Black: *The Dynamics*... 45.

[557] Vö. Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest, 2018, Kalligram, 107–113.

A VIZUÁLIS MEGÉRTÉS

„A képek mutatni képesek, amit a szöveg csak leírni tud: a képek tényközlő képessége viszonylag független nyelvi-fogalmi környezetüktől, s ráadásul a képek könnyebben közvetítenek gyakorlati tudást, mint a szöveg."[558] A történetírásban, mint szöveges alkotásban ritkán jut szerep a múlt vizuális megjelenítésének, s ha van szerepe, akkor is inkább csak illusztratív célból használják. Jóllehet a szöveg – a képi reprezentációhoz képest – nehézkesebben idézi meg a már letűnt, és az érzékszeveink által nem észlelhető világot. A kép történetírói használatának egyik lehetséges módja, hogy a történész referenciális forrásként támaszkodik a múlt vizuális lenyomataira. Olyan adatokra lel(het) bennük a történész, melyek hiányoznak a szöveges forrásokból. Ezek a képi forrásadatok éppúgy lehetnek közvetlen referenciális jellegű információk, mint közvetett utalások arra, hogy a történelmi ágensek mit gondoltak a saját világukról, milyen jelentést adtak neki. A képek a múltbeli mentalitások, gondolkodásmódok és értékrendek „beszédes" dokumentumaiként is bekapcsolhatók tehát a történeti diskurzusba. E lehetőséggel korábban sem nagyon élt azonban a történész. Ennek egyik oka a képiség (a vizuális reprezentáció) alapvető retorikussága és metaforikussága, amely kétségkívül gátja a közvetlen referencialitás megállapításának. Ráadásul a valamikori képi ábrázolás többnyire formulaszerű, legalábbis történetileg konvencionális módon kötődik a tárgyához, és nem feltétlenül úgy referál róla, ahogy az átlagos a történelmi ágens viszonyul a maga világához, és még kevésbé úgy, ahogy az utókor tekint a múlt egyes dolgaira. A művészi és egyáltalán bármiféle vizuális reprezentáció legalább annyira önreferenciális tehát, mint amennyire referenciális jelölő. Ez nem zárja ki azonban a képek történészi hasznosíthatóságát, mivel a vizuális jelek történetileg adott beidegződések (percepciós kultúrák) szellemében láttatják velünk az elmúlt világot. A tisztán művészi képalkotás, amely a vizuális közlés korabeli konvencióihoz tartja magát, emellett szubjektív megnyilatkozás is; s mint ilyen, új jelentésekkel gazdagítva közvetítheti szá-

[558] Nyíri J. Kristóf: Szavak, képek, tudásegész. *Világosság*, 2001/7–9. 7.

munkra a régvolt mentális rendet. A szemtanúság vizuális nyomai nem azt a forráskritikát követelik meg tehát a történésztől, amit a szöveges források, hanem egy másik humán tudomány, a művészettörténet-írás, újabban pedig a képtudomány elemzési és értékelési szempontjainak az alkalmazására tart nagyobb igényt. Az utóbbi által megkövetelt tudás és felkészültség hiánya is megköti a történész kezét, amikor végül rászánja magát a képi források kiaknázására. A dolog azonban nem teljesen reménytelen, bár ritkán jár igazán megnyugtató eredménnyel.[559]

A képi források történetírói alkalmazása, s ez tűnik most számunkra különösen fontosnak, könnyen épít(het) a képszerű gondolkodás mozgósítására. Arra gondolunk ennek kapcsán, hogy valamely szöveg olvasója az olvasottakat többnyire (legalábbis nemegyszer) úgy fogadja be, s úgy dolgozza fel magában, hogy igénybe veszi hozzá a saját képi fantáziáját. Ennek pedig kivált nagy jelentősége van a történeti megismerés terén. Tekintve, hogy az eltűnt idő közvetlenül nem élhető át, és nem is észlelhető, a vizuális képzelet viszont szorosan a térbeli érzékeléshez és gondolkodáshoz kötődik, a múlt képi ábrázolása a *fizikai jelenlét* hitét és illúzióját képes kelteni a kései szemlélődőben. Filozófiai közhely, hogy a képi reprezentáció másodlagos a nyelvi-fogalmi reprezentációval szemben, és csak a beszélt és/vagy írott nyelv tekinthető univerzális reprezentációs formának (médiumnak). Egy képről szavak segítségével is beszélhetünk, mennyivel nehezebb, sőt egyenesen lehetetlen azonban képek útján beszámolni egy szövegről (legyen szó filozófiai, történeti vagy bármilyen más traktátusról). Nem merő véletlen tehát, hogy a művészettörténet-írásnak is külön válfaját képezi az ikonográfiai és ikonológiai megközelítés, amely a képek rejtett gondolati üzeneteit hivatott megfejteni, azt, amely a képi allegória tanulmányozásával

[559] Ez a megállapítás képezi a kérdésről szóló legfontosabb történeti tanulmány szerzőjének, Peter Burke-nek a fő tézisét is, melyet sokoldalúan és számtalan példa bemutatásával bizonyít. Peter Burke: *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence.* London, 2001, Reaktion Books.

ismerhető meg.[560] Ez a megismerői gyakorlat tárja fel a vizuális forrásban benne rejlő eszme- és gondolkodástörténeti tartalmat.

Ez képezi tehát – episztemológiai tekintetben – az ikonikus, valamint a nyelvi-fogalmi, tehát a diszkurzív reprezentáció közötti alapvető különbséget. A kép történetírói haszna azért is tűnhet módfelett korlátozottnak, mert a reprezentáció e módja a pillanatnyiság, az időtartam-nélküliség, tehát egy nem kifejezetten narratív kifejezési módot és közlési formát képvisel. A történeti beszéd ellenben a kronológiai és lineáris idő fogalmán nyugszik, és így is fejti ki a hatását. Ha a képek egyetlen pillanatra korlátozódó mondanivalóval, a neki megfelelő referenciális tartalommal rendelkeznek, akkor nem képezhetik egy sztori elmesélésének az alapját. A képsorozat és a mozgófilm kivétel e tekintetben. Önmagukban azonban ezek sem tölthetik be kielégítő módon a történeti forrás szerepét. Nem utolsósorban azért nem, mert esetükben éppúgy fennáll a formaadás (az ábrázolást illető konvenciók) referencialitást korlátozó (behatároló) megkülönböztető jegye, mint az összes többi vizuális jelölő esetében; s persze azért sem, mert ezek a képek is mélyen hallgatnak az eseményszekvenciák történelmi kontextusáról.[561]

A professzionális történetírás ilyen és hasonló okokból nem helyezett nagy hangsúlyt a képi dokumentáció hasznosítására az írott nyelv emlékei mellett és kivált azok helyett. A történész emellett támaszkodhat persze tárgyi emlékekre is (régészeti leletekre, épületmaradványokra, textíliákra), sőt élhet képi forrásokkal is. Egy dolgot azonban biztosan nem tehet, hogy kizárólag rájuk építse a történelemről szóló mondanivalóját. Ha a historikus a képet beilleszti a szöveges előadás strukturált rendjébe, akkor a történetírás kötött szabályai szerint jár el, a vizuális jel azt a történelmi tényt igazolja csupán, melyet az írott források már megmutattak neki. A kép önmagában nem teremt semmilyen történetet, a szöveg olyan kiegészítő eleme, amely neki alárendelt módon járul hozzá a múlt elbeszélésének élvezetessé tételéhez.

[560] Uo. 34–45.
[561] Uo. 143., 151–156., 159.

Frank Ankersmit, ezzel szemben, határozottan azt állítja, hogy a múlt szerencsésen fennmaradt vizuális jelei, forrásként hasznosítva, ahhoz segítenek hozzá bennünket, hogy szert tehessünk a múlt úgymond autentikus tapasztalatára. A vizuális források ugyanis jóval alkalmasabbak erre a szerepre, mint a szöveges dokumentumok. Egy 18. századi itáliai festmény értelmezésével támasztja alá tételét.[562] Ankersmit felvetése nem új; a 19. század derekán, a század második felében akadt már olyan történész, aki ezen a véleményen volt. A kultúrtörténeti tematika és szemlélet révén került akkor előtérbe a vizualitás, a múlt megértésének egyik, éppenséggel kitüntetett eszközeként. A történetírásnak ez a fajtája nemcsak tanítani, de egyúttal gyönyörködtetni is szerette volna a nagyközönséget. Egyes tudósok meggyőződése szerint a múlt önnön *esztétikai mibenlétével* is meg tudja ragadni a többnyire a fogalmi megismerésre vágyó történészt. Következésképpen a múlt búvárlásában elmélyülő megismerő *esztétikai tapasztalat* szerzésével is közelebb kerülhet tárgyához. Jacob Burckhardt volt e történetírói eszmény első jelentős szószólója. Burckhardt a képi forrásokat az írott dokumentumokkal egyenrangúnak tartotta. 1847-ben ezt írta egy levelében: „A valódi történetírás egy olyan finom szellemi fluidumban való létezést követel, mely fluidum mindenféle más művészeti alkotás, képzőművészet és költészet hatására éppen annyira elárasztja a kutatót, mint a tulajdonképpeni írásos emlékek hatása."[563] Azt sugallta ezzel a baseli történész, hogy a helyes történetírás az írások olvasása és kritikai feldolgozása mellett a művészi alkotások megtekintését is feltételezi. Egy helyen megjegyzi: „egész nemzetek, kultúrák és korok karaktere tükröződik építészetük egészében, mint életük külső burkában".[564] A 20. század eleji német szellemtudományi filozófiai viták tanulságait is szem előtt tartva Johan Huizinga maga is azt vallotta, hogy „a történelmi tapasztalat leginkább mint meglátás, jobban

[562] Frank R. Ankersmit: *A történelmi tapasztalat*. Ford. Balogh Tamás. Budapest, 2004, Typotex, 31–43.

[563] Idézi Ulrich Raulff: A történetírás és képei. *BUKSZ*, 1998. Nyár. 227–228.

[564] Jacob Burckhardt: *Világtörténelmi elmélkedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába*. Ford. Báthori Csaba – Hidas Zoltán. Budapest, 2001, Atlantisz, 97.

mondva mint képek felidézése juthat kifejezésre".[565] Mit ért ezen vajon Huizinga? *A középkor alkonya* című fő művében kifakadt. „Az okiratok nem érzékeltetik a középkori élet lüktető pátoszát."[566] Ennek ellenére ő maga is ragaszkodott a krónikások, a narratív források történelmi tapasztalatokat sugalmazó írásos korpuszának a megszólaltatásához. Könyve egy másik helyén azonban deklarálja, hogy: „Manapság egyre inkább vizuálisan érzékeljük a történelmet." Ebből pedig az a – túlzónak ható – következtetés adódik számára, hogy: „az intellektuális értékelést [a múlt tekintetében] a művészi váltotta fel".[567] *Az esztétikai elem a történeti gondolkozásban* című esszéjében pedig a korábbiaknál is határozottabban állítja, hogy világosabban, élesebben és színesebben, egyszóval, történelmibbnek látjuk a múltat képek által, mint ha csak írott kútfőkre támaszkodnánk.

Helyesen mutat rá Francis Haskell, hogy a történelem esztétikai szemlélete Burckhardt és Huizinga kultúrtörténeti szempontú történetírásában kulminált, bár ezzel többnyire be is fejeződött.[568] Félreértés ne essék: egyik említett historikus sem volt művészettörténész a szó szigorúan vett értelmében. Mindkettőjüket a történelmi kultúra stílusa, az élet formavilága, végső soron a mentalitás és a viselkedési kultúra historikuma, és nem a képi (valamint az egyéb) műalkotások önmagában vett világa foglalkoztatta.[569] Az ő történetírásuk a tudomány rangjára tartott igényt, dacára annak, hogy az esztétikai élvezet objektumaiként próbálták bemutatni a történelmet. Meg voltak róla győződve, hogy a „képek evokációjának hatására" képesek a saját jelenükben felidézni az elmúlt idők sajátos (idegen) tapasztalati vi-

[565] Johan Huizinga: *Huizinga, a rejtőzködő*. Ford. Balogh Tamás. Budapest, 1999, Balassi, 79. A német történetelméleti vitákhoz vö. Iggers: *A német historizmus*... 192–267.; Erdélyi–Kelemen: Történelemfilozófia: kérdések... 321–329.

[566] Johan Huizinga: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században.* Ford. Szerb Antal – Dávid Gábor. Budapest, 1979, Európa, 13.

[567] Uo. 241., 242.

[568] Raulff: A történetírás... 228.

[569] Huizinga: *A középkor*... 10–11.; Peter Burke: *What is Cultural*... 7–10.

lágát.[570] Ennek a történetírói meggyőződésnek a letűntével azonban elillant az a felfogás, amely döntő szerepet szán a képeknek a lehetséges történeti források sorában.

Amikor Philippe Ariès élt a kép történeti forrásként való számbavételének a lehetőségével, akkor a hiányzó írott forrásadatok pótlására vette igénybe. A képi információ azonban ebben a referenciális szerepben sem pontosan azt a helyet foglalta el nála, mint a szöveges forrás. Ariès mindamellett erőteljesen épített a történeti ikonográfiai reprezentációban rejlő bizonyítás lehetőségére. A gyermek középkori fogalmát illető elgondolásait közvetlenül a képekből vezette le. „A középkori művészet körülbelül a 12. századig nem ismerte a gyermekábrázolást, vagy legalábbis nem tett rá kísérletet; nehezen hihető, hogy ennek a művészek hiányos tudása vagy ügyetlensége volt az oka. Inkább arra kell gondolnunk, hogy világukban nem volt hely a gyermekek számára."[571] Szerinte nem csupán a képi reprezentáció hiánya, hanem az ikonográfiai ábrázolás számos „ténye" is a képen kívüli valóságra utal. „Az érzelmek történetében [...] rendkívül fontos pillanat a halott gyermek portréjának megjelenése a 16. században."[572] Később megjegyzi. „Egészen a 13. századig [...] nemcsak az ábrázolás világa, de a gyermek öltözéke is arról a közönyről árulkodik, mellyel a köztudat a gyermekkor sajátos jellege iránt viseltetett. Amikor a gyermek kinőtt a pólyából [...], a ruházata semmiben sem különbözött az azonos társadalmi helyzetű férfiak vagy asszonyok viseletétől. [...] El sem lehet képzelni [a maihoz képest] ennél különbözőbb attitűdöket a gyermekkorral szemben."[573]

Ariès azonban kissé óvatlanul járt el a képi jelek történeti forrásként való alkalmazása során; egyértelmű bizonyító erejű evidenciaként kezelte őket, és közvetlen referenciális jelentést tulajdonított nekik. Nem vette ugyanakkor tekintetbe a képi ábrázolásnak, mint művészi kifejezésmódnak

[570] Raulff: A történetírás... 229.; Burke: *Eyewitnessing*... 151.
[571] Philippe Ariès: *Gyermek, család, halál. Tanulmányok*. Ford. Csákó Mihály – Szapor Judit. Budapest, 1987, Gondolat, 35.
[572] Uo. 45.
[573] Uo. 58–59.

az ábrázolási (az esztétikai) konvenciókhoz kötött korabeli gyakorlatát. Az ikonográfiai információ, mint említettük, sohasem lehet közvetlen és mimetikus reprezentációja valamely múltbeli életgyakorlatnak, nem vezethetjük le tehát belőle a mindennapi élet, a társadalmi szokások és az értékek prózai tényeit. Ráadásul a művészi kreativitás alapjában metaforikus közlési mód; nem érthetjük szó szerint a képi forrásokba kódolt üzeneteket. Keményen bírálták is ezért Arièst, és a gyermek historikumáról szóló történeti koncepciója szintén a viták kereszttüzébe került.[574]

Az európai, közelebbről a közép-európai szociokulturális közegben 19. század végén, a 20. század elején jelentkező modernségnek (kulturális modernizmusnak), ennek a sajátos életérzésnek és kulturális kreativitásnak a vizsgálata arra késztette Carl E. Schorskét, hogy a képi ábrázolást is beiktassa történeti forrásai sorába. Mindenekelőtt az építészet és a képzőművészet, Klimt és Kokoschka képeinek ez irányú történetírói értelmezését tekintette elsőrendű feladatának. A szépirodalom, a pszichiátria (freudizmus) és számos más diszkurzív gyakorlat kontextusában, velük szorosan összekapcsolva, tágabb intellektuális keretben kerített sort az amerikai történész az elemzésre.[575] A nem szokványos történeti dokumentáció alapján arra következtetett, hogy az adott történelmi helyzetben érzékelhetően megroppantak a nyilvánosság liberális életeszményei: tézisét a „liberális én válsága" címszó alatt tárgyalta.

Simon Schama könyve a holland aranykorról egy olyan mai történeti megközelítés ékes példája, amelyben kulcsszerepet tölt be a képi bizonyítóanyag. Arièshez képest Schama visszafogottabb abban, hogy mennyire tulajdonít referenciális jelentést a nagyszámú korabeli táblaképnek, ami munkája egyik fő forrása. A szerző előrebocsátja: „a művészet egyfajta történeti tanúbizonyságként való kezelése veszélyekkel teli az óvatlan számára

[574] Burke: *Eyewitnessing*... 104–107.; Erdélyi Gabriella: Bevezetés. In uő szerk.: *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)*. Budapest, 2019, MTA BTK TTI, 8–9.

[575] Carl E. Schorske: *Bécsi századvég. Politika és kultúra*. Ford. Györffy Miklós. Budapest, 1998, Helikon.

[...mivel] nyilvánvaló, hogy sok holland festmény és különösen a metszett nyomtatványok csak a morális érzékenység lencséjén átszűrve láttatják azt, amit a szem észlel".[576] Schama számára ezek a képek nem arról szólnak, hogy milyen is volt valójában az általuk ábrázolt világ, sokkal inkább a valamikori hitek, értékek és látásmód dokumentumaiként szolgálnak számára. Ez sem menti meg azonban a történészt attól, hogy időnként félreértse ezeket a forrásait.

Az egymástól oly mértékben különböző szemléletmódot követő történetírók szemében egyaránt fontos dokumentum a kép, melynek révén többet megértenek a múltból, mint ha csupán a szöveges tanúságtételekre hagyatkoznának a mentalitást vizsgálva. S van-e vajon közelebbi összefüggés a történetírás szellemi művelete, valamint a képi fantázia között?

Mindazon nyelvi-retorikai elemek gyakori szerepeltetése egy adott történetírói szövegben, mint, hogy „látjuk magunk előtt", „kezd kivilágosodni a kép", „vessünk futó pillantást erre vagy arra", egyöntetűen arra utalnak, hogy a történészben (is) élénken munkál a képalkotó fantázia, aközben, hogy megalkotja a múlt általa áttételesen ismert fogalmát. Ritkán vet azonban számot ezzel, még ha időnként akad is rá példa. Egy csata eseménytörténetének, mint teljes egésznek a rekonstruálása s egyúttal a csata emberi tapasztalatának a feltárása komoly kihívás a történész számára; nem is igen képes a történetíró e kihívásnak kellőképpen megfelelni. A csatatörténetek, ezek a térben lokalizálódó tömegesemények ugyanakkor a legkelendőbb történeti munkák közé tartoznak. Ez arra vall, hogy a hadtörténészek valamelyest mégiscsak kielégítik a történelmi esemény *egészben való láttatásának* olvasói igényét. A dolog nyitja, legalábbis John Keegan szerint, a művészi képzelőerőnek a historikusokra tett erőteljes hatásában rejlik.

A waterlooi csata történészi reprezentációjának szokványos gyakorlatát firtatva Keegan úgy találja, a csata irodalmiasítása az, ami megvetette az alapját annak, hogy a waterlooi csatát történelmileg jelentős eseményként könyvelhesse el a történeti köztudat. A fikcionalizálás ugyanis meg-

[576] Simon Schama: *The Embarrasment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*. London, 1987, Fontana Press, 10.

honosította a történeti köztudatban a múlt egy olyan imaginárius fogalmát, melynek hatására idővel vastag, romantikus máz vonta be e csata katonai tényeit, beleértve azt is, hogy mit éltek át valójában az esemény részesei. Ráadásul: „Az írók és olvasók vizuális fantáziáját közben folyamatosan táplálta a sikeres szalonfestők ármádiájának műtermeiből özönlő, élénk színekben pompázó festmények áradata." Ezeken a vásznakon „a részletek fotografikus pontosságú visszaadása a fizika alaptörvényeinek figyelmen kívül hagyásával párosul".[577] A waterlooi eseményeket ezen a módon szemünk elé táró festmények közvetlen ihlető forrásai lettek később az íróknak, és a történészeknek. A csata ilyetén ábrázolása az esemény panorámaszerű látványát nyújtja, amely viszont legföljebb a csatát vezérlő tábornok tekintetéből származhat, aki – egy magaslati pontot elfoglalva – fentről, mintegy madártávlatból tekint le a teljes kavalkádra. Nem feltétlenül az ő tekintetét visszaidéző látvány kerül azonban végül vászonra a csataképfestők jóvoltából, hiszen képtelenség egy az egyben megragadni a hadvezér szeme elé táruló látványt önnön időbeli mozgalmasságában. A képi reprezentáció e helyett időtlen állóképben rögzíti a történéseket a miniatűr részletek vizuális megjelenítésével egyetemben, akként tehát, ahogy az eseményt magát a valóságos emberi észlelés sohasem ragadhatja meg. A csataképek idővel ráadásul még egyéniesednek is: a festő a modern csaták kapcsán (vagyis a kora újkortól kezdve) már nem *a* csata, hanem egy bizonyos csataesemény képi bemutatására vállalkozik. Ez a művészi fejlemény hozzáidomul a hadi forradalom eredményeként átalakuló hadviselés természetéhez: nem az egyéni párviadalok dominálnak benne többé, hanem a tömegek (falanxok) rendezett és előre eltervezett mozgása, a fegyvernemek szabályozott elhelyezkedése és esetleges mozgatása alkotja az esemény „igaz" történetét. Ennek további képi megfelelője a diagram és a csata diagramszerű képi megjelenítése, amely már teljesen a hűvös racionalitás jegyében történik.[578] Ez együtt mind hat a hadtörténészre is, aki természettudományos pontossággal

[577] John Keegan: *A csata arca. A közkatonák háborúja, 1415–1976. Agincourt, Waterloo és a Somme.* Ford. Kőrös László. Budapest, 2013, Akadémiai, 143.
[578] Burke: *Eyewitnessing*... 148–149.

igyekszik rekonstruálni egy, valójában meglehetősen kaotikus, esetlegességekkel és véletlenekkel fűszerezett csataesemény krónikáját.

Keegan idézett megjegyzése arra is felhívja a figyelmünket, hogy (1) milyen sokat köszönhet a történeti elbeszélés történetszerűsége a művészi, kivált a vizuális fantáziának, amit, egyebek közt, a csatakép vagy bármely más történeti tárgyú festmény bocsát a történetírás (a történész) rendelkezésére; (2) mennyire segítheti a történetírói képzelőerő kibontakozását a képi ábrázolás reprezentációs holizmusa. A csatakép festője panorámaszerűen, egyben láttatja azt a bonyolult térbeli történést, amely csataeseményként kerül a szemünk elé; jóllehet, ahogy Keegan is megjegyzi, ezek olyan festőknek a víziói, „akik legfeljebb ha turistaként fordultak meg a csata helyszínén".[579] A történész a csata történetét elbeszélve célul tűzi maga elé, hogy együtt láttassa, egyszerre mutassa be a szerteszéjjel zajló, ám egyazon helyhez kötött történéseket. Amikor a történész is ezt teszi, akkor az olvasók ily értelmű elvárásait igyekszik teljesíteni; ennek a lehetetlen feladatnak pedig úgy felelhet meg csupán, ha átadja magát a festői látomások és víziók evokatív hatásának.

Amikor megtekintünk egy képet, amely a történetíró által referált múltban s többnyire a 19. századi historizmus jegyében keletkezett (bár a korábbi múltat ábrázolja), komoly esély nyílik arra, hogy elmélyítsük (vagy csak megszerezzük) a történetírói (ha nem is éppen a történelmi) tapasztalatot. Ankersmitre kell itt újból utalni, aki szerint úgy szerezhetünk autentikus történelmi tapasztalatot, ha a vizuális megismerés útjára lépve tekintetünket a képi látványra szegezzük. Ez a tapasztalat persze nem a racionális megértés, hanem a valamikorinak az újra átélése, és ekként való belső megértése révén kelti fel bennünk a történelmiség érzését. A történelmi és a történeti (a történészi) tapasztalat kettőssége és annak alapvető különbözősége rejlik a probléma mélyén. A történész soha nem szerezhet közvetlen, tehát úgymond autentikus tapasztalatot a már letűnt emberi világról; amikor azonban belemerül a múlt hátrahagyott nyomainak az aprólékos tanulmányozásába, óhatatlanul is szert tesz a kutatott múltnak a jelenben elérhető

[579] Keegan: *A csata*... 143.

valamiféle tapasztalatára. S honnan ered vajon ez a tapasztalat? Mindenekelőtt a dokumentumok fizikai mibenlétének a közvetlen érzékszervi megtapasztalásából, a tapintásból, továbbá a kép és a szöveg látványából és nem utolsósorban a megismerés procedúrája által mozgásba hozott élmények sokaságából. Ez utóbbi a kutatási folyamat belső izgalmának felel meg, amely a keresés, a felfedezés, a megtalálás és a múlt emlékével való megannyi további gondolati találkozás élményével jár. Az a kép, melyet a múlt emberéről, egy valaha megtörtént eseményről, vagy az elmúlt korok tárgyi környezetéről a vizuális jel a szemünk elé tár, ösztönzően hat a történetírónak a múlttal kapcsolatos képi fantáziájára is. Ha a történészben ki tud alakulni egyfajta vizuális elképzelés a múlt absztrakt világáról, olyan történelmi tapasztalat birtokába juthat, amely szinte tapinthatóvá teszi számára a múlt elvont világát. Így érkezhet el a historikus az absztrakciótól az érzékiségig, mely utóbbi végül a metaforikus nyelvhasználat révén a történetírói szövegben is megszólal.

A múlt dolgainak láthatóvá tétele nem a festészet egyedüli privilégiuma. A 19–20. században a fotográfia, majd pedig a mozgófilm sokat tett ebben az ügyben. Az antikvitás óta a színház is nélkülözhetetlen médiumként működött közre a múltbeli emberi történések láthatóvá, érzékelhetővé, élmény jellegű tapasztalattá érlelésében. Fontos és külön vizsgálandó kérdés ugyanakkor, hogy ezek a művészi reprezentációk miként hatnak vissza a történész képalkotó fantáziájára? Ha konkrét példán kívánjuk ezt szemléltetni, akkor Natalie Zemon Davis esetére hivatkozhatunk. Egy francia filmrendező (Daniel Vigne) szakértői szerepre kérte fel az amerikai történésznőt a *Martin Guerre visszatérése* című film elkészítéséhez. Ez a közreműködés volt az, ami Davist később arra indította, hogy miután a film elkészült, elmélyítse tudományos kutatásait a film által kínált témában. Így született meg Davis nevezetes történeti antropológiai munkája. A filmi fikció nem kizárólag a tényekhez szorosan ragaszkodó történetet jelenítette meg csupán, ami a ténytudomány művelésének elkötelezett tudóst ráébresztette, hogy: (1) milyen történetelbeszélési fikcionalizálásra készteti és kényszeríti a történészt a ténybeli tudás sok-sok hiányossága, amikor a történelmet írja. „A film tehát a kitalálás kérdésével szembesí-

tette a történészt".[580] Továbbá: (2) az, ahogy a filmbeli történet a szóban forgó középkori eseménysort színre vitte, a színészek játékát is beleértve, arra döbbentette rá a történészt, hogy a múlt telis-tele van azokkal a lehetőségekkel (véletlenekkel), amelyeket a történész jószerivel csak intuitíve érthet meg. Ez utóbbi tanulságot a történetbeli imposztort a filmben alakító színész, Gérard Depardieu átéléssel alakított szerepjátszásából vonta le magának Davis. A film készítésében vállalt szerepe hatással volt szerzőnk későbbi történészi önképére is. „Úgy éreztem, saját történeti laboratóriumom van, amely nem bizonyítékokat, hanem történeti lehetőségeket állít elő."[581]

Mindez nem a véletlen műve. A film (nem csak a történelmi témájú alkotás) és a történetírás között legalábbis analogikus kapcsolat áll fenn. Erre a tényre az egyszerre film- és történetelméleti szakíró Siegfried Kracauer világított rá.[582] Kracauer nem egyszerűen analógiát, hanem logikai és episztemológiai megegyezést konstatált a történetírás és a fotográfia (valamint a film) között. Ami szerinte abból fakad, hogy a modern szakszerű történetírás a *mimézis* és a *naiv realizmus* elvét vallja magáénak, és ehhez igazítja a történetírás megismerési célját és értelmét. A fényképészet szintén az abszolút „valósághatást" (Roland Barthes), a látható világ hű reprodukálását ígéri és váltja valóra. Nem véletlenül jelentkezett ez a két, egymással sok tekintetben rokon szellemi törekvés szinte egy időben. Leopold von Ranke 1824-ben megjelent munkájában úgy határozta meg a történetírást, mint aminek elsőrendű dolga akként ábrázolni a múltat, ahogy az ténylegesen volt. Louis Daguerre másfél évtizeddel később fedezte fel a fényképezés technikáját, meghonosítva ezzel a képi reprezentációnak azt a módját, amely szintén a külső (a látható) valóság szó szerinti és hű megjelenítését célozza.

Látszólag azonos elvek vezetik a történészt és a fényképészt a megismerés és a megjelenítés terén egyaránt. A fényképész – a történészhez ha-

[580] Natalie Zemon Davis: *Martin Guerre visszatérése*. Ford. Lafferton Emese – Sebők Marcell. Budapest, 1999, Osiris, 6.

[581] Uo.

[582] Siegfried Kracauer: Történelem. A végső dolgok előtt. In uő: *A detektívregény. Értelmezés / Történelem. A végső dolgok előtt*. Ford. Teller Katalin. Budapest, 2009, Kijárat.

sonlóan – a már előzetesen meglévő elképzeléseit nem helyezi a felvétel, a dokumentálás (a kutatás) kötelezettsége elé. A valósághű megjelenítés közös szándéka mellett a „kamera-valóság" látószögéhez való görcsös ragaszkodásuk is közel hozza őket egymáshoz. A megfigyelés (a megismerés) mind a két esetben a tényleges emberi életre és nem a transzcendenciára (a transzcendens lényegre) irányul; egyaránt felöleli az élettelen tárgyakat, az arcokat, a tömegeket, az embereket, akik folyton összekeverednek egymással, és akik miközben szenvednek, aközben reménykednek is. A történésznek és a fotográfusnak egyaránt az élet megjelenítése a célja, azt próbálja bemutatni, amit az emberek átélnek és amit az életből megtapasztalnak.

Amikor Kracauer a fotográfia és különösen a film technikai-médiai alapelvét a történetírásra is alkalmazza, Erwin Panofsky egynémely elgondolását is figyelembe veszi. Nem véletlen, hogy végül Panofsky rendezi sajtó alá Kracauer művét immár a szerző halála után, amihez bevezetőt is ír. Mindketten azt tartották szem előtt, hogy szoros az összefüggés a látótér változása (a fényképészet és a film esetében), valamint a történetírói perspektíva között. Holott az előbbi inkább térbeli, az utóbbi pedig kifejezetten időbeli entitás.

Különleges hely illeti meg témánk szempontjából a történeti térképeket is, amelyek arról tájékoztatják az utókort, hogy milyen kapcsolat mutatkozott a földrajzi tér korabeli (történelmi) észlelése és annak akkori megjelenítése között. A múltban készült térkép nemcsak „a nagyjából elemi formákra egyszerűsített térről nyújt információkat, hanem arról is, aki a teret leírja, és azokról, akiknek a leírás készült". A térkép több tehát annál, mint hogy egyszerűen csak leképezné, visszatükrözné az akkori materiális világot, mivel „a térkép-alakzatok nem csupán a földrajzi tudás fejlettségétől függenek, hanem azoktól a grafikus kódoktól, attól a vizuális és esztétikai világtól is, amelyet a dokumentum szerzője és közönsége a magáénak vall".[583] A térképek tanulmányozásával *érthetővé* tehető a történelmi táj, amely azontúl, hogy másként festett a maga fizikai mibenlétében, mint ahogy manapság

[583] Alain Musset: Történeti földrajz: történeti tudomány? Ford. Balogh Sára. In Benda–Szekeres szerk.: *Az Annales*... 52.

kinéz, egyúttal mást is jelentett a múlt embere számára, mint amit ma számunkra jelent.

Kapcsoljuk most össze a festett képet (a képmást) a térképpel, a térképi ábrázolással. A művészettörténet-írás a 17. századi kora újkori holland festészet példáján mutatta ki, hogy milyen sokrétű módon függtek össze egymással a festmények és a térképek. Ez pedig abból a korabeli meggyőződésből eredt, „hogy a tudást festett képek révén lehet megszerezni és megszilárdítani".[584] Az idézett konklúziót Jan Vermeer *A festőművészet* című képének az elemzése vezeti be, ahol feltűnik egy, egészében látható festett térkép is. A festészeti ábrázolás célja, *a térképábrázolással együtt*, a világról való tudás lehető teljességének a továbbadása – immár vizuális közvetítés formájában. A térkép, ami a németalföldi festészet aranykorában a művészettel volt analóg, azzal teljesen egyenértékű reprezentációs forma, nagyban hozzájárult a képi elbeszélés teljességéhez: ez így annak a geográfiai tudásnak és tudatosságnak az ékes bizonyítéka, amely az ébredező polgári öntudattal járt együtt.

A vizuális reprezentáció, foglaljuk össze, azzal és úgy vívja ki történeti nyom (forrás, dokumentáció) gyanánt a maga helyét a történeti megértés (de nem a magyarázat) folyamatában, hogy a befogadóban „valósághatást" kelt; ez fontos előfeltétele mindenféle reprezentáció objektivitásának. A magát valóságtudományként feltüntető történetírás különösen erősen sóvárog az objektivitás képviselete iránt (erről a problémáról a könyv egyik utolsó fejezetében részletesebben is beszélünk). Egy sor kommunikációs médiumnak, a naplónak, a dokumentarista irodalomnak, az újsághírnek, a történeti múzeumnak (az ott kiállított tárgyakkal) és nem utolsósorban a fényképnek és némiképp a realista fikciónak, valamint a festett képnek és a filmnek közös célja, hogy bemutassa az ábrázolt esemény valóságosságát, bizonyítsa annak tényleges megtörténtét, és hogy elhitesse velünk:

[584] Svetlana Alpers: *Hű képet alkotni. Holland művészet a XVII. században.* Ford. Várady Szabolcs. Budapest, 2000, Corvina, 143.

az épp így történt.[585] Ezeknek a reprezentációknak a befogadása módot ad ugyanakkor a jelenlét átélhetőségére is. A múlt, ami már nincs, és amiről az utókornak így nem is lehet közvetlenül tapasztalata, a róla szóló szöveges beszámolók formájában elevenedik meg. Különbség van azonban aközött, hogy valamiről csak beszélünk, vagy pedig képek formájában mutatjuk be azt a valamit, ami egyszer állítólag volt. A jelenlét utáni vágy – történeti elbeszélések esetében – a konkrét múltba való képzeletbeli visszatérésre késztet bennünket, amihez azonban a történeti beszéd elvont fogalmisága viszonylag kevés támasztékkal szolgál. Minél tényszerűbb a múlt történészi beszámolója, annál kevésbé járul(hat) hozzá ehhez. Az esztétikai élmény azonban teremt némi lehetőséget arra, hogy helyreállítsuk létezésünk térbeli és testi dimenzióit. Mind eközben az a remény is eltölt bennünket, hogy „legalább az érzését visszaadja a világban-benne-létünknek, abban az értelemben, hogy része vagyunk a dolgok fizikai világának".[586] Ezt a beleélő érzést Collingwood az újrajátszás *(re-enactment)* fogalmával határozta meg, amely a vizuális diskurzus felkarolásával akár még a történetírói gyakorlatban (is) létrejöhet.

[585] Roland Barthes: A történelem diskurzusa. Ford. Szabó Piroska. In Kisantal szerk.: *Tudomány és művészet*... 97.
[586] Gumbrecht: *A jelenlét*... 95.

8.

TÖRTÉNELMI ÉS TÖRTÉNETÍRÓI TAPASZTALAT

ÉLMÉNY ÉS TAPASZTALAT: DILTHEY ALAPVETÉSE

Mit rejt magában a történelmi tapasztalat fogalma, melyet Wilhelm Dilthey az *élmény (Erlebnis)* és az *élettapasztalat (Lebenserfahrung)* kifejezéseivel adott vissza? Meghatározása szerint „az élmények egy életegységben az időfolyamatban egymásra vonatkoznak; így mindegyiknek megvan a helye egy folyamatban, melynek tagjai az emlékezetben össze vannak kapcsolva egymással".[587] Az élmény nem egy bizonyos nézőpontból a tárgyról alkotott kép vagy képek sora, amely „valami hozzáképzelt, hozzágondolt" révén jeleníti meg a valóságot a maga teljességében, hanem az élet közvetlen átélése: „nem objektumként áll szemben azzal, aki felfogja, hanem megléte számomra nem megkülönböztetett attól, *ami* benne számomra van". Az élmény tehát nem perspektivikus,[588] és nem is utólag megszerzett tudás,[589] hanem olyasmi, melyet az „elemi gondolkodási tevékenységek" (mindenekelőtt az emlékezés) világít meg, melynek

[587] Wilhelm Dilthey: A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban (részletek). In uő: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Tanulmányok*. Vál., ford., bev., jegyz. Erdélyi Ágnes. Budapest, 1974, Gondolat, 523.

[588] „Itt nincsenek különböző térbeli helyek, melyekből az, ami benne van, látható volna." Uo. 524.

[589] A „különböző nézőpontok, melyekből felfognánk, csak utólag, a reflexiók által keletkezhetnek és magát az élményt a maga élményjellegében nem érintik". Uo.

révén „az élményt tovább felfogják".[590] Az élmény az *életfolyamat* által, magában az *életfolyamatban* keletkezik, de nem az egymásra következés, az eseményszekvenciák egyszerű (mimetikus) mentális leképezése, hanem *életösszefüggésbe rendeződő értelmi egység:* az életfolyamatban „minden egyedi élmény egy egészre vonatkoztatott [...] a valamennyi részt összekapcsoló vonatkozások által konstituált egység".[591] Dilthey eltérő szinteken ragadja meg az élmény holisztikus értelmét. „Ami az idő folyásában a jelenlét egységét adja, az – mert egységes jelentéssel rendelkezik – a legkisebb egység, s ezt élménynek nevezhetjük. Ezen kívül az élet mozzanatainak – melyeket az életút szempontjából közös jelentésük kapcsol össze – minden átfogóbb egységét választják el egymástól."[592]

A (múltbeli) élet mint közvetlen élmény dilthey-i fogalma elválik a reflexión alapuló tapasztalati tudástól. „Ha így az életvalóságot az élményekben, vonatkozásainak sokféleségében tapasztaljuk, akkor – így tekintve – mégis mindig csak valami szinguláris nak, saját életünknek tűnik az, amiről az élményben tudunk. Valami egyszeriről való tudás marad, és semmilyen logikai segédeszköz nem képes meghaladni azt az egyszeri korlátozódást, melyet az élmény tapasztalati módja tartalmaz."[593] Az „egyszeriről való tudást" megértés révén haladhatjuk meg. „Csak a megértés függeszti fel az individuális élmény korlátozottságát, aminthogy másfelől azután újra az élettapasztalat jellegét kölcsönzi a személyes élményeknek."[594] A megértés (a reflektált élmény) mint „logikai segédeszköz" a szellemtudományok tartozéka, a természettudományok, ezzel szemben, a kauzális magyarázatokra támaszkodnak a megismerés folyamán. Ez a gondolat a historizmus történeti (történetelméleti) hagyományában korábban is fellelhető, hiszen Gustav Droysen szerint a „történeti módszer" lényege „*kutatva megérte-*

[590] Uo.

[591] Uo. 526.

[592] Wilhelm Dilthey: Vázlatok a történelmi ész kritikájához. In Bacsó Béla vál.: *Filozófiai hermeneutika (Szöveggyűjtemény)*. Budapest, 1990, FTK, 64.

[593] Dilthey: A történelmi ... 526.

[594] Uo.

ni, vagyis az interpretáció". Ami abból ered, hogy a történeti diszciplína „teljességgel a morfológiai oldal, az egyedi formaadások felé fordul. [...] A szellem ugyanis a maga legsajátabb lényegét a formaadásokban leli meg; azt mondhatnánk, hogy a szellem számára azt jelenti megformálódásainak szférája, amit az organikus életnek az anyagi testiség. E megformálódások a szellem legsajátabb tartalmának alakzatai, bennük ébred a szellem önmaga tudatára, s amennyiben azokat önmagán kívülre helyezi, ily módon önmagát tárgyivá teszi".[595] A történeti megismerésben a megértés, nem a magyarázat a leginkább megfelelő gondolati eljárás, lévén, hogy a historikus és az, „melyekben a megértendők kifejeződtek, egy és ugyanazon etikai és intellektuális kategóriák; s csak annyiban vagyunk képesek a megértésre, amennyiben ugyanezek a kategóriák bennük külsővé váltak". Ebből fakad „a tudás, a tudó és az, amiről tudunk azonossága".[596] Miután a szellemtudományi megértés kiindulópontja az élmény, anélkül nincs megismerés, hogy ne éljük az életet. „A megértés megélést előfeltételez, és az élmény csak azáltal lesz élettapasztalattá, hogy a megértés átvezet a megélés szűk és szubjektív voltából az egész és az általános régiójába."[597] A rendszeres tudásnak éppúgy feltétele az „egyes életegység eleven megragadása", mint az élmény birtokbavétele, az ekként szerzett alaptapasztalat megértése, ami (Droysen nyomán) Dilthey szerint is interpretáció formájában történik.

A történeti megismerés (megértés) Dilthey által vallott felfogásában döntő tehát az élmény és az élettapasztalat kettőssége. Nem helytálló ugyanakkor Ankersmit megállapítása, mely szerint Dilthey előnyben részesíti az élmény fogalmát az élettapasztalattal szemben „annak érdekében, hogy a történelem művelése során és a szellemtudományokban jelentkező tapasztalatot megtisztítsa azoktól a természettudományos képzettársításoktól, amelyek a tizennyolcadik századi ahistorikus empirizmusban rakódtak a

[595] Gustav Droysen: Historika. Ford. Csejtei Dezső. In Gyugyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet*. II. 59., 60.
[596] Uo. 60.
[597] Dilthey: A történelmi... 529.

»tapasztalat« fogalmára".[598] A megélés és a megértés kölcsönösen nála is feltételezik egymást, a „fokozatos felderítés" viszonyában kapcsolódnak össze egymással. „Az élmény homályossága megvilágosodik, a szubjektum szűkebb felfogásából fakadó hibákat kiigazítjuk, maga az élmény kitágul és kiteljesedik más személyek megértésében, ahogyan másfelől a többi személyt saját élményeink segítségével megértjük. A megértés a források intenzívebb felhasználása, az eddig meg nem értett múltba való visszahatolás és végül magának a történelemnek mind újabb eredményeket létrehozó és így magának a megértésnek tárgyát kiterjesztő előremozdulása révén mindinkább bővíti a történeti tudás terjedelmét."[599]

Dilthey a történeti (a szellemtudományi) megismerést élményalapú, egyúttal absztrakción is nyugvó szellemi tevékenységként határozza meg; tagadja viszont, hogy a történeti megértésben „az élmény szubjektivitásával szemben az élet objektivitása tárul föl".[600] Jóllehet a történetírás szerinte nem „szisztematikus szellemtudomány",[601] ennek ellenére képes pozitív tudást felhalmozni, hogy megfelelhessen az objektivitás követelményének. Mindamellett „a szellemtudományos munkában, annak minden pontján és mindenkor [bekövetkezik a] megélésnek, megértésnek és a szellemi világ általános fogalmakban megvalósuló megjelenítésének a körben forgása".[602] A történetírás mindenképpen tudomány, amely képes absztrahálni, s eközben nagy hasznát veszi az élménybe foglalt szubjektivitásnak is. „A történetírás minden ponton a történelmi alakulásba beleszövődött rendszeres összefüggésekről szerzett tudástól függ, és ezen összefüggések mélyebb kiderítése határozza meg a történeti megértés előrehaladását."[603] A történeti tudás gyarapodásához elengedhetetlen „hogy a megélés új mélységekbe

[598] Ankersmit: *A történelmi*... 18.
[599] Dilthey: A történelmi... 532–533.
[600] Uo. 534.
[601] Vö. Jürgen Habermas: A szellemtudományok önreflexiója: a történettudományi értelemkritika. In Bacsó szerk.: *Filozófiai*... 167.
[602] Uo. 533.
[603] Uo. 530.

hatoljon előre, hogy a megértés a történeti élet megnyilvánulásainak tágabb körére terjedjen ki, addig ismeretlen történeti források nyíljanak meg, vagy nagy tapasztalattömeg emelkedjék fel új történelmi helyzetben".[604]

A döntő kérdés így szól: miként tágítható az egyedi tapasztalat (az élmény) általános élettapasztalattá, mi módon fejleszthető egyetemes tudássá; továbbá, mi teremti meg a lehetőségét annak, hogy a diffúz, partikuláris és épp csak keletkezőben lévő élményt tapasztalatként is megértsük, majd történeti elbeszélésbe foglaljuk? Az egyedit, Dilthey szerint, lehetetlen megismerni (megérteni) úgy, hogy teljességgel elvonatkoztathatnánk a közvetlen élménytől; ugyanakkor csak a pozitív tudományok (de nem a szellemtudományok) képesek megragadni az egyetemest. „Egyetlen reális kategória sem tarthat igényt arra, hogy a szellemtudományokban ugyanúgy rendelkezzen érvényességgel, mint ahogy a természettudományokban érvényes."[605]

Ez a megállapítása viszont ellentmond a szisztematikus és a nem szisztematikus (mármint a biográfia és a történetírás) tudományosságáról másutt olvasható kijelentésének, mely szerint a múlt, akár tapasztalati formában is, ha nem is épp élményként, tovább él a jelenben. Ezt már Droysen is így gondolta, kijelentve: „[t]udósítson bár a történeti elbeszélés valamely kiindulópontról a dolgok lefolyása kapcsán – mintegy utánozva a létrejövés egymásutánját az ábrázolás során –, a kutatás [...] tudatában van annak, hogy olyan anyaggal van dolga, amely belehelyeződött a jelenbe, s hogy a kutatás ebből a pontból kiindulva halad visszafelé a múltba".[606] Dilthey (és Droysen) fent idézett gondolata újra és újra felbukkan a diskurzusokban, amire a kollektív emlékezet, valamint a traumaélmény kapcsán még visszatérünk.

Az én önmagáról szerzett közvetlen tapasztalatának (magának az élménynek), mint *önismeretnek* a révén a jelenben élő ember sikerrel tűzheti

[604] Uo. 531.
[605] Dilthey: Vázlatok, 67. Ezt a megállapítást R. G. Collingwood is kommentálja: Collingwood: *A történelem*... 230.
[606] Droysen: Historika... 51.

célul maga elé, hogy megértse a múltat.[607] Ennek jó példája az önéletírás, amikor „az életutat megértő ember azonos azzal, aki azt végigélte".[608] Az önéletírásban egyszerre van adva az élmény és az élettapasztalat (a történelmi tudás), amelyek itt egymásra épülnek, egymással kölcsönhatásban képviselik az elmúlt életet. Az önéletíró életének „értelmi egységei" (életténye) „a jelenbeli és múltbeli, közös fontosságuk révén összekapcsolódó *élmények* koncepcióiban alakulnak ki. [...] Az egységek élményekként formálódnak ki, s a végtelen, számtalan sokféleségből előzetesen kiválasztódik az, ami ábrázolásra érdemes. S e tagok közül olyan összefüggés bukkan elő, mely persze nem lehet oly sok év reális életútjának egyszerű leképezése, s nem is akar az lenni, mert hiszen épp olyan megértésről van szó, amely mégiscsak azt mondja ki, amit az individuális élet maga tud a benne meglévő összefüggésről".[609] Az önéletírás, Dilthey szerint, a történelmi látásmód azon példázatos esete, amelynek „alapját a saját élet hatalma és teljessége, az erre vonatkozó elmélkedés energiája alkotja. Egyedül ez teszi lehetővé, hogy az elmúlt vértelen árnyai másodszor is életre keljenek [...], hogy önmagunkat átadjuk egy idegen létezésnek, hogy saját énünket abban elveszítsük".[610] Gadamer így kommentálja az idézett gondolatot: Dilthey szerint *„[a] történelmi tudat az önismeret egyik formája"*.[611]

A megértés, az önéletírás irodalmi megnyilvánulásában, önmegértésként segít hozzá bennünket ahhoz, hogy felderítsük az életösszefüggést, a koherenciát *(Zusammenhang)*. A megértést ugyanakkor az *érték*, a *cél* és a *jelentőség* gondolkodási kategóriái vezetik, amelyek változatos időszegmensekre utalnak. A jelentőség az emlékezés (a retrospekció) távlatában kínálja a megértést, az érték a jelen viszonylatában biztosítja ezt, a cél pedig a jövő távlatában kap szerepet az élet megértése során. A történeti gondolkodás „legsajátabb kategóriáját", ezek szerint, a jelentőség képezi, amely egyedül

[607] Collingwood: *A történelem*... 231.
[608] Dilthey: Vázlatok... 70.
[609] Uo. 70–71. (Kiemelés tőlem.)
[610] Uo. 71.
[611] Gadamer: *Igazság*... 172.

is garantálhatja a visszaemlékezés koherenciáját. S mi egyéb a történelem is, mint egyfajta visszaemlékezés? Ha a jelentőség felismerésével („felderítésével") megteremthető a koherencia, az életösszefüggés, akkor a történeti megértés mint megismerési módusz saját összefüggéseiben ragadja meg a történelem tapasztalatát. Ez feltételezi, hogy az élmények az alapjukul szolgáló történések (események) lefolyását követően tapasztalatokká válnak, amikor már látszik, hogy minek mi volt a jelentősége, ami egyúttal a dolog értelmét is felfedi.[612]

Dilthey úgy tartja, a történelmi tapasztalat azért meríthet tudást az élet valamikori megéléséből, az élményből, mert a véges emberi élet rendelkezik a végtelen megértés képességével. A megértésnek vannak ugyan szubjektív korlátai, ezek azonban nem gátolják, hogy tisztába jöjjünk a történeti adottságokkal. E vélekedésével Dilthey „ahhoz a régi tanításhoz kapcsolódik, mely a megértés lehetőségét az emberi természet egyformaságából vezette le. Saját élményvilágunkat egy olyan kitágítás puszta kiindulópontjának tekinti, mely az eleven áthelyeződésben saját megélésünk korlátozottságát és esetlegességét annak a végtelensége révén egészíti ki, ami a történeti világ utánélésében közelíthető meg".[613]

Az élmény történelmi tapasztalatként való feldolgozását (a megértést és az utánélést) Dilthey az ember állandó antropológiai adottságaként tételezi. A hermeneutika hagyományainak megfelelően jár el, amikor a megértendő szöveg képzetét rávetíti a múlt fogalmára, és ezzel azt sugallja, hogy a történész mint (szöveg)értelmező kerül kapcsolatba a múlttal. Amikor a történész a szövegként megnyilatkozó múlttal találkozik, akkor a szellem önmagával találkozik. A történész önértelmezésétől függ tehát a történelem rejtett értelmének felderítése. Nem kizárt dolog a múlt megértése, mert adott a történész számára a múlt utánélésének (utánaalkotásának) a képessége és lehetősége. „Az utólagos megélés a történés vonalában történő alkotás. Így jutunk előbbre a kortörténettel, egy távoli ország eseményeivel vagy valami olyannal, ami egy számunkra közeli

[612] Vö. Carr: *Time*... 77–79.
[613] Gadamer: *Igazság*... 170–171.

ember lelkében megy végbe. Ez ott éri el beteljesülését, ahol az esemény áthalad a költő, művész vagy történetíró tudatán, műalkotásban rögzül és maradandóan rendelkezésünkre áll."[614]

Az utánélés olyan képzeleti tevékenység, amely nem csupán együttérzésként (beleélésként) nyilvánul meg, még ha kétségkívül „fokozza [is] az utólagos megélés energiáját". A költő és a történetíró az utánérzés képzeleti aktusa révén veszi birtokba a szellemi dolgok nagy részét. „Valamely miliő és külsődleges élethelyzet minden élénk megjelenítése utólagos megélést vált ki belőlünk. S a fantázia lehetővé teszi, hogy a saját élethelyzetünkben meglévő viselkedésmódoknak, erőknek, érzéseknek, törekvéseknek, eszmei irányultságoknak hangsúlyt adva erősítsük vagy csökkentsük azokat, s így minden idegen lelki életet utólag megalkossunk."[615]

Dilthey utánélés fogalma a történeti megértésről (a tapasztalatképzésről) kidolgozott koncepciójának egyik kulcseleme. Később bírálták ezt az elgondolását, szembeszegezve vele, hogy Dilthey semmibe veszi a tapasztalathoz és a tapasztalat megismeréséhez tartozó különálló időbeliséget. Gadamert idézem: „Minden szöveg elég idegen ahhoz, hogy feladatot jelentsen, s mégis elég ismerős, hogy elvileg akkor is megfejthető legyen, ha csupán annyit tudunk róla, hogy szöveg, írás, szellem. [...] A szöveg megértése a tökéletes adekvációnak ugyanazzal a lehetőségével rendelkezik, mint a Te megértése. A szerző véleménye közvetlenül látható a szövegből. Az interpretátor abszolút egyidejű a szerzővel. A filológiai módszer [a történeti forráskritika] diadala, hogy a múltbeli szellemet jelenlegiként, az idegent ismerősként fogja fel. Dilthey-t teljesen ez a diadal tölti el."[616] Habermas ugyanakkor azt emeli ki vele kapcsolatban, hogy „Dilthey nem tud megszabadulni a megértés beleélés-modelljétől", miután az *„utólagos megélés* bizonyos fokig a *megfigyelés* ekvivalense [nála]; empirikus síkon mindkettő eleget tesz az igazság leképezéselmélete kritériumának: úgy tű-

[614] Dilthey: Vázlatok ... 84.
[615] Uo. 84–85.
[616] Gadamer: *Igazság*... 176.

nik, mindkettő a magányos, minden szubjektív zavarosságtól megtisztított tudat közvetlenségét reprodukálja".[617]

Gadamer és Habermas abban egyetértenek azonban egymással, hogy Dilthey így kívánta alátámasztani azt a meggyőződését, mely szerint a szellemtudományok is pozitív tudományok. Dilthey idealista történeti teóriája a historizmus és a hermeneutika vonalán épült tovább főként Robin G. Collingwood és Hans-Georg Gadamer jóvoltából.

ÚJRAÉLÉS ÉS A HATÁSTÖRTÉNET

Robin G. Collingwood „radikális historizmusa" a legszélsőségesebb álláspont, amit valaha kifejtettek a történelmi tapasztalatról és a történészi tapasztalatszerzésről. Miként fest ez az elképzelés? „A történész *ex hipothesi* nem szemtanúja a tényeknek, amelyeket ismerni kíván. Ezt nem is képzeli: nagyon jól tudja, hogy a múltról csak közvetett, következtetésen alapuló vagy áttételes ismerete lehet, sohasem empirikus. Másodszor, ezt a közvetítést sohasem valósítja meg tanúbizonyság. A történész nem úgy ismeri meg a múltat, hogy egyszerűen hisz a szemtanúnak, aki látta a kérdéses eseményeket, és megfigyeléseit feljegyezte. A közvetítésnek ez a fajtája a legjobb esetben sem eredményezne tudást, hanem csak hitet, méghozzá nagyon gyenge lábakon álló és kevéssé valószínű hitet."[618] A történelem nem egyszerűen emlékezet (a múlt ugyanis több puszta látványnál), hanem olyasmi, amely *újra lejátszódik* (re-enactment) a történész gondolkodásában: „a történeti megismerés az emlékezésnek az a sajátos esete, ahol a jelenlegi gondolkodás tárgya múltbeli gondolkodás, s a jelen és a múlt közötti szakadékot nemcsak a jelenlegi gondolkodásnak az a képessége hidalja át, hogy a múltra gondolhat, hanem a múltbeli gondolkodásnak az a képessége is, hogy feltámadhat a jelenben".[619] Ez csak akkor lehetséges,

[617] Habermas: A szellemtudományok… 164.
[618] Collingwood: *A történelem*… 347.
[619] Uo. 359–360.

„ha olyan tapasztalatok birtokában fogunk hozzá az olvasáshoz, amelyek kellőképpen hasonlítanak a szerzőéhez, s így gondolatai szervesen kapcsolódhatnak saját tapasztalatainkhoz".[620] A történelem, amely a múlt és a jelen (az újragondolás) közötti „közvetítettségben lévő gondolat", „anélkül [is létezhet], hogy az azonosságát elvesztené".[621]

Gadamer nem osztja ezt a felfogást, de nem azért, mert Collingwood a pszichológiai redukcionizmus bűnébe esett volna, hanem amiatt, mert „a hermeneutikai közvetítés dimenzióját, melyen minden megértésben áthaladunk, [Collingwood]mégsem veszi észre".[622] S mi vajon a hermeneutikai közvetítés fogalmának a lényege? A történeti tudat, amely benne gyökerezik a hagyományban, „nem korlátozza a megismerés szabadságát, hanem lehetővé teszi" úgy, hogy őrzi múltnak és jelennek a folytonossági kapcsolatát. A történésznek a hagyományt (és nem a pőre múltat) kell tehát megértenie ahhoz, hogy tisztába jöjjön a múlttal; nem „bízhatja magát [kizárólag] arra a módszeres-kritikai jellegű munkára, mellyel a forrásokhoz közeledik, mintha ez megóvná attól, hogy belekeverje a dolgokba saját ítéleteit és előítéleteit".[623] A hermeneutikai tapasztalat az egyedül lehetséges történeti tapasztalat, amely azáltal keletkezik, hogy történészként engedek a múlt igényének, és „nem [is] csupán abban az értelemben, hogy elismerem a múlt másságát, hanem úgy, hogy valami mondanivalója van a számomra". A megismerő „a hagyományt tapasztalatként engedi érvényesülni, és nyitott marad a benne rejlő igazságigénnyel szemben".[624]

A hagyományként lankadatlanul ható múlttal folytatott szüntelen párbeszéd, az ún. hatástörténet az a folytonos értelmezéstörténet, amelyben a jelen horizontja összeér a múlt horizontjával: ha nincs jelenbeli horizont, végképp érthetetlen marad a múlt is, mert lehetetlen belehelyezkednünk egy adott történeti szituációba annak reményében, hogy ezzel megértjük.

[620] Uo. 367.
[621] Uo. 368.
[622] Gadamer: *Igazság*... 354.
[623] Uo. 253.
[624] Uo.

Némi időbeli távolságból közelítünk ugyan a múlthoz, a hermeneutikai szituáció diktátuma szerint azonban „alá vagyunk vetve a hatástörténet hatásainak, [ami…] előre meghatározza, hogy mit fogunk kérdésnek és a kutatás tárgyának látni, s úgyszólván a feléről elfeledkezünk annak, ami valóban van, sőt e jelenség minden igazságáról elfeledkezünk, ha magát a közvetlen jelenséget a teljes igazságnak tekintjük".[625]

A múlt kizárólag a hagyomány módjára létezik számunkra; ha ettől eltekintünk, mint teszi a historizmus, amely a hagyományt csak történeti perspektívából értékeli,[626] akkor „lemondunk arról az igényről, hogy a hagyományban olyan igazságra bukkanjunk, amely a mi számunkra is érvényes és érthető. Ennyiben a másik másságának ilyen elismerése, mely ezt a másságot objektív megismerés tárgyává teszi, a másik igényeinek az elvi felfüggesztését jelenti".[627] Akkor helyezkedhetünk bele a múlt horizontjába, ha a saját (a jelenbeli) horizontunkat belevisszük a múlt horizontjába. Nem úgy, hogy egyszerűen eltekintünk önmagunktól az objektivitás érdekében *(sine ira et studio)*, hanem oly módon, hogy belehelyezkedünk a másik ember helyzetébe; amikor a múlt másságát és megszüntethetetlen individualitását tudatosítjuk magunkban, akkor egyúttal meg is értjük azt. Ez pedig azért lehetséges, mert saját *magunkat* helyezzük a másik helyébe. Nem intuícióról és nem is arról van szó, hogy a másikat alávetjük a saját énünknek. Valójában leromboljuk, majd egyesítjük a két külön partikularitást „egy magasabb általánossághoz való felemelkedés" révén. Ez az, ami megteremti azt a hermeneutikai horizontot, amely az eredetileg két külön horizont összeolvadásával lehetővé teszi, hogy messzebb lássunk „a közelinél és a túl közelinél, de nem azért, hogy eltekintsünk önmagunktól, hanem hogy egy nagyobb egészben és helyesebb arányokban jobban lássuk a dolgokat".[628]

[625] Uo. 213.

[626] Vagyis „belehelyezkedik a történeti szituációba, és megpróbálja rekonstruálni a történeti horizontot". Uo. 215.

[627] Uo.

[628] Uo. 216.

A filozófiai hermeneutika történeti megértés elmélete másként képzeli el tehát múlt és jelen kapcsolatát, mint a historizmus, beleértve a túlzó historista elméletalkotóként számontartott Collingwoodot is. A historizmus tanítása szerint múlt és jelen különbözősége nem a történész jelenéből, hanem abból fakad, hogy a múlt úgyszintén egy belülről tagolt entitás. A jelen nem része a folytonos múltnak (miközben a történész jelene holnap szintén múlttá lesz), sőt: a történész a múlt fürkészett világán kívül és azon felül áll. Elvileg ebben rejlik a múlt tárgyszerű, elfogultságoktól mentes vizsgálhatósága. Nincs különösebb jelentősége a múltbeli tapasztalatokat illetően annak, hogy milyen tapasztalatai vannak a történésznek a maga jelenében. Sőt: azokat elnyomva és háttérbe szorítva kell, hogy végezze a munkáját annak érdekében, hogy ne torzulhasson el a múltról szóló igaz beszámolója. Ezért is oly közömbös a historizmus elvi alapvetése a tapasztalat (és a tapasztalatszerzés) problémájával szemben, miközben implicit módon azt sugallja, hogy a történésznek birtokában van az isteni mindentudás képessége.[629] A historizmus elvi kritikájában a filozófiai hermeneutika a hatástörténeti tudat fogalmával, a hermeneutikai *szituáció* tudatával operál.[630]

A hatástörténeti tudat, a hatástörténeti reflexió – Gadamer szerint – a gyakorlatban végtelen és befejezhetetlen történés, következésképpen: *„A történeti lét azt jelenti, hogy sohasem oldódunk fel az öntudásban."*[631] Gadamer ezzel utat enged a hegeli történetfilozófia előtt, amit azonban nem is titkol: „annyiban vissza kell menni a szellem hegeli fenomenológiájának az útján, hogy minden szubjektivitásban kimutatjuk az azt meghatározó szubsztancialitást".[632] Eközben sem adja fel azon elgondolását, mely szerint a hatástörténeti tudat, amely a soha véget nem érő historiográfiai jelen körülményei között felolvad egy folytonos és végtelen történeti önreflexió-

[629] Frank R. Ankersmit: Historism and postmodernism. A phenomenology of historical experience. In uő: *History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor*. Berkeley, 1994, University of California Press, 218.
[630] Gadamer: *Igazság*... 214.
[631] Uo.
[632] Uo.

ban, semmilyen ténylegesen létező entitásra sem utal. A hatástörténet, ami folyton elmozdul az önreflexió megszakítás nélküli folyamatában, egyetlen fix (történészi) nézőpontot sem biztosít, amely stabil történeti értelmet hozhatna létre. A nézőpont végletes historizálása (relativizálása), amely leginkább a nézőpont-nélküliség nézőpontjának felel meg tehát, a történeti megértésnek (megismerésnek) a puszta lehetőségét is megkérdőjelezi. Ha a horizontok összeolvadása feltartóztathatatlan folyamat, akkor egyetlen – pillanatnyilag adott – nézőpontból sem alkotható tartósan érvényes igaz és hihető történet a múltról; hiszen a nézőpont a következő pillanatban már elmozdul és ezzel egy, az előzőtől különböző másik történetet kell vagy lehet elbeszélni.[633] A történeti megismerés e koncepciója, anélkül hogy Gadamer ezt szóba hozná, a múltat illető történeti beszámolók összemérhetetlenségét (inkommenzurabilitását) is feltételezi. Hiszen a múlt különféle történeti elbeszélései és magyarázatai mindig csak a hagyomány keretein belül, a múltbeli és a jelenbeli horizontok összeolvadásának a konkrét feltételei között válhatnak igazzá.[634]

Az előbbihez sok tekintetben hasonló történeti megértéselmélettel állt elő korábban Michael Oakeshott is. A történelem általa kifejtett fogalma a tapasztalat mindenhatóságának az elvén nyugszik. A világ annyi, mint tapasztalat, vallja Oakeshott, beleértve az érzékelést, az értelmezést és az ítéletalkotást egyaránt.[635] A történelem annyiban specifikus csupán e tekintetben, hogy annak tapasztalata *sub speciae praeteritorum*, azaz a múlt szempontjából való dolog. A tapasztalat holisztikus entitás, amely az egész emberi világot, a múltat és a jelent egyaránt átfogja. A dokumentumokból ismert történelem sem csak eseménysorozat, hanem olyan tapasztalati világ, amely bár a múltra vonatkozik, de a mindenkori jelenben keletkezik.[636] A történész, aki a jelen tapasztalati világában él, a jelen tudatával felvértezve közelít

[633] Vö. Ankersmit: Historism… 222–223.
[634] Mark Bevir: Objectivity in History. *History and Theory*, 33, 3 (October 1994) 340 (15. jegyzet).
[635] Oakeshott: *Experience*…
[636] Uo. 92–93.

a múlthoz, amikor kézbe veszi az egyes történelmi bizonyítékokat, melyeket a forrásokban talál: kizárólag ennek a jelenbeliségnek a jegyében tudhat meg bármit a múltról. Azt tudja meg tehát a történelemről, ami a posztulátumok rendszerében előre adott vele kapcsolatban; az a kérdés pedig, hogy hol a határ az elővételezett és a menet közben megszerzett történeti tudás között, teljességgel értelmetlen, mert ilyen határvonal nincs.[637] A történelem, valójában, a történész saját tapasztalata. Ennek folytán: „Nincs olyan tény a történelemben, amely ne lenne ítélet, és olyan esemény sincs benne, amely ne a következtetésből magából származna. Semmi olyan nincs a történelemben, amely kívül esne a történész tapasztalatán."[638] A történelem a teljes világot átfogó tapasztalat egyik sajátos, korlátozott érvényű módja, de pusztán csak tapasztalat.[639] Létezik azonban olyan múlt is, amely múltként tovább él a jelenben, ez azonban nem igazi, inkább csak gyakorlati múlt *(practical past)*, amely nem önmagáért, hanem kizárólag azért van, hogy kiszolgálja a jelen érdekeit.[640]

Oakeshott történelem- és megértéselmélete több ponton emlékeztet bennünket a történelmi tény fogalmát a történeti értelmezésben feloldó Carl L. Becker korabeli felfogására; bizonyos fokig a filozófiai hermeneutika majd csak később kidolgozott elméletének is jól megfelel, például abban, hogy Oakeshott szintúgy eltünteti a történelem megismeréstől független ontológiai különállását. Igaza van Collingwood azon Oakeshottot érintő megjegyzésének, mely szerint: „A szubjektív pusztán szubjektív, és nem lehet egyben objektív is. [...] Amennyiben tehát a történeti tapasztalat gondolkodás, annyiban az, amit múltnak tapasztal vagy gondol, valóban múlt. Az, hogy jelen is van, éppúgy nem akadálya annak, hogy múlt legyen, mint egy távoli tárgy észlelésekor [...] az, hogy innen észlelem, nem akadálya annak, hogy ott legyen."[641]

[637] Uo. 98.
[638] Uo. 100.
[639] Uo. 101.
[640] Uo. 103–105.
[641] Collingwood: *A történelem*... 214.

A történelmi tapasztalat mint elbeszélt múlt mai legismertebb elméleti szószólója minden bizonnyal David Carr (akinek a narrativitáselméletét korábban már bemutattuk). Carr miközben elismeri, hogy a történész sem kerülheti el, hogy „a múlt eseményeit a tényleges következmények fényében nézze", aközben kitart amellett, hogy a történészi ténykedés révén mégiscsak „visszanyerjük az események azon perspektíváját, mely éppen visszatekintő módon nyert tudásunk révén ment veszendőbe".[642] Erre a múlt mint folyamatosan elbeszélt cselekvés és tapasztalat általa képviselt elve teremt szerinte különösen jó alkalmat.[643] Később ezt megtoldja azzal is, hogy megállapítja: az ember eredendően történeti lény, aki saját mindennapi életében teljességgel és konkrét módon képes átérezni a múltat *(the sense of the past)*, és ezzel már a saját életében is történeti lény. A történész nem *ex nihilo* vág bele a múlt megismerésébe, ellenkezőleg: a számára ekként adott természetes életkeret (életvilág) készteti és képesíti őt arra, hogy ne csak értse, de alkotó módon hasznosítsa is a múltat illetően a történelmi ágensek önmagukról (a saját világukról) szóló eredeti elbeszéléseit.[644] Carr így tesz hitet a husserli fenomenológia talaján állva múlt és jelen összetartozásának az elve mellett, amely a szüntelenül elbeszélt élet fonalán kapcsolódik össze egymással.

A jelen és a múlt közötti folytonosság tanát hirdető történelem- és megértéselméletek mellett egy sor további fontos elképzelés is megfogalmazódott a kérdésről, kivált olyanok részéről, akik múlt és jelen kapcsolatát az eddig bemutatott elméleti elképzeléseknél összetettebbnek látják. Ezekből néhányat közelebbről is szemügyre veszünk a következő alfejezetben.

[642] David Carr: A történelem realitása. Ford. V. Horváth Károly. In N. Kovács Tímea vál.: *Narratívák 3. A kultúra narratívái.* Budapest, 1999, Kijárat, 82.

[643] A teória első kifejtéséhez lásd Carr: *Time*...

[644] Carr: *Experience*... 75.

TAPASZTALAT: AZ ÚJ TUDÁS HERMENEUTIKÁJA

Tengelyi László szerint egyedül a tapasztalat teremt új tudást. „Aki – a szó teljes értelmében véve – megszerez egy tapasztalatot, az új belátáshoz érkezik el." A tapasztalat az értelemképzés *par excellence* helye: „a tapasztalat sohasem veszíti el azt a képességét, hogy új értelmet szüljön".[645] Ami nem egyszerűen csak tudás, hanem olyan új felismerés révén adományként elnyert tudás, olyan nem várt ismeret, amely az addigi tudás helyébe lép.

A szorosan vett történelmi tapasztalat általa javasolt fogalma látszólag Dilthey-t idézi, attól azonban végül elkanyarodik. Az átélés során szerzett tapasztalat (az élmény), amely „mindig egyéni sors marad", és a tapasztalatszerzés (amely „egy nagyobb egészre" vonatkozik) közötti distinkció valóban Dilthey élmény- és élettapasztalat közötti megkülönböztetésre hasonlít (bár Tengelyi ezt nem erősíti meg). A gondolat azonban nem Dilthey-től származik, amit Tengelyi azon kategorikus megállapítása is igazol, miszerint a „történelmi elbeszélések ismerete nélkül nem tehetünk szert történelmi tapasztalatra"; hiszen „mindaddig nem lehetséges történelmi tapasztalat, amíg rendelkezésre nem áll az a sajátos fogalomkészlet és elbeszélői eszköztár, amely kifejezhetőségét biztosítja".[646] E szerint a történelmi ágensek nem tehetnek szert történelmi tapasztalatra, mivel az ő élményeik megrekednek az életvilágbeli események szintjén, ennélfogva „szilárdan meghatározott értelem kezdetben sem tulajdonítható" nekik. A tételt bizonyító példa így szól. „Egy harci ütközet résztvevői megszerzik azt a tapasztalatot, hogy mit is jelent helytállni – vagy éppen helyt nem állni – a háború forgatagában. Eközben azonban többnyire még annak sincsenek tudatában, hogy vajon győztek-e, vagy pedig elvesztették a csatát, nem is szólva a küzdelem végső kimeneteléről. E kérdések eldöntéséhez ugyanis olyan tények ismeretére lenne szükségük, amelyek a közvetlen tapasztalat számára nem hozzáférhetők."[647]

[645] Tengelyi László: *Tapasztalat és kifejezés*. Budapest, 2007, Atlantisz, 35.
[646] Uo. 285., 286.
[647] Uo. 286.

A történelmi tapasztalat fogalmát kijelölve Tengelyi elfordul a fenomenológiai és/vagy a hermeneutikai megközelítés adta lehetőségektől az analitikus történetfilozófiai felfogás kedvéért, bár – saját megítélése szerint – az előbbiek követőjeként kíván eljárni.[648] A fent idézett példával ugyanis azt sugallja, hogy a múlt jövőjének a fejleményei kölcsönöznek értelmet és jelentőséget a múltnak, amiről így nem maga a múlt gondoskodik.

Tengelyi elképzelése kevéssé tűnik kamatoztathatónak a tapasztalat letűnt világát kutató történész számára. Főként azért nem dolgozhat vele, mert Tengelyi megtagadja a tapasztalat terminusától a diszpozíció értelmét, hogy „szerzett beállítottságot" vagy „rendelkezésre álló tudáskészletet" értsünk a tapasztalat fogalmán. A mentalitástörténet-írás művelői szemében azonban pontosan ebben rejlik a múlt mint történelmi tapasztalat fogalma. A diszpozíció jellegű történelmi tapasztalat fogalma azontúl, hogy gazdag kutatási témát kínál a historikusok számára, még azzal is kecsegteti őket, hogy a konvencionálistól eltérő szemlélet jegyében közelíthetnek a múlthoz. Amikor a „centrisztikus" látásmódot kárhoztatják, a múltnak az utólagos fogalmi konstrukciók útmutatásai szerinti fogalmát vetik el maguktól, hogy egy „másfajta látószög" kidolgozásán munkálkodjanak. „E másfajta megközelítésben, az anyagi és uralmi kényszerek történelmi hatékonyságának minden elismerése mellett, a lényeg az »agency« problémája – ahogyan azt E. P. Thompson nevezte –, vagyis a hagyományosan túl kevés figyelemben részesült pauperizált, kiszorított és jogfosztott rétegek, csoportok, kultúrák és nemek elnyomottság-tapasztalata és cselekvési lehetőségei közötti összefüggés. Olyan történelmi valóságtartományok vizsgálata áll előtérben, amelyeket [...] nem csupán a tényleges történelmi fejlődés változtatott meg mélyrehatóan, azaz rombolt szét és gázolt le, hanem amelyeket – egészen a 20. századig – még utólag is szisztematikusan kiszorítottak a tudományos tapasztalás látóköréből."[649]

[648] Vö. Tengelyi László: Válasz elemzőimnek és bírálóimnak. *Magyar Filozófiai Szemle*, Ötvenkettedik évfolyam, 3–4. (2008), különösen 286–287.

[649] Hans Medick: „Misszionáriusok a csónakban?" Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In Vári András vál.: *Misszionáriusok a csónakban.*

A sterilen elméleti diskurzusban is találni meggondolkodtató ellenérveket a történelmi tapasztalat imént érintett fogalmával szemben. Reinhart Koselleck a fogalomtörténet és a társadalomtörténet egymás közötti viszonyát elemezve kijelenti: a fogalomtörténet „végső soron »tárgytörténetet« ír", és ezáltal történeti létezőként fogadja el a múlt saját fogalmaiban artikulált önértelmezéseit. Majd hozzáteszi: „Csak az állandóságra, ismételt alkalmazásra és empirikus megfeleltethetőségre számot tartó fogalmak, vagyis a strukturális igényt hordozó fogalmak teszi lehetővé, hogy egy »valós« múltbeli történet ma egyáltalán lehetségesnek tűnjön és ábrázolható legyen." Nem meglepő a következő kijelentése sem. „A fogalomtörténet azt a konvergenciatartományt fedi le, ahol a múlt a maga fogalmaival beárad mai fogalmainkba."[650]

Más alkalommal pedig a tapasztalat három lehetséges formáját különíti el Koselleck egymástól; közülük egy keletkezik csupán meglepetés gyanánt, „amikor másként alakulnak a dolgok, mint ahogy gondolnánk" (leginkább ez felel meg Tengelyi definíciójának).[651] Majd így folytatja: „Ám tapasztalatok nemcsak úgy keletkeznek, hogy egyszer birtokukba jutunk, hanem ismétlődéssel is. [...] A tapasztalatok fel is gyűlhetnek, felhalmozódási folyamat eredményei is lehetnek, amennyiben beigazolódnak vagy egymást korrigálva megerősítést nyernek." Az utóbbiak „jelentős mértékben nemzedék-specifikusak".[652] A harmadik tapasztalatváltozás, amiről Koselleck még beszél, olyan hosszú távú folyamat, amely sokáig lappang, majd lökésszerűen tör a felszínre, és hatására a mélyen bevésődött tapasztalatok eltolódnak, a korábban létrejött tapasztalati háztartás pedig átalakul. A történelmi tapasztalatokat, summázza gondolatmenetét a szerző, *feljegyzik, továbbírják*, majd *újraírják*.

Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. Ford. Berényi Gábor. Budapest, 1988, Akadémiai, 72. S ez egy csupán a hasonló szemléleti megnyilatkozások közül.

[650] Reinhart Koselleck: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In uő: *Elmúlt jövő*... 140., 143., 144.

[651] Koselleck: Tapasztalatváltozás... 26.

[652] Uo.

A „tapasztalati tér" és a „várakozási horizont" ismert, már általunk is tárgyalt megkülönböztetésén nyugvó kosellecki fogalmi rendszerre épül az a további elképzelése, mely szerint más a *jelentőség* és más a *jelentés* helye és szerepe a történelmi tapasztalat keletkezési folyamatában. Egy adott történelmi esemény jelentősége már megtörténtének a pillanatában kialakul(hat), az értelme azonban csak később világosodik meg, jóllehet az „csak a kortárs történelmi tapasztalat másodlagos interpretációja". A kortársak történelmileg jelentősnek ismernek el egyes eseményeket, bár nem mindegyik ilyen esemény tartja meg később is jelentősége rangját, viszont: a már a maga korában is jelentősnek ítélt dolgok, később is megtartva ezen státuszukat, a jelentésüket tekintve többnyire átalakulnak az utókor során.

Mitől válik jelentőssé egy esemény az ágensek szemében, és hogyan nyeri el a múltban a maga jelentést? Továbbá: mi biztosítja egy esemény jelentőségének időbeli tartósságát, és mi változtatja folyton-folyvást a jelentését? Olyan kérdések ezek, amelyekre különféle válaszok adhatók. Nézzünk meg közülük most csupán egyet!

A jelentőség tulajdonítása rendszerint a történelmi ágensek várakozásaiból fakad. Ha az ágensi várakozásokat a később történtek tapasztalata visszaigazolja, az eseménynek a múltban tulajdonított jelentőség is fennmarad, a neki tulajdonított eredeti jelentés azonban meg is változhat. A döntő itt nem az, „hogy egy esemény bekövetkezte beteljesít-e egy korábbi várakozást, hanem inkább az, hogy az esemény úgynevezett »anticipációs struktúrával« (vagyis az eljövendő esemény többé-kevésbé ingatag, gyakran változó, esetleg párhuzamos előrejelzéseivel) ruházódik fel".[653] Az esemény nem veszít ez okból valamikori jelentőségéből, jóllehet az ágensek által neki tulajdonított jelentés megváltozik; ez azt is jelenti egyúttal, hogy a történelmi várakozás – az idő múlásával – átalakul tapasztalattá. Az ágensek ahhoz igazították múltbeli viselkedésüket, amilyen jelentősnek ítéltek valamely eseményt. Ez tehát Koselleck felfogása a történelmi jelentőség és jelentőség közti összefüggésről.

[653] Lucian Hölscher: Új annalizmus. Történelemelméleti vázlat. Ford. Kisantal Tamás. *Aetas*, 2008/4. 161.

Frank R. Ankersmit meglepő tézise szerint azáltal is szert lehet tenni történeti tudásra, hogy nem a forrásokra és a bizonyítékokra alapozzuk a történelmi tapasztalat megismerését. Amikor „a történelmi tapasztalat által kínált autentikus kapcsolat a múlttal: valóság",[654] akkor nem is csak a filozófiai hermeneutika álláspontját osztjuk, mely utóbbi mégiscsak feltételez bizonyos különbséget a múlt és a jelen között; ezt a különbséget a horizontok fogalma fejezi ki nála.[655] A „történelmi tapasztalat" autenticitása itt egy, a racionális megismerés előtti állapotba vezet bennünket vissza, amely a látás és a tapintás érzékszervi benyomásain alapul.

A Johan Huizinga *A középkor alkonya* című munkájának és a holland történész néhány elméleti reflexiójának a hatására megfogalmazott, a könyvünkben részben már érintett teória értelmében a jelen és a múlt közvetlen érintkezésbe kerülhet egymással, ami ráébreszt bennünket a történelmi tapasztalat sajátos mibenlétére. Francesco Guardi *Árkád lámpással* című festményét elemezve Ankersmit kimutatja, hogy az tulajdonképpen az unalom képi kifejezése: az a történelmi tapasztalat olvasható le róla, melynek nehéz egyébként a nyomára bukkanni, ha csak textuális bizonyítékokat forgatunk. Ráadásul a bennük fellelhető ily értelmű közlések nem feltétlenül hatnak a történészre evokatív erővel. Hasonló a hatása az esztétikai kategóriaként számontartott fenségesnek is. Az ekként birtokba vett autentikus „történelmi tapasztalatot mindig az a meggyőződés kíséri, hogy közvetlen érintkezésbe kerültünk a múlttal, mégpedig úgy, hogy az önmegtapasztalás mozzanatában a múlt egy vonatkozása tükröződhet".[656] Az önmagát a múlt

[654] Ankersmit: *A történelmi tapasztalat*... 29.

[655] Uo. 20

[656] Uo. 67. Az unalom vagy számos más hasonló emberi lelkiállapot (rossz kedélyállapot, rettegés, traumatizáltság, melankólia) textuális bizonyítékai sem teljesen ismeretlenek azonban, tehetjük hozzá kritikai észrevételként Ankersmit ismertetett elméletéhez. Vö. Behringer: *A klíma*... 154–160.; Fazakas Gergely Tamás: Az imádság mint feldolgozás. Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a kora újkortól a 20. századig. *Studia Litteraria*, 2011/3–4. 52–77.; Jan Plamper: *The History of Emotions. An Introduction*. Trans. Keith Tribe. Oxford, 2012, Oxford University Press. Különösen 251–296.

szemléletében megtapasztaló s ily módon autentikus *történelmi* tapasztalatra szert tevő *megismerői* (történetírói) tapasztalatot Ankersmit a kontinguitás (érintkezés) fogalmával írja le. Ami nem egyéb, mint „a néző szellemének érintkezése a múlttal és a múlthoz való közvetlen közelsége".[657] Ha jól belegondolunk, ehhez hasonló történik akkor is, amikor a jelenbeli ember közvetlen érzéki kapcsolatba kerül(het) a múlt egyes tárgyi rekvizitumaival, azáltal, hogy közelről megszemléli és meg is érinti azokat. Ez a kultikus beállítódás egyik fontos gyakorlati előfeltétele.

Meglehet, Ankersmit azért is kardoskodik oly vehemensen a történelmi tapasztalat autenticitásának e feltevése mellett, hogy elvi kibúvót találjon a történeti megismerés szubjektivista és relativista felfogása alól.[658] Az általa képviselt felfogással szemben szép számban akadnak azonban olyan teoretikus pozíciók, melyek képviselői sokkal inkább a múlt és a jelen egymással szembeni idegenségét, a kettő közötti mély szakadékot hangsúlyozzák.

A MÚLT TAPASZTALATI IDEGENSÉGE

Amikor Michel de Certeau vallástörténészként belemerült a múlt írásos nyomainak a búvárlásába, azzal szembesült, hogy nem érti azokat a szavakat, „amelyek idegen tapasztalatokra, doktrínákra vagy helyzetekre utaltak". Mint írja, egy idő után rájöttem, hogy a múlt jelenbeli hiánya „hozza létre a történeti diskurzust. A másik *halála* elérhetetlenné teszi ezt a diskurzust, és ennélfogva meghatározza a történetírás, vagyis a történeti *szöveg* státusát".[659] Amikor a történész a múltat rekonstruálja, rendszerint önmagát igyekszik

[657] Ankersmit: *A történelmi tapasztalat*... 67.

[658] Vö. „Ha a történelmi tapasztalatot nem a múlt közvetett (közvetített) tapasztalataként, hanem úgy fogod fel, mint ami folytonos a múlt és a történész között [...], akkor a szubjektivitás és a relativizmus ex hypothesi kiküszöbölhető." Interview with Franklin R. Ankersmit. In Domańska: *Encounters*... 96.

[659] Michel de Certeau: Történelem és struktúra. Ford. Szekeres András. In Takács szerk.: *A történelem anyaga*... 138.

fellelni ebben a múltban, De Certeau szerint azonban ez teljességgel lehetetlen vállalkozás: „*ebben* a múltban *rejtezik* valamiféle strukturálódás, ami ellenáll nekünk [történészeknek], másrészt az *én* előítéleteimben, vagy a mi jelenlegi intencióinkban *rejtezik* egy olyan típusú strukturálódás, amely meghatározta érdeklődésünk irányát. A »rejtett« e két formájából születik az igazi történelem [...]. Ez a sajátos kutatás a kölcsönös különbözőség meglepő tapasztalatát hozza magával: egyik összetevő sem kerekedik felül, mivel a múlt a tőle élesen elhatárolódó jelentől függ, de a (dokumentumok) ellenállása révén relativizálja a jelent, s ily módon a diskurzus arra kényszerül, hogy *egy másik* diskurzus legyen".[660]

Múlt és jelen strukturális különbözőségéből fakad, hogy a „történeti tapasztalatban valami magával ragadó és egyszersmind nyugtalanító történik. A múlt emberei kilépnek a sötétségből, de valójában mégsem lehet ábrázolni őket. Egy világ körvonalai rajzolódnak ki velük. Ám ezek az emberek veszélyesek, mert közöttük és köztünk, történészek között törés alakul ki, amely problematikussá teszi a megértéshez szükséges homogenitás (kezdetben posztulált) evidenciáját, és [...m]egrendítik azt a már szinte reflexszé váló, eredeti belső meggyőződésünket, hogy a múlt felszíne ugyan diszkontinuus, de ezt a mélység kontinuitása tartja össze".[661] A történeti megismerés szempontjából a múlt ilyenformán a másság, az idegenség, az érthetetlenség világaként, mert *hiányként* mutatkozik meg, amely „csak annyiban gondolható el, amennyiben valaminek a hiányát szervezi meg", s ennek a hiánynak a megértése „a különbség fokozatos felfedezéséhez kötődik".[662] Michel de Certeau következtetése szerint „a múlt elsősorban mégiscsak a különbség megjelenítésének az eszköze. A történeti művelet abban áll, hogy egy jelen – az elmúlt »másától« (múlt) különböző – törvény szerint tagolja az adottat, távolságot tart egy megállapított helyzettől,

[660] Uo. 139.
[661] Uo.
[662] Uo. 140., 141.

és diskurzus keretében jelzi azt a tényleges változást, ami az eltávolodást lehetővé tette".[663]

Hayden White az a fajta konstruktivista – narrativista – elméletalkotó, aki szerint a történész által történetek formájában elbeszélt múlt nem a valamikori valóság mimetikus megjelenítése. Ezért is bírálja Collingwood elképzelését, mely szerint „a történészek akkor tudnak [csupán] elfogadható magyarázatot adni a történeti források tömegére, amikor sikerül felfedezniük az implicit módon bennük lévő történetet vagy az összefüggő történetek sorát". White ezzel szemben határozottan azt állítja, hogy „a történelmi eseményeknek egyetlen véletlenszerűen rögzített csoportja sem alkothat önmagában egy történetet; legfeljebb történetek *elemeit* nyújthatja a történészeknek. Az eseményeket történetté [a történészek] alakítják, mégpedig úgy, hogy egy részüket háttérbe szorítják vagy alárendelik, más részüket kiemelik, karaktert adnak nekik, motívumokat ismételnek, váltogatják a hangszínt és a szempontokat, eltérő leíró stratégiákat alkalmaznak, vagyis használják mindazokat a technikákat, amelyeket egy regény vagy színdarab cselekményesítésekor megszoktunk".[664]

White sem tagadja azonban kategorikusan a múltbeli valóság létezését, melyet a történeti nyomok és a belőlük fabrikált történelmi tények idéznek fel előttünk; kitart viszont amellett, hogy: „A történelmi helyzetekbe [...] nem épültek be inherens jelentések. A történelmi helyzetek nem *inherens* módon tragikusak, komikusak vagy romantikusak."[665] Amint arról korábban is volt már szó, White szerint a történész a történelmet a róla előadott történet cselekményesítésén keresztül, meghatározott konfigurációs típusban gondolja el, ezt tárja az olvasóközönség szeme elé a múlt elfogadható (hihető) rekonstrukciójaként. „Így jutottam arra a gondolatra, hogy a történelmi narratívák nemcsak elmúlt események és folyamatok modelljei, hanem

[663] Michel de Certeau: A történeti művelet. Ford. Szekeres András. In Benda–Szekeres szerk.: *Az Annales*... 495.
[664] Hayden White: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. Ford. Heil Tamás. In uő: *A történelem terhe*... 74.
[665] Uo. 76.

metaforikus kijelentések is, melyek hasonlósági kapcsolatot sejtetnek az ilyen események, folyamatok és a történettípusok között, melyeket hagyományosan arra használunk, hogy életünk eseményeit kulturálisan szentesített jelentésekkel ruházzuk fel. Tisztán formai oldalról nézve a történelmi narratíva nemcsak a benne közölt események *reprodukciója*, hanem *szimbólumok komplex rendszere*, amely irányt mutat nekünk, hogy megtaláljuk az események szerkezetének az irodalmi hagyományban rejlő *ikonját*."[666]

A múlt és jelen lényegi különbözőségének a tanát Michel Foucault is osztja, aki mind az ún. archeológiai, mind pedig az ún. genealógiai módszer (vagy perspektíva) alkalmazása során egy olyan gondolkodói stratégiát javasol, amely felszámolja jelen és múlt között a közvetlen és természetes átmenetet. Az archeológiai módszer mélyén rejlő megfontolás szerint, ha a közeli és távoli múltban létezett is a mi saját, a jelenbeli fogalmaink szerinti történelmi tapasztalat, az rendszerint teljes mértékben szétszóródott, és mindenképpen hiányzott belőle a későbbi tapasztalatok koherenciája. Ezt a tézist bizonyítja egyebek közt az őrültség tapasztalati tényének a historikuma.[667] Erről szóló könyvében Foucault bemutatja, hogy a téboly múltbeli tapasztalata, főként a kora újkori Európában, kizárólag szétszórt formában létezett.

Hasonló következtetésre jut Foucault a genealógiai szempont érvényesítése során is. A jelen mélyén rejlő múlt feltárásával a jelen történetének a múltból fakadó lehetőségfeltételeit, azt firtatja tehát, hogy mi képezi annak feltételét, hogy valami elgondolható legyen a múltról a jelenben. Látszólag a múlt, helyesebben a múlt jelenbeli folytonossága van napirenden, de nem a történetiség megszokott értelmében kerül szemünk elé ez alkalommal a történelmi múlt. Foucault szerint ugyanis az ekként feltáruló múlt nem saját jelenünk múltja, nem az a múlt, amely közvetlenül látható a jelenből, mint tőle elváló időtartam vagy sorozat, amely a jelen felé tart, ahol időlegesen révbe ér, hogy végül a jövőbe haladjon tovább. Ennek ellenére ele-

[666] Uo. 81–82.

[667] Michel Foucault: *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Ford. Sujtó László. Budapest, 2004, Atlantisz.

mi érdekünk a genealógiai perspektívában a jelen meghatározottságaiként megmutatkozó múlt megismerése, mivel erejének és valódi természetének a minél teljesebb felismerésével legyűrhetjük fojtogató hatalmát.

A genealógiai szempontot következetesen alkalmazva nem bízhatjuk azonban magunkat az *eredet* fikciójának a befolyására. A genealógia ugyanis „szembehelyezkedik az »eredet« kutatásával", mivel (Nietzsche után mondva) ha csak az eredetet kutatjuk, akkor a dolog tiszta lényegét ragadjuk meg, feltételezve, hogy a dolog végig őrzi az önmagával való teljes és folytonos azonosságot. Genealógiai perspektívában viszont az eredet elsősorban a heterogenitást, a *származás* genealógiája pedig a folytonosság helyett a megszakítottságot bizonyítja. „A genealógia nem állítja, hogy azért tér vissza az időben, hogy megalkossa a nagy folytonosságot túl a feledés szétszórt állapotán; nem feladata kimutatni, hogy a múlt még megvan, eleven a jelenben, sőt titkon át is lelkesíti, miután a történelem vonulatának minden kanyarulatát már az eredetnél kialakult forma szerint előre meghatározta. [...] Ellenkezőleg: a származás bonyolult vonalának a követése azt jelenti, hogy megtartjuk azt, ami a rá jellemző módon a szétszórtságban történt: vagyis összegyűjtjük a véletlen eseményeket, az apró eltéréseket – vagy a teljes szabályszerűségekkel ellentétben – a tévedéseket, a becslési hibákat, a téves számításokat, amelyekből a létező, a számunkra érvényes dolgok születtek."[668]

Végül: a *keletkezés*, a *kezdet* sem csupán egy bizonyos sorozat befejező eleme, egyik vagy másik folyamat betetőzése és ezzel valami újnak az indulása. Ez valójában csak esetlegesség, egész pontosan: az aktuális erők küzdelmének pillanatnyi állapota és annak időleges eredménye. Ennek a harcnak felel meg Foucault fogalomrendszerében a diskurzusok, a diszkurzív formációk szüntelen váltógazdálkodása. A diskurzusokat megszakított, egymást keresztező, egymást olykor erősítő, máskor egymásról mit sem tudó és egymást kölcsönösen kizáró gyakorlatként határozhatjuk meg.[669]

[668] Michel Foucault: Nietzsche, a genealógia és a történelem. In uő: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Ford., vál. Romhányi Török Gábor. Budapest, 1998, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 79.

[669] Uő: A diskurzus rendje. In Romhányi Török Gábor vál.: *A fantasztikus*... 50–74.

Mi tehát a genealógiai alapokon álló történetírás? Olyasmi, aminek nem célja, „hogy rámutasson azonosságunkra, hanem éppen hogy szétforgácsolja ezt az azonosságot; [... és ezzel] arra vállalkozik, hogy rámutasson az egész lényünket át meg átható megszakítottságra".[670] A történeti tudás szerepe így nem a megértés, hanem a szétszabdalás, az elszigetelés.[671]

Foucault látszólag a historizmus eredeti célkitűzéséhez tér meg, amit nem azért tesz, hogy a jelen legitimációjához segítségül hívja a múlt ennek során feltáruló világát. Foucault értelmezői szerint a genealógiai történelem fogalma ennek ellenére mégsem a múlt relativizálása; ő nem egy másik, a jelentől különböző múltat fedez fel magának, hanem másféle múltat lát maga előtt, mint amilyen múlttal a historizmus ideálját dédelgető történész szokott dolgozni. A múlt szerinte is létezik és meg is ismerhető, de nem abban az értelemben létezik és nem úgy fontos a számunkra, ahogy azt a konvencionális történetírás a maga pozitivista beidegződéseivel gondolja. A diszkontinuus és töredezett történelem ugyanis nem a jelent készíti elő, hanem megbújik a jelenben, hogy ezen az úton-módon fejtse ki többnyire rejtett hatását. A genealógiai történeti perspektíva alkalmazása Foucault szerint ennek az utóbbi értelemben vett múltnak a tudatosítására szolgál.[672]

Áttekintésünk summája, hogy a történelmi tapasztalat megismerése, és annak történészi rekonstrukciója s elbeszélése elsősorban a történetírás humanióra jellegét domborítja ki. Azok a tudományos törekvések, amelyek a magyarázat helyett (mellett) a megértés elvét helyezik előtérbe, egy olyan valóságra szegezik a tekintetüket, amely jelentésekkel van telítve. Ahol a jelentés a tudomány tárgya, ott a megértés sem mellőzhető teljes egészében. Jóllehet a történeti megértéselméletek éppoly sokfélék, mint amilyen sokfélék ezek az elképzelések az egyes társadalomtudományokban, főként a szociológiában;[673] ez azonban nem vet annak gátat, hogy a történelmi

[670] Uő: Nietzsche... 89–90.

[671] Uo. 84.

[672] Vö. Takács Ádám: *Az idő nyomai. Michel Foucault és a történelem problémája*. Budapest, 2018, Kijárat, 40–42.

[673] Sivadó Ákos: *A megértés mestersége*. Budapest, 2018, MTA BTK FI.

tapasztalat kiemelten fontos téma legyen a történeti vizsgálatok művelői körében.

S vajon a humán és társadalomtudományok kizárólag csak a megértésre *(Verstehen)* támaszkodva művelhetik eredményesen a racionális megismerést? Aligha. Paul Ricoeur a megértés és a magyarázat kölcsönösségét hangsúlyozza, mondván: a mindennapi életben követett emberi életgyakorlathoz hasonlóan a megismerésnek ezen területein is komplementer a viszonyuk egymáshoz. „A történelem ott kezdődik, ahol a közvetlen megértés megszűnik, és ahol nekilátunk annak, hogy megalkossuk az előzmények láncolatát a történelmi cselekvők által felhozott okok és indítékok különböző megnyilvánulásai szerint."[674] A történeti megértés ténylegesen valamely jelen- vagy múltbeli életesemény elbeszélése, az a „logikai folyamatossági lánc", amelyben az esetleges, a véletlen és a törvényszerű egyszerre, egymásban feloldódva „magyarázza" meg a történteket. A történet követése a dolog megértése is egyúttal, ami a módszeresség (a törvények alapján való magyarázat) beépítésével („interpolálásával", „bekerítésével") tehető teljessé, mert egyedül csak a magyarázat képes analitikusan „kikerekíteni" a megértést. Ricoeur szerint „nincs két módszer: magyarázó módszer és megértési módszer. Szigorú értelemben csak a magyarázat módszeres. A megértés inkább az a nem módszeres mozzanat, amely az interpretációs tudományokban a magyarázat módszere mozzanatával kapcsolódik egybe".[675] A humán és társadalomtudományok ilyenformán egyszerre lehetnek magyarázó és a megértést ambicionáló racionális megismerési gyakorlatok.

Van-e bármiféle haszna a történetírásnak ebből a bőségesen burjánzó elméleti okoskodásból? Miközben a történészek látszólag távol tartják magukat az elméleti diskurzusoktól, a saját szűkebb tudományos gyakorlatukban mégis ezer szálon kapcsolódnak hozzá. Napjaink egyre népszerűbb olyasfajta történetírói beállítottságára és szellemi érzékenységére gondolok

[674] Paul Ricoeur: Magyarázat és megértés. A szöveg-, cselekvés- és történetelmélet közti néhány jelentős összefüggésről. Ford. Huszanagics Melinda. In Thomka vál., szerk.: *Narratívák 4.*... 197.
[675] Uo. 200.

ezúttal, amelyet mentalitástörténet, a fogalomtörténet, az új kultúra történet (New Cultural History) vagy a történeti antropológia, a mikrotörténet és az Alltagsgeschichte képvisel és valósít meg. Mindezen történetírói áramlatok művelői számára elsőrendű dolog a történelmi tapasztalat önálló vizsgálata. A tapasztalat historikumának feltárása, a történelmi tapasztalat értelmének és valamikori funkciójának a megfejtése különösen nehéz feladat elé állítja a historikust az olyan szélsőséges történelmi tapasztalatok esetében, amilyeneket a tömeggyilkosságok vagy a természeti jelenségek által kiváltott tragédiák és sokkoló helyzetek idéznek elő. Ennek a problémának járunk most utána a holokauszt, mint traumatörténelem fogalma kapcsán.

A TRAUMADRÁMA REPREZENTÁCIÓJA

Egyöntetű megítélés szerint a trauma a modern élet velejárója. „A »trauma« [...] egy modern elbeszélés. Szimptómáinak együttese a 18. században, az »ész korszakában« jelentkezett, azaz akkor figyeltek fel rá, talán éppen azért, mert ez az ész korszaka volt."[676] Megalapozottabb vélemények szerint a trauma fogalma eredetileg az 1860-as években keletkezett és John Eric Erichsen brit orvos nevéhez fűződik; ő állította fel ugyanis a vasúti gerinc megrázkódtatás *(railway spine concussion)* diagnózisát.[677] Azt a sokkos betegségtünetet írta le ezzel a kifejezéssel, amit a vasúti balesetet elszenvedők produkáltak – minden külsérelmi nyom nélkül. Ennek nyomán alkotta meg Paul Oppenheim berlini neurológus a traumás neurózis fogalmát.

Nem véletlen, hogy a trauma tapasztalata történetesen a vasúthoz, a vasúti közlekedés anomáliáihoz kapcsolódott: vasúton utazni eleinte nyilvánvaló kulturális sokkhatással járt az érintettek számára, mivel a sebesség

[676] Heller Ágnes: *Trauma*. Budapest, 2006, Múlt és Jövő, 12.

[677] Paul Lerner – Mark S. Micale: Trauma, Psychiatry, and History: A Conceptual and Historiographical Introduction. In Mark S. Micale – Paul Lerner eds.: *Traumatic Pasts. History, Psychiatry, and Trauma in the Modern Age, 1870–1930*. Cambridge, 2001, Cambridge University Press, 12.

megsemmisítette az idő és a tér addigi tapasztalatát a korabeli ember számára. A vasút megjelenése összezavarta a hagyományos tér-idő tudatot, a vonaton közlekedő ember elvesztette a valóság érzékelésének addigi megszokott képességét. „A vasút által alkotott tér-idő viszony az eotechnikushoz képest absztrakt és megtévesztő, mivel [...] már nem illeszkedik a tájba, mint a kocsi és az út, hanem átvágja azt."[678] A vasúti baleset is a modern tapasztalat egyik forrása, ami egy modern technikai vívmány okozta kivédhetetlen, mindennapi, tehát bárkit egyaránt érintő csapásként sújtotta a kor emberét; így válhatott belőle az emberi kiszolgáltatottság metaforája is egyúttal.[679]

A trauma fogalmának fent említett két, egymástól eltérő felfogása abban azonban közös, hogy mindkettő a normálistól, a megszokottól, a racionálistól eltérő pszichés állapotot és viselkedést írja le. Ami egyúttal betegség is. A trauma klinikai fogalmát, az említett előzmények után, elsőként a háborús neurózis kapcsán az első világháború során,[680] majd a vietnámi háború lelki áldozatai kapcsán rögzítették; az utóbbi a Post Traumatic Stress Syndrome (PTSD) fogalmában konkretizálódott.

Mit tekint a pszichiátria traumának? A pszichiáterek az egyes egyént érő lelki és fizikai, egyszeri vagy ismétlődő megrázkódtatást *(extrém abúzus)* nevezik traumának, amely meghaladja az egyén lelki fejlettségi szintjét, a tűrőképességét és egyúttal tartós, nem szűnő diszfunkcionális lelki működést vált ki benne, mivel a személyisége szétesik.[681] Döntő, hogy *egyéni*

[678] Wolfgang Schievelbusch: *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században.* Ford. Laczházi Gyula. Budapest, 2008, Napvilág, 44–45.

[679] Ralph Harrington: The Railway Accident: Trains, Trauma, and Technological Crises in Nineteenth-Century Britain. In Micale–Lerner eds.: *Traumatic...* 35., 55.

[680] Erős Ferenc: Lélekgyógyászat a háború szolgálatában – Freud, Ferenczi és a „háborús neurózisok". In uő: *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikai tanulmányok.* Budapest, 2007, Jószöveg, 103–120.; Erős Ferenc: Háború és forradalmak: a trauma és az erőszak szociálpszichológiai megközelítésben. In Tomka Béla szerk.: *Az első világháború következményei Magyarországon.* Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala, 135–164.

[681] Pintér Judit Nóra: *A nem múló jelen. Trauma és nosztalgia.* Budapest, 2014, L'Harmattan, 35.

élményről van szó, amely *emlékezeti úton fejti ki romboló hatását*, és annak eredményeként az identitás labilissá válik, sőt olykor meg is szűnik.

A trauma fogalma újabban egyre gyakrabban kerül ki a szorosan vett klinikai vagy pszichoanalitikus képzetalkotás köréből, hogy általánosan használt kifejezés váljék belőle. Eltekintve a szó köznapi és reflektálatlan használatától, ahogy manapság traumaként jelölnek meg sokmindent, a tudományos beszédmódban is több mindent jelent a szó. Heller Ágnes három különböző traumafogalmat különböztet meg egymástól, az individuális, a strukturális, valamint a történelmi traumát.[682] Ha a különféle állítólagos traumákat (traumatapasztalatokat) összevetjük a trauma szorosan vett klinikai jelentésével, egyáltalán nem biztos, hogy mind tényleges traumaélményre vagy traumapszichére utal. A trauma klinikai és pszichoanalitikus fogalmában például elengedhetetlen a személyiség pretraumatikus belső egysége, az egyén lelki fejlettsége. Ennek fényében erősen megkérdőjelezhető az ún. strukturális trauma fogalmi létjogosultsága, amely állítólag a születéssel minden egyes embert sújt.[683] Vajon traumatikus esemény hatása alá kerülhet a még nem kellően kifejlett személyiség (mint a gyerek, különösen az újszülött), és széteshet-e ily módon a még ki sem alakult személyisége? A traumatapasztalat ilyetén naturalizálása nem elégíti ki a klinikai fogalomalkotás követelményét. Hangsúlyozni kell, hogy a traumaélmény ténylegesen nem a hiányból, hanem a veszteségből fakad.[684] A strukturális trauma említett fogalma, a fenti megkülönböztetést szem előtt tartva, rossz fogalomalkotás gyümölcse, mert összemossa egymással a hiányt és a veszteséget. Ráadásul a veszteség nem feltétlenül jár traumával, némelyik

[682] Heller: *Trauma*... 9.

[683] Vö. „Létezik egy eredeti, tehát strukturális trauma, melyen minden embernek keresztül kell mennie. Az a fájdalmas folyamat, melyben az újszülött hozzáilleszti genetikus adottságait annak a világnak normáihoz és szokásaihoz, melybe születésekor – véletlenül – belehajították." Uo. 16. A kérdés megvilágításához lásd még Virágh Szabolcs: Trauma és történelem találkozása. Emlékezet, reprezentáció, rítus. *BUKSZ*, 2011. Nyár. 166–167.

[684] Dominick LaCapra: *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore, 2001, Johns Hopkins University Press, 43–85.

igen, némelyik nem; ez azzal függ össze, hogy az egyes traumaélmények – intenzitásukat tekintve – jócskán eltérhetnek egymástól. Szép számmal akadnak olyan általános, mindenkit egyaránt sújtó veszteségek, amelyek egyéni és kollektív feldolgozására, melyek elhárítására készen állnak a kidolgozott és jól bevált emberi gyakorlatok; ezek azonban nem mindenki számára férhetők hozzá egyforma mértékben. Ha egybemossuk a hiány és a veszteség által kiváltott traumapszichét, akkor könnyen elhomályosulhat a valódi trauma jelensége, mert ezzel leértékeljük, vagy túl általános érvényt tulajdonítunk neki.

Ez történik akkor is, amikor a különféle állítólagos traumákat egymással versenyeztetjük, melynek – hazai körülmények között – a Trianon *versus* holokauszt dilemma, egymással vetélkedő diskurzusa felel meg. A kulturális trauma szociológiai elmélete is hajlamos a túláltalánosításra.[685] A transzgenerációs és a holokaussztal összekapcsolt posztmemory traumafogalomban is könnyen tetten érhető ez a túlzó beállítás.[686] Azok traumatapasztalatáról van szó ez esetben, akik maguk nem éltek át semmilyen traumatikus eseményt, és akik traumapszichéje távol áll a trauma tisztán pszichiátriai fogalmától. A dolog mélyén az bújik meg, hogy a traumaélmény felfedezése, tudományos tematizálása és a traumatizáltak által való lelki meghaladása (feldolgozása) rövidebb-hosszabb ideig tartó lappangást, latenciát feltételez és követel, amely időben elválasztja egymástól a traumaeseményt és a traumapszichét.[687] Ez azt az elvi lehetőséget is megteremti, hogy olyasvalaki is részesülhet a trauma megrázó élményéből (vagy inkább annak

[685] Jeffrey C. Alexander (With Commentaries): *Remembering the Holocaust. A Debate.* Oxford, 2009, Oxford University Press; Jeffrey C. Alexander: Holokauszt és trauma: morális univerzalizmus Nyugaton. Ford. Fáber Ágoston – Gyimesi Zoltán – Szász Anna Lujza. In Szász Anna Lujza és Zombory Máté szerk.: *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete.* Budapest, 2014, Befejezetlen Múlt Alapítvány, 66–147.
[686] Marianne Hirsch: *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust.* New York, 2012, Columbia University Press.
[687] Már Freud is így körvonalazta a kérdést a trauma pszichoanalitikus alapvetésének számító esszéjében. Sigmund Freud: Mózes, az ember és az egyistenhit. Ford. F. Ozorai Gizella. In uő: *Mózes – Michelangelo Mózese. Két tanulmány.* Budapest, 1987, Európa.

tapasztalatából), aki közvetlenül nem élt át traumát a saját életében. Ez a traumapsziché a traumaesemény mediatizált emlékéből fakad,[688] amely „traumadrámaként" előadva és széles körben terjesztve utólag hozza létre a trauma utánérzését (élve Dilthey terminusával). Ezt az elgondolást fejti ki a szociológiai kulturálistrauma-elmélet.

Ami bennünket ezúttal közelebbről foglalkoztat, az a traumaélmény modernsége, a trauma történetisége, továbbá az a kérdés, hogy milyen történetírás keretében adhatunk számot a valamikori traumatikus múltról: elbeszélhető-e egyáltalán a trauma a történetírás szokványos fogalmi és narratív eszköztárával?

Nézzük tehát az elsőként megpendített kérdést. Ha elismerjük, hogy a traumaélmény a modern kor velejárója, a poszttraumatikus tapasztalat pedig a posztmodern állapot tartozéka, akkor magától adódik a kérdés: létezik vajon ilyen élmény (vagy tapasztalat) a modern kort megelőzően is? A történelem sohasem szűkölködött krízisekben és erőszakban, amelyek mind megrendítő emberi tapasztalattal szolgáltak; mindamellett a modern kor és kivált a 20. század bizonnyal pusztítóbb hatást fejtett ki e téren az emberi tudatra, mint a korábbi megrázkódtatások.

Azt a vélekedést, miszerint a trauma sem nélkülözi önnön történetiségét, és a legkevésbé sem antropológiai állandó, számos érv megerősíti. Kiindulhatunk itt abból, hogy a megrendítő hatású tapasztalat forrásául szolgáló történelmi események egymástól eltérő minőségeket képviselhetnek: megkülönböztethetünk például *normális, kritikus* és *katasztrofális* történelmi eseményeket. Normális történelmi tapasztalat az érthető esemény átéléséből származik, ami egyszersmind elfogadható „az előre adott kulturális képességek alkalmazásával".[689] Az eseménynek tulajdonított értelem ugyanis kihüvelyezhető abból az elbeszélésből, amely az egyénnek és a

Különösen 105–114. Kommentálja: Cathy Caruth: Unclaimed Experience: Trauma and the Possibility of History. *Yale French Studies,* 79, 1991. 182–188.

[688] Takács Miklós: A trauma „vándorló" fogalmáról. *Debreceni Disputa,* 2009/5. 4.

[689] Jörn Rüsen: Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban. *Magyar Lettre Internationale,* 2004. Ősz. 14.

közösségnek egyaránt rendelkezésére áll. A kritikus történelmi tapasztalat kifog ezen az értelmezési sémán, noha ekkor még adott annak lehetősége, hogy úgy alakítsák át a láthatatlan elbeszélő mintát *(invisible narrative template)*,[690] hogy az átélők számára is érthetővé váljanak a velük megesett tragikus történések. A katasztrofális történelmi tapasztalat viszont lerombolja a történelmi tudatnak azt a képességét, hogy értelmes jelentéssel lássa el a dolgot egy elbeszélés formájában. Ez a tapasztalat szüli a traumát. Kezdve a nagy háborúval, amit Jay Winter a Shell-shock (gránátsokk) metaforával írt le,[691] folytatva a holokauszttal, majd befejezve a megannyi későbbi genocídiummal, a 20. század különösen kedvező táptalaja volt a katasztrofális történelmi tapasztalatoknak.

S mi a helyzet a modernitás korát megelőző megrázkódtatásokkal, hol van azok helye a normálistól a katasztrofálisig terjedő traumaskálán? Meggyőző eszme- és mentalitástörténeti kutatások szólnak ma már arról, hogy ezek a krízisek nem önmagukban, kivált nem az értelem számára besorolhatatlan entitások gyanánt, hanem szüntelen értelmezés tárgyaként nyerték el a megkülönböztető értelmüket. Ezt olyan társadalmi gyakorlatok biztosították a megrázó események átélői számára, amelyek előre (vagy menet közben) felkészítették őket a kritikus történések értelmi és érzelmi befogadására, ellátva őket azok hihető magyarázatával. A lelki traumatizálódás elkerülését biztosító szóban forgó hétköznapi gyakorlatok kizárták a latencia lehetőségét, és szükségtelenné tették magát a lappangási időt. A mindig kéznél lévő hagyományba illeszkedve kezeskedtek az „események" folyamatos elbeszéléséért, hogy azok nyomban feldolgozott tapasztalattá érlelődhessenek. Egy szó, mint száz, nem az emlékezet, nem az utólagos feldolgozás során, hanem a történésekkel egy időben már sor kerülhetett

[690] James V. Wertsch: National Memory and Where to Find It. In Brady Wagoner ed.: *Handbook of Culture and Memory*. Oxford, 2017, Oxford University Press.

[691] Jay Winter: Shell-Shock and the Cultural History of the Great War. *Journal of Contemporary History*, 35, 1 (January 2000) 7–11.; továbbá Peter Leese: „Why Are They Not Cured?" British Shellshock Treatment during the Great War. In Micale–Lerner eds.: *Traumatic…* 220.

a traumatikus események emberi tapasztalattá válására. Mindezt olyan kollektív bűnbánati és másmilyen, de szintén deuteronomista teológiai megfontolásokon nyugvó vallási gesztusok biztosították a múlt embere számára, amelyek a *rögtön reagáló* mentális rendszerek erejével hatottak az értelemadásnak ebben a szerepében. Ezért is foghatták fel a mai szemmel hamisítatlanul traumatikus történelmi események áldozatai a megrázó erejű eseményeket, mint legalábbis kritikus történéseket. A vallásosság átható mibenléte, az emberi kapcsolatoknak a modernitásban megszokottnál jóval kollektívebb szerveződése mind hozzájárult ehhez. A kollektív imádságok, a kollektív sírás nyelvén előadott rítusok töltötték be hosszú időn át a traumaoldó, a traumát magát elkerülő társadalmi funkciót; ez azért is lehetséges volt, mert ezek a jelentésadó rítusok úgyszólván kiiktatták a természeti és társadalmi csapások értelmezéséből az emberi tényező szerepét, és átutalták azt az isteni gondviselés hatókörébe.[692]

Érdemes feltenni ezen a ponton a következő kérdést: „Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen…" Az éppen ezt a címet viselő könyv történész szerzőjének konklúziója szerint a strukturális traumaként számontartott pszichés állapot szintén történeti jelenség, ami tehát folyton változik az időben. Eleink „az élet súlyos dolgai közül a kevésbé súlyosakkal, mindenekelőtt a fizikai létbiztonsággal nehezebben birkóztak meg, mint mi ma, de az egészen súlyos dolgok, mindenekelőtt a haldoklás és a halál számukra nem okozott akkora gondot. Ennek a fő oka az volt, hogy világnézetük tovább terjedt a puszta földi életút végénél. […] Ez a világnézet elegendő teret kínált eleink makro- és mikrokozmosza számára, és szabadon hagyta működni a kettő közötti oda-vissza kapcsolatokat". Akkoriban is sok félnivaló volt az életben éppúgy, mint manapság. „De ezen világnézet keretein belül egyáltalán nem volt hely arra, hogy valaki csak úgy, általában féljen az élettől. Ez a világnézet mindent magába zárt s egyben

[692] Fazakas Gergely Tamás: Az imádság mint feldolgozás. Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a kora újkortól a 20. századig. *Studia Litteraria*, 2011/3–4. 52–77.

mindent fel is oldott."[693] A modernitással mindez véglegesen odaveszett. Erre példa, hogy még egy olyan fundamentalista ortodox vallási-szellemi miliőben felnőtt holokauszttúlélő is, amilyen Elie Wiesel volt, egyszer csak beismeri: „Auschwitz nem fogható fel sem Istennel, sem Isten nélkül. Lehet, hogy egy napon majd megértem az ember szerepét abban a rejtelemben, amit Auschwitz jelent, de Isten szerepét nem fogom megérteni soha."[694]

Ha a trauma *per definitionem* az integrált (a fejlett) személyiség összeomlása, akkor betegségként szorosan az individualitáshoz, az individualizáció előrehaladott fokához kötődik. S adott-e vajon mindig és mindenhol, amikor és ahol traumatikus esemény történik, a személyiségnek az a teljessége, amelyre minden további nélkül vonatkoztatni lehet a trauma e metaforáját? Erre a kérdésre, a múltat illetően, a történeti antropológia, a mikrotörténet és az Alltagsgeschichte keretében adható érdemi válasz. A felsorolt történetírói áramlatok szinte mind a történelmi tapasztalat megfigyelésére és elemzésére szakosodtak, amint arról korábban is volt már szó.

S miként jelenítheti meg vajon a történész a traumatörténelmet? Beiktatható az egyáltalán a racionálisan megragadható történelem szokványos rendjébe? Azok, akik a holokauszt eseménysorát egyedinek és összehasonlíthatatlannak tekintik, heves ellenérzésüket fejezik ki azzal szemben, ahogy a történetírás úgymond domesztikálja ezt a múltat, mert a maga racionális módján leírja és megmagyarázza a történteket. Ez teljesen elfogadhatatlan számukra, mert a Soá szerintük történelmen, sőt magán az értelmen túli történés volt. Még az a szociológiai kulturálistrauma-elmélet is némiképp ezt sugallja, miután a holokauszt mai emlékezetét egy új morális univerzália talpköveként, annak legfőbb referenciális kiindulópontjaként határozza meg.[695] A trauma történelmiesítése azért is lehetetlen és nem ajánlatos vál-

[693] Arthur E. Imhof: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen…* Ford. Gelléríné Lázár Márta. Budapest, 1992, Akadémiai, 239., 240.

[694] Elie Wiesel: *Minden folyó a tengerbe siet.* Ford. Péter Éva. Budapest, 1996, Esély Könyvklub, 124.

[695] Alexander: Holokauszt…

lalkozás – állítja Dan Diner –, mert a történelem csak akkor beszélhető el megértett (értelmileg feldolgozott) történelemként, ha a történészi rekonstrukció és a történelmi cselekvés egyaránt az ész, az észszerűség elveihez tartja magát. A jelen és a múlt között szüntelenül folyó dialógus elvi alapja ez esetben az interszubjektív általánosíthatóság, amely kizárólag valamely racionális diskurzus keretében képzelhető el; ez a diskurzus azonban a látszólag irracionálist is képes beilleszteni az észszerű történelem folyamatába. A nemzeti szocializmus és kivált a holokauszt története azonban nem elégíti ki a történelem racionális fogalmával szemben felállított követelményeket.[696] S e tekintetben mindegy, hogy milyen szemléleti alapelvek jegyében vizsgálódik a historikus, tehetjük hozzá, az tehát, hogy az intencionalista vagy a funkcionalista (újabban a posztfunkcionalista) megközelítést követi-e inkább. Az előbbi szemléletmód a kevésbé racionális magyarázatot is kész akceptálni, amikor az értékrendet, a mentalitást és a kultúrát teszi meg a genocídiumba torkolló események okának; az utóbbi megközelítés viszont szigorúan strukturális alapokon vizsgálódik és magyaráz.[697]

Mások szerint sem igazán alkalmas a pozitivista alapokon álló történeti megismerés a holokauszt történeti ábrázolására; egyszerűen azért nem, mert a náci tömeggyilkosság egyedi és összehasonlíthatatlan entitás volt. Kertész Imre maga is azt hangsúlyozta egyik nevezetes esszéjében, hogy „a holocaustról egyedül az esztétikai képzelőerő révén nyerhetünk elképzelést".[698] Sokak szerint az is a holokauszt egyediségét bizonyítja, hogy tömegesen váltott ki traumapszichét, és a maga szélsőséges mivoltában úgyszólván páratlannak tekinthető: nem osztályozható, ezért csak a csend, a hallgatás illetheti meg. Nem eleve kizárt azonban, hogy mégis összeha-

[696] Dan Diner: Historical Understanding and Counterrationality: The *Judenrat* as Epistemological Vantage. In Saul Friedlander ed.: *Probing the Limits of Representation. Nazism and the „Final Solution"*. Cambridge, Mass., 1992, Harvard University Press, 129.

[697] Vö. Dan Stone: *Histories of the Holocaust*. Oxford, 2010, Oxford University Press, 68–72.

[698] Kertész Imre: *A holocaust mint kultúra*. Budapest, 1993, Századvég, 23.

sonlítható történeti fejleménynek tekintsük, de nem mindegy, hogy miként kerül sor erre az összehasonlításra, és mi lenne az általa elérni kívánt cél. Az átvitel *(transference)* jegyében vizsgált holokausztot más genocídiumokkal is összevethetjük, az átvitel révén megközelített holokauszt ugyanakkor mint határeset *(limit event)* kerül a történész látóterébe. Ez pedig arra inti a historikust, hogy az események mélyén rejlő, tőlük elválaszthatatlan traumatizáló potenciált tartsa a legfontosabbnak saját vizsgálódásai során. Ha a történész az összehasonlítással csupán racionális megismerési célokat követ, akkor a történeti rekonstrukció eltünteti a holokauszt egyediségét, ami roppant nagy baj, mert a történetírás ezzel nemhogy segítené a traumaélmény intellektuális feldolgozását a racionális diskurzus formájában, inkább gátolja, hogy a traumaemlék az „átdolgozás" révén végre semlegesítődjék. Holott az átkos múlt történelmi meghaladásának épp ez lenne a *sine qua non*ja. Az sem jó azonban, fűzi hozzá LaCapra, ha túlzott módon belefeledkezünk a traumatikus múltba, és kritika nélkül azonosulunk az áldozati traumával; ezzel óhatatlanul elvész a tudomány kívánatos objektivitása. A történésznek bizonyos fokú távolságtartásra kell törekednie ez esetben is.[699] LaCapra a pszichoanalitikus fogalomalkotáshoz ragaszkodva ecseteli a traumatikus múlt lehetséges történészi megközelítését.

Jürn Rüsen sincs egészen kibékülve a traumatikus történelmi tapasztalatok detraumatizáló historizálásával, melynek az anonimizálás, a kategorizálás, a normalizálás, a moralizálás, az esztétizálás, a teleologizálás, a metahistorikus reflexió és a specializálódás felel meg szerinte. Ezeknek az elbeszélő technikáknak az alkalmazásával szükségképpen elidegenítjük magunktól, saját jelenünktől a valamikori határesetben benne rejlő történelmi élményt, a történelmi traumát, s ezzel egyszersmind töröljük is az áldozat emlékét az ekként megidézett múltból. Rüsen is helyet szorítana a történészi munkában az átvitelnek, amelyre azonban nem ezt a freudi kifejezést, hanem a másodlagos traumatizálás terminusát alkalmazza. Szerinte sem tűzhető ki azonban célul, hogy értelmes történetté változtassuk a holokauszt esemé-

[699] Dominick LaCapra: Representing the Holocaust: Reflections on the Historians' Debate. In Friedlander ed.: *Probing*... 110–111.

nyét, feloldva ezáltal a rációban az esemény értelmetlenségét: így mindenképpen meghamisítjuk az esemény valóságát. A történész ugyanakkor nem háríthatja el magától, hogy valamilyen értelmet adjon ennek a múltnak is; ezt egyedül csak a racionális megismerés procedúrájában lefektetett elvek alkalmazásával érheti el. Ha így jár el, akkor detraumatizálja az eredendően traumatikus múltat, mert a traumát történelemmé transzformálja. Mi lenne tehát a kívánatos megoldás?

Rüsen elsőként megállapítja: a trauma emléke mítosz és történelem formájában egyaránt tovább él vagy tovább élhet a jelenben. Ha mítoszként állandósul, akkor a történelmi trauma egyszerűen kikapcsolódik a való életből, amelyre nem alkalmazható többé a történelmi kultúra, a racionális megismerés bevett eljárása, mindaz, amely uralkodó szerepet tölt be a mi korunkban is. Ez ugyanis azt követeli, „hogy a történelem normális művelése [a történetírás] úgy folyjon tovább, mintha mi sem történt volna".[700] Ezzel minden „arra irányuló kísérlet, hogy megőrizzék ezeknek a történéseknek a traumatikus voltát, kudarcot vall azáltal, hogy [a szétválasztás] önkéntelenül is igazolja, sőt még erősíti is a detraumatizálást kulturális erejének »normális« historizálása révén".[701] Ez azonban azzal elkerülhető, ha követjük a másodlagos traumatizálás történészi gyakorlatát, melynek eredményeként „az elbeszélt traumatikus események nyomot hagynak a történészek értelmező munkáját irányító jelentésmintákon is".[702]

Máshonnan közelít a kérdéshez az izraeli történész, Steven Ascheim, rámutatva, hogy a holokauszt egyediségét, összehasonlíthatatlanságát bizonygató, a holokausztot mitikus magasságokba emelő teória olyan ideológia is egyúttal, amely kiválóan funkcionál Izrael Állam és az izraeli társadalom zsidó martirológiára épített identitáskonstrukciójának a szerepében. Ez némi teret biztosít ugyan a tárgyilagos történészi vizsgálódások számára a témát illetően, csakhogy a holokauszt még valami olyan sajátosságot is magában rejt a történészi kutakodás számára, amit az semmiképp sem iktathat ki a

[700] Rüsen: Trauma … 16.
[701] Uo.
[702] Uo.

vizsgálódásait övező körülmények sorából. A holokauszt, a holokausztudat elterjedésével (!) olyannyira áthatja ma már a kultúrát, az erkölcsi érzéket és az esztétikai látásmódot, hogy: „A holokauszt már nem lehet a sokféle kutatási terület egyike, vagy a megemlékezés és az elbeszélés kerete. Annyira áthatja egész életünket, hogy a legjobb, ha kiegyezünk a kölcsönös összefüggésekkel és a téma bonyolult összetettségével."[703] Ascheim sem jut tehát sokkal messzebb azoknál, akiket előtte már megszólaltattunk ebben az ügyben.

Ha a holokausztba foglalt traumát történészként mégiscsak szóhoz szeretnénk juttatni, akkor – Hayden White szerint – módosítani kell a történeti (történetírói) elbeszélés konvencionális módozatán. A modern történetírást, mint elbeszélést eredetileg arra találták ki, hogy realista módon jelenítse meg a társadalmi modernizmus által szült történelmi tapasztalatokat. A holokauszt traumaélményét azonban nem könnyen lehet beleszuszakolni ennek az öröklötten realista történeti ábrázolásnak a Prokrusztész-ágyába; elkerülhetetlen lesz kikísérletezni a történetmondás valamilyen új módját, hogy rábízhassuk múlt és jelen irracionális valóságának a megragadását, mint amilyen egyebek közt a hitlerizmus és a „végső megoldás". White szerint ez teszi különösen kívánatossá az intranzitív írás Roland Barthes által bevezetett fogalmát a történészi ábrázolás sajátos módszereként, ami nem más, mint a belső hang megszólaltatására alkalmas nyelv narratív formába öntése.[704]

White javaslata összhangban áll Wolfgang Müller-Funk azon észrevételével, mely szerint a Soá adekvát kulturális emlékezeti felidézése során nem az eseményre, sokkal inkább a narratív forma megválasztására kell összpontosítani a figyelmünket. Kivált azért, hogy „a szubjektum épp töredezettsége és törékenysége folytán képes [legyen] úgy viszonyulni az eseményhez, hogy a múlt tagadásának kényszere nélkül kezdhessen új

[703] Steven A. Ascheim: Mi a probléma a holokauszt jelentéseivel és tanulságaival. Ford. Margitta Nóra. *Múlt és Jövő*, 2019/3. 80.

[704] Hayden White: A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája. Ford. John Éva. In uő: *A történelem terhe*... 251–278.

életet".[705] Az így felfogott (ábrázolt) múlt a jelen körülményei között is az aktualitás erejével hat, holott a történelem szólal meg benne és általa. Az áldozati tanúságtételek (például Primo Levi *Ember ez?* című nevezetes munkájának) a történeti igazságát firtatva White végül arra jut, hogy az ilyen és hasonló tanúságtételek hitelét nem a szokványos faktuális, hanem a fikcionális helytállóság biztosítja; nem a mimézis, hanem a kifejezés sajátos módusza játszik bennük döntő szerepet.[706] Ezért is nevezi White ezt gyakorlati történelemnek, magát a terminust attól a Michael Oakeshott-tól kölcsönözve, aki az adott kifejezéssel a jelenért (és nem az önmagáért) létező múlt fogalmát jelölte annak idején.[707]

A fenti elvárásokat teljesíteni igyekvő történeti reprezentáció megalkotására törekedett a holokauszttúlélő holokausztttörténész Saul Friedländer, aki pszichoanalitikus szemlélettel felvértezve értekezett a témáról. Grandiózus munkája[708] az a fajta történeti beszámoló, amely egyszerre tárja az olvasó elé egy úgymond *integrált* elbeszélés keretében a tettesek szándékait és cselekedeteit, a *bystanderek* (a tétlen szemlélők) attitűdjeit, valamint az áldozatok életélményeit, legalábbis az utóbbiakat hallató hangokat.[709] Korabeli levelek, naplók, fényképek százait hasznosította Friedländer az áldozati perspektíva rekonstruálása érdekében. S tette ezt azzal a kifejezett céllal és

[705] Wolfgang Müller Funk: Elbeszélés, emlékezés. A kulturális és a kollektív emlékezet narratológiájáról. Ford. Mártonfy Marcell. *Műhely*, 2015/5–6. 85–86.

[706] Hayden White: Truth and Circumstance. What (If Anything) Can be Properly Said about the Holocaust? In Dan Stone ed.: *The Holocaust and Historical Methodology*. New York, 2012, Berghahn, 109–202.; Hayden White: *The Practical*... Evanston, 2014, Northwestern University Press.

[707] Oakeshott: *Experience*... 103.

[708] Saul Friedländer: *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*. New York, 2007, Harper.

[709] Saját megközelítésmódját ő nevezi integrált elbeszélésnek. Saul Friedländer: An Integrated History of the Holocaust: Some Methodological Challenges. In Stone ed.: *The Holocaust*... 181–189. White és Friedländer felfogásának a rokonságát ecseteli: Wulf Kansteiner: Modernist Holocaust Historiography: A Dialogue between Saul Friedländer and Hayden White. In Stone ed.: *The Holocaust*... 203–229.

oly módon, hogy a történelmi aktorok a saját jogukon beszélhessék el végre a maguk történetét, miközben a történész is mondja a magáét; a historikus azonban hagyja szabadon beszélni őket, nem korrigálja, nem értékeli a beszédüket, és ezzel a történész szerzővel egyenrangú társakként fogadja el ezeket a történelmi tanúságtevőket. Az ilyenformán sokszólamúvá tett történeti elbeszélés nyugtalanító, a traumaesemény szubjektivitását közvetítő, egyszersmind a történetírói tárgyszerűséget sem nélkülöző narratívát alkot, amely a benne ábrázolt történelem új értelmezéséhez segít bennünket hozzá. Ez persze egyike csupán, ha mégoly kiemelkedő példája is annak, hogy milyen sokféleképpen meg lehet jeleníteni a traumatörténelmet akár még a racionális történészi beszéd keretei között is.

A TÖRTÉNELEM NŐI TAPASZTALATA

Az 1960-as évek végén az Egyesült Államokban jelentkező feminista Women's Lib mozgalom hatására szökkent szárba a *women's history*, a nők története, mint különálló történeti stúdium, amely célul tűzte maga elé, hogy női szereplőkkel egészíti ki a múltról alkotott történeti képet. A nők története nem független a történelem általános menetétől, bár elkülönül tőle, mivel a női történelmi tapasztalat különbözik az általában vett történelmi tapasztalattól; ez utóbbi igazában csak a férfiak sajátja. Kezdetben arról volt csupán szó, hogy tegyék végre láthatóvá a nők ismeretlenség homályába vesző múltját, kiegészítve ezáltal a történelem „férfias" fogalmát. A nőtörténetírást eleinte a „kompenzációs iskola" uralta, olyan témákat, területeket és személyiségeket vonva be vizsgálata körébe, amelyek (és akik) méltó módon képviselhetik a nők mindenkori történelmi jelenlétét.[710] Nevezetes nőalakok kerültek ekkor a történetírói érdeklődés homlokterébe, így mindenekelőtt a nők jogaiért harcoló személyiségek és persze a női munkavégzés is lassanként legitim történetírói témává lett. A család és a

[710] Vö. Pető Andrea: Társadalmi nemek és a nők története. In Bódy–Ö. Kovács szerk.: *Bevezetés*... 527.

háztartás ekkoriban kibontakozó demográfiai és társadalomtörténeti vizsgálata szintén ösztönözte a női történelem iránti történetírói érdeklődést. A női nem az utóbbi esetben egy közösség vagy csoport tagjaként és nem önálló alanyként jelentett kutatási témát. Mindezek nyomán egyre jobban kirajzolódott valamiféle női történelmi cselekvőség, ami új irányba terelte a nőtörténetírást. Az áramlat újabb fejlődési fázisában a kontribúciós iskola nyert teret, amely azt sugallta, hogy a női cselekvők a férfiakkal egyenértékű módon járultak hozzá a múltban is a történelem alakulásához.

A nőtörténetírás egy idő után olyan aldiszciplínává kezdett átalakulni, amely immár e minőségében integrálódott a történetírás főáramába, ha sor került egyáltalán erre a betagozódásra. A nők múltjának kutatására szakosodott történészek amellett, hogy intézményesen is elkülönültek a többi történésztől, olykor szoros kapcsolatokat ápoltak a feminista társadalmi mozgalmakkal, egyúttal pedig bekapcsolódtak a feminista társadalom- és történetszemléleti diskurzusba. Ez vezetett el végül a gender szemléletű történetírás (és társadalomtudomány) megszületéséhez.[711]

A nők története címen ismertté vált történetírói tematika az 1980-as években már osztozott a *társadalmi nem (gender)* történetével a történetíráson belül őt megillető helyen. A gender mint szemlélet és tematika többre tart igényt a történetírói paletta színesítésénél, amit a nőtörténetírás egykor kívánhatott magának; olyan társadalomtudomány és történetírás ez, amely a múlt megszokottól eltérő fogalmával kecsegtet. A gender tudomány nem az egyik vagy a másik (a férfi) nem története kíván lenni, hanem az emberiség egészének a históriájával szolgál. Ezt úgy éri el, hogy a férfiakéval egyenrangú történelmi szereplőként tekint a nőkre, és ennek jegyében írja át a történelem eddigi forgatókönyveit, amelyek a férfiak *nemspecifikus történetét* állították be az emberiség egyedüli történelmeként. Az egyes számban elbeszélt történelem, érvelnek a gender elméletalkotói, a férfiak történeteként tálalja a múlt históriáját, holott mindig is létezett egy külön férfi és egy külön női múltbeli világ. A gender szemléletű társadalom- és humán tudomány vitába száll azzal a meggyökeresedett és tartósan kánonná lett állásponttal,

[711] Joan Scott: Women's History. In Peter Burke ed.: *New Perspectives*... 42–66.

amely elvonatkoztat a társadalmi nemtől, hogy a férfi tapasztalat és látószög számára sajátítsa ki a múltat (és a jelent). A gender teoretikusai, valamint a gender szemléletét a szaktudományokban meghonosító kutatók szerint azonban csak nemspecifikus élet, nemspecifikus tapasztalat, nemspecifikus társadalmi helyzet és nemspecifikus megismerési látószög létezik. Ha így van, akkor vállalni kell a nemspecifikus történeti megismerés programját, lecserélve ezáltal a társadalmi nem fogalmát nélkülöző történelem fogalmát.

Egy ilyen ambiciózus szellemi vállalkozás akkor vezethet csupán sikerre, ha képes lesz bebizonyítani, hogy a női nem *en masse* külön identitást jelent a beléje tartozók számára, amely tehát egyértelműen elkülöníti őket a férfiak *társadalmi nemként* hasonlóképp tagolatlan világától. Mit mondhatunk erről a felvetésről? A nők – történeti értelemben – akkor léphetnek föl a férfiakkal legalábbis papíron egyenértékű társadalmi nemi kategóriaként, amikor a társadalmi integráció egyenjogú tagjaivá válnak, amikor tehát szert tesznek a politikai jogokra, a nyilvános munkavállalásra való jogosultságra és az önálló jogalanyiságra. Ezután sem szűnnek meg a saját (női) világukon belüli társadalmi és hatalmi egyenlőtlenségek, gyengül és fokonként eltűnik viszont a nők kirekesztése a csak a férfiakkal azonosnak vett emberiség fogalmából.[712]

S miért fontos a nőtörténet, valamint a gendertörténet a történelmi tapasztalat szempontjából? Azért, mert a külön női identitás történetiségének a kérdése is tudományos érdeklődést kelt ezek után. A feminista elméleti gondolkodás idővel eljutott oda, hogy kategorikusan elvesse a személy identitásának szexuális (biológiai) alapokra történő visszavezetését. Michel Foucault szexualitástörténeti munkássága különösen ösztönző szerepet játszott e tekintetben. Foucault tézise szerint a férfi és a női nem kettőssége egyike csupán a lehetséges emberi különbözőségeknek, bár hosszú időn át érvényesült ez a merev osztályozási kategória. Ennek az osztályozásnak látszólag magától értetődő természeti (biológiai) alapjai is vannak; ha viszont elmélyülünk a történelmi tapasztalatok világában, úgy kitűnik, hogy a nemi

[712] Denise Riley: Van-e egy nemnek történelme? Ford. Greskovits Endre. In Joan Wallach Scott szerk.: *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, 2001, Balassi, 27–45.

különbözőség biológiai indoklása a legkevésbé sem egyetemes, állandó és a tartalmában is mindig azonos entitás.[713]

A szüntelenül változó női (és férfi) nemi identitás gondolata, amely a feminizmus és a nőtörténetírás korábbi álláspontjának a felülvizsgálatát is eredményezi, két dolgot állít: (1) a biológiai nem a rá épülő társadalmi gyakorlat révén kölcsönöz identitást az egyénnek, ami így semmiképp sem csak biológiai tény, hanem társadalmi és kulturális konstrukció is egyúttal; (2) Butler „problémás nem" címen elhíresült fogalma emellett és ezentúl azt is kimondja, hogy nem a biológiai nemeknek, hanem annak van külön története, hogy „miként alakult ki a biológiai nem kettőssége". Butler megfogalmazását idézem: „Beszélhetünk-e »adott« biológiai nemről, illetve »adott« társadalmi nemről anélkül, hogy előbb megvizsgálnánk, hogyan, mi által adatik a biológiai és/vagy társadalmi nem?"[714] A biológiai nemi identitás társadalmi tényei e szerint nem változatlan természeti adottságok, nem antropológiai állandók, hanem kulturális konstrukciók. „A társadalmi nemet nem szabad pusztán úgy felfognunk, mint kulturálisan bevésődött jelentést az eleve adott biológiai nemen (igazságügyi felfogás); a társadalmi nemnek magát a létrehozó rendszereket is ki kell jelölnie, amely megalapozza a biológiai nemeket. [... A] társadalmi nem az a diszkurzív/kulturális eszköz, amely révén a biológiai nemmel bíró természet, illetve a természetes biológiai nem létrejön és megalapozódik, mint prediszkurzív, kultúra előtti, politikailag semleges felszín, *amelyen* a kultúra kifejti tevékenységét."[715]

Ez a radikális feminista gondolat közvetlen módon is hatott a társadalmi nem történetébe átalakuló nőtörténetírásra. A gender történetírás leg-

[713] Michel Foucault: *A szexualitás története. A tudás akarása*. Ford. Ádám Péter. Budapest, 1996, Atlantisz; uő: *A szexualitás története II. A gyönyörök gyakorlása*. Ford. Albert Sándor – Somlyó Bálint – Szántó István. Budapest, 1999, Atlantisz; uő: *A szexualitás története III. Törődés önmagunkkal*. Ford. Sujtó László. Budapest, 2001, Atlantisz.
[714] Judit Butler: *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása*. Ford. Berán Eszter – Vándor Judit. Budapest, 2006, Balassi, 48.
[715] Uo. 49.

ismertebb elméleti szószólója Joan W. Scott leszögezi: „a társadalmi nem a »kulturális konstrukciók« jelölőjévé válik – olyan társadalmilag létrehozott elképzelések jelölőjévé, amelyek kijelölik a megfelelő női és férfiszerepeket. Ezzel mutathatjuk be, hogy a férfi és a nő szubjektív identitása kizárólag társadalmi eredetű".[716] A társadalmi nem szakterminusként Scott szerint arra szolgál, hogy „különbséget tegyünk a szexualitás, valamint a nőknek és a férfiaknak kijelölt társadalmi szerepek között. [...] A társadalmi nem kifejezés használata olyan teljes kapcsolatrendszert hangsúlyoz, amely magában foglalhatja a nemet, de amelyet sem a biológiai nem nem határoz meg közvetlenül, sem az nem határozza meg a szexualitást".[717] A társadalmi nem történelmi jelentése Scott szerint olyasvalami, amiben a hatalmi viszonyok jól érzékelhető tárgyias alakot öltenek: „a társadalmi nem a nemek közötti látható különbségeken alapuló társadalmi kapcsolatok alkotóeleme, a társadalmi nem a hatalmi kapcsolatok elsődleges jelölési módja".[718] És később: „a társadalmi nem olyan elsődleges terület, amelyen vagy amely által a hatalom megfogalmazódik. A társadalmi nem ugyan nem az egyetlen ilyen terület, de úgy tűnik, az egyetlen tartós és ismétlődő módja a hatalom kifejezésének Nyugaton, a zsidó-keresztény, valamint az iszlám hagyományban".[719] Vagy máshol: „A nőkkel kapcsolatos elvekben öltött alakot a hatalom vagy az erő."[720]

Scott három dologra utal a definíciójában, melyek a társadalmi nem fogalmát együtt tehetik alkalmassá arra, hogy a történész analitikus kategóriaként támaszkodhasson rá. (1) Az identitás, beleértve a nemi, a tehát női identitást is, korántsem egyetemleges, hanem szigorúan történeti jelenség, amely időhöz és korhoz kötött létező; (2) az identitások alapjául szolgáló tapasztalat, amely változatos társadalmi kontextusokban jelentkezik, nem valamiféle adottság, hanem teremtett entitás. Nem az egyéneknek vannak

[716] Joan Wallach Scott: Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája. In uő szerk.: *Van-e a nőknek...* 131.
[717] Uo.
[718] Uo. 144.
[719] Uo. 146–147.
[720] Uo. 150.

tapasztalataik, hanem a tapasztalaton keresztül konstituálódik az alany.[721] Magyarán: a nő nem biológiailag determinált társadalmi lényként szerzi a sajátosan női tapasztalatokat, hanem női (tehát a társadalmi nemi hovatartozásából) következő tapasztalatok birtokában konstruálja meg (női) identitását; (3) a női identitás (amely nemegyszer inkább csak imázs) nem önmagából, hanem a vele kapcsolatban alkalmazni szokott helykijelölő osztályozásból, a patriarchális hatalmi rendből nyeri az értelmét. Scott elveti tehát a hagyományos nőtörténetírás esszencializmusát, amely feltételezi egy, az időtől és a tértől független női önazonosság tényét. Erre a platformra helyezkedve kivitelezhetőnek véli a történelmi időben és térben *változatlan* női tematika kijelölését a történeti vizsgálat természetes tárgyaként. A nőiség, vagyis a gender vázolt fogalma szerint kutatandó tárgy annak a közelebbi vizsgálatát követeli meg a témával foglalatoskodó történésztől, hogy milyen, időben változó diszkurzív (jelentést tulajdonító) gyakorlatok teremtettek női identitást a folytonosan változó külső történelmi feltételek közepette. A változatos történelmi tapasztalatok által létesített, és szüntelenül újraalkotott (női) szubjektum diszkurzivitása, a cselekvőségnek ez az esete képezi tehát ennek a történetírásnak a tárgyát. A nőiségnek, ennek a nyelvileg artikulált létezőnek a története olyan női tapasztalattörténet, amely nem az esszenciálisan tételezett nőiségből, az ahistorikus módon felfogott női identitásból, hanem a történelmileg konkrét társadalmi nemi tapasztalatokból ered. Következésképpen: nincs időben állandó női identitás, melynek meg lehetne és meg kellene írni a történetét, hanem csak szüntelenül változó társadalmi nemi identitások léteznek, amelyek hol „nőiesebb", hol „kevésbé nőies" tapasztalatokat rejtenek magukban, ha női tapasztalaton olyasmit értünk, amely könnyen szembeállítható az egyetemesnek feltüntetni szokott férfi tapasztalati világgal.[722]

Scott fentiekben körvonalazott gender történetírói programját szemléltetendő hadd utaljunk néhány konkrét történeti témára, amelyek már eddig is komoly stúdiumok tárgyát képezték. Ilyen mindenekelőtt az anyaság kérdése,

[721] Joan W. Scott: The Evidence of Experience. *Critical Inquiry,* 17 (Summer 1991) 779.
[722] Uo. 790–793.

az tehát, hogy örök (antropológiailag, másként: biológiailag determinált) adottság-e vajon az anyai viselkedés, amelynek így létezik egy lineáris elbeszélésbe foglalható története, vagy nem épp ez a helyzet. A témának szentelt egyik jeles monográfia szerzője tagadja egy ilyen lineárisan elbeszélhető történet létjogosultságát. „Az anyai viselkedés történetét végig tekintve az a meggyőződésünk támad, hogy az anyai ösztön csupán mítosz. Egyetlen univerzális és szükségszerű anyai magatartásformára sem akadunk. Ellenkezőleg, eme érzelmek szélsőséges változékonyságát állapíthatjuk meg, az anya műveltségének, ambícióinak és frusztrációinak függvényében. [...] Minden az anyától függ, történetétől és a történelemtől. Nem, nincs univerzális törvény e tárgyban; erre nem érvényes a természeti determinizmus. Az anyai szeretet nem magától értetődő dolog, hanem »többlet«."[723] Ehhez hasonló megállapításra jutunk akkor is, ha történetesen a nőkkel szemben elkövetett szexuális erőszak és kivált a tragikus (traumatikus) életesemény emlékezetét, és annak a történetiségét tekintjük át. Az ezzel kapcsolatos kutatási eredmények még nem támaszkodhatnak hosszú távú történelmi vizsgálódások eredményeire, mivel a dolgot jól dokumentáló források szinte teljes hiányoznak. A közelmúlt (és a jelen) ezzel összefüggő női tapasztalatából, az ezt feltáró kutatásokból tanulságként levonhatjuk azonban, hogy a szexuális identitáskonstrukciók történetisége folytán akár még a nemi erőszakeseménynek is különbözőek lehetnek az áldozati tapasztalatai a nők és a férfiak oldalán.[724] Ez egyúttal az érzékenység *(sensibility)* történelmileg változó mértékével és természetével, az affektív élet történelmi átalakulásának azzal a folyamatával is összefügghet, amit Norbert Elias a *civilizálódás* fogalmával fejezett ki annak idején.[725]

[723] Elisabeth Badinter: *A szerető anya. Az anyai érzés története a 17–20. században.* Ford. Szekeres András. Debrecen, 1999, Csokonai, 309.

[724] Ayşe Gül Altınay – Andrea Pető eds.: *Gendered Wars, Gendered Memories. Feminist Conversations on War, Genocide and Political Violence.* London, 2016, Routledge; Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt.* Budapest, 2018, Jaffa.

[725] Norbert Elias: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások.* Ford. Berényi Gábor. Budapest, 1987, Gondolat. Különösen 352–370.; a női érzékenység *(sensibility)* kora újkori átalakulásáról: G. J. Barker-Benfield: *The Culture*

SOKFÉLE MODERNITÁS ÉS A POSZTKOLONIÁLIS TÖRTÉNELEM

A konvencionális – európai gyökerű – történeti tudatot, amely a modern akadémiai történetírás hathatós közreműködésével kisajátította magának a történelem fogalmát, máshonnan is érte kritika újabban. A gyors ütemben globalizálódó világ körülményei között egyre többen érzik úgy Európán kívül, hogy a múltnak ez a képe, melyet az európai történetírás sugall, nem felel meg a saját múltjukról általuk alkotott fogalmaknak. A lázadás két, egymással érintkező formában nyilatkozik meg. A második világháború után a társadalomtudományokban és a (gazdaság)történetben a modernizáció elmélete az egyik legvonzóbb elméleti opció lett. A gazdasági és világpolitikai vezető szerepet játszó nyugati országok fejlődési mintáját eszményítő modernizációs elmélet olyan normatív közgazdasági, szociológiai és történeti fogalomnak rendelte alá a glóbusz tudományos (és egyben aktuálpolitikai) megítélését, melyre az érintettek egy idő után, mint kellemetlen kényszerzubbonyra kezdtek tekinteni. A modernizációs elmélet a történelmet (és a jelent) egy uniformizált fejlődés modelljére szabta át, ahol a hagyományos-modern ellentétpár szerint lehet és kell magyarázni a világot. A rendszerelmélet tanításait magáévá tevő modernizációelmélet nemcsak időbelileg (vertikálisan), hanem horizontálisan is (az emberi együttélés pillanatnyilag adott állapotát tekintve) teljes és egyöntetű homogenitást ír elő fejlettségi kritérium gyanánt. Ez az elmélet magasan fejlett és szüntelenül növekvő (dinamikus) gazdaságot képviselő, modern szerkezetű társadalmat, a szabadság elvén felépülő demokratikus államot és a felvilágosodás szellemét kifejező gondolkodást és kultúrát feltételez és követel az egyes nemzeti társadalmaktól. Az így posztulált ideális állapotokhoz mért távolságuk mértékében beszél azután centrumországokról és perifériákról, modellértékű modern társadalmakról és elmaradott országokról.[726]

of Sensibility. Sex and Society in Eighteenth-Century Britain. Chicago, 1992, University of Chicago Press.

[726] Vö. A modernizáció. *Janus*, V. 1. 1988. Tél. 1–104.

A történeti irodalomban különösen nagy hatást gyakorolt a modernizációs elmélet, amely mélyen beleívódott a történetírói gondolkodásba is, ha nem is mindig alkalmazták a vele együtt járó (regionális) tipológiát, melyet a Wallerstein-féle világrendszer-elmélet fejlesztett tökélyre.[727]

Ezzel a szellemi konstrukcióval szállt szembe a sokféle modernitás *(multiple modernity)* koncepciója, amely alternatívát igyekszik kínálni az egyenszabásúvá alakított globális történelem fogalmához képest. A sokféle modernitás koncepciója szerint haszontalan dolog egysíkúvá szegényíteni a modern kori társadalmak sokrétű világát, előírva számukra, hogy milyenné kell válniuk ahhoz, hogy bekerüljenek a modernitás kívánatos univerzumába. A különbségek ugyan nyilvánvalók, nem feltétlenül következik azonban belőlük értékhierarchia. Mint Shmuel Eisenstadt, a sokféle modernitás elméletének egyik legismertebb szószólója írta, „a különböző társadalmak és kultúrák, ha ki vannak téve a modernizáció politikai, gazdasági és ideológiai erőinek, erre különböző válaszokat dolgoznak ki és a modernitás különböző mintáit fejlesztik ki. [...] Míg tehát a modernitás ma valóban az egész világban elterjedt, ez nem csupán *egyetlen* kultúrát, az ideológiai és kulturális reakció *egyetlen* mintáját jelenti, hanem legalábbis néhány különböző alapváltozatát".[728] A világ (közeli) múltjában és annak jelenében előforduló sokféleséget csak a modernitás fogalmának a relativizálásával vagy eliminálásával lehet helyesen leírni, amelyben nincs többé fejlettségi hierarchia, és a fejlődés eltérő alternatívái és egymásmellettisége is elismerést nyer. A sokféle modernitás koncepciójának a tanítása szerint „habár specifikusan modern struktúrák, intézmények és kulturális rendszerek terjedtek el a világban, az egyaránt modern társadalmak eltérő formák-

[727] Immanuel Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* Ford. Bittera Dóra et al. Budapest, 1983, Gondolat.

[728] Shmuel Eisenstadt: A modernitás antinómiái. Ford. Gárdos Judit. In Niedermüller Péter et al. szerk.: *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban.* Budapest, 2008, Nyitott Könyv – L'Harmattan, 130.

ban sajátították el ezeket".[729] Globális jelenségről beszélhetünk ennek során, ami azonban korántsem egylényegű. A modernitás nem „teremtett egyetlen kizárólagos intézményi modellt vagy egyetlen kizárólagos civilizációt. [...] Bizonyos elméleti megközelítések szerint a különböző modernizálódó társadalmak helyes értelmezéséhez akkor jutunk a legközelebb, ha a hagyományos intézményi minták és dinamikák tovább élését látjuk bennük".[730] A sokféle modernitás elképzelésének szószólói amellett kardoskodnak tehát, hogy „a legtöbb társadalomban a kialakult intézményi formációk sajátosan modernek, még akkor is, ha működésüket meghatározott kulturális premisszák, hagyományok és történelmi tapasztalatok irányítják. Ebben a megközelítésben fontos leszögezni, hogy a modernizálódó társadalmakban – a nacionalista társadalmakban is – a társadalmi és politikai mozgalmak specifikusan modernek, vagyis a modernitás értelmezésének egyedülálló módjait kínálják még akkor is, ha eközben erősen Nyugat-ellenes, sőt antimodern nézeteket propagálnak".[731]

A sokféle modernitás elképzelésétől többé-kevésbé független, végső irányát tekintve azonban vele egybehangzó mondanivalót fogalmaz meg az a történetírói program és szellemi beállítottság is, melyet a posztkoloniális jelzővel szokás illetni. A palesztin származású amerikai tudós, Edward W. Said 1978-ban megjelent munkájától számítják e tudományos diskurzus létét. Said arra vállalkozott ebben az elhíresült könyvében, hogy kimutassa: az ázsiai Keletről szóló összes európai beszéd, beleértve a szépirodalmat vagy a Kelet kutatására szakosodott szaktudományokat is, egy képzelt, a valóságostól eltérő Kelet-képet hozott forgalomba és legitimált az orientalizmus címszava alatt. Így vallott Said saját szerzői szándékáról. „Jelen könyvnek nem az a fő mondanivalója, hogy létezik egy valóságos, egy igazi Kelet (iszlám, arab vagy bármi más), de nem is az, hogy [...] egy »bennfentes« messze előnyösebb helyzetben van, mint egy »kívülálló«.

[729] Shmuel N. Eisenstadt – Jens Riedel – Dominic Sachsenmaier: A sokféle modernitás elméletének kontextusa. In Niedermüller et al. szerk.: *Sokféle*... 183.
[730] Uo. 185.
[731] Uo. 185–186.

Épp ellenkezőleg, azt próbáltam meg elmagyarázni, hogy az »oriens« már önmagában véve mesterséges fogalom, és hogy meglehetősen vitatható az a feltételezés, mely szerint léteznek bennszülöttek, radikálisan más emberek által benépesített terek, s ezek lakói az adott térre jellemző valamilyen vallás, kultúra vagy faji jelleg alapján meghatározhatók, osztályozhatók."[732] Said arra jut végül, hogy annak az orientalizmus fogalomnak és képzetnek, amely egy tekintélyes kulturális univerzum alapját vetette meg, nem annyira a Kelet valóságához, mint inkább a Nyugat önmagához való viszonyához van köze: annak az identitásteremtő gesztusnak köszönheti a keletkezését és a tovább élését, amely a Nyugat mint olyan definiálását szolgálja. Az ekként meghatározott másság lehetővé tette, hogy a Nyugat önmagára eszmélhessen, és megtalálja önmaga lényegét. „Az általam orientalizmusnak nevezett jelenséggel nem az a bajom, hogy keleti nyelvek, társadalmak és népek avítt búvárlásának tartom, sokkal inkább az, hogy eszmerendszerként kritikátlanul esszencialista szempontok szűrőjén keresztül akar vizsgálni egy heterogén, dinamikus és komplex emberi valóságot; mindez együttesen egy szilárd keleti és egy vele szemben álló, ám nem kevésbé időtálló nyugati esszencia létét sugallja, mely a keleti világot távolról és felülről szemléli. A téves alapállás eltitkolja a történeti változások tényét."[733] A vitathatatlanul a pozitív tudományosság köntösébe burkolózó orientalizmus valójában az európai gyarmatosítás mindenkori kísérőjelensége és szellemi kifejeződése is egyszersmind – vallja Said.

Nem egyedül Said idézett munkájának a hatására szökkent szárba az 1980-as és 1990-es években az úgynevezett posztkoloniális tudományos paradigma, amelynek – szorosan a történetírást tekintve – a *subaltern tanulmányok* néven ismert, az indiai történelem (részint amerikai) vizsgálata felel meg leginkább.[734] A kiindulópont ez esetben is a modernitás európai

[732] Edward W. Said: *Orientalizmus*. Ford. Péri Benedek. Budapest, 2000, Európa, 564–565.

[733] Uo. 584–585.

[734] Az irányzatot áttekintve a következő munkára támaszkodtam: Simon Gunn: *History and Cultural History*. Harlow, 2006, Pearson, Longman. Különösen 158–173.

fogalmának a megkérdőjelezése, amely a posztkoloniális elmélet hívei szemében hasznavehetetlen az Európán kívüli történelem értelmezéséhez. Azon „történelem nélküli népekről" van szó ez alkalommal, amelyek gyarmatként valami módon belekerültek az európaival azonosított modern kori történelem áramkörébe. A posztkoloniális történelem fogalma arra lenne hivatott, hogy hatástalanítsa a folytonos koloniális szellemi befolyást, amely kizárólag csak a valamikori gyarmattartó hatalom szemszögéből engedi láttatni a gyarmatosítók hatalmának alávetettek múltbeli életét. A posztkoloniális történelem programja nyílt lázadás a modern szakszerű és historista, az európai szellemi emlékön felnőtt történetírás ellen. Az ellen a történeti gondolkodás ellen protestálnak a posztkoloniális szemlélet követői, amely a modern európai időérzékelésnek és időtudatnak megfelelő módon a linearitást részesíti előnyben; ezzel a fejlődés, az evolúció fogalmát vetíti rá a történelem teljes folyamatára. Ráadásul a modern történeti gondolkodás, amely az igazolt, a pozitív (a tudományos) tudás forrása is egyúttal, szinte csak az írott történeti dokumentumoknak hisz, amelyek archívumokban, könyvtárakban, olykor múzeumi gyűjteményekben lelhetők fel. Sem az előbbi, sem az utóbbi nem férhető azonban hozzá ilyenformán és ebben a teljességben egy sor, a Nyugat által sommásan csak keletinek nevezett régióban. A világnak ezeken a részein ráadásul merőben más (volt) az időszemlélet. A legfontosabb azonban az, hogy a legritkább esetben keletkeztek, vagy csak elvétve maradtak fenn e helyen klasszikus értelemben vett archivált primer írott források, amelyek megteremthetnék egyáltalán a történeti beszéd lehetőségét. Helyesebben: ha léteznek is ilyen nyomok, azok többnyire nem a helyben élő „bennszülöttek" önmagukról szóló írásos történeti bizonyítékai, hanem a gyarmattartó hatalmak írásbeliségének, a gyarmati kormányzás bürokráciájának a termékei, esetleg a misszionáriusoknak, vagyis egyes nyugati megfigyelőknek a kezétől származó leírások és reflexiók.

Homi Bhabha, a subaltern tanulmányok egyik legismertebb elméletalkotója szerint bizton állítható, hogy a gyarmati uralom soha nem volt, nem lehetett teljes körű. A gyarmatosított népek világát fentről láttató, a konvencionális történeti forrásoknak megfelelő nyomok sem eredményezhetnek

ily módon egy reális történelmi tudást. Mindaz, amit a hegemón hatalom birtokosai, a szellemi téren őket képviselő értelmiség lát és tud, nem több a puszta felszínnél, ami alatt a különféleség és a különbözőség uralkodik; így többek közt a hatalommal szembeni látszólagos engedelmesség helyett a rejtett ellenállás erői húzódnak meg. A koloniális emberi világot, a gyarmati sorban élő népeket valójában a *hibriditás,* az *ambivalencia* és a *különbözőség* jellemzi, és ez a világ nem ragadható meg a megszokott, az európai történeti önszemlélethez igazodó fogalmak arzenáljával. Nem az uralom önmagában vett ténye, hanem a gyarmati uralom specifikus mivolta bújik meg ennek a mélyén: egymástól gyökeresen különböző kultúrák, emberi világok kerültek itt együvé az alá- és fölérendeltség gyarmati körülményei között, amely még csak nem is emlékeztet az Európán belül szokványos hatalmi alá- és fölérendeltségi helyzetekhez.

Amikor Bhabha a nemzet fogalmi problémáit latolgatja a posztkoloniális szemlélet felől nézve, különös tekintettel az indiai nemzet képződésének historikumára, akkor a különbözőségre, az elkülönülésekre helyezi a hangsúlyt, holott a nemzetiben mint olyanban, az európai történeti fogalmak szerint, a homogenitás, a közösségi egységesülés a döntő elem. Az utóbbit tekintve a kollektív felejtés Ernest Renan által is már élénken szorgalmazott kötelme volt az egyik legfontosabb mozgatórugó, ami nélkül egyszerűen nincs modern nemzeti tudat.[735] A gyarmati alávetettségben élt (élő) népek és társadalmak ellenben rendszerint nem felejtenek, sőt görcsösen ragaszkodnak a saját hagyományaikhoz, múltjuk megannyi emlékéhez. A kulturális idegenség fogalma képezi, képezheti a posztkoloniális történelem egyik leglényegesebb alkotóelemét. Ez pedig az együttességben, a „szupplementaritásban" nyilvánul meg, melynek „hatalma nem a múlt és a jelen előre megalkotott ellentmondásainak tagadása; hatalma abban áll [...], hogy újraértelmezi azokat a korokat, fogalmakat és tradíciókat, amelyeken keresztül bizonytalan, mulandó jelenünket a

[735] Vö. Ernest Renan: Mi a nemzet? Ford. Réz Pál. In Bretter Zoltán – Deák Ágnes szerk.: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus.* Pécs, 1995, Tanulmány Kiadó, 175.

történelem jeleivé alakítjuk át".[736] Ilyen alapokon állva a posztkoloniális elmélet kérdésessé teszi az idő teleológiájának az elvét is, amely a szokványos (a historizmusban fogant) történetírás vezérlő eszméje. A sokféle modernitás elméletének mintájára, legalábbis rá ugyancsak emlékeztető módon a posztkolonializmus ezzel kategorikusan tagadja az archaikus és a modern poláris szembeállítását, ezt a fajta historicista *érzékenységet*.[737] A történetírói historizmus nyugati ideáljával szembeszegezett posztkoloniális történetszemlélet nemcsak hogy semmibe veszi a történelem egyetemességének az elvét, de a történelmi idő linearitásának a gondolatát is elveti, mint hasznos gondolati iránytűt.[738]

A gyarmati felszabadítási mozgalmak perspektívájából visszatekintve regisztrált múlt, ahogy a subaltern tanulmányok történészei láttatni kívánják, nem fogadja el azokat az előfeltevéseket sem, amelyek kifejezetten az európai történelem tanulmányozásából származnak. Ezek közé a fogalmi eszközök közé tartozik például az osztálytudat és egyáltalán a csoporttudat, mint politikai mozgatóerő, mellyel főként a marxista alapozású európai történetfelfogás dolgozik a modern társadalmak kutatása során. Amikor Dipesh Chakrabarty Európa provincializálásáról beszél, ezzel is kifejezvén a történetírói historizmus alkalmatlanságát a modern kori indiai történelem tanulmányozására, az irányzat egyik alapító tagjának, Rajanit Guhának a munkásságára hivatkozik. Az utóbbi elképzelései szerint az indiai paraszti népesség nem politika előtti, hanem kifejezetten politikai tudattal, ily értelmű történelmi tapasztalatokkal felvértezve élte a nyugati (a gyarmatosítók) szemével látszólag hagyományos, modernitást nélkülöző mindennapi életét. Ez a népesség nyakig benne élt a modernitás világában, de nem a nyugatinak megfelelő modernség tudatával foglalta el benne a maga helyét. Chakrabarty szerint biztonsággal állíthatjuk, hogy a dél-ázsiai politikai modernitás közegében két hatalmi és életvezetési logika élt egymás szom-

[736] Homi Bhabha: DisszemiNáció. A modern nemzet ideje, története és határai. Ford. Sári László. In N. Kovács vál., előszó: *Narratívák 3.*... 103.
[737] Uo. 101.
[738] Gunn: *History*... 165.

szédságában anélkül, hogy kiszorították volna egymást a küzdőtérről. Az egyik hatalmi logika az európai politikai és társadalmi ideálok által átitatott szekuláris viselkedés és gondolkodás volt; a másiknak viszont az istenek és a spirituális tényezők voltak elengedhetetlen elemei. Ha az utóbbiakat nem többnek, csak a múlt puszta maradványának tekintenénk, akkor a történetírói historizmus kívánalmai szerint gondolkodnánk erről a történelemről. A subaltern történelem felfogása szerint ellenben a kapitalizmus mint gyarmatosító erő nem győrte maradéktalanul maga alá az általa politikailag meghódított emberi világot. Az a politikai hagyományszerűség, amiről az előbb már beszéltünk, nem holmi maradvány, a múlt puszta rekvizituma, amit le kellett (volna) küzdeni a modernitás elérése érdekében; ellenkezőleg, a látszólag győzelmes kapitalizmust túlélő az a fajta „népi" gyakorlat, amelyre India független nemzetállammá válását követően is életképes politikai parlamenti rendszert lehetett építeni. Ahogy Chakrabarty, egyébként Guhát idézve, kijelenti: ez a kapitalizmus nélkülözte a tisztán polgári viszonyok, a polgári kultúra hegemóniáját, amely nem is volt több „hegemónia nélküli uralomnál".[739]

A posztkoloniális történelem fogalma nem szorítkozik Dél-Ázsia különleges történelmének a magyarázhatóságára, ott is hasznosítható szemlélettel ajándékoz meg bennünket, ahol a múlt egyes szegmensei a maguk különbözőségében, és úgy tagozódnak be a tőlük alapjában eltérő tágabb struktúrába, hogy megőrzik eredendő idegenségüket. Nem véletlen, hogy olykor még a közép-európai történelem, a soknemzetiségű és hallatlanul sokszínű életvilágokat és struktúrákat felölelő Habsburg Birodalom, majd Osztrák–Magyar Monarchia vizsgálatához is kézenfekvő módon kínálja magát ez a történeti paradigma.[740]

[739] Dipesh Chakrabarty: *Provinicializing Europe. Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton, 2000, Princeton University Press, 15.

[740] Vö. J. Feichtinger – U. Prutsch – M. Csáky Hrsg.: *Habsburg postcolonial: Machstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck, 2003, Studien Verlag.

A TÖRTÉNELMI TAPASZTALAT ÉS AZ EGODOKUMENTUM

A történelmi tapasztalat a személyesség körébe kalauzol bennünket, amely a múlt nem vagy alig dokumentált világa. Ezért külön is kell foglalkoznunk a források kérdésével, mert rajtuk áll vagy bukik a történelmi tapasztalat itteni megismerhetősége. Az úgynevezett egodokumentumoknak van vagy lehet ezen a téren kulcsszerepe, melyek közül két forrástípust mutatunk be ez alkalommal.

Az egodokumentumok kivételes fontosságára Fritz Redlich, osztrák származású amerikai gazdaságtörténész már az 1970-es években felhívta a figyelmet a társadalomtörténet autobiografikus forrásainak szentelt módszertani írásában. Redlich megállapította, hogy ez a forrásanyag a társadalomtörténészek számára ma még jószerivel *terra incognita*, holott az egodokumentumok (az önéletírások) amellett, hogy tudósítanak arról, mi mikor történt a múltban, arról is szólnak, hogy a férfiak és a nők miként szereztek történelmi tapasztalatokat, mi módon reagáltak az események nem várt következményeire. Érdemben nincs szerinte különbség az olyan szubjektív vagy egodokumentumok között, melyeket a történelem csinálói (a politikusok, a hadvezérek stb.) vetettek papírra, és azok között, melyeket olyanok jegyeztek le, akik csak elszenvedték a történelmet.[741] Az egodokumentumok hasznosításakor el kell ugyanakkor térni a konvencionális történeti forrásanyag megkövetelte forráskritikától. Nem utolsósorban azért, mert az egodokumentum történész által regisztrált elfogultsága (vagyis a hamissága) éppúgy alapja valamely történeti tény megállapításának, mint egy „helyes" forrásadat referencialitása. Ebben az esetben a korabeli hitekre, előítéletekre és értékrendekre, azokra a mentalitástörténeti faktumokra következtethetünk belőlük, amelyek társadalmi csoportképző attribútumként jöhetnek szóba.[742] Fontos továbbá, hogy nem csupán általános, hanem éppígy sajátos tárgyi *(specific topical)* kérdéseket

[741] Fritz Redlich: Autobiographies as Sources for Social History: A Research Program. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 62, 3 (1975) 387.
[742] Uo. 389–390.

is fel kell tenni az egodokumentumoknak, hogy kellőképpen gyümölcsöztetni lehessen a bennük megbújó történeti információkat.[743] Miután csak a történelmi aktorok változatos tapasztalatait és egyes reakcióit ismerhetjük meg belőlük, ezek a források – Redlich szerint – önmagukban elégtelenek a történeti elbeszélés megalapozásához. Az általuk megismert tények csupán kiegészítő információkkal szolgálnak ahhoz a munkához, amely végül teljes történeti elbeszélést alkot. Még ha a történész egyes-egyedül erre a forrásanyagra kíván is támaszkodni, akkor sem spórolhatja meg, hogy más kútfők alapján előbb megismerje a múlt tényszerű történelmét is.[744]

Ma már nem teljesen így ítéljük meg az egodokumentumok történetírói hasznát, bár abban igaza van Redlichnek, hogy az egodokumentumok kivételes haszna *nem* a konvencionális értelemben vett történeti tények megállapításában rejlik: főként a múltbeli emberi tapasztalat és motiváció sejlik fel belőlük. Nem azért fordulunk feléjük, hogy megismerjük azt, amit a megszokott történeti forrásadatokból egyébként is ki lehet hámozni. Az egodokumentum ennek ellenére sem veszít azonban referenciális értékéből, mert olyasmiről tudósítja a történészt, amiről más források viszont nem szólnak, úgymint a cselekvőség, a *historical agency* szubjektív tényéről. *Ez a tudás jószerivel csak az egodokumentumok révén férhető hozzá.*

Mindezzel már Vörös Károly is tisztában volt, amikor alkalomadtán naplókat elemzett (és tett közzé). Alexy Lajos naplója, jegyzi meg Vörös, „egy-egy pillanatra bepillantást ad az érzelmek és értékek e rétegben [a felső-magyarországi városi polgárokéban] ugyancsak már polgárosuló világába. [...] Mert Alexy naplója nemcsak események egymásutánjának hol száraz, hol meg színesebb feljegyzése, hanem ugyanakkor egyfajta lelki napló is: kísérlet tetteinek és magatartásának lehető pontos leírására, meghatározására, s egyszersmind ezek állandó elemzése, egybevetése egy meghatározott normával, visszatekintve ugyanakkor az egyéni fejlődés korábbi szakaszaira".[745]

[743] Uo. 386.

[744] Uo. 387.

[745] Vörös Károly: Miskolci hétköznapok 1848 nyarán. Alexy Lajos naplója. *Borsodi Levéltári Évkönyv,* I. köt. Miskolc, 1977, 29.

Az írott egodokumentumok sokrétűek: legalább négy fajtájukat különböztethetjük meg egymástól, a naplót, a memoárt, az oral historyt és a levelet. Közülük kettőnek, az oral historynek és a naplónak szentelek ezúttal beható figyelmet. Miben tér el egymástól az említett négy jellegzetesen egyéni megszólalás? Elsőként abban, hogy kinek szól az adott közlés, ki a címzettje. A memoár, ritka kivételektől eltekintve, a nyilvánosság számára készülő beszámoló egy adott individuum életéről, ilyenformán az olvasók széles és ismeretlen tömegéhez kíván szólni benne a szerző.[746] A levél valaki másnak, ráadásul egy bizonyos személyhez szóló írásmű, amely a titkosság jegyét viseli magán.[747] A napló, ezzel szemben, a naplóíró saját magának szánt feljegyzése, amely olykor, ahogy a szépírói naplók esetében történik, éppúgy készülhet a nyilvánosság számára is.[748] S végül: az oral history interjú közvetlenül az interjúvoló történész, szociológus és pszichológus kérdéseire adott válaszként a szakértő kíváncsiságát hivatott kielégíteni; eközben azonban a tágabb szakmai, az interjú szövegének a közlése esetén pedig a tágabb olvasóközönség is címzetté válhat ennek során. Ez utóbbi azonban nem feltétlenül az adatközlő saját szándékából történik, aki különben sem teljesen maga dönt afelől, hogy mit és azt hogyan mondja el a saját életéből.[749] A címzett személye mindenkor döntő kérdés, mert közvetlenül megszabja a témát, a hangvételt és nemkülönben az írói (beszélői) szándékot.

[746] Az önéletírásról, így a naplóról is, lásd Mekis D. János – Z. Varga Zoltán szerk.: *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. Budapest, 2008, L'Harmattan – PTE Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék.

[747] A levelezésről, mint modern (polgári) történeti jelenségről: Fónagy Zoltán: Levelezés a 19. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 2013/4. 619–637.; Gyáni Gábor: A levelezés mint a polgárosodás tünete. In Mayer László – Tilcsik György szerk.: *Szorosadtól Rijekáig. Tanulmányok Bősze Sándor emlékére*. Budapest, 2015, Magyar Levéltárosok Egyesülete – Megyei és Városi Levéltárak Vezetőinek Tanácsa, 185–192.

[748] Vö. Mekis D. János: *Auctor ante portas. Személyes irodalom, epikai hagyomány*. Veszprém, 2015, Iskolakultúra.

[749] Az *oral history* máig legjobb módszertani kézikönyve: Paul Thompson: *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford, 1988, Oxford University Press.

Az egodokumentumok az időhöz való viszony tekintetében is különböznek egymástól. A memoár személyes emlékek és olykor további források felhasználásával írt retrospektív beszámoló. A visszaemlékező által valamikor vezetett napló is lehet forrása a memoárnak. A lineáris és teleologikus, egyúttal történet formát öltő memoár mondhatni kvázi történetírás, amelynek – ez okból – számos közös narratív jegye van az érett történetírói elbeszéléssel.[750] A naplóíró, ezzel szemben, nem beszél el semmilyen, lineárisan ábrázolható életutat, sőt, miután az illető a saját jelenében és a maga a jelenéről szólva írja feljegyzéseit, a napló szükségképpen befejezetlen írásmű. A naplóírónak is van, kell legyen múlttudata, melyet olykor még dokumentál is (beszámolva némely fontosnak tartott múltról), az viszont elképzelhetetlen, hogy biztos tudással rendelkezzék a jövőről (még ha vannak is azt illető várakozásai). Példaként hadd idézzem Kaffka Margit háborús naplóját, amely egy viharos szerelem okán vezetni kezdett írásmű; ezt a szerelmet azonban a háború kényszerűen megszakította. 1914 augusztusában vágott Kaffka Margit napló írásába, amikor Szegeden tartózkodott azért, hogy személyesen is találkozhasson az őt néhány hete nőül vevő Bauer Ervinnel, az ekkor már a hadseregbe besorozott tábori orvossal. Az első naplóbejegyzés igen hosszúra sikeredett, különösen ahhoz képest, hogy a későbbi és immár szabályszerű napi naplóbejegyzések rendszerint tíz sornál is rövidebbek. Ez abból ered, hogy Kaffka Margit az őt újdonsült férjéhez fűződő nagy szerelmet beszéli el a naplóban, ezzel is könnyítve a kettőjük elszakítottságából fakadó lelki teher súlyán. Ezért olvasható tehát részletes szubjektív beszámoló az 1914. augusztus havi (a nap megjelölése nélküli) naplóbejegyzésben kettőjük találkozásáról (ami egy évvel korábbra datálódik), majd ezt követő folytonos együttléteikről, ami végül a szerelmüket is kibontakoztatta.[751]

[750] Hayden White: *A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében*. Ford. Braun Róbert. In uő: *A történelem terhe*... 103–142.

[751] *Kaffka Margit Naplói. Lírai jegyzet egy évről*. Budapest, 2008, Nap Kiadó. Megjegyzem: Bauer Ervin is vezetett naplót ez időben, ami máig publikálatlan. A naplóhoz lásd

Tételünk így szól: a napló abszolút jelen idejű írásos tanúságtétel, amely annak avatott dokumentuma, hogy *mit hogyan élt át adott pillanatban* egyvalaki, mely élményt egyúttal fontosnak gondolta nyomban vagy a nap végeztével írásban is rögzíteni.

A napló további fontos jegye a szöveg fragmentáltsága, az előadásmód szüntelen ismétlődése és monotóniája, ami töredékességének a folyománya. A naplóban az idő nem folyik valahonnan valahová, akár csak egyetlen élet prizmáján át tekintve is, hanem folyton egyhelyben topog, hogy a jelen ketrecébe zárva ismétlődjék vagy variálódjék újra meg újra, miközben az elbeszélt dolgok végig az egyidejűség keretei között maradnak. A naplóbeli mesének is van múltja, a múltba visszanyúló referenciája, ez azonban elvétve, ha egyáltalán oka a jelennek; a naplóíró számára ugyanakkor nincs életének ismert (ismerhető) jövője, még ha értelemszerűen lesznek is következményei annak, amit a naplóban a maga jelenéről előad. A következmények nem ismeretében a jelen kizárólag önmagára vonatkozóan nyer (vagy nyerhet) értelmet az élmények naplóbeli kohójában. *A napló az egyedül autentikus forrás arról, hogy mit hogyan élt át egy adott személy a konkrét időben.* A naplófeljegyzések időbeli konkrétságát a szöveg datálási rendje biztosítja, nevezetesen, hogy a szüntelenül újrainduló bejegyzések sorozata mindig a naptári idő azonosításával kezdődik. Ez a tény a naplót az annaleshez és a történeti kronológiához teszi hasonlatossá, abban azonban eltérnek egymástól, hogy itt nem egy anonim feljegyző veti papírra – szigorúan az időbeli megtörténés egymást követő rendjében – többnyire a külső világ történéseit, hanem egy néven nevezett szerző beszél – a kötött időbeli szerkezet keretei között – leginkább önmagáról, és a világához fűződő viszonyáról.

S mi a helyzet az oral historyvel? Az egodokumentumnak ez a fajtája annak ékes példája, hogy a múlt még lezáratlan világ, miután az orális elbeszélés folytonosságot teremt (legalábbis az egyén életútján belül maradva) a múlt és a róla elbeszélhető jelenbeli történet között. Az oral history ezzel

Molnár Eszter Edina: Testvér és háború. Balázs Béla és Bauer Ervin az első világháborúban. *Múltunk*, 2018/2. 4–26.

mondhatni felrúgja azt a régi dogmát, mely szerint csak a már aktualitását vesztett múlt vizsgálható *sine ira et studio* módjára. Az oral history, amely közvetlenül a személyes emlékezet közegében keletkezik, nem szakítható el teljes egészében a kollektív emlékezet jelenségétől sem. Az oral history még nem az érett történeti elbeszélés terméke, mert például nem csupán történész szerzője van, és leginkább a kommunikatív emlékezet jegyeit hordja magán. Ez utóbbiról Jan Assmann azt írja: „A *kommunikatív* emlékezet a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel. Olyan emlékekről van szó, amelyekben az ember a kortársaival osztozik. Jellemző példa a nemzedéki emlékezet."[752] A közvetlen tapasztalati horizont kutathatósága éppenséggel az oral history által rendelkezésre bocsátott tudástól is függ, amely megerősíti azt a közkeletű vélekedést, miszerint „az eleven emlékezés még írásos társadalmak körében sem terjed nyolcvan évnél távolabbi múltba".[753] Ahol a modern korban is ritka az írásbeliség, amely nélkülözhetetlen a társadalom és a nemzet hiteles történeti megismeréséhez, mint amilyenek a volt gyarmati országok, az oral history történetírói műfaja hiánypótló funkciót tölt be a történeti kutatásban (lásd a posztkoloniális történetírást). A történelem alulról való megközelítésének is az oral history az egyik legkézenfekvőbb történeti forrásanyaga.[754]

Essék végül szó az egodokumentumok és a történeti igazság, a referenciális hitelesség kérdéséről is. A történetírás hosszú időn át viszolygott a személyes megnyilatkozás e válfajának a használatától. A történészek kerek perec megtagadták tőle a megbízható történeti kútfő státuszát, mondván: szubjektív megszólalásként nem biztosítja a tárgyi, az objektív valóság elfogulatlan látószögét. Ez rendben is van, bár a memoárok történészi kiaknázása rendszerint túllép ezen a megfontoláson, még ha gyakran aggályos is a memoárokban olvasható tényközlések (az adatok) helytállósága.

[752] Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 1999, Atlantisz, 51.
[753] Uo. 52.
[754] Gwyn Prins: Oral History. In Burke ed.: *New Perspectives*... 114–139.; Jim Sharpe: History from Below. In Burke ed.: *New Perspectives*... 24–41.

Amikor azonban egyszeriben kitágul a történelmi valóság fogalma ahhoz képest, amit a konvencionális történetírás és a kiindulópontjául szolgáló primer források sugallnak vele kapcsolatban, akkor szabaddá válik az egodokumentumok *mint referenciális források* széles körű igénybevétele. S miről referál, arról pedig hogyan tanúskodik az egodokumentum? Korábban már említettük, hogy a történelmi aktor, a valamikori cselekvő motivációja jelenti itt azt a múltbeli valóságot, melynek a napló, a levél a memoár és az oral history interjú az első kézből származó dokumentuma. Nem húzhatunk azonban egyenlőségjelet e tekintetben az említett négy különböző egodokumentum közé. Az oral history annyiban képviseli a történelem kutatásának és elbeszélésének új módját, hogy a történésznek ezúttal nem holt dokumetumanyaggal, nem már meghalt adatközlőkkel van dolga, hanem hús-vér emberekkel, akikkel, mint a történelem tanúival kerül kommunikációs kapcsolatba. A történész itt nem csupán tolmács vagy fordító, hanem olyasvalaki, aki a történelmi ágenssel karöltve beszéli el a sztorit. „Az általa létrehozott szöveg »társszerzőssé« válik, vagyis maguk az interjúalanyok is interjúpartnerré válnak, elvileg beleszólnak a történet elbeszélésének módjába. [...] Az oral history ezek alapján olyan személyeket von be a szakszerű történetírásba, akik korábban legfeljebb a kollektív emlékezetet mint nyilvános történelmet (public history) befolyásolhatták."[755] Az oral history a személyes emlékezeten átszűrt nemzedéknyi történelem, amely az emlékezet pszichológiai természetének megfelelő pontossággal rögzíti ezt a múltat. A pszichológia azt tanítja, hogy az egyéni emlékezés az idő előrehaladásával párhuzamosan számottevően nem veszít a hatékonyságából, még ha egyenetlen is az általa átfogott időtartam tekintetében. Ezt tudva nincs okunk kételkedni idős emberek újraélt élményeinek az elbeszélt igazságában. A szelektivitás ugyanis nem csupán a hátratekintés perspektívájában, hanem már az észlelés pillanataiban is mérlegeli és osztályozza a valóságot; *nincs tökéletes mimézis*. Az emléknyom már az első pillanattól konstruálódik, később ráadásul változik is annak a kontextusnak a hatására,

[755] Horváth Sándor: Muszáj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakszerű történelem. *Forrás*, 2011/7–8. 22.

amelyben felidéződik. Ez a változás az emlék jelentését és nemegyszer a jelentőségét is közvetlenül érinti. Az a kontextus, amely ilyenformán beleszól az emlék referenciális tartalmába, az emlékező-felidéző-beszélő identitásteremtő igyekezetét is felöleli.[756] Az identitásteremtés, amely mélyen átitatja az oral history interjút, csökkenti ennek a történeti forrásnak a referenciális hitelét. Ez a belátás vezetett oda, hogy az oral historynek ezt a hiányosságát leküzdendő a szaktudomány utóbb kifejlesztette az élettörténet-kutatás módszerét; ekkor egy hermeneutikai esetrekonstrukciós elmélet keretei között készül az interjú. Az inkább a szociológiában, és kevésbé a történetírásban meghonosodott ezen újabb oral history kutatási módszerrel háttérbe szorul a kérdező tudós személyisége, hogy szinte teljes egészében az életrajzi elbeszélő váljék saját élettörténetének az elbeszélőjévé. Ezzel nyilvánvalóvá válik az elbeszélés jelenidejűsége, az ennek megfelelő időperspektíva a referált múlt időbeliségével szemben. Az életútinterjú keretében elbeszélt egyéni élet a két időperspektíva kereszteződésében tölti be a referencialitás funkcióját.[757] A történészt azonban mégis csak a múlt, kevésbé az elbeszélés jelen ideje érdekli, az ezzel a módszerrel előállított oral history beszámolónak így jóval kevésbé veheti hasznát, mint a klasszikus interjús módszerrel készített anyagnak. Holott az élettörténet elbeszélése révén akár még többet is megtudhatna a múlt cselekvő ágenséről, saját akkori tevőleges szerepéről, mint amit az irányított interjú ebből feltárhat.

[756] Thompson: *The Voice*... 150–165.; Daniel L. Schacter: *Emlékeink nyomában*. Ford. Dankó Zoltán. Budapest, 1998, Háttér. Különösen 31–136.; Bögre Zsuzsanna vál., szerk.: *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény*. Budapest–Piliscsaba, 2007, Loisir. Különösen fontosak Erős Ferenc, Ehmann Bea, Pléh Csaba, Veres Sándor és Kapás István tanulmányai. Keszei András: *Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidézésében*. Budapest, 2015, L'Harmattan. Különösen 17–44.

[757] Kovács Éva: Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásban. Tudománytörténeti és kutatási bevezető. In uő szerk.: *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest, 2008, MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet, 9–90.; uő: A narratív módszertanok politikája. *Forrás*, 2011/7–8. Különösen 4–5.

Hiszen az utóbbi a beszélő-emlékezőt gyakran (olykor tendenciózusan) meggátolja abban, hogy a saját hangját hallathassa.[758]

A napló – az oral historyhez képest – közelibb kapcsolatot tart a történelmi valósággal, és nála hitelesebben szólaltatja meg a szubjektivitást, valamint a történelmi cselekvőséget. A napló képviseli leghívebben az egodokumentumok sorában a történelmi referencialitást. Azért, mert a napló a múlt jelen idejében fogalmazódik, és nem pedig a hátratekintés produktuma. Ez olyan szöveg megalkotására képesíti a napló íróját, amely szükségképpen töredékes, jellegében szüntelenül ismétlődő. Éppen így fejeződhet ki benne a múlt saját időbeliségének a perspektivikussága, abszolút jelenidejűsége és a jövő ismeretének a hiánya. A napló írója, ráadásul, látszólag csak önmagával kommunikál, legalábbis nem másokhoz intézi a szavait, amikor a mondókáját előadja. Ennek a belső beszédnek tulajdonítható, hogy a naplóból szinte teljesen hiányzik a másokhoz szóló előadás szándéka és irányultsága, sőt még az a retorika is, amelyet a meggyőzés, a rábeszélés, valamint önmagam elfogadtatásának a szándéka motivál. Ezek olyan külsődleges értelmi (értelmező) mozzanatok, amelyek a memoár és a levél és persze az oral history interjú retorikájának is egyaránt elengedhetetlen narratív alkotó elemei szoktak lenni.

A napló, velük ellentétben, nem vagy alig tesz hozzá bármi olyasmit a primer élmény (a tapasztalat) személyes megfogalmazásához, ami eredetileg is ne tartozott volna az élmény forrásául szolgáló életvilághoz. A levél két személy dialógusa, a szöveg megfogalmazása során a megszólaló személy több-kevesebb figyelmet szentel a másik, a címzett elvárásainak, ismeretanyagának, érzékenységének vagy pusztán az érdeklődésének is. A memoár szerzője egyenesen a jövőbeli befogadónak, az implikált olvasónak (Eco, Iser) a képzetét tartja szem előtt írás közben, és egy olyan képzelt elváráshoz igazítja a mondandóját, annak a tónusát is, amely tőle magától akár még idegen is lehet. Az oral history interjú pedig, ahogy már jeleztük, „társszerzős" alkotás. A napló titkossága ellenben, ahogy Philippe Lejeune is fogalmaz,

[758] Horváth: Muszáj… 37.

„az abban kiterített hatalmas és üres időnek köszönhető",[759] amin az értendő, hogy egy, a maga jelenéhez szorosan kötődő gondolkodás nyilatkozik meg benne. Amikor kizárólag magamhoz szólok az élmény keletkezésének (és első értelmezésének) a pillanatában, amikor úgyszólván csak magamban beszélek, nehéz, sőt talán lehetetlen is másokhoz, a rajtam kívül állókhoz igazodni, főként, ha ezek a mások majd csak száz év múlva élnek. Ilyen körülmények között nincs értelme mást tenni, mint megvallani az igazat, azt adni elő, ami – legalábbis számomra – megfelel az igazságnak. Ráadásul a naplóíró nem történetet ír, nem olyasvalamit ró a papírra, amelynek van eleje, közepe és vége. A szövegkonstruálás kvázi valóságteremtő ereje vajmi kevéssé jut benne tevőleges szerephez. Amikor a naplóban elmondottak később esetleg átkerülnek a szépíró vagy az emlékirat szerzőjének immár történetformát öltő elbeszélésébe, a regénybe vagy a memoárba, akkor egyszeriben tovatűnik a szöveg mondhatni zavartalan és naiv igazmondása.

A naplóban is lehet persze hazudni, hiszen az öncsalás lehetősége mindig adott. Ugyanakkor nehéz, sőt többnyire lehetetlen utólag leleplezni ezt a „hazug" megszólalást, mivel nincs kommunikált (a történész számára ismert) kontextusa. Viszont: mivel egyedül csak a naplóíróra tartozik, hogy a dologgal elszámoljon (magában), nem feltétlenül érdemes emiatt a valótlant állítania. Ilyen és ehhez hasonló megfontolások nyomán Philippe Lejeune kijelenti: „aligha van oly szubjektív és oly kevéssé fiktív dolog, mint a napló".[760] A napló jellegzetes „antifikció", szigorúan jelen idejű írásmű. Márpedig a jelen és a fikció nem vagy csak nagy nehezen pászítható össze egymással, tekintve, hogy az élet és a róla szóló naplóbeli beszéd egyazon időtartamban zajlik. „A naplóíró témáját adó jelen [...] azonnal meghazudtol mindent, ami a kitalálás rendjébe tartozik."[761] A napló, tegyük hozzá, a jelenlét tudatosításának mással nem (könnyen) pótolható eredeti történeti bizonyítéka, amely azt az érzést kelti az olvasóban, még magában a történészben is, hogy

[759] Philippe Lejeune: A napló mint „antifikció". Ford. Z. Varga Zoltán. In Mekis–Z. Varga szerk.: *Írott*... 16.
[760] Uo. 15.
[761] Uo. 14.

közvetlen érintkezésbe jutott ezáltal a múlt végérvényesen elillant világával. Ez a „jelenléthatás", ahogy Hans Ulrich Gumbrecht nevezi a dolgot, a megszokottól eltérő jelentéssel ruházza (ruházhatja) fel a történelmet.[762]

Az egodokumentumok történetírói hasznosítása arra ébreszt rá bennünket, hogy a múltról történelemként elmondható történetek számosak és sokszínűek. Mivel a múlt itt a saját hangján szólal meg, ezek a tanúságtételek kétségtelenül autentikusak. A tanúságtevők közvetlen beszámolója, amivel az egodokumentum szolgál az utókornak, azzal a lehetőséggel is kecsegtet, hogy szinte közvetlenül érintkezhetünk általuk a történelmi tapasztalat elillant világával, amit – Frank Ankersmit meglátása szerint – a tapintás és a látás biztosít csupán az ember számára.[763]

[762] Gumbrecht: *A jelenlét*... 95.

[763] Ankersmit: *A történelmi tapasztalat*... 71–95., 104–108.

9.

A TÖRTÉNELEM MINT EMLÉK(EZET)

Az emlékezés (emlékezet) a jelenvalóvá tett, a „gyakorlati múlt", amely nemcsak felfedezi a múltbeli (a történelmi) tapasztalatot, de *személyes mivoltában* át is menti a jelenbeli tapasztalat számára. Az emlékezet által elérhetővé tett *új* tapasztalat látszólag megismétli a valamikori életélményt, valójában rekonstruálja azt, ami már elveszett. Az emlékezés és az emlékezet olyan szerteágazó emberi ténykedés, amely egyéni és csoportszinten, valamint kommunikatív és kulturális formában egyaránt megnyilvánulhat. A múlt mint történelmi emlék keletkezésének és továbbadásának a módja egyaránt hatással van a történeti tudás előállítására, és annak el- és befogadására. Az emlékezés (az emlékezet) és a történetírás összetett kapcsolatának járunk most utána ebben a fejezetben.

A TÖRTÉNETÍRÁS ÉS/VAGY EMLÉKEZET

A kollektív emlékezet klasszikus megfogalmazása, amely Maurice Halbwachs nevéhez kötődik, a személyes és a csoportmemória, valamint a történelmi emlékezet éles szétválasztásának elvén alapul. Az utóbb szinte dogmává szilárdult halbwachsi fogalomalkotás a történetírói historizmus szemléleti beállítottságának felel meg. Halbwachs ellentmondást nem tűrően kijelenti: a történelem – általánosságban véve – akkor kezdődik, amikor a hagyomány véget ér. Ez a gondolat egybevág azzal, amit a történetírói historizmus is magáénak vall, mely szerint a múlt hagyományban testet öltő emlékezetét a történetírói megismerés racionalizmusa váltja fel. A kollektív

emlékezet időképzetével kapcsolatban Halbwachs megjegyzi, hogy a történeti emlékezet előállításán fáradozókat „túlságosan is kizárólag az eseményeknek az időben való kronológiai sorrendje érdekli". Jobban ügyelnek a különbségekre, hogy mellőzzék a változatlanság, a viszonylagos stabilitás múltbeli tapasztalatának számbavételét. Ez utóbbi főként vagy kizárólag a kollektív emlékezetben, pontosabban szólva mint hagyomány tud megszólalni. „A történelem szükségszerűen tömörít, [...] néhány pillanatba koncentrálja és tömöríti azt a fejlődést, amely egy egész időszakra terjedt ki: ebben az értelemben kivonja a változást a tartamból."[764]

A kollektív és a történelmi emlékezet különbségét Halbwachs a folytonosságban és a megszakítottságban mutatkozó eltérésükkel magyarázza. Ez az elgondolása egybecseng a historizmusnak a történelmi valóságról táplált nézeteivel, mely szerint a múlt – történelemként – egyedi és megismételhetetlen sokféleségekből áll.[765] Más kérdés, hogy a historizmus történetírói szemléletét és gyakorlatát mindezek dacára „alapvetően a kontinuitás és a linearitás jellemzi". Ellenkező esetben a historizmus jegyében gondolkodó és alkotó történészek nem írhatnának hosszú időtávot átfogó koherens történeti elbeszéléseket egy adott nemzet vagy nép múltjáról.[766]

A kollektív és történelmi emlékezet különbözőségéről vallott halbwachsi felfogás más téren is a történetírói historizmus elvéhez tartja magát. A kollektív emlékezet – Halbwachs szerint – olyan partikuláris tudati képződmény, amely a különböző *társadalmi keretek* folyománya: „az egyéni

[764] Maurice Halbwachs: A kollektív emlékezet. In Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter: *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Budapest, 2000, Új Mandátum, 415., 416. Halbwachs kollektív emlékezet fogalmának többoldalú és főként a pszichológiai összefüggéseit kidomborító rekonstrukciójához és értékeléséhez lásd Pléh Csaba: Maurice Halbwachs öröksége és a mai emlékezetpolitikák. In Papp Barbara összeáll., szerk.: *Lélek és történelem: kezdet*. Budapest, 2018, ELTE BTKK, 927.; Pléh Csaba: Két klasszikus konstruktív emlékezetelmélet mai relevanciája: Bartlett és Halbwachs. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2019/3. Különösen 26–39.

[765] Iggers: *A német historizmus*... 110.

[766] Iggers: Megjegyzések... 206. Iggers idézett megállapítását az Ankersmit historizmusfelfogásával folytatott vitában tette.

emlékezet a csoport emlékezetének egy része és aspektusa, mivel azonban benyomásról és eseményről [...] csak annyiban őrzünk tartós emléket, amennyiben reflektáltunk rá, elgondolkodtunk rajta, vagyis amennyiben a társadalmi közegből származó gondolatokhoz kapcsoltuk őket. [...] Ily módon a kollektív emlékezet keretei közrefogják és egymáshoz társítják legbensőségesebb emlékeinket".[767] A történelem érvényes fogalma vagy ábrázolata viszont egy, a társadalminál tágabb közösség, a nemzetre vonatkozik. Halbwachs feltétel nélkül elfogadja tehát a történeti nemzeti paradigma prioritásának (e paradigma kizárólagosságának) az elvét.[768]

A kollektív és a történelmi emlékezet eme szétválasztása és szembeállítása mindmáig fontos zsinórmérték a kérdés tudományos diskurzusában. Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy Walter Benjamin, a kollektív emlékezet teoretikusainak magányos alakjaként szintúgy ezen elvek szerint osztotta ketté a történelmi múlt emlékezetét, különállóként számolva a hagyományként tovább élő közösségi emlékezettel és a nyomdokaiba lépő szociális emlékezettel; az utóbbi kezeskedik szerinte a „memória őrzéséről" a modernitás korában.[769]

Yosef Hayim Yerushalmi a zsidó emlékezet sajátosságáról szóló munkájában ugyanakkor amellett érvelt, hogy a zsidók esetében az emlékezetben tartott múlt – hosszú időn át – nem a történetírás, hanem csupán a hagyomány révén létezett. Az utóbbi az örökké jelenvalónak érzett és tudott biblikus múltat prolongálta a zsidó nép tudata számára. „Az emlékezet és a modern történetírás, természetüknél fogva, gyökeresen másképp viszonyulnak a múlthoz" – szólt Yerushalmi mintegy Halbwachs szellemében, majd így folytatta: a történész nem állítja helyre az emlékezetet, hanem „a tudásra irányuló törekvése során olyan szövegeket, eseményeket és folyamatokat hoz felszínre, amelyek [... az emlékezet] legélettelibb korszakaiban sem

[767] Maurice Halbwachs: *Az emlékezet társadalmi keretei*. Ford. Sujtó László. Budapest, 2018, Atlantisz, 189.

[768] Vö. Ricoeur: *Memory...* 397.

[769] Walter Benjamin: A mesemondó. Ford. Barlay László et al. In uő: *Kommentár és prófécia*. Budapest, 1969, Magvető, 76. és 94–127.

váltak [annak] alkotórészeivé".[770] A történészek történelme ezzel ki is tölti az emlékezet által üresen hagyott réseket, másrészt: „Szüntelenül kérdésessé teszi az érintetlenül maradt emlékeket." Ez abból ered, hogy a történetírás „végső soron az egész múlt [...] feltárására törekszik, még ha közvetlenül annak csupán egy szegletével foglalkozik is". Ami azonban nem egészen vág egybe azzal, amit a kollektív emlékezet sűrít magába, tekintve, hogy az utóbbi „szembeötlően szelektív módon jár el. Vannak emlékek, amelyek elevenek maradnak, másokat viszont kirostálnak, elfojtanak vagy egyszerűen elfelejtenek, mindezt egy olyan természetes kiválasztás folyamán, amelyet a hívatlan történész megzavar és megmásít".[771] A dolog jelentősége abban áll tehát, hogy valamely szekuláris történeti tudat hiányában nem feltétlenül keletkezik bármilyen hiány az emlékezésben, ahogy ezt a diaszpóra zsidóság emlékezés kultusza évszázadokon át fényesen bizonyította.

A kollektív emlékezet fogalmának ma Pierre Nora az egyik legismertebb történész-teoretikus szószólója. Ő szintén a halbwachsi alapvetésből indul ki, mely szerint az emlékezet és a történelem két külön entitás. „Emlékezet és történelem távolról sem szinonimák: szinte minden szembeállítja őket. Az emlékezet maga az élet, melyet mindig élő csoportok hordoznak, ezért folyamatosan változik; ki van téve az emlékezés és a felejtés dialektikájának, más és más alakban jelenik meg, bárki kényére-kedvére használhatja és manipulálhatja, elhallgattathatja vagy hirtelen újra életre keltheti." Majd később ezt írja: „A történelem [viszont] mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már létezik." Halbwachsra emlékeztet az a gondolatmenet is, mely szerint: „Az emlékezet természeténél fogva sokféle és megsokszorozódó, kollektív, mégis individualizált. A történelem – épp ellenkezőleg – mindenkihez és senkihez sem tartozik, ezért lehet egyetemes. Az emlékezet a megragadható dolgokban gyökerezik, a térben, a gesztusokban, a képekben és a tárgyakban. A történelem csak időbeli folyamatokhoz, fejlődési ívekhez és dolgok közötti

[770] Yosef Hayim Yerushalmi: *Zachor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet.* Ford. Haraszti György – Tatár György. Budapest, 2000, Osiris – ORZSE, 98.
[771] Uo. 99.

viszonyokhoz kapcsolódik. Az emlékezet abszolútum, míg a történelem csak a viszonylagost ismeri."[772]

Nora ugyanakkor tovább is lép, és ezzel már letér a Halbwachs által vágott ösvényről. Amikor a nemzeti emlékezetközösség kapcsán a történelem (a történeti tudat) és a hagyomány kapcsolatát ecseteli, arra jut, hogy: „A középkori krónikásoktól a »totális« történelem kortárs történetíróiig, a történeti hagyomány úgy fejlődött, mint az emlékezet és annak spontán elmélyülése által szabályozott gyakorlat, mint a múlt hiánytalan és törésmentes helyreállítása. [...] Az a tudományos eszköztár, melyet a történelemtudomány a múlt [a 19.] század folyamán kialakított, úgyszintén hozzájárult – mégpedig igen erőteljesen – az igazi emlékezet kritikai kiépítéséhez. Minden nagy történeti átértékelés magában foglalta a kollektív emlékezet alapjának megerősítését."[773] A spontán emlékezetről leváló, azt megtagadó történeti tudat, Nora szerint, hamarosan visszatalál az emlékezethez, hogy emlékezet-történelem váljék végül belőle. A szerző ez utóbbin a nemzeti emlékezet történetírói eszközökkel történő előállítását és annak ekként való ápolását érti. Az emlékezet-történelem napjainkban kiüresedőben van, mivel elsődleges referenciája, a nemzetállam fejlődésének a hanyatló szakaszába érkezett. Ahogy Nora fogalmaz: „amint a történelem megszabadult a nemzeti önazonosság problémájától, és már nem a nemzet állt vizsgálódásai középpontjában, egy csapásra elvesztette az értékátadás pedagógiai misszióját is: jól példázza ezt az iskola válsága. A nemzet már nem összetartó keret, amely megerősíti a közösségi tudatot. [...] Azáltal, hogy a nemzet helyét a társadalom foglalta el, a múlt, azaz a történelem általi legitimáció átengedte helyét a jövővel való önigazolásnak. A nemzet már nem küzdelem, hanem adottság, a történelem a társadalomtudományok egyike, az emlékezet pedig a magánszférába

[772] Pierre Nora: Emlékezet és történelem között – a helyek problematikája. Ford. K. Horváth Zsolt. In uő: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk. K. Horváth Zsolt. Budapest, 2010, Napvilág, 15.
[773] Uo. 15., 16.

tartozó jelenség. Úgy tűnik, a nemzeti emlékezet a történeti emlékezetben ölt hát utolszor testet".[774]

Amikor a nemzet, saját emlékezeti közösségi mivoltában, már csupán egyik lehetséges tárgya, és semmiképp sem az egyedüli ihlető forrása a történetírásnak, egyre inkább a *lieu de memoire*, az emlékezeti hely kerül előtérbe a múlttal való kapcsolattartás megfelelő módozataként. A *lieu de memoire*, mint materiális jel, akkor válik egyeduralkodóvá az emlékezet őrzésében, amikor a múlt másféle mnemonikus technikái végképp kimerülnek és elvesztik az értelmüket.

Nora időben egymást követő írásai, amelyeket a *Les lieux de Memoire* 1984 és 1992 között folyamatosan publikált, egyébként általa szerkesztett köteteiben lehet olvasni, nem mindig ugyanazt állítják a kérdésről. Egy idő után Nora kezd eltávolodni Halbwachs eredeti koncepciójától, mellyel már a kötet bevezető esszéjében sem feltétlenül azonosult minden tekintetben. A vállalkozás későbbi, a nemzet problémájának szentelt kötetében olvasható esszéjében pedig ki is nyilvánítja, hogy a nacionalizmus korának megfelelő történelmi (a történészek által alkotott) nemzeteszme kétségkívül idejét múlta. A történeti elemzés számára „Franciaország [a nemzet] már nem működőképes és elfogadható kutatási tárgy". Következésképpen: „A »nemzet« egységesítő fogalma csakis az emlékezet számára marad helytálló és legitim." A nyomaték kedvéért később még meg is erősíti: „A nemzeti történelem csak az emlékezetben maradt folytonos. »Franciaország« sehol másutt, csak az emlékezetben létezik."[775] A sokkötetes vállalkozás vége felé járunk, amikor 1992-ben megjelenik Nora tollából *A megemlékezés kora* című esszé, melynek fő mondanivalója, hogy a nemzetnek nincs többé érvényes története, csak emlékezete. Már akkor sem feltétlenül a történelem, hanem az emlékezet szabta meg a nemzeti folytonosság időbeli képzetét, amikor „a nemzet lényegében [még] a történelmén keresztül fejezte ki önmagát", mivel a történelemnek ez a formája „idővel és az iskola segítségével kollektív emlékezetünk keretévé és formájává vált". Ennek pedig az az

[774] Uo. 18.

[775] Pierre Nora: A nemzet-emlékezet. In uő: *Emlékezet*... 193., 194.

oka, hogy a történetírás „a nemzet tanítását tűzi célul maga elé, vagyis az emlékezetben élő hagyomány kiigazítását és gazdagítását, és minden kritikai szándéka ellenére, ennek a hagyománynak az elmélyítését szolgálja. A múltbeli előzmények áttekintése révén végeredményben az identifikáció megerősödéséhez járul hozzá. A történelem és az emlékezet tehát összeolvad: a történelem az emlékezet hiteles változata".[776]

Ma már azonban ezen is túl vagyunk szerinte. „Valaha tehát létezett *a nemzet történelme – egyetlen változatban;* és léteztek *egyéni emlékezetek.* Ma létezik *a nemzet emlékezete,* amely magában foglalja a megosztottságaiban létező, állandóan növekvő, önmagát mégis egyben tartó örökség teljes egészét."[777] A történetszemlélet akkoriban többé-kevésbé még megfért a visszaemlékezéssel, mára viszont a megemlékezés foglalta el a helyét, s ezzel „az egységes nemzeti tudat helyébe az örökség-tudat lépett".[778] Ez maga a kollektív emlékezet, amely nemzeti emlékezetként a nemzet történeti kereteinek a romjain jött létre. „Akkor, amikor már nem működnek a nemzeti történelem továbbadásának hagyományos módjai és csatornái, amikor az erre hivatott intézmények – az iskola, a család, a múzeum, a műemlék – elveszítik tekintélyüket és elbizonytalanodnak, nem tudják ellátni feladatukat, a társadalom egészének kell helyettük erről gondoskodnia."[779]

A nemzeti történelmi tudat szükségképpen társadalmi tudattá alakul át, amely azzal az identitással látja el az embert, amellyel valaha a nemzeti történelem képzete szolgált. Ennek jellegzetes megnyilatkozása a kommemoráció, napjaink egyetlen olyan koncentrált reprezentációs rendszere, amely képes garantálni a múlt jelenbeli állandóságát. Ez tehát jellegzetesen kollektív emlékezeti képződmény, bár különbözik attól, amit Halbwachs írt le e fogalom kapcsán. Hiszen (1) a történeti szemlélettől eltérően „valami-

[776] Pierre Nora: A megemlékezés kora. In uő: *Emlékezet…* 315. Ennek a gondolatnak a Norától független szemlélet alapjain való bővebb kifejtéséhez lásd „A hagyomány és a történeti tudás" című alfejezetet.

[777] Uo. 324.

[778] Uo. 310.

[779] Uo. 325.

lyen homályos, mégis igen pontos módon érzékeli csonkaságát, azt, hogy hiányzik valamelyik része";[780] (2) „Az emlékezet társadalmi használatának módjai ugyanolyan különbözők és sokszínűek, mint maguk az identitások [...], ezért nem tekinthetjük a nemzet [kommemorációs] emlékezetét sohasem végérvényesen lezártnak: olyan mező ez, amely – mivel a csoport-emlékezetek folyamatosan beépülnek a közösség emlékezetébe – állandó mozgásban van, folyton átrendeződik".[781]

Nora mellett mások is kételkedni kezdenek a kollektív és a történelmi emlékezet merev szembeállításának halbwachsi elgondolásában. Emiatt a két entitás belső rokonságát és a szétválaszthatatlanságukat hangsúlyozzák inkább.

Patrick Hutton egy egész könyvet szentelt ennek a problémának, ahol azt bizonygatta, hogy milyen szoros az összetartozás a történetírás és az emlékezet között. Kivételesen nagy súlyt helyezett az emlékezet, valamint a kommunikáció különböző, az időben is változó módjai közötti összefüggések megvilágítására.[782] Marshall McLuhan és különösen Walter J. Ong munkásságát gyümölcsöztetve arra jutott, hogy a kommunikáció történelmileg változó móduszai a memória különféle alakzataival párosulnak. Az oralitás az élő emlékezet folytonos ismételgetéséhez kapcsolódik, a reneszánsz kori kéziratos írásbeliség a valamikori és elvesztett (ókori) bölcsesség újrafelfedezésével fonódik össze, a nyomtatott írásbeliség a jelentől olyannyira idegen múlt rekonstrukcióját célozza; s végül napjaink médiakultúrája a múlt megalkotásában (újból) nagyobb szerephez jutó képek (image-ek) változatos formáinak a dekonstrukciójával oldja meg a kérdést. Hutton itt csak vázlatosan felidézett gondolatmenete is sejtetni engedi, hogy a múlt történelemként való megértése és elbeszélése eredetileg is az emlékezet

[780] Uo. 317.

[781] Uo. 325. Nora szemléletváltásának rekonstruálásában és értelmezésében komoly segítségemre volt Ricoeurnek a témát érintő gondos elemzése. Ricoeur: *Memory*... 401–411.

[782] Patrick H. Hutton: *History as an Art of Memory*. Hanover–London, 1993, University Press of New England.

közbeiktatásával történt, amire csupán utólag telepedett rá a történészi absztrakció, amely el is fedte az eredet e tényét.[783]

Hutton úgy találja, hogy az emlékezet máig kulcsszerepet tölt be a történeti megértés egész folyamatában. Kapcsolatuk történetében a tudományos történetírás megjelenése volt a kritikus pont, közelebbről a történetírói historizmus térfoglalása, amely – Hutton szerint – szintúgy feltétlen adósa a hagyományban foglalt kollektív emlékezetnek, mint ahogy minden előtte létező történetírói beszéd is abból fakadt. Jóllehet a historizmus ambiciózus programja épp arra irányult, hogy kiszabadítsa a történészt az öröklött bölcsességek, a hagyományok (ellenőrizetlen) hatalma alól; a történészeknek a historizmussal eljegyzett egymást követő nemzedékei ezáltal remélték meglelni a pártatlan, az objektív megismerés kulcsát, ami tudománnyá teheti a történetírást. Ez persze illúziónak bizonyult. A historista történész szintén a kollektív emlékezet fogalmi keretei által kijelölt térben munkálkodik, hiszen lehetetlen a történelmi kontextusnak (az *értelem-összefüggésnek*) a történetírói historizmusban preferált fogalmával kikerülni a hagyományok (főként a politikai hagyományok) többnyire reflektálatlan befolyása alól. Ez, megítélésünk szerint, nagyon is valószínű feltevés. Elég futó pillantást vetni a modern nemzetállam születésének a szellemi és mentális körülményeire. A hivatásos és akadémiai történészek ugyanis komoly szellemi munícióval járultak hozzá a modern politikai kultúra és intézményi rend (a modern nemzetállam) akkori megteremtéséhez.

A fenti elképzelés sokat köszönhet a filozófiai hermeneutika Gadamer által képviselt felfogásának, amely többek közt arra irányul, hogy túlléphessünk a historizmus szellemi örökségén. A filozófiai hermeneutika ezt azzal kívánja elérni, hogy helyreállítja a hagyomány szemlélet- és tudatformáló hatását, amelynek lehető ellensúlyozására törekedett (és törekszik ma is) a történetírói historizmus tudományos diskurzusa.[784] Hutton, e tézisét bizonyítandó, beható elemzésnek veti alá a társadalom- és mentalitástörténész Philippe Ariès, továbbá a francia forradalom jeles historikusainak (Jules

[783] Uo. 16.
[784] Uo. 23.

Michelet-nek, Alphonse Aulard-nak, Georges Lefebvre-nek és François Furet-nek) az életművét oly módon, hogy górcső alá helyezi a szóban forgó historikusok hagyományhoz való viszonyát. A kérdésre később még visszatérek. Jelenbeli posztmodern korunk égető szellemi teendőit latolgatva pedig sürgető feladattá tenné a hagyományok episztemológiai szerepének újraértékelését, annak a megszokottnál nagyobb tudatosítását. „A 19. század történészei életben igyekeztek tartani a haladásnak a nemzetállami cselekvőségen [ágencián] keresztül érvényesülő politikai hagyományát. A mai történészek ellenben az elvesztett kulturális világok feltárását ambicionálják. Napjaink igazán figyelemre méltó historikusai azonban nem a konvencionális értékek megerősítésén, hanem azon fáradoznak, hogy felkutassák az elfelejtett hagyományokat, a számukra idegen nézőpontokat."[785] Ennek az új szellemi érzékenységnek az előfutáraiként említi (és elemzi) az inkább filozófusnak, mint történésznek tekinthető Giambattista Vicót és Michel Foucault-t, a költő William Wordsworthöt, a pszichológus Sigmund Freudot, a szociálpszichológus Maurice Halbwachsot. Az ő esetükben is a hagyományhoz való viszonyt tartja Hutton elsősorban kiemelendőnek. Úgy véli, hogy napjaink posztmodern szellemi érzékenysége érvényteleníti az emlékezet és a történelem múltban érvényesnek tetsző fogalmi kettősségét, és ez az elv hatja át a történeti antropológiát, a mikrotörténetet, az Alltagsgeschichtét, a New Cultural Historyt, a társadalmi nem (a gender) és az új historizmus áramlatait, amelyek mind a múlt tapasztalati világának a feltárásán szorgoskodnak. Aligha meglepő ezek után, hogy a történeti antropológiát képviselő Peter Burke, aki empirikus történetírói munkássága közepette is gyakran hangot ad elméleti elképzeléseinek, oly könnyen befogadja a kollektív emlékezet fogalmát. A kérdés tárgyalásának szentelt elvi fejtegetésében kijelenti: „Halbwachs élesen elkülönítette a kollektív emlékezetet, mint társadalmi konstrukciót, és az írott történelmet, amit – hagyományos módon – objektívnek tekintett. A történetírás történetének sok mai kutatója azonban ahhoz igencsak hasonlóan kezeli az írott történelmet, ahogy Halbwachs az emlékezetet tárgyalta: társadalmi csoportok – római szenátorok,

[785] Uo. 167.

kínai mandarinok, bencés szerzetesek, egyetemi tanárok stb. – termékének tekinti. Közhelyszerű lett kimutatni, hogy más és más helyen, különböző korokban alkotó történetírók a múlt eltérő aspektusait tekintették méltónak az emlékezetre (a csatákat, a politikát, a vallást, a gazdaságot stb.), és nagyon különböző képeket alkottak a múltról, rendre csoportjuk nézőpontja szerint irányítva figyelmüket az eseményekre vagy struktúrákra, illetve a nagy és a hétköznapi emberekre." Ezért is beszél Burke a történelemről, mint afféle „társadalmi emlékezetről", amely „egyszerű formulaként, tömören foglalja össze a válogatás és az értelmezés bonyolult folyamatát, és hangsúlyozza a megfeleléseket a múlt írásos megörökítése, illetve a múltra való emlékezés módjai között".[786] Nem vitás: ez a történeti szemléletmód nyíltan szakít a historizmus objektivitás eszményével, és egyértelművé teszi, hogy: „Arról van szó, hogy mindannyian csakis saját kultúránk kategóriái és sémái – vagy ahogy Durkheim mondaná, »kollektív reprezentációi« – segítségével férhetünk hozzá a múlthoz (miként a jelenhez is)."[787]

Mindezek nyomán az emlékezet problémája két síkon érintheti a történészeket a maguk empirikus kutatásai során: akkor, amikor az emlékezet történeti forrás formájában adott számukra, és akkor, amikor az emlékezet társadalomtörténeti problémaként jelentkezik a történeti megismerés folyamatában. Az utóbbi kapcsán a történész aziránt kíváncsi, hogy miként keletkezett és milyen célokra használták fel a *múltban* a korabeli történelmi emlékezetet. Ami pedig az első kérdést illeti, annak növekvő jelentőséget kölcsönöz, hogy napjainkban igen előtérbe kerültek a történeti kutatásokban a visszaemlékezés jellegű források. Erről a kérdésről az egodokumentumok kapcsán korábban már esett szó. Ez a kérdés közvetlenül érintkezik a mnemotörténet fogalmával, és nem csupán az oral history típusú forrásanyagot és történeti módszertant, de a történeti megismerés egészét is érinti, hiszen egész sor írásos följegyzésnek, történeti kútfőnek képezi szóbeli tanúságtétel, szájhagyomány (olykor írásos emlékezet) az alapját.

[786] Peter Burke: A történelem mint társadalmi emlékezet. Ford. Ábrahám Zoltán. *Regio*, 2001/1. 5.
[787] Uo. 6.

Az emlékezetnek, mint a történeti kutatás tárgyának, a kivételes jelentőségére a mentalitástörténet napjainkbeli népszerűsége is utal. Ezt a jelenséget illeti Aleida Assmann a mnemohistória kifejezésével, amiről megállapítja: „A mnemohistóriát éppúgy érdekli az emlékezet konstruktív természete, mint annak torzító hatásai, már csak azért is, hogy az emlékezet akaratlagos és akaratlan útvonalait egyaránt nyomon követhesse." A mnemohistória feladata feltárni, és elemezni a hagyomány mitikus elemeit, kimutatva bennük a rejtett mondandót.[788]

Nem halogathatjuk tovább, hogy bemutassuk Jan Assmann elméleti elképzeléseit a kollektív emlékezet és a hagyományozás (hagyományátadás) problémáját illetően.[789] Jan Assmann maga sem mindenben osztja Halbwachs felfogását emlékezet és történelem kettősségéről azzal, hogy az emlékezetet általános gyűjtőfogalomként használja: ezzel minden olyan szellemi műveletre kiterjeszti a hatályát, amelynek a múlt a referencialitása. Olyan heterogén fogalmi konstrukciót teremt Assmann ezáltal, amelyet szükségképpen tovább kell bontania, hogy konkrét időhöz, konkrét helyhez, sőt meghatározott csoportokhoz tudja kötni a fogalom történeti alakulását. Ezzel együtt az általa rekonstrukciós műveletként tekintett emlékezeti aktust is típusokba kell rendeznie.[790]

Hadd emeljem ki ezúttal az Assmann-féle tipológiából a *kommunikatív* és a *kulturális* emlékezet fogalmi kettősségét. A kommunikatív emlékezet fogalma „a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel. Olyan emlékekről van szó, amelyekben az ember a kortársaival osztozik. Jellemző példa a nemzedéki emlékezet".[791] A kulturális emlékezet viszont „a múlt szilárd pont-

[788] Aleida Assmann: Transformations between History and Memory. *Social Research*, 75, 1 (Spring 2008) 62.

[789] Jan Assmann: *A kulturális…* Az assmanni fogalomalkotás egyetemesség iránti igényéről, amely szemben áll a norai koncepció francia partikularitáshoz kötött jellegével, érdekes eszmefuttatás olvasható in Kovács Gábor – Mester Béla: Mohács szerepe a modern magyar politikai eszmetörténetben. In Fodor–Varga szerk.: *Több mint egy…* Főként 280–285.

[790] Uo. 39. skk.

[791] Uo. 51.

jaira irányul. Benne sem képes megőrződni a múlt mint olyan. A múlt itt szimbolikus alakzatokká alvad, ezekbe kapaszkodik az emlékezés".[792] Nem feledkezik meg Assmann a kettő közötti átmenet jelentőségéről sem, melyet a Jan Vansina által kidolgozott *sodródó hasadék (floating gap)* fogalmának a bevezetésével ismer el, amit a kommemorációs emlékezetnek feleltet meg. Egy csoport kulturális emlékezetében, írja, mindig ki lehet mutathatni „a múlt két rétegét", amely „minden átmenet nélkül torlódik egymásba".[793] A kommemorációról, a megemlékezésről szólva megjegyzi: nem feltétlenül és nem mindig (vagy nem azonnal) követi a kommunikatív emlékezet elhalását még mielőtt a történelem kulturális emlékezete megszületne. A múlt kritikai szemrevételezésén és pártatlan archiválásán kívül további létfontosságú érdekek is hatnak még, amelyek mind arra irányulnak, hogy rögzítsék, és mindenáron fenntartsák az idővel egyre halványuló tapasztalati múltat. Ezeknek az erőknek a hatására a múlt további *rekonstrukciója* helyett egy szilárdnak tetsző hagyomány keletkezik, amely a kommunikatív élet szövetéből „kioldódva" kommemoratív tartalomként kanonizálódik.[794] Aleida Assmann ehhez hozzáfűzi, hogy az egyéni és a kollektív emlékezet különbsége érhető tetten abban is, hogy az utóbbi tanulás eredménye. „A kollektív emlékezet átjárást biztosít a szemantikus és az epizodikus emlékezet között: tanulás útján kell rá szert tenni, ez azonban kizárólag csak az internalizálás és a részvétel rítusai által teremthet »mi« tudatnak megfelelő identitást."[795]

Az eddigiekből is kitetszik, hogy szabaddá kezd válni az út a kollektív emlékezet és a történelem fogalmi egybeolvasztása előtt. A témáról oly gazdagon áradó diskurzusban, amely a „memóriaiparnak" a történelemre (a történetírásra) gyakorolt káros vagy épp üdvös hatását firtatja,[796] senki

[792] Uo. 53.
[793] Uo. 50.
[794] Uo. 64.
[795] Assmann: Transformations... 52.
[796] Alon Confino: Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. *American Historical Review,* 102 (December 1997) 1386–1403.; Kerwin Lee Klein:

sem vitatja, hogy ez úgyszólván elkerülhetetlen. A vélemények megoszlanak azonban azt illetően, hogy mennyire tekinthetjük károsnak vagy hasznosnak a konvergenciát, mert fúzióról azért még nincs szó. A magának kizárólagosságot igénylő nemzeti identitás megrendülése, az identitáspolitikáknak a multikulturalizmussal együtt járó feléledése és nem utolsósorban a posztmodern episztemológiai kétely felforgató hatása egyaránt azt eredményezi, hogy határozottan felértékelődik az emlékezet történelemformáló ereje. Wulf Kansteiner a jövőre nézve is kiküszöbölhetetlennek tartja az emlékezet és a történelem egymásrautaltságát, mondván: a kollektív emlékezet kutatói tisztába jöttek azokkal a szemantikai és elbeszélői összetevőkkel, amelyek egyszerre éltetik és korlátozzák egy adott közösség történelmi képzelőerejét. A ma használatban lévő fogalmi eszköztár (a diszkurzív rendszerek, a habitusok à la Bourdieu, a gondolkodási stílusok, az archetípusok, a paradigmák vagy egyszerűen a hagyományok) segítségével a szóban forgó kulturális formációk történetírói eszközökkel is megragadhatók.[797]

A nyilvános történelem, a *public history* mai térhódítása,[798] ami az identitáspolitikák egyik szembeszökő következménye, szintén arra vall, hogy meglehetősen porózussá vált napjainkban a határvonal a kollektív emlékezet és a történelem között. Ezt nem mindig és nem feltétlenül kíséri azonban osztatlan lelkesedés a történészek és a történetelmélet művelői körében. „A ma gyakran hallható kérdés így szól: ki birtokolja a történelmet? Ez meg-

On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations*, 69 (Winter 2000) 127–150.; Peter Fritzsche: The Case of Modern Memory. *Journal of Modern History*, 73 (March 2001) 87–117.; Wulf Kansteiner: Finding Meaning in Memory: a Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, 41 (May 2002) 179–197.; Alain Guéry: Emlékezéspolitika és a történelem kötelezettsége. *2000*, 2006. október, 26–32.; Henry Rousso: History of Memory, Policies of the Past: What for? In Konrad H. Jarausch – Thomas Lindenberger eds.: *Conflicted Memories. Europeanizing Contemporary Histories*. New York, 2007, Berghahn Books, 13–26.; Gavriel D. Rosenfeld: A Looming Crash or a Soft Landing? Forecasting the Future of the Memory „Industry". *Journal of Modern History*, 81 (March 2009) 122–158.

[797] Kansteiner: Finding... 196.

[798] A fejezet későbbi részében erről külön is lesz szó.

hökkentően helytelen kérdés. A kérdés sok esetben valójában az, kinek áll jogában ellenőrizni, hogy mi az, amire »mi« emlékezünk a múltból? Másként mondva, kinek a »politikai, társadalmi és kulturális követelményei« jutnak érvényre a múlt megjelenítésének egy adott pillanatában? Állandó az igény arra nézve, hogy *igaz módon* emlékezzünk a múltra, és azok, akik a történészeket fizetik, el is várják tőlük, hogy az ő politikai, társadalmi és kulturális »követelményeik« megkapják a figyelmet. [...] Így nézve a dolgot, a történelem elsődlegesen az emlékezet folytonossága – ez esetben azoknak az emlékezeteknek a folytonossága, melyeket ilyen vagy olyan okból mellőztek." Megill azonban nincs teljesen megelégedve a kérdés ekként való felvetésével, s ragaszkodik ahhoz, hogy: „az igaz történelem messze nem csupán az emlékezet folytonossága, hanem alkalmasint az emlékezet ellenlábasa".[799] Mások véleménye szerint is kárhozatos, ha átengedjük a terepet az „amatőröknek", akik nem a professzionális történetírói ízlésnek megfelelő módon tálalják a múlt históriáját.[800]

A holokauszt tragikus, sőt kifejezetten traumatizáló hatása miatt feldolgozhatatlannak bizonyuló közelmúlt máig tovább élő emléke, az uralhatatlan *(unmasterable)* „gyakorlati múlt" különös élességgel veti fel a kollektív emlékezet „jogát" a történelem szuverén képviseletére. (Erről korábban mi is beszéltünk.) Ez azonban önmagában nem kellő indok ahhoz, hogy a történetírást felcseréljük az egyéni és kollektív emlékezeti munkával. Ha minden további nélkül engedünk ennek az igénynek, akkor a történelem visszakerül a mindennapi gondolkodásba, és majd minden racionális tartalom kivész belőle. Megill – érvelése e pontján – Heidegerre hivatkozik, kijelentve: „Az, hogy ráhagyatkozunk a múlt történelmi szereplőinek az »önmagukért való« emlékeire (önmagukban is megálló értékeknek fogadva el azokat), és hogy úgy tekintjük a történeti kutatást, a történetírást, mint ami csupán meghosszabbítja ezeket az emlékezeteket, egyenértékű azzal, hogy felfüggesztjük azt a kritikai eljárást, amelynek bizonyára Thuküdidész

[799] Megill: *Historical*... 18.

[800] Margaret MacMillan: *The Uses and Abuses of History*. London, 2010, Profile Books, 35.

volt az első művelője."[801] A történetírás nemcsak a hagyomány megnyilvánulása, ha teljesen nem is függetlenítheti tőle, de egyszersmind az a valami, amely a hagyománnyal szembeni kritikát megteremti és fenntartja. A történésznek nem csupán feladata, hogy őrizze a múlt emlékezetét, legalább annyira feladata az is, hogy legyűrje és kordában tartsa ezt az emlékezeti hagyományt.[802] Michel de Certeau ismert elgondolására hivatkozik Megill, mely szerint a múlt sohasem folyik át közvetlenül a jelenbe, ennélfogva a múlt ágensi és történészi tapasztalata idegenek egymás számára. Erről a traumatikus múlt történészi megragadhatósága kapcsán az előző fejezetben bővebben elmélkedtünk.

Utolsó nagy művében Paul Ricoeur szintén az emlékezet és a történelem különbségét hangoztatja; a történész úgymond feltárja a múlt igazságát, az emlékezet pedig biztosítja a múlthoz való hűségünket. Abban is különböznek egymástól, hogy az egyik íráshoz kötött megnyilatkozás, a másik részben vagy teljes mértékben szóbeli tevékenység. Amikor egy verbálisan előadott tanúságtételt lejegyeznek, az nyomban (potenciálisan) átalakul archiválisdokumentummá, és ettől fogva a nyom paradigmájaként képezi a történeti megismerés lehetséges (és biztos) kiindulópontját. A történelmi nyom fogalma azonban egy ennél tágabb tartományra is utal, ahol másféle tanúságtételeknek is helye van; az emlékezetre méltó történelmi események egy részének pedig egyáltalán nincs is írott emlékezeti nyoma. A történetírás emiatt kitágítja, differenciálja, korrigálja, sőt olykor meg is cáfolja a múlt puszta emlékezetét. A történelem (a történetírás) ennek ellenére sem törölheti el azonban minden további nélkül a múlt (folytonos) emlékezetét. Ha így járna el, akkor elveszne a múlt tényleges múltbeliségébe vetett hitünk, ami a „nincs többé", de „valamikor ténylegesen volt" feltételezésén nyugszik. E nélkül a meggyőződés nélkül ugyanis aligha képzelhető el valóságos történeti (történetírói) megismerés.[803]

[801] Megill: *Historical*... 22.
[802] Uo. 37.
[803] Ricoeur: *Memory*... 498.

A kollektív emlékezet és a történelem ellentmondásos kapcsolatáról folyó évszázados és ma különösen élénk vita a múlt hagyományba foglalt képe és a történeti (a történetírói) elbeszélés közötti viszony kérdését veti fel közvetlen módon. Ennek a kérdésnek szenteljük most a figyelmünket.

A HAGYOMÁNY ÉS A TÖRTÉNETI TUDÁS

A történelmi emlékezet tág fogalmába egyaránt beleértendő a személyes emlékezés, a csoport emlékezete, amit Halbwachs kollektívként nevez meg, valamint a történeti, vagyis a történészek által teremtett történelem képzete. Bennünket ezúttal a kollektív emlékezet hagyományként létesülő, a hatását ekként kifejtő történeti tudat és a racionális megismerésnek, a történészek történelmének a változó viszonya foglalkoztat.

Kiindulhatunk itt abból, amit Koselleck mond a történetírásnak a hagyományban testet öltő tudati tartalmakhoz fűződő szükségszerű viszonyáról. „Mindenfajta történetírás két síkon mozog; vagy már korábban nyelvileg artikulált tényeket vizsgál, vagy olyan körülményeket rekonstruál, amelyek ugyan még nem öltöttek nyelvi alakot, de bizonyos módszerekkel és jelekre támaszkodó következtetésekkel kipreparálhatók. Az első esetben az áthagyományozott fogalmak heurisztikus belépőül szolgálnak egy letűnt valóság megismeréséhez. A második esetben a történettudomány *ex post* megalkotott és definiált kategóriákkal él, amelyek a rendelkezésre álló forrásokban nem szerepelnek."[804]

Nem pusztán episztemológiai okai vannak a forrásokból megismerhető múlt és a történeti értelme között konstatálni szokott különbségnek. A múlt „beszédes" nyomaiként[805] kezelt történeti források – egynémely tekintetben – a jelen termékei; nemcsak azért, mert a történeti forrás retrospektív távlatban szól a múltról (memoár, oral history), és a referált múlt ily mó-

[804] Koselleck: *Elmúlt jövő…* 143.

[805] Carlo Ginzburg: Nyomok. A jel-paradigma gyökerei. Ford. Farkas Krisztina. In uő: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Budapest, 2010, Kijárat, 13–53.

don az emlékezet (az emlékezés) tárgyaként a jelen igényei szerint, a jelen kognitív perspektívájában, a jelen nyelvhasználati szabályai szerint kerül terítékre. Ezen túlmenően a történeti nyom általában is, beleértve ebbe az ún. elsődleges, a levéltári forrásokat is, utólagos gyűjtés és rendszerezés szűrőjén átesve nyílik meg a megismerő elme számára, a múlt írott (vagy képi) hiteles lenyomataként. E minőségében is az utókor által preferált rendszerezési szempontból szól a múlt világáról.[806]

Félrevezető dolog a hagyományt a maradival, az elavulttal, a szüntelen haladás által legyűrendő rosszal azonosítani. Ha csak így állna a dolog, mit kezdhetnénk akkor a haladás gondolatának a „hagyományával"? A hagyomány fogalmának a változatlansággal való egybekapcsolása a felvilágosodás szellemi hagyatéka, ami onnan ered, hogy amikor annak idején napirendre került a hagyományok által megszentelt ancien régime politikai, ideológiai és kulturális hatalmának a letörése, akkor az újítás, a szüntelen megújulás gondolata és folytonos törekvése szembekerült a hagyománnyal. Kellő időbeli távlatból visszatekintve kijelenthető azonban, hogy a szakadatlan megújulásnak ez az emberi buzgalma, az „egyértelmű lefolyás vaslogikáján" (A. és J. Assmann) alapuló evolúció elképzelése szintúgy hagyománnyá lett. Mivel az újítás, ez a készen kapott cselekvési minta szintén továbbadódott és továbbadódik a jelenben is egyik nemzedékről a másikra, végül hagyomány lesz belőle.

A hagyomány, ezek szerint, olyasvalami, amelyben a dolog öröklődik. A hagyományt rendszerint másoktól vesszük át, és mi is továbbadjuk. A hagyomány olyan entitás, „amit a múltban alkottak, gyakoroltak vagy hittek, vagy amiről úgy véljük, hogy a múltban alkották, gyakorolták vagy hitték [...és] amit abból a megfontolásból is el lehet fogadni, hogy ez az egyedüli olyan értelmes dolog, amiben hinni lehet, illetve amit csinálni érdemes".[807] A hagyomány tisztelete így „szinte bármilyen valós tartalommal

[806] Gyáni Gábor: Levéltári kánon és történetírói tapasztalat. In uő: *Az elveszíthető*... 32–41.

[807] Edward Shils: A hagyomány. Bevezetés. In Hofer Tamás és Niedermüller Péter szerk.: *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, 1987, MTA Néprajzi Kutató Csoport, 32.

összeegyeztethető. Az emberi gondolkodás és a társas kapcsolatok minden eddig létrejött mintája, minden eszmeminta vagy gondolkodási forma, minden technológiai gyakorlat, műtermék és természeti tárgy átadási folyamat tárgyává válhat; mindegyikükből lehet tehát hagyomány".[808] Bizton állíthatjuk tehát, hogy a hagyomány olyan relatív létező, amely éppúgy alá van vetve a történelmi változásoknak, mint minden más emberi jelenség.

Azért sem lehet abszolút a hagyomány, mint olyan, mert nem egészen természetes emberi megnyilvánulás eredménye. Ha valami, akkor a folytonos változás, a szüntelen mozgás a természetes, szemben az időtállósággal, az örökkévalósággal. Létezik, sőt létezhet-e teljes mozdulatlanság az emberi életben? Aligha. Minden, ami hosszú időn át képes hagyományként hatni, többnyire a mozgás emberi érzékelhetetlenségéből fakadó illúzió csupán, amely abból fakad, hogy az élet tudattalan csuszamlással zajlik bennünk és körülöttünk.[809] Valójában „minden tradicionális életforma ki van téve egy bár nagyon lassú, így tehát az érintettek számára észrevehetetlen, ám ettől még nem kevésbé szakadatlan folyamatnak, melyet »lopakodó változásnak« nevezhetnénk".[810] Az utóbbi hozza létre a kollektív élet minden területén „az emberi kultúra úgyszólván természeti állapotát", amiről az Assmann házaspár azt jegyzi meg, hogy: „Ez a kiegyenlítettség, melyben a tradicionális társadalom a maga hagyományával együtt egyensúlyt alkot, évszázadokig fennmaradhat, ám egy nemzedék életében akár fel is borulhat, ha a társadalom bizonyos evolúciós vívmányok befolyása alá kerül."[811]

A hagyomány, az ész hagyományaként is, olyasmi, amit nem (csupán) a racionális tapasztalat (a megismerés) hoz mozgásba; a múltat – mint örökséget – többnyire tudattalanul tesszük magunkévá, és csupán az örökségtudatos korokban (amilyen mostani korunk is) válik a dolog tudatossá.

[808] Uo. 37.

[809] Aleida Assmann – Jan Assmann: Kánon és cezúra. In Rohonyi Zoltán vál., szerk., előszó: *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Budapest, 2001, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 105.

[810] Uo. 89–90.

[811] Uo. 90.

Különösen nagy a jelentősége itt az *örökség* kifejezésnek, amely arra utal, hogy a hagyomány, az élet tudattalan csuszamlásának az eredményeként voltaképpen *hatástörténet*. A hagyományban, ennek folytán, (1) nem különül el egymástól egyértelmű módon múlt és jelen; (2) a hagyományban vitálisan megnyilvánuló kollektív emlékezet „nem *akkumulál*, hanem mindig a jelenből kiindulva *rekonstruál*"; (3) az a visszatérés a múlthoz, amelyet a hagyomány mindig megkövetel, nem a másság iránt mutatkozó kíváncsiságából, hanem a sajátunkként felismerni vélt múlttal való hiánytalan azonosulás vágyából ered, ami a múlt változatlan őrzését célozza.[812]

A hagyomány, amely a múlthoz való folytonos visszatérésnek (is) köszönheti a virulenciáját, minden látszat ellenére mélyen ki van szolgáltatva a múlt véletlenszerűen fellelhető nyomainak. Ezt „proto-kanonikus" (A. és J. Assmann), vagy lappangó hagyománynak is nevezhetjük. A *lappangó hagyomány* kifejezés azt fejezi ki, hogy a múlt hagyományként továbbadott örökségének tetemes hányada, ha nem is a döntő része, többnyire élettelenül hever előttünk, mert nincs tulajdonosa. A hagyományként artikulálódó kollektív emlékezet lehel majd életet a múltnak ebbe az időlegesen elfeledett részébe oly módon, hogy jelentéssel ellátva továbbadja a mindenkori jelen nemzedékeknek.[813]

Úgy és akként él tovább a múlt, hogy a „lappangó" hagyományok némelyike egy idő után kanonizálódik. Jan Assmann a tradíciónak azt a formáját érti a kánon fogalmán, „amely tartalmilag a legnagyobb fokú kötelező erővel, formailag pedig a legnagyobb mérvű rögzítettséggel bír. Sem hozzátenni, sem elvenni belőle, sem változtatni rajta nem szabad".[814] Ez nem jelenti azonban azt, hogy a hagyományból kirekesztett múlt teljesen és véglegesen elfelejtődne. A kanonizálódásnak az a sajátos módja jár csupán ilyen eredménnyel, előidézve a teljes hagyományvesztést, amely sikeresen végrehajtja

[812] Uo. 97–100.

[813] A lappangó hagyomány fogalmához vö. Tordai Zádor: Teremtett és lappangó hagyomány. In *Múltunk jövője. Szabadelvűek a népi kultúráról*. Budapest, 1993, T-Twins, 87–93.

[814] Jan Assmann: *A kulturális*... 103.

a kirekesztett hagyomány diszkriminációját. Ez történt, egyebek közt, a rabbinikus hagyomány többségével is. A keresztény hagyomány kanonizálása során viszont szelekció és elkülönítés történt, és így fennmaradhatott nagyszámú apokrif irat is.

Némi magyarázattal szolgálhat mindez arra nézve is, hogy miként lehet kitalálni a hagyományt, ahogy azt Eric Hobsbawm és a kollégái váltig állítják.[815] Kitalálni csak azt lehet, ami „lappangva" már korábban is létezett, bár hosszú időn át „élettelenül hevert" a hagyományainkat éltető kollektív emlékezet legmélyén. A magyar történelem, pontosabban a magyar nemzeti emlékezet történeti alakulása maga is számos pregnáns példával szolgál erre, kezdve a honfoglalás vagy a Szent István-i államalapítás felújított, részben kitalált emlékezetével, nem feledve a „mohácsi vész" címen ismert emlékezeti toposz különösen paradigmatikus esetét.[816] Az utóbbi kérdés a hagyományteremtés, helyesebben a hagyományhoz való történeti (történetírói) viszony problémájához vezet át bennünket.

[815] Eric J. Hobsbawm –Terence Rangers eds.: *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1983, Cambridge University Press. Magyarul lásd Eric Hobsbawm: Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In Hofer–Niedermüller szerk.: *Hagyomány*... 127–197.

[816] A vonatkozó gazdag irodalomból néhány fontos munka. Hofer Tamás szerk.: *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. Tanulmányok*. Budapest, 1996, Néprajzi Múzeum – Balassi Kiadó; Mikó Árpád – Sinkó Katalin szerk.: *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Budapest, 2000, Nemzeti Galéria; Kovács Ákos: *A kitalált hagyomány*. Budapest, 2006, Kalligram; Gyáni Gábor: Kommemoratív emlékezet és történelmi igazolás. In uő: *Relatív történelem*. Budapest, 2007, Typotex, 89–110.; S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós szerk.: *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen, 2013, Debreceni Egyetemi Kiadó, 199–402.; Varga Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországán*. Budapest, 2017, MTA BTK; Dávidházi Péter: A nemzet mint *res ficta et picta* keletkezéséhez. („Párducos Árpád" és „eleink" útja a költészettől a történetírásig.) In B. Szabó János – Sudár Balázs szerk.: *Honfoglalás*. Budapest, 2018, Osiris, 410– 422.; Fodor–Varga szerk.: *Több mint*...

A hagyomány fenntartásának forradalmian új módja a hagyomány történelmiesítése, ami a modern történelmi tudat létrejöttéhez vezet. Reinhart Koselleck többször hivatkozott koncepciója szerint a modern történelmi tudat (sőt tudatosság) az ún. *tapasztalati tér* és a *várakozási horizont* szétválásával valamikor a 18. század második felében, az évszázad végén keletkezett.[817] A tapasztalati tér és a várakozási horizont időtapasztalatának a megkettőződése nyomán a múltat, és ezzel együtt a jövőt is, kezdték *egyszerinek* tekinteni. Ha a múlt mindenestül egyszeri (és nem pedig az események folytonosan ismétlődő sora), akkor a múlt óhatatlanul kinyílik a szüntelenül előrehaladó jövő irányába; s persze a jövő szintén merőben más (lesz), mint amilyen a múlt (volt). Röviden így és ebben foglalható össze a modern történelmi tudat érintett szemléleti alapvetése.

A történeti időtudat, amely közvetlenül a történetírói gyakorlatban szólal meg, kritikus éllel, mondhatni tudatosan közelít a hagyomány megszentelt világához. Úgy és azáltal veszi ki a részét a hagyomány kollektív emlékezetté, jobban mondva kulturális emlékezetté alakításában, hogy előbb lerombolja, majd a saját ízlésének megfelelően újjáteremti a múlt hagyományszerű világát. A hagyomány kitalálása szintén ennek a szellemi vállalkozásnak az egyik mellékhajtása, pontosabban: annak legszélsőségesebb megnyilvánulása.

A történeti (a történetírói) hagyományteremtés döntő eleme, hogy nem csupán a magától értetődő, a tudattalanul zajló hagyományt, mint olyat ragadja meg, hogy jelenvalóvá tegye a múlt potenciális örökségéből azt, ami a mindenkori jelen szempontjából *igazoltan* fontos és igaz módon elbeszélhető. Az igazoltság a történetírói megismerés mint racionális tevékenység szabályainak a betartásán, egyúttal a jelen szemüvegén át vizsgált múlt aktuális érdekességén és fontosságán múlik. A modern történelmi tudat arra a tudásra tart leginkább igényt, amely *nem közvetlenül a hagyományt*, hanem a hagyomány – kulturális formába öntött – tudatát képviseli (melynek a történetírás az egyik, de korántsem az egyedüli pregnáns megnyilvánulása). Ez maga a történelem.

[817] Koselleck: *Elmúlt jövő*... 411.

A történelem és a hagyomány alapvető különbsége ott keresendő tehát, hogy (1) a történelem feltételezi, miszerint a múlt és a jelen elkülönül egymástól; következésképpen csak a „lezárt, a befejezett múlt" tartozik a történelem fogalmához; (2) a történetírás, amikor megismeri és valamennyire el is sajátítja a hagyományt, nem leletként és nem örökségként tekint rá, hanem a racionális megismerő (reflektáló, újraalkotó stb.) tevékenység révén, a *recepció-* és nem pedig a *hatástörténet* formájában viszonyul hozzá; (3) a múltra irányuló történeti érdeklődés, amely tényként tudatosítja, hogy a múlt egyszer véget ért a jelen idő előtt, az idegenség, a másság iránt megnyilvánuló kíváncsiság kielégítésére, és nem a múlttal, mint olyannal való *feltétlen* azonosulásra törekszik (és biztat másokat is).[818]

Valójában a hagyomány is kizárólag tudatos és fáradságot nem kímélő erőfeszítések eredményeként maradhat fenn tartós módon. A hagyomány teremtése szempontjából kulcsszerepe van az őrzésnek, a fenntartás aktusának, amely azoknak a társadalmi intézményeknek a közreműködésével történik, amelyek „védik és szabályozzák, megszilárdítják és mozdulatlanná teszik azt, ami természeténél fogva igencsak változékony".[819]

Megkülönböztethetjük egymástól a cenzúra, a szöveggondozás és az értelemgondozás mindazon intézményeit, amelyek egyaránt komoly felelősséget viselnek a hagyomány változatlan fennmaradásáért. Legtöbbet az értelemgondozás teszi azért, hogy megszülethessen a történelem modern fogalma és hogy széles körben el is terjedhessen. Ezen a múlt szöveges nyomainak az értelmi és jelentésbeli kanonizálását kell érteni. Modern körülmények között a történészek kötelessége a múltra vonatkozó tudásbeli kánon felállítása és szakadatlan életben tartása. A történetírás többnyire kommentár formájában tesz e feladatának eleget. A szöveggondozás kommentárként „ülteti át ugyanis a múlt szövegét" a való életbe, amikor lefordítja a múlt mának szóló lehetséges üzenetét, egyúttal utat nyit a hagyományként továbbadott múlt újabb lehetséges (újra)értelmezése (újrahasznosítása) előtt. A modern történetírás tőle telhetően igyekszik betölteni ezt a neki

[818] Assmann–Assmann: Kánon... 100.
[819] Uo. 91.

szánt hivatást. Wilhelm von Humboldt már a 19. század elején világosan megfogalmazta a történészek ezzel kapcsolatos teendőit: „A történetíró feladata a megtörtént dolgok ábrázolása. Minél tisztábban és maradéktalanabbul sikerül ez neki, annál tökéletesebben oldotta meg feladatát. Ámde az, ami megtörtént, az érzékek világában csak részben látható, a többit hozzá kell éreznünk, ki kell következtetnünk, ki kell találnunk. [...] Erről az oldalról tekintve a történész öntevékeny, sőt teremtő lény, bár nem abban az értelemben, hogy létrehoz olyat, ami nem létezik, hanem abban, hogy saját erejéből megalkotja az eseményt, úgy, ahogy az valójában volt, s amit a puszta befogadóképesség révén nem észlelhetett volna."[820]

A történelmi emlékezet két formája, a hagyomány és a történetírás között a döntő különbség az, hogy a tudattalanul csuszamló élet hagyományként a folytonosság érzetét kelti a benne élők, a benne osztozók számára; a hagyományra kritikailag reflektáló, a múltat történetileg megragadó történetírás viszont a múlt és a jelen szétválasztásán szorgoskodik. Mindennek dacára számos hasonlóság és egyezés is akad köztük. Ez abból ered, hogy a modern szakszerű történetírás az események és a folyamatok kronológiailag tagolt rendjét a lineáris és teleologikus alapokon nyugvó történetmondás formájában foglalja történelmi narratívába. Ezzel pedig kimondatlanul is azt sugallja, hogy a *nemzet* története az időbeli folytonosság terében folyik. Amikor a szakszerű történetírás a múltbeli történések folytonosnak beállított sorát az ok-okozatiság rendje szerint beszéli el, a történelmiesített múlt ekként megalkotott képe nagyban emlékeztet a (történelmi) hagyomány közkeletű képzetére. Hiszen a történészek történelme szintúgy az identitásteremtő szellemi konstrukció jegyében szólal meg, tekintve, hogy a (nemzeti) identifikáció egyik hatásos eszközeként is szolgál.[821] A modern nemzeti történeti tudat kijegecesedése elengedhetetlen ahhoz, hogy az állampolgárok megfelelő mértékben és a kívánatos módon azonosulhassa-

[820] Wilhelm von Humboldt: A történetíró feladatáról. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* I. 10.

[821] A. D. Smith: A nacionalizmus és a történészek. *Regio,* 2000/2. 5–33.; Berger–Conrad: *The Past*...

nak a mindennapi életgyakorlatukat biztosító erkölcsi és jogi intézményekkel. A „törvénytisztelő polgár" mentális profiljának a megteremtésében és újratermelésében aktívan közreműködő történetírás a nemzetállam-építés ügyét mozdítja elő a „használható múlt" *hagyományt helyettesítő* szellemi konstrukciójának a megalkotásával.

A hivatásszerűen űzött történetírás egyfelől szakít a múlt hagyományba foglalt képével, mely utóbbi sem írott forrásokat, sem következetes kronológiai rendet, sem szigorú ok-okozatiságot nem ismer. A hagyomány ráadásul nem a múlt ismeretlen, idegen világának a megismerésére, hanem a régóta megszokott, a sajátjukként ismerni vélt múlt unos-untalan feleleventésére irányul. A történészek történelme azonban, funkcióját tekintve, végül maga is visszajut oda, ahonnan egyszer már sikeresen elrugaszkodott, amikor a múlt hagyományként történő tartósítását éri el végül. Hiszen: a történetírói elbeszélések éppúgy a folytonosság, a teljesség, a zártság és az egyediség képzeteit keltik a befogadóban, mint a múltra referáló hagyománytudat. Az időbeli folytonosság képzetének (vagy látszatának) különösen nagy a jelentősége ezúttal, amely a modern történeti tudat mondhatni *sine qua non*ja, egyben pedig minden szakszerű történeti munka szilárd szemléleti alapja.

A történelem állítólagos folytonossága ráadásul nem csupán időbeli, de térbeli történés is egyúttal. Erről a könyv előző fejezeteiben bőven esett már szó. A *sine ira et studio* szakmai etikájához ragaszkodó szaktudomány sem küszöbölheti ki maradéktalanul saját gyakorlatából a hagyományteremtés aktusát, holott eredetileg épp erre szerződött. Ráadásul a történelem társadalmi használata napjainkban messze túlnő azokon a határokon, amit az akadémiai történetírás művelése jelöl ki e szakmai korporáció tagjai számára. Ez utóbbi kérdés a public history, egy olyan történeti érzékenység valódi természetére világít rá, ahol a múlt nem saját idegenségével vagy eredendő másságával, hanem az azonosulásra késztető hagyományszerűségével kelti fel maga iránt a közérdeklődést.

KOLLEKTÍV EMLÉKEZET ÉS A PUBLIC HISTORY

A public history a múlt olyan képével szolgál, amire a köznek (a társadalomnak és az államnak) égetően nagy szüksége van, amelyre igényt formál. A történelem effajta ábrázolata többféle szellemi forrásból is táplálkozhat egyidejűleg, így a történetírás is szerephez jut(hat) abban, hogy mi hogyan szólal meg public history formájában. Emellett a kollektív, vagyis a csoport- vagy társas emlékezet szintén közrehat annak formálásában.[822] A public history művelői különösen nagy előszeretettel fordulnak az élő emlékezet (a nemzedéki és a kommunikatív emlékezet) által könnyűszerrel befogadható múlt felé. A public history mind nyilvánvalóbb tudatformáló erejét mutatja a tömegközlési eszközök megnövekedett szerepe a történelem népszerűsítésében, a történelmi ismeretek terjesztésében, a történetszemlélet diktálásában. Ez azért is különösen figyelemreméltó fejlemény, mert a public history és a tudományos történetírás alapjában *két külön entitás*. Abban térnek el egymástól, hogy az akadémiai történetírás kérdéseket fogalmaz meg a múlttal kapcsolatban, a public history viszont eleve kész válaszokkal szolgál a múlt dolgait illetően. Nem a kutatás, az elmélyült gondolkodás, hanem a múlt aktuális célokra való felhasználása, ekként előadott mondandójának a tömegkultúra médiumai révén való széles körű terjesztése és piacra bocsátása itt a cél. Az ágensek hossza sora áll ugrásra készen, hogy bekapcsolódjék a public history előállításába és forgalmazásába: éppúgy meg lehet találni közöttük a tömegkultúra profitéhes vállalkozóit, mint az államot, az egyházakat, az egyes politikai mozgalmakat vagy a társadalmi és civil szerveződéseket. A public history a múlt olyan változatos használata, amely a tömegmédia csatornáinak az igénybevételével tör utat magának a nyilvánosság felé, hogy magán- és közcélokat egyaránt kiszolgálhasson.

Nem véletlenül hangsúlyoztuk már eddig is, hogy a public history egyik meghatározó jegye a közlési csatorna, a tömegmédia uralma a történelmi tudat alakításában. Ez azt jelenti, hogy a public history a történelem köz-

[822] Vö. David Glasberg: Public History and the Study of Memory. *The Public Historian*, 18, 2 (Spring 1996) 7–23.; Black: *Using*... különösen 1–11.

kinccsé tételének olyan új válfaja, amely döntő módon különbözik mind az iskolai történelemtanítástól, mind a történelem közkeletű népszerűsítésének a megszokott gyakorlatától. Az utóbbiak a történelem *tudományos* eredményeinek a társadalmi kiterjesztésével foglalatoskodnak, nemegyszer maguknak a történettudósoknak a közreműködésével. A public history, amely napjainkban a múltra való emlékezés, a múlttal való foglalkozás egyik legfontosabb éltető közege, csak alkalomadtán tart igényt arra a történeti tudásra, amelynek a történetírás a közelebbi forrása: érdeklődése felettébb szelektív (egyes korokra és problémákra terjed ki csupán) és a reprezentáció legszélesebb körét átfogja, benne az áltörténeti krónikákkal, a művészeti kifejezésmódokkal vagy a történelmi játékokkal, a hagyományőrző rítusokkal, a turisztikai programokkal és a szimbolikus jelhasználattal, amilyen a Nagy-Magyarország autós matrica vagy a történelmi reminiszcenciákra utaló ruhaviselet. A public history előretörésének fő oka, hogy a modern társadalmak mondhatni egyedül hatékony kohézióját a tömegkultúra biztosítja: ez ma az egyik döntő tudatformáló erő, amely a politikai kultúrát magát is mélyen áthatja. A közösségi, és benne a nemzeti, identitás megteremtésében és táplálásában a tömegkultúra fontosabb szerepet tölt be manapság, mint az az elit kultúra, amelynek a történelmi emlékezet keretében hosszú időn át a történetírás volt az egyik leghatékonyabb eleme.

„Kétféle történelem van" – jelenti ki az egykorvolt közgazdász, ma történészkedő public history szerző, aki sorban adja ki a magyar közelmúltról szóló történeti tárgyú munkáit. „Az »igazi«, ami az események, tények láncolata. És van egy másik, ami a nép lelkében él."[823] Arra az őt időnként érő kritikára, miszerint a munkáiban tetten érhető történetkép végtelenül leegyszerűsített, public history történészünk azt a jellemző választ adja, hogy: „Az egyszerűsítés tudatos, a világ és történelme ugyanis nagyon egyszerű. Ha soviniszta, rasszista, politikai, vallási vagy anyagi érdekből, esetleg érzelmi indítékból nem bonyolítják. Erősítsük a magyarság önvizsgálatra való hajlandóságát, mert népünk többsége nem hisz Kisfaludy Károlynak

[823] Csernok Attila: Érzelmek története. *Népszava*, 2012. június 12.

(1826): »Nem az ellenség, önfia vágta sebét«. A lényegről kell beszélni, ám ez csak akkor működik, ha a mondanivaló és a stílusa is egyszerű."[824]

A politikai használatra szánt történelem is gyakorta public historyként keletkezik és hat: a különféle identitás- és történelempolitikák mind arra irányulnak, hogy a történelemről való beszéd evokatív és agitatív erejét kihasználva politikai propagandaként fordítsák maguk hasznára a történeti tudást és értékvilágot. Ennek különösen nagy keletje van a 20. század végi és a 21. század eleji új nacionalizmusok világában, amelyek előszeretettel építenek a történeti képzetalkotásra, a történeti mitológiák kultiválására. A racionális történeti tudás képviseletében megszólaló történetírás egyértelműen vesztésre áll a public history előretörésével szemben, kivált, ha a kollektív emlékezet egyes alakzatait kiaknázó állami történelempolitika a saját pártfogásába veszi ez utóbbit.[825]

Összefoglalásul: a public history az identitáspolitikát többnyire készségesen kiszolgáló memóriaipar eklatáns megnyilatkozása, annak rutinszerű működési módja. Jellemző vonása, hogy tudatosan épít a kollektív emlékezet hiteire, legendáira és mítoszaira, hogy miután azokat mozgásba hozta és igazolta, érzelmi hatást keltve viszonylagossá (s egyben vitathatóvá) tegye a történészek történelmét. A public history léte és egyre növekvő befolyása súlyos kihívást jelent az akadémiai tudományosság számára. S bár a történész elsőrendű kötelessége (lenne), hogy vitába bocsátkozzék a public

[824] Uo.

[825] A téma gazdag szakirodalmából egy kis ízelítő. Black: *Using…*; Alexei Miller – Maria Lipman eds.: *The Convolutions of Historical Politics*. Budapest – New York, 2012, Central European University Press; Eric Langenbacher – Bill Niven – Ruth Wittlinger eds.: *Dynamics of Memory and Identity in Contemporary Europe*. New York, 2012, Berghahn Books; Anssi Halmesvirta – Kustaa H. J. Vilkuna: A születőben lévő public history. Az emlékezetteremtés kutatásának új megközelítése. *Történelmi Szemle*, 2012/3. 377–388.; Holger Fischer: Public history, emlékezetkultúra, történelempolitika. Helyük Németország jelenkori történettudományában. *Történelmi Szemle*, 2012/3. 389–410.; Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. In uő: *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony, 2013, Kalligram, 173–210.; Małgorzata Pakier – Joanna Wawrzyniak eds.: *Memory and Change in Europe. Eastern Perspectives*. New York, 2016, Berghahn Books.

history „igazságaival", erre többnyire mégsem kerül sor, mert mindez hiábavaló erőfeszítésnek tűnik a történész számára. Főként azért, mert (1) nem adott az akadémiai történetírás számára az a fajta módszertani szabadság (vagy inkább szabadosság), amellyel a public history művelője kötetlenül élhet. Ez okból a szakszerű történelmet író historikusnak nehezebb, ha nem lehetetlen a saját álláspontját elfogadtatni a laikus közönséggel, jóval nehezebb, mint a public historyben utazó vitapartnerének. (2) Nem vált ki túlzottan nagy lelkesedést a szaktörténészekből az intellektuálisan nem kifejezetten emelkedett, a színvonalában többnyire lehangoló vita vég nélküli folytatása a public history szorgalmazóival. (3) Amikor a public history részéről vitát provokálnak egyik-másik történeti kérdésről, a történészek vitakészségét erősen visszafogja, hogy nem szeretnék magukkal egyenrangúnak feltüntetni amatőr vitapartnereiket az esetleg kibontakozó eszmecserében. (4) A történész jóval érdekesebb, a racionális gondolkodás szempontjából fontosabb teendőnek tekinti, hogy alkalmanként megvizsgálja: mi a public history beszédmódjának a társadalmi eredője, milyen a diszkurzív természete ennek a sajátos diskurzusnak és mi sikerének a titka. Azzal foglalkozik tehát inkább, aminek a kifejtésével magam is próbálkoztam könyvem ezen részében.

10.

OBJEKTIVITÁS ÉS A TÖRTÉNETI ÍTÉLKEZÉS

Könyvünk a történeti tény fogalmának a taglalásával kezdődött, ahol azt a kérdést feszegettük, hogy miért, milyen értelemben és milyen határig „ténytudomány" a történetírás. Az ott megpendített kérdésre adandó választ teljesebbé tehetjük, ha külön is megvizsgáljuk a történeti megismerés objektivitásának és szubjektivitásának a problémáját.

Leopold von Ranke, mint ismeretes, szigorú követelményként állította a modern és szakszerűsödő történetírás elé, hogy úgy jelenítse meg a múltat, ahogy az volt *(wie es eigentlich gewesen)*.[826] Ranke valójában egy ókori gondolkodó, Lucianus maximáját elevenítette fel, amely a történeti megismerést egy tisztán tartott és megbízható tükör metaforájával jellemezte, és előírta számára, hogy úgy mutassa be a múltat, ahogyan pontosan volt, nem változtatva sem a formáján, sem a színezetén.[827] Az Európában és szerte a világon gyorsan elterjedő történetírói historizmus krédójává lett vezérelv érvényességét, és kivált annak megvalósíthatóságát csak több mint száz évvel később kezdték óvatosan megkérdőjelezni. Holott Friedrich Nietzsche már egy 1887-ben kiadott munkájában közvetett módon éles kritikával illette a történetírói objektivitás elvének még a puszta lehetőségét is. Így fakadt ki a német gondolkodó ez ellen a dogma ellen. „Mostantól tehát óvakodjunk, Filozófus Uraimék, a fogalomról szóló veszedelmes régi mesétől, amely feltételezi a »tiszta, akarat- és fájdalommentes, időtlen megismerő szubjektumot«, óvakodjunk az olyan ellentmondásos fogalmak karmaitól, mint a

[826] Ranke: *Geschichten*... vi.
[827] Idézi: Ankersmit: *Meaning*... 220–221.

»tiszta ész«, az »abszolút szellemiség«, a »magánvaló megismerés« – itt mindig azt követelik tőlünk, hogy olyan szemmel gondolkodjunk, amely elgondolhatatlan, olyan szemmel, amely tekintetének iránya semmire sem szegeződhet, amelyben az aktív és interpretatív erők megbénulnak, hiányoznak, mindazonáltal mégis csak ezzel látjuk azt, amit látunk; itt mindig értelmetlenséget és fogalmi zűrzavart követelnek ettől a szemtől."[828] Nietzsche követendő alternatívát is javasolt ezzel az „értelmetlenséggel" szemben, kijelentve: „*Csak* egy perspektivikus látásmód van, *csak* egy perspektivikus »megismerés« van." S milyen előnnyel jár az vajon? Nem mással, mint az objektivitás nagyobb lehetőségével: „minél több indulat jut szóhoz egy bizonyos dologgal kapcsolatban, minél több szemmel, *minél több* különféle szemmel nézhetjük ugyanazt a kérdést, annál tökéletesebb lesz róla alkotott fogalmunk és »objektivitásunk«".[829]

Fogas kérdés, megnő-e valóban a megismerés objektivitása az egynél több látószögből, a különféle perspektívákból szemügyre vett valóság ismeretében. Számunkra azonban itt csupán az a fontos, hogy Nietzsche (egyébként elsőként) hangot adott a tudományos megismerést illető elvi szkepticizmusnak. A tapasztalati tudományok, mint amilyen a történetírás, „naiv realista" episztemológiai meggyőződését Max Weber kezdte ki nem sokkal később (1904-ben), aki maga történészként és szociológusként már sokkal inkább szaktudósnak számított, mint Nietzsche. A társadalomtudományi megismerés objektivitásáról szóló nagy hatású tanulmánya a megszokottól eltérő módon veti fel mind a megismerés és megítélés (az ítéletalkotás), mind pedig az empirikus kutatómunka és az elméletalkotás (vagy inkább az elméletek alkalmazásának) viszonyát. Ezúttal az utóbbi tarthat inkább számot az érdeklődésünkre.

Mindenekelőtt, szögezte le Weber, a humán és társadalomtudományok nem törvények megállapítására, hanem az individuális (a diffúz és esetleges) emberi valóság olyan „törvényeinek" a feltárására irányul, amelyek ismerete

[828] Friedrich Nietzsche: *Adalékok a morál genealógiájához (Vitairat)*. Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest, 1996, Holnap, 143.
[829] Uo.

csak *eszköz* és nem *cél* a sokrétű valóság további konstellációinak a megismerési folyamatában.[830] A „kultúrtudományokban" ugyanis az emberi életnek azokat a jelenségeit szokás vizsgálni, amelyeknek kulturális szempontból jelentőségük van; ez a jelentőség az értékekkel, az értékeszmékkel áll szoros kapcsolatban. „Természetesen azt, hogy *minek* van számunkra jelentősége [a kultúra szempontjából nézve], az empirikus adottságok semmiféle »előfeltevés-mentes« vizsgálata fel nem tárhatja, hiszen ennek megállapítása az előfeltétele annak, hogy valami egyáltalán vizsgálódás *tárgyává* váljék."[831] Weber elgondolásának lényeges eleme, hogy „a kultúra megismerését *értékeszmék* határozzák meg".[832] Weber könyörtelenül szertefoszlatja tehát azt az illúziót, mely szerint a kultúra „konkrétan különös szempontok" szerinti megismeréséhez elég, ha „magából az anyagból" indulunk ki. Ez „a szaktudós naiv önámításából ered, aki nem veszi észre, hogy az abszolút végtelenség egy parányi alkotórészét – azt, aminek vizsgálata számára egyedül *fontos* – már eleve az anyaghoz való közeledését öntudatlanul vezérlő értékeszmék segítségével emelte ki".[833]

Amikor Weber a fontos és a nem fontos megkülönböztetéséhez elengedhetetlen, értékek által szabályozott eszmék (rendezőelvek, fogalmak) szerepét tudatosítja, amelyek sorában kiemelt helyet szán az *ideáltípus* fogalmának,[834] a tudományos gondolkodás szubjektivitását is elismeri. „A történés *egyes*, különleges »oldalainak« e mindig és mindenütt bekövetkező, tudatos vagy tudattalan kiválasztását a kultúratudományos munkának az az eleme is irányítja, amely miatt oly gyakran hallani, hogy egy tudományos munkában voltaképp az az értékes, ami belőle »személyes«, hogy minden műben, ha egyáltalán létezésre érdemes, »egy személyiségnek« kell

[830] Max Weber: A társadalomtudományi és társadalompolitikai megismerés „objektivitása". Ford. Józsa Péter – Wessely Anna. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 297–302.
[831] Uo. 300.
[832] Uo. 304.
[833] Uo.
[834] Uo. 309–323.

hangot kapnia. Kétségtelen, hogy a kutató értékeszméi nélkül nem lenne semmilyen elv az anyag kiválasztásához és nem volna lehetséges az egyedi valóság semmilyen értelmes megismerése."[835]

Weber gondolati alapvetése merőben új irányt szabott a kérdést érintő későbbi diskurzusnak. Charles Austin Beard, amerikai historikus, aki a történeti tény fogalmát újradefiniáló, az első fejezetben tárgyalt Carl L. Becker oldalán éles kritikával illette a historizmus naiv realista episztemológiáját, sokat hozzátett ehhez a kezdeményezéshez. 1935-ben megjelent írásában Beard erősen vitatta, hogy Ranke optimista meggyőződése annyira osztatlan elfogadottságot élvezne hazája, az Egyesült Államok történészei körében. Egyúttal tizenegy pontban össze is foglalta a rankei tudományos ars poetica főbb gyengéit. Elsőként megállapította: az az elgondolás, miszerint a történelmi múlt a történész tudatán kívül létezik (a történelem ontológiája), nem több puszta közmegegyezésnél. Kijelentette továbbá, hogy a történész nem figyelheti meg a múltat, amelyet leír és értelmez, így nem is férhet hozzá *objektív módon*. Nem szólva azután a részleges dokumentációról, a történelem kimeríthetetlen tartalmi gazdagságáról, meg arról, hogy abban sem lehetünk teljesen bizonyosak, miszerint a múlt rendelkezik valami „teljes és világos struktúrával", ami arra vár csupán, hogy azt rekonstruáljuk. A dokumentumok ráadásul nem önmaguktól beszélnek, a történész ad nekik értelmet, mely értelem a történész saját jelenéből (is) következik. Így a múltból semmiképp sem teljesen személytelen módon válik történeti elbeszélés, benne rejlik abban az is, amit a történész adott hozzá a maga személyiségével ehhez a történethez: „A lehetséges témák kiválasztásakor, illetve az anyag megrostálásakor és elrendezésekor egy sajátos történészi »Én« lép színre."[836] Mindezek nyomán, vonta le Beard a nyilvánvaló következtetést, a „rankei formula és historizmussá avanzsált változata a belső ellentmondások és a kortárs gondolkodó elutasítása révén érvényességét veszti. A történész ha-

[835] Uo. 304.

[836] Charles A. Beard: Ama nemes álom. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* II. 1096.

talma korlátozott. Keresheti, de meg nem találhatja a történelem objektív igazságát, nem írhatja azt le »úgy, ahogy történt«".[837]

A történészek körében egy ilyen kritika többnyire hatástalan protestálásnak számított azon tudományos eszmény ellen, amely a naiv realizmus jegyében kívánta és tudta megteremteni a történetírás társadalmi elismertségét. A ritka szisztematikus vizsgálatok egyikében Peter Novick amerikai történész bemutatta, hogy miként alakult egyetlen országban, az Egyesült Államokban a történészek episztemológiai beállítottsága a 20. század végéig tartó időben. Ez a vizsgálódás pedig arról tanúskodik, hogy a gyakorló történészek csekély kivétellel mind rendíthetetlenül „realisták" voltak és maradtak. Ezen érdemben még az sem változtatott, hogy időközben radikális szemléletváltások is bekövetkeztek, amilyen a társadalomtudományos, vagyis a struktúraorientált történetírás megjelenése és térhódítása a második világháborút követően. Talán csak a nyelvi fordulattal kibontakozó történetelméleti diskurzus és a tőle többé-kevésbé független kulturális paradigmaváltás hatására történt némi lazulás e téren a gyakorló történetírásban (mikrotörténet, történeti antropológia, new cultural history).[838] A történetírói objektivitás kérdése, ennek ellenére, komoly gondolati átalakuláson esett át az idők során, s ez a fejlemény egyedül talán csak a történészek meghatározó többségének a figyelmét kerülte el. Nem haszontalan beletekinteni ezek után a kérdésről folyó élénk diskurzus anyagába.

A REALISTÁK ÉS AZ ANTIREALISTÁK VITÁJA

A történeti megismerés objektivitása és/vagy szubjektív mibenléte körüli vita az utóbbi évtizedekben a realista *versus* antirealista szemléletek ellentéteként vált ismertté. Az elméleti opciók ezen két végpontja az abszolút

[837] Uo.

[838] Peter Novick: *That Noble Dream. The „Objectivity Question" and the American Historical Profession*. Cambridge, 1988, Cambridge University Press. Különösen fontos a könyv utolsó, „There was no King in Israel" című fejezete: 573–629.

objektivitás elve és a történeti múlt megismerhetőségének a teljes elvetése között feszül. Ahogy az rendszerint lenni szokott, a két pólust talán nem is képviseli senki tiszta és végletes formában, jóllehet a két tábor egymást kárhoztató megnyilatkozásai nemegyszer az ellenoldalon túlzásba vitt szemléleti platformokra utalnak. Valahogy úgy vagyunk ezzel is, mint a posztmodern általános megítélésével, amely sommásan a valóság kategorikus tagadásával vádolja annak egyes szószólóit, a fejükre olvasva, hogy a „bármi elmegy" *(anything goes)* elvét felkarolva hitelteleníti a bizonyítottan tudományos beszédmódot. Holott többnyire olyan árnyalt episztemológiai szkepticizmus szólal meg csupán posztmodernként címkézve, amely köszönőviszonyban sincs a megismerést illető nihilizmus állítólagos vétkével.

Az objektivitás kapcsán elsőként a morális és politikai „elfogultság" kérdése merül fel, amely úgymond komolyan veszélyezteti a *sine ira et studio* elve szerint művelt történetírás gondolati tisztaságát. Novick munkája meglepően széles körű visszhangot keltett a szakkörökben, és így hozzájárult ahhoz is, hogy a kritikai reflexió igényével alaposabban körüljárják ezt a kérdést. Az érintett megszólalások sorában az egyik legjelentősebb Thomas L. Haskell reakciója volt, amely határozott állásfoglalás is egyúttal abban, hogy milyen is valójában az objektív, az „igaz" történeti beszéd, és milyen viszony áll fenn közte és a politikailag vagy morális tekintetben elkötelezett történeti beszéd között. Haskell meggyőződése, amellyel számosan egyetértenek történészkollégái közül, hogy a határozott politikai (vagy morális) elkötelezettség semmiképp sem csorbítja egy történeti munka kognitív értékét, nem teszi azt hiteltelenné szerzőjének az objektivitásra való őszinte törekvésében. Az ebből fakadó „elfogultságot" kellőképpen ellensúlyozza vagy ellensúlyozhatja a kutatói szorgalom, a becsületesség, az éleslátás és a módszertani helyénvalóság.[839] Haskell szerint is jót tesz azonban a történészi elfogulatlanság ügyének, ha a történész lehetőleg kordában tartja saját politikai és morális meggyőződését.[840]

[839] Thomas L. Haskell: Objectivity is not Neutrality: Rhetoric Vs. Practice in Peter Novick's *That Noble Dream. History and Theory*, 29, 2 (May 1990) 150–151.
[840] Uo. 139.

Más elméletalkotók is így vannak ezzel a dologgal. Atkinson például szóba hozza a vallási meggyőződést, amely szerinte érdemben nem feltétlenül befolyásolja a történész megismerő munkáját. Azért nem, mert a nyugati gondolkodás általános szekularizálódása, amely egészen átitatta a szellemi életet, lehetőséget teremt arra, hogy a történetírók – a historizmus szellemében – saját értelem-összefüggéseikben, önnön kontextusaikban szemlélhessék a múltat.[841]

A történész politikai és morális elkötelezettsége, amely mindenképpen nyomot hagy a történetírói beszámolón, Ankersmit szerint sem hiba, sőt a világ talán legtermészetesebb dolga. Meglepő kijelentését bizonyítandó a posztmodern elméletalkotóként tisztelni szokott holland teoretikus előadja, hogy valójában a morális és a politikai értékek és nem pedig a konkrét (történeti) tapasztalatok kötik össze a történészt a múlttal. Ha azonos egyáltalán bennük valami, az a közös érintettség az alany (a történész szubjektuma) és a tárgy (a múlt dologisága) között, vagyis a morális és politikai értékek világa; s e tekintben a múltat és a jelent, az objektumot (a történelmet) és a (megismerő) szubjektumot vajmi kevés választja el egymástól. Megjegyzem: valami ehhez nagyon hasonlót már Droysen is állított, amire a maga helyén utaltunk is könyvünkben. Az a megszokott elvárás, folytatja Ankersmit a gondolatmenetet, hogy a történész – a tárgyilagosság érdekében – lehetőleg függessze fel saját morális és politikai beállítódását a múlttal való foglalatossága során, érvényét veszti ezáltal. Hiszen olyannyira összegabalyodik egymással a múlt és a jelen, az alany és a tárgy, hogy képtelenség objektiválni, a személyestől el- és különválasztani mindazt, ami mélyen (tudattalanul is) átitatja a morális és politikai gondolkodásunkat. Legalábbis nem könnyű ezt megoldani, amikor nem egyszerűen az a kérdés, hogy mi történt, és hogy valami megtörtént-e a múltban, vagy sem. Ráadásul minél közelebb esik valamely múltbeli morális és politikai beállítódás a személyiségünkben lakozó morális és politikai énhez, annál nehezebb felfedezni azt magunkban annak érdekében, hogy elhatárolódhassunk tőle. Ha így van, akkor a szóban forgó morális és politikai értékek, amelyek magától a

[841] Atkinson: *Knowledge*... 91.

múlttól sem teljesen idegenek, nemhogy gátolnák, inkább még segítik is a történészt a megismerés során.[842]

Nem tévedek sokat, ha e gondolat mélyén egyrészt Collingwood újraélés *(re-enactment)* fogalmát fedezem fel, másrészt a filozófiai hermeneutikának a horizontok összeolvadását illető fogalmát vélem benne visszaköszönni. Pusztán emlékeztetőül idézem Gadamer ide vonatkozó fejtegetését a hatástörténet fogalmáról. „Amikor a hermeneutikai szituációnkat egészében meghatározó történeti távolságból meg akarunk érteni egy történeti jelenséget, *eleve alá vagyunk vetve a hatástörténet hatásainak*. Előre meghatározza, hogy mit fogunk kérdésesnek és a kutatás tárgyának látni, s úgyszólván a feléről elfeledkezünk annak, ami valóban van, sőt e jelenség minden igazságáról elfeledkezünk, ha magát a közvetlen jelenséget a teljes igazságnak tekintjük."[843]

A 19. századi filozófiai gondolkodás „fő áramát" maga mögött hagyva a fenomenológia talaján álló 20. századi filozófiai kultúra és elméleti érzékenység az objektív és a szubjektív, a világ és a róla való gondolkodás együttállásának, kettőjük összeszövődöttségének az elvét vallja magáénak. Ez állítólag abban az interakcióban valósul meg, ahol a megismerő nemcsak visszatükrözi a valóságot, de tevékeny módon bele is avatkozik annak lefolyásába. „A foglalatoskodás legközelebbi fajtája, állítja Heidegger, [...] nem az immár csak felfogó megismerés, hanem a tevékeny, használó gondoskodás, melynek saját »megismerése« van."[844] Objektum és szubjektum találkozása és szerencsés egyesülése azért sem egészen lehetetlen, mert szorosan vett természetük (a szerkezetük) korántsem idegen egymás számára, sőt úgyszólván „egymásban is van". Pontosabban: „a szubjektum tele van [...] »objektív« – azaz létmódjában az objektum világában honos tárgyiasságokhoz hasonlóan *viselkedő* dolgokkal".[845]

[842] Ankersmit: *Meaning*... 221–225.
[843] Gadamer: *Igazság*... 213.
[844] Heidegger: *Lét*... 175.
[845] Almási Miklós: *Ami bennünk van. A lélek a digitális kor viharában*. Budapest, 2019, Fekete Sas Kiadó, 9.

Ennek az elvont tételnek a történetiséggel szorosan összefüggő bizonyítékaként hivatkozhatunk a történelmi bocsánatkérések és erkölcsi jóvátételek ma oly sűrű gyakorlatára. Régi „bűnök", egyes személyek és főként bizonyos népcsoportok ellen a közeli és a távolabbi múltban elkövetett, a mai, sőt kizárólag a mostani megítélés (napjaink erkölcsi és emberi mércéi) szerint kárhozatosnak számító tettek miatt érzett szégyenérzet és bűntudat megnyilatkozásai ezek, amelyek jelenbeli aktuális politikai és társadalmi célokat, a megbékélés és a szolidaritás ügyét szolgálják.[846] A múlt erkölcsi és javító célzatú felidézése a jelen és a jövő érdekében hozott áldozatként, mondhatni megváltásként hat azok szemében, akik ilyen gesztust tesznek, de azok számára is, akik a történelmi bűnök ezen megbocsátási aktusának a részeseivé válnak.[847]

Múlt és jelen, alany és tárgy egymásba szövődése, ami könnyen beárnyékolhatja azonban a történész objektivitásra törekvő buzgalmát, további szubjektív beállítódásokkal is kapcsolatba hozható, amilyen az empátia, a szimpátia, a (közel)múlt belülről való ismerete vagy a vele való nagyfokú érzelmi azonosulás.[848] A felsorolt attitűdök gyakori és szinte kiküszöbölhetetlen velejárói a történészi munkának, amelyek a megismerés szubjektív feltételét is jelentik egyúttal. A mondottak hiányában aligha léphetne elő az Én, ahogy Weber más összefüggésben fogalmazott, és semmiképp sem tölthetné be a megismerés motorjának és biztosítékának a szerepét.

Mennyiben hat vajon mindez a történeti tudás objektivitása ellen, még ha talán elő is segíti a hozzá való eljutást? Nehéz erre a kérdésre egyenes és kategorikus választ adni, különösen azért is, mert a realista episztemológia hozzászoktatott bennünket ahhoz, hogy a tárgy és a megismerő, a múlt és a történész egymástól merev kínai falakkal elválasztott két külön entitás. Ha nem ez lenne a helyzet, akkor – legalábbis a realista felfogás szerint – a tör-

[846] Black: *Using*... 90–92.; Michael Marrus: *Official Apologies and the Quest for Historical Justice*. Munk Center for International Studies. Toronto, 2006, University of Toronto.
[847] Joan Scott: *In the Name of History*. Budapest – New York, 2020, Central European University Press.
[848] Fulbrook: *Historical*... 167.

téneti megismerés nem felelhetne meg saját tudományos elhivatottságának, hogy kimondja és képviselje a múlt igazságát.

A realista episztemológiai meggyőződés szerint a megismerésbeli tárgyilagosságnak, az objektivitásnak a megismerő lehetőleg teljes elszemélytelenítése is feltétele és követelménye. Ennek döntő szerepe van a realista megismerői pozíciók azon tipológiájában, melyet Allan Megill állított fel. Négy különálló realista platform létezik Megill szerint: az abszolút, a diszciplináris, a dialektikus és a procedurális objektivista beállítottság. Nem választják el őket egymástól áthághatatlan válaszfalak, és nem is egyforma súllyal képviseltetik magukat a történetírói gyakorlatban (kevesen osztják például az abszolút objektivista felfogást), ennek ellenére szét lehet őket választani egymástól.[849] Az abszolút objektivista felfogásnak az isteni tekintet elve felel meg, amely a perspektíva nélküliség maga, hiszen a Mindenható mindent lát a maga egészében, beleértve a világ legapróbb részleteit is. Mivel tehát nincs egyetlen kitüntetett hely sem, ahonnan az illető megismerő széttekinthetne, a megismerésnek ez a módja híján van az értékeknek és a szubjektivitásnak; a megismerő alany úgy látja a dolgokat, ahogy azok ténylegesen vannak (voltak). Leginkább még ez felel meg Ranke (és Lucianus) naiv realista maximájának. Mivel egyedül az isteni tekintet tölthetné be a történeti megismerés e funkcióját, az emberi megismerő tevékenység le sem írható az objektivitás e fogalmával.

A diszciplináris objektivitás arra az egyes tudományokon belül mindenkor létrejövő konszenzusra épül, amely az igazság keresésének a diszciplínák mindegyikében létrejött konvencióihoz igazodik. Ez mondhatni szintén mentes az értékeszmények közvetlen és személyesen képviselt (érvényesített) hatásától, mivel kizárólag a tudományágak meghatározott fogalmi kereteit kitöltő szubjektivitásnak jut bennük hely. Manapság, amikor a teammunkát követelő kutatói projektek nagy jelentőségre tettek szert a történeti kutatásokban is, különösen nagy a keletje a tudományos objektivitás ez utóbbi válfajának. A dialektikusnak nevezett objektivitás biztosítja a legkötetlenebb megismerést, mivel az egyéni kezdeményezésen

[849] Megill: *Historical*... 114–124.

és kreativitáson nyugvó vizsgálódást látszik favorizálni; a történész ekkor fordul(hat) szembe leginkább a realista episztemológia objektivitást illető diktátumával. Végül a procedurális objektivitás fogalma arra a meglehetősen személytelen kutatói gyakorlatra utal, amely főként a hibátlan tudományos eredmény elérésével tudja és kívánja az objektivitás kritériumát kielégíteni. A kitűzött cél ez alkalommal a tudomány módszertani eszközkészletét maximálisan kiaknázó tudományos megbízhatóság elérése, amely magában az eredményben is kifejezésre jut.

Az objektivitás realista és antirealista (egyes megnevezésekben idealista) történeti episztemológiájában döntő kívánalom a tárgy (a múltbeli valóság) és a szubjektum (a jelenbeli történész) ontológiai különállása. A múltat a történész sohasem ismerheti meg közvetlen megfigyelés útján, csak bizonyos közvetítők révén tehet szert történeti tudásra: az utóbbiak az evidenciák, a tanúbizonyságok, amelyek lehetővé teszik jelen és múlt találkozását. A tanúbizonyságok és történeti evidenciák a forrásadatokból levont olyasfajta következtetések, amelyek ténymegállapításra vezetnek. A múlt történeti megismerése, ahogy a történelmi tényről szóló fejezetben tisztáztuk, a tények összegyűjtésével kezdődik, majd a tények elbeszélésbe rendezésével folytatódik és fejeződik is be egyúttal, a történész munkáját illetően. S mi kezeskedik vajon a végül így megszülető történeti elbeszélés, a történész történelme és a múltbeli valóság közötti megfelelésért, a történeti igazság képviseletéért. Elvi síkon az igazság korrespondenciaelve, a gyakorlatban viszont a kutatás diszciplinárisan szabályozott eljárásmódja hivatott ezt biztosítani. Az igazság korrespondenciaelve szerint a szavak és a dolgok között megfelelés jöhet létre, ami azáltal teljesül, hogy az evidencia egy az egyben leképezi a dolgot, aminek csupán a jele.[850] Az evidencia a múlt szelektált és kiértékelt nyomaiból levont *következtetésként* magában hordja a múlt igazságát: ezért is beszélhet a múlt a tények nyelvén a történész, és rajta keresztül az utókor számára. A történeti megismerés ilyenformán mimeti-

[850] Vö. Sós Vilmos: *Modern igazságelméletek. Filozófiai-logikai elemzés.* Budapest, 1978, Gondolat, 96.; Harriet Gilliam: The Dialectics of Realism and Idealism in Modern Historiographic Theory. *History and Theory,* XV, 3 (1976) 244.

kus természetű szellemi művelet, amely nem mond mást, mint ami magában a múltban is már eleve benne rejlett; a múlt nyomokat hagy maga után, amely lehetővé teszi, hogy elsőként is tudjunk a múlt létezéséről, és tudjuk azt is, hogy milyen is volt ez a valamikori létezés. A hamisítatlan történeti realizmus nem a történeti megismerésnek, hanem a múltnak, a dolognak magának tulajdonítja az igazság létezését, melyet a történész épp csak fellel és napvilágra hoz a számára kínálkozó (az általa birtokba vehető) racionális megismerői eszközök lelkiismeretes mozgósításával, ahogy a tudományos ethosz azt megköveteli tőle (kutatói szorgalom és becsületesség). A történészi megfigyelés, amely mindig a múltra, a már elmúltra irányul, semmivel sem alábbvalóbb tehát a természettudományi megfigyelésnél, mely utóbbi sem közvetlen a szó szigorú értelmében véve. S itt nem is csupán olyan, a megfigyelés igazságosságának az érvényességét korlátozó körülményekről van szó, amelyet a pszichológiai észleléselméletek tudatosítanak (Frederic C. Bartlett), vagy amit az „észlelési hit" filozófiai kritikája fogalmaz meg (Maurice Merleau-Ponty).[851] A történeti „megfigyelés", egyszóval a tény megállapítása és elbeszélésbe foglalása, a történeti tudás előállításának a folyamata, John A. Passmore szerint, vitathatatlanul tudományos (ha nem is szükségképpen *természet*tudományos) tett: azért, mert „a tények kényszerítő erejéhez alkalmazkodó hipotéziseket állít fel vagy ezekhez illeszkedő elbeszéléseket alkot".[852] Marc Bevir a maga realista álláspontját ugyanakkor ahhoz köti, hogy bár a megfigyelés (az érzékelés mint tapasztalat) nem független az értelmi beavatkozástól (az elméleti belátástól), ez ennek ellenére sem vonja maga után az objektív tudás lehetetlenségét. A különféle értelmezések eredményeinek az összehasonlítása, igazságuknak az ekként való

[851] Frederic C. Bartlett: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Ford. Pléh Csaba. Budapest, 1985, Gondolat. Különösen 288–300.; Maurice Merleau-Ponty: *A látható…*

[852] John Arthur Passmore: A történettudomány objektivitása. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet*. II. 683. Passmore felfogása kísértetiesen arra emlékeztet bennünket, amit Oakeshott mondott minderről, holott ő közel sem volt a realizmus elkötelezett híve.

eldöntése megnyugtató alapul szolgálhat szerinte a tárgyilagos megismerés számára.[853] Ilyen és hasonló érvek sorakoztathatók fel tehát a történeti megismerés realizmusa mellett, amelyek azonban nem vagy alig mondanak többet annál, mint amit Passmore is állít, nevezetesen, hogy a szakszerűen és tisztességesen elvégzett kutatómunka önmagában megfelelő garancia a történeti megismerés objektivitására.

Az objektivitás antirealista felfogása az igazságnak nem a korrespondencia, hanem a koherencia elvét vallja inkább magáénak; az utóbbi a történeti szövegen, a történeti diskurzuson belül jelöli ki az igazság kritériumát. Ebben üt el tehát a korrespondencia elve szerint tekintett objektivitástól, ahhoz képest több teret engedve az interpretációnak a történelmi tények és különösen a történeti beszámolók megkonstruálásában. Ha Weber figyelmeztetését komolyan latolgatjuk, mely szerint a jelentőség megállapítása és nem utolsósorban az anyag rendszerezése sohasem nélkülözheti az – előzetes – elméleti megfontolásokat, hiszen ezzel tehető csupán tudományossá (racionálissá) a megismerési eljárás, akkor semmilyen elvi kizáró oka sem lehet a tudatos történészi fogalomhasználatnak. A koherencia elve azt jelenti, hogy egy bizonyos állítás nem kerülhet szembe valamelyik másik állítással ugyanabban a gondolatmenetben vagy egyazon tudományos műben.[854] Ez a megfontolás a szellemi következetességet helyezi az igazságkritériumok élére, ahelyett hogy a dolog és a szó megfelelésére alapozná az igazság érvényességét. Ami azt is jelenti egyúttal, hogy a koherencia elve a megismerő elmét teszi meg az igazság letéteményeséül.

Első látásra mindez roppant önkényesnek hat, mert úgymond relativizálja a megismerési folyamatot, amit attól tesz függővé, hogy mit mond a megismerő a történelemről, mit táplál róla a fejében. A mérsékelt realisták mélyen tudatában is vannak a relativizálás eme veszélyének, és ezért főként azon munkálkodnak, hogy elhárítsák ezt az akut veszélyt. Paul Ricouer, miközben kijelenti, hogy az „objektivitásra való törekvés nem szorítkozik

[853] Marc Bevir: Objectivity in History. *History and Theory*, 33, 3 (October 1994) 332–335.
[854] Sós: *Modern*... 44.; Gilliam: The Dialetics... 245.

a dokumentumkritikára, ahogyan azt a szűk látókörű pozitivizmus hiszi", aközben azt is állítja, hogy „a történelem racionalitása a jelentőség megítélésétől függ [ahogy Raymond Aron is mondja], és »az elmélet megelőzi a történetírást«".[855] Mindamellett a történelem több is, más is, mint ami a történész fejében él róla (és itt Collingwooddal polemizál a francia teoretikus), majd Marc Blochra hivatkozik ezen a ponton azért, hogy végül posztulálhassa a történelem ontológiai elsőbbségét. Viszont nem létezhet objektivitás valamiféle szubjektivitás, a történész saját megismerő tevékenysége nélkül, mert mégiscsak az utóbbi határozza meg történelem fogalmát azáltal, hogy konstatálja a jelentőség „tényét".[856]

S tudjuk vajon, hogy meddig mehetünk el és nem tovább azon az úton, ahol a szelekció (a jelentőség megállapítása) miatt indokolt az elméleti és értelmező munka az igaz történelem megragadása végett? Ezt nem tudhatjuk teljes biztonsággal. Bizonyára ennek a bizonytalanságnak a következtében beszélnek oly sokat a mérsékelt realisták arról, hogy miről és hogyan is szóljon az értelmezés az empirikus történeti rekonstrukció előkészítése során, és ez az elmélet mennyire formálja a tapasztalati tudást. William H. Dray kiemeli, nem abban áll a történész feladata, hogy meghatározza, mi a fontos a történelmi múlt; azt kell tudnia megállapítani, hogy mi a fontosság sorrendje a múlt históriájában.[857] Ha ezt elmulasztja megtenni, akkor menthetetlenül beleesik a relativizmus kelepcéjébe, mert mindent egyformán fontosnak és figyelemre méltónak talál a múlt dolgaiból. Egy további mérsékelten, a saját meghatározása szerint középutas módon realista és egyben gyakorló történész arra világít rá, hogy a Kuhn-féle paradigmaelmélet erősen korlátozza a szabadon választható és biztos iránytűként használható elméleti segédeszközök egyébként gazdag választékát. Ez így szűkíti a történeti értelmezések lehetséges körét is. A paradigmaelmélet

[855] Paul Ricoeur: Objektivitás és szubjektivitás a történelemben és a történetírásban. In Takács szerk.: *A történelem*... 90.
[856] Uo. 87., 89.
[857] Dray: *Philosophy of History*... 41.

szinte kikényszeríti szerinte az episztemológiai realizmus választását.[858] Ezt a történeti realizmus mellett felhozott némileg meglepő érvet a szerző azzal támasztja alá, hogy a megismerést vezető (orientáló) fogalmi hálók történeti pluralizmusa a történelem többféle „természetes" fogalmával jár vagy járhat együtt. Mivel a történelmek iménti változatai nem vethetők össze egymással a verifikáció vagy a falszifikáció igényével, nem dönthető el, hogy a történelem melyik magyarázata juthat érvényre közülük, mivel ezek a magyarázatok egymással inkommenzurábilisek.

Az előbbihez igen közel áll az a *gyakorlati realizmusnak* is nevezett álláspont, mely szerint a rendszerező, a fontosságot magát kijelölő jelentéssel teli szavak nem a szubjektumban (a történész fejében), még csak nem is a dologi világban, a vizsgálandó múltban lakoznak, hanem a kettő kölcsönhatásának az eredményei: a megismerőnek a megismerendővel létesített kommunikatív és interaktív kapcsolatában keletkeznek, tehát ide is, meg oda is tartoznak. A múlt a megismerése előtti érintetlen állapotában csak halványan felel meg annak, amit a történész mond majd róla. A gyakorlati realista ennek ellenére kész hitelt adni a történeti beszámolónak, amely azonban csak kezdetleges és hozzávetőleges képét adja ennek a múltnak. Nem a történész konstruálja a múlt általa elbeszélt igazát, a tárgyi valóság ugyanis fenntartja magának azt a „jogot", hogy visszaigazolja a történész róla alkotott vízióját. A történeti látásmód kétségtelen perspektivizmusa, a lehetséges látószögek pluralizmusa sem érvényteleníthet a múlt saját dologiságát. Ezek a látószögek ugyanis a legkevésbé sem egyenértékűek egymással, és nem egyforma mértékben vannak feljogosítva az igazság képviseletére; választanunk kell közöttük, hogy végül eldöntsük, melyiknek higgyünk inkább.[859]

A pragmatikus realista platform több kérdést is nyitva hagy azonban, amikor az objektum és a szubjektum kölcsönhatására vezeti vissza a történe-

[858] Fulbrook: *Historical*... 181.

[859] Joyce Appleby – Lynn Hunt – Margaret Jacobs: *Telling the Truth About History*. New York, 1994, W. W. Norton & Company, 247., 256–257. Hasonló vélekedésre példa: Megill: *Historical*... 110.

ti objektivitás elvi lehetőségét. Hogyan folytathat a történész párbeszédet, hogyan kerülhet kommunikatív kapcsolatba azzal a dologi múlttal, amely élettelenül, párbeszédre képtelenül hever a lábai – az archívumokban és a könyvtárakban stb. fellelt történelmi nyomok formájában a szeme – előtt? Milyen módja adott ez alkalommal a kommunikációnak, amikor a történész által feltett kérdésre csak az a tanúbizonyság „válaszolhat" valamit, az igazolhatja vissza némiképpen a történészi mondanivalót, amelyet a források adataiból a historikus *maga szerkeszt meg és tálal* tények formájában? Nem arról van inkább szó, hogy a történész saját magával (és a kollégáival) folytat szüntelen párbeszédet a források adataiból konstruált evidenciák közbenjöttével? Ha nem képzelhető el értelmezéstől (fogalmi meggondolástól) teljesen érintetlen kutatás, akkor nem létezik az a múlt sem, amely tisztán saját magánvaló mibenlétében kínálná fel a megismerés lehetőségét a kívülről rápillantó megismerő számára. Nem Collingwoodnak van itt inkább igaza, amikor Bradley episztemológiai elképzeléseit bírálva kijelenti: „A valóság nemcsak tapasztalat, de közvetlen tapasztalat, amely az érzés közvetlenségével rendelkezik. A gondolkodás viszont tagol, megkülönböztet, közvetít; ezért amint gondolkodni kezdünk a valóságról, eltorzítjuk, mert megszüntetjük közvetlenségét. A gondolkodás tehát sohasem ragadhatja meg a valóságot."[860] Legalábbis azt a valóságot nem, amely mindig önmagánál van, amely a megismeréstől állítólag független entitás.

A most bemutatott realista meggyőződésnek, öltsön bármilyen formát, szögesen ellentmond az antirealista (vagy idealista) platform, amely – Nietzsche nyomán – többnyire abból indul ki, hogy a történelem (és minden egyéb valóság) csak egy bizonyos perspektívából szemlélve tárulhat fel a megismerő (sőt a cselekvő) ember előtt. Fontos szemléleti impulzus e tekintetben az is, hogy mivel a múlt már elmúlt, és nem képezheti többé közvetlen megfigyelés tárgyát, a róla szerzett tudásunk utólagos elmemunka eredménye. Az előbbit a perspektivikus antirealizmus elvének nevezzük, az utóbbit a konstruktivista történetelmélet címkéjével látjuk el.

[860] Collingwood: *A történelem…* 196. A kérdést mélyenszántó módon fejtegeti: Almási: *Ami bennünk van…*

A perspektivikus megismerés feltételeit kiemelő felfogás egyik legismertebb szószólója Michel Foucault, aki Nietzschét példaként követve kifejti: „Végül pedig a valódi történelem utolsó vonása: nem fél attól, hogy perspektivikus tudás lesz. A történészek mindent megtesznek annak érdekében, hogy eltakarják szem elől azt a bizonyos pontot, ahonnan nézik, látják a dolgokat, leplezzék álláspontjukat, szenvedélyesen igyekeznek körülhatárolhatatlanok maradni. A történelmi érzék, ahogy Nietzsche fogja föl, perspektivikusnak vallja önmagát és nem tagadja tulajdon igazságtalansága rendszerét. Egy bizonyos szögből szemléli az összefüggéseket, az értékelés bevallott szándékával, igent vagy nemet akar mondani, pontosan meghatározni a méreg hatását, hogy megtalálja a legjobb ellenmérget. *Ez a tekintet nagyon is jól tudja, honnan szemléli az összefüggéseket,* azt is tudja, mit szemlél, és színleli, hogy diszkréten elmosódik ahhoz képest, amit szemlél és azt sem tetteti, hogy mindenben szemléletének tárgyához alkalmazkodik."[861] A perspektíva fogalmának abszolutizálása a biztosíték Foucault számára, hogy úgy nyúlhasson a történelem anyagához, ahogy az a történész, aki előnyben részesíti a realista megismerési módot, soha nem nyúlhat: egy bizonyos fogalom perspektívájából rendezi egybe a múlt eseményeinek diffúz valóságát. Ez a törekvés munkál legtöbb műve mélyén, amelyek a bolondság, a gyógyítás vagy a büntetés történetileg változatos értelmét és gyakorlatait fedezik fel önnön sokféleségükben és *eredeti* szétszórtságukban.

A perspektivikus látásmód többféleképpen is befolyásolja a történeti megismerést, ahogy erről korábban is szó esett. Amikor a történész narrátor részben vagy egészen elfogadja a történelmi ágens saját látásmódját, sőt olykor még a hangját is kölcsönveszi a történelem előadása során, akkor kétségkívül szakít a madártávlati perspektívával. Az utóbbi ugyanis egyenlő távolságot tart a vizsgált múlt eseményeivel és szereplőivel szemben, hogy a mindentudó, a mindent megítélni tudó ember (Isten?) pozíciójából láttassa az elmúlt világot.[862] Ekkor tehát valamilyen semleges nézőpontból, a sehol sincs nézőpontjából írják a történelmet, egy ilyen nézőpontnak a perspektí-

[861] Foucault: Nietzsche… 86. (Kiemelés tőlem – *Gy. G.*)
[862] Berkhofer, Jr.: *Beyond*… 166.

vájából mutatják meg számunkra azt, ami biztosan nem úgy volt a múltban, ahogy innen nézve látszik. Ha a korrespondencia elve szerint való objektivitást számonkérjük az állítólag perspektíva nélküli történetmondáson, akkor biztosak lehetünk abban, hogy ez a valamikori valóság szubjektív rajzolata. *A történelem írása ugyanis nem történhet másként csak valamely perspektívából tekintve a dolgokat,* akár tetszik ez a szakma művelőinek, akár nem. Feltehetően csak az emlékezés lehet meg *valamennyire* perspektíva nélkül; az objektivitásra igényt formáló történetírás viszont szükségképpen bizonyos (időbeli) távolságból, egy adott perspektívából szemlélheti a tárgyát. Ellenkező esetben könnyen elmarasztalható a részrehajlás, az azonosulás vagy az előítéletesség vétkében. A perspektíva olyan ismeretelméleti metafora, amely állandó feszültséget kelt az egyéni nézőpont és az objektív, a bizonyítható igazság között, amire a természettudományokban nemigen találni példát.[863]

A távolság (és nem kizárólag csupán a szűken téri értelemben vett perspektíva) ténye kulcsfontosságú antirealista episztemológiai megfontolásokban. Azért találja Leon J. Goldstein megoldhatatlannak objektum és szubjektum egymással való megfeleltethetőségét, mert más idősíkban létezik ez a kettő. Mivel a múlt csak a jelenben fellelhető nyomok, mondhatnánk a tanúbizonyságok (evidenciák) formájában *létezik*, minden történeti beszámoló merő konstrukció. Legfőként azért, mert nem adott a valóság közvetlen, érzékszervi úton történő megfigyelésének a lehetősége. A múlt csak azzal járul hozzá szerinte a róla szóló beszédhez, hogy nyomokat hagy maga után, de ezzel ki is merül „tevőleges" részvétele az őt illető beszédben; a történeti evidenciák (történetírói) ismerete változtatja élővé a múltat, az fabrikál belőle létezőt. A realista elveket valló teroretikussal, P. H. Nowell-Smithszel folytatott vitájában (utóbb W. H. Walsh is bekapcsolódott a vitába) Goldstein így fogalmazta meg ezt a tézist. „Az, hogy a valóságos múlt [számunkra] hozzáférhetetlen, látszólag azt jelenti, hogy van ott valami, ami most elválaszt bennünket attól, ami a jelenünk előtt volt. Ami

[863] Carlo Ginzburg: Távolság és perspektíva. Két metafora. Ford. Scheibner Tamás. In uő: *Nyomok…* 201.

azonban megelőzi a jelent, az egy hosszú időbeli tartam. Ha az események ebben az időtartamban helyezkednek el, feltehetően nem terjednek szét oly módon, hogy teljességgel kitöltenék ezt a közbülső időtartamot. Franklin Roosevelt 1932-es megválasztása is ilyen időtartamot fog át; Franklin Roosevelt beiktatása egy újabb időtartamot fog át, és így tovább. És természetesen a Franklin Rooseveltre való 1977-es visszaemlékezésem megint más dolog. Hogyan hozhatnánk egységbe ezeket a Franklin Roosevelteket? Megítélésem szerint a különféle Franklin Rooseveltek »egysége« egyszerűen annak a ténynek a következménye, hogy adott egy pályaív, amely kiemelkedik a történészek azon törekvéséből, hogy az amerikai történelem egy fontos időszakával foglalkoznak."[864]

Goldstein nem tagadja ugyan a múlt ontológiáját, a történelem létezését azonban közvetlenül a megismerésből eredezteti. Ez így szégyenlős szolipszizmusként hat. Dray fel is teszi a kérdést, szülhet-e a tanúbizonyság jelenbelisége bármilyen kétséget a múlt valóságosságát illetően?[865] Az a tudás, melyre a jelenben megkonstruált tanúbizonyságok a történészt képesítik, valóban nem mindenben felel meg annak, ami valaha volt. Ezt a problémát az analitikus történetfilozófia (kivált Danto) már kellőképpen tisztázta, és mások is megoldani látszottak. Hadd idézzek Oakeshott-tól egy idevágó megállapítást. „Úgy tűnik, hogy a »történész« feladata szigorúan véve nem a múlt felidézése vagy rekonstruálása, és egy fontos értelemben, a »történelmi« esemény olyasvalami, ami *soha nem történt meg*, a »történelmi« cselekedet pedig olyasvalami, ami *soha nem valósult meg;* a »történelmi« karakter pedig olyasvalaki, aki *soha nem létezett*. A történés idiómája mindig a gyakorlat idiómája, s a történés általában a gyakorlat idiómájában rögzül; a »gyakorlat« és a »történelem« két, logikailag különböző diskurzusuniverzumnak felel meg. A »történész« feladata tehát

[864] Leon J. Goldstein: History and the Primacy of Knowing. *History and Theory,* 16, 4. Beiheft 16.: The Constitution of the Historical Past. (December 1977) 38–39. A vita alapjául szolgáló könyv: Leon J. Goldstein: *Historical Knowing*. Austin, 1976, University of Texas Press.

[865] Dray: *Philosophy of History*... 61.

az alkotás a fordítási folyamat útján. Olyan módon értelmezni a múltbeli magatartást és cselekedetet, ahogyan azok a maguk idején *soha nem értelmeződtek;* cselekedeteket és eseményeket a gyakorlati idiómájukról lefordítani a történelmi idiómára."[866] A hosszan idézett álláspont egybecseng Goldstein provokatív tézisével.

A történetírás narrativista koncepciója szintén az antirealista episztemológia áramkörébe tartozik. Ezúttal futólag érintjük csupán ezt a kérdést, amelyet korábban részletesebben is megvitattunk. White-nak a kérdést illető egyik pregnáns megfogalmazását idézem. „A történelmi művek tehát nem csupán eseményekről szólnak, hanem azokról a lehetséges kapcsolatcsoportokról is, amelyek ezek között az események között kimutathatóan kialakulnak. Ezek a kapcsolatcsoportok azonban nem immanensek az eseményekben magukban; csak a róluk gondolkodó történész tudatában léteznek." Majd később: „a történészek kutatásaik tárgyait a narratív reprezentáció lehetséges tárgyaivá *formálják* magának a *leírásukhoz* használt nyelvnek a segítségével".[867] White nem a múlt *eseményeit* utólag megkonstruáló *történeti művelet* (Michel de Certeau) formájában tételezi a két entitás különbségét, mint teszi Goldstein, hanem a múltbeli kapcsolati rendszerek történeti elgondolását köti hozzá a nyelvi megformálás történeti műveletéhez.

Frank R. Ankersmit narratív logikát érintő elméleti elképzelése szintén antirealista szemléleti alapokon áll. Ennek lényegét a következő idézet szemlélteti. „A historizmus képviselői a lényeg, vagy ahogy ők nevezték, a *historische Idee* felkutatására törekedtek, amelyről úgy gondolták, hogy magukban a történelmi jelenségekben van jelen. A narrativizmus ezzel ellentétben felismerte, hogy egy struktúrát *vetít* a múltra, nem pedig *felfedezi* azt,

[866] Michael Joseph Oakeshott: A történészi tevékenység. Ford. Kállai Tibor – Szentmiklósi Tamás. In Gyurgyák–Kisantal szerk.: *Történetelmélet.* I. 95. (Kiemelés tőlem – *Gy. G.*)

[867] Hayden White: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. Ford. Heil Tamás. In uő: *A történelem terhe…* 92., 94.

mintha ez a struktúra már maga is létezett volna a múltban."[868] Ankersmit éppúgy, mint White, a referencialitást kizárólag az egyes propozicionális kijelentések, a tényállítások szintjén fogadja el érvényesnek, a történeti elbeszélés egészére azonban már nem; az utóbbit egyébként *narratív szubsztanciának* nevezi.[869]

Az antirealizmus egyik fő filozófus szószólója az a Richard Rorty volt korunkban, aki az igazság döntő kritériumának a tudományos közösség ezt illető megállapodását tekintette. Rorty szembeállította egymással az episztemológiai objektivitás és az etnocentrikus tudás fogalmát. Objektivitáson azt értette, hogy bizonyos feltételezések szerint létezik a világ rajtunk, megismerőkön kívül, amely birtokba vehető szellemi formában, és a racionális megismerés birtokában feltárható az igazság korrespondenciaelve szerint való módon is. Pragmatikus filozófiai pozíció alapján azonban az objektivitást nem tekinthetjük többnek a szolidaritás elvénél és gyakorlatánál; ez azt jelenti, hogy csupán az számít igaznak, amiben okkal hihetünk. Nem férhető hozzá valamely örök megismerési cél és idea, amely hivatott lenne arra, hogy vezesse a mindenható (a mindig és mindenütt ugyanolyan) valóság racionális megismerését. Ami számunkra ténylegesen adott, az csupán a jó és a jobb megértés képessége, amely helyhez és időhöz kötött megegyezés arról, hogy mi is valójában az igazság. Ezt nevezi Rorty szolidaritásnak, amely nem episztemológiai relativizmus szerinte, ahogy azt a realisták állítják; amikor tagadja az abszolútum létezését, annak a nemlétében egyszerűen értelmét veszti, hogy relativitásról beszéljünk.[870] Az abszolút objektivitás ontológiáját tagadva Rorty hatályon kívül helyezi a relativizmus fogalmát, amikor azt a szolidaritás fogalmában összegzett elképzelésre kívánják vonatkoztatni. Ezzel a kétségkívül nietzscheiánus megoldással Rorty a megszokott érte-

[868] Frank R. Ankersmit: Hat tézis a narrativista történetfilozófiáról. In Thomka vál., szerk.: *Narratívák 4.*... 113.

[869] Interview with Franklin R. Ankersmit. In Domańska: *Encounters*... 74.; Ankersmit: *Meaning*... 102–125.

[870] Richard Rorty: Solidarity and Objektivity? In uő: *Objectivism, Relativism, and Truth. Philosophical Papers.* Vol. 1. Cambridge, 1990, Cambridge University Press, 22–24.

lemben vett episztemológia létjogosultságát is kétségbe vonja. Elképzelése, amelyet a történetelmélet oldaláról is erősen vitatnak,[871] szembetűnő rokonságot mutat az objektivitásnak azzal a válfajával, amelyet Megill is képvisel a tipológiájával. S mindez szoros kapcsolatban áll a patradigmaelmélet Kuhn-féle gondolatával is, amely szintúgy az abszolút objektivitás elvét látszik tagadni. De ahogy arra Megill helyesen rámutat, az abszolút objektivitás tagadása nem az objektivitás teljes és általános tagadása is egyúttal.[872]

Ez a tisztán filozófiai diskurzus azonban túl is mutat a mostani történetelméleti áttekintés keretein, ahol a történeti gondolkodásnak, és kivált a történetírásnak a tudományos igazsághoz, az objektivitáshoz fűződő viszonyát mutattuk be egyes rivális felfogások tükrében.

A TÖRTÉNÉSZ MINT BÍRÓ

Két, egymástól részben elváló, részben egymással összefüggő kérdés vetődik fel a történeti értékelés és az ítélkezés kapcsán. Jogosult-e vajon a történész ítélkezni a múlt felett, és ha igen, mi módon élhet ezzel a lehetőséggel, hogy továbbra is meg tudjon felelni a történeti megismerés mint igazságtudomány követelményének? Továbbá: mennyiben hasonlít és miben különbözik egymástól a történeti megismerés és a bírói-igazságszolgáltatási tevékenység? Valóban úgy jár el a történész a múlt eseményeit (és folyamatait) rekonstruálva, ahogy a nyomozóhatóság, vagy a vádemelést követően a bíróság, hogy kiderítse: mi történt valójában? Nézzük meg elsőként ez utóbbi problémát.[873]

[871] Thomas L. Haskell: Objectivity: Perspective as Problem and Solution. *History and Theory,* 43, 3 (October 2004) 346–349.

[872] Megill: *Historical*... 119.

[873] Az itt következő gondolatmenet sokban támaszkodik a következő fejtegetésre. G. Kitson Clark: History and the Law Courts: Two Standards of Proof. In uő: *The Critical Historian*. New York, 1967, Basic Books, 13–18.

Azonosságok, ugyanakkor vitathatatlan különbségek is akadnak a kétfajta tevékenység között. Azonosság bennük, hogy egyaránt fellelhetők bennük a valóság megismeréséhez használt kutatási módszerek, és bizonyítási technikák egyike-másika, legalábbis emlékeztetnek egymásra. A mi történt, a mi hogyan történt és a mikor történt stb. kérdéseire adott válaszok írásos (ez jelenti a történeti megismerés számára a forrást) és a többnyire (de nem feltétlenül) szóbeli tanúságtételek (az utóbbiak a nyomozó hatóságok és a bíróság számára adottak) „vallomásain" alapulnak. Az említett tanúságtételek igaz voltát igazolási eljárások hitelesítik, melyek kézenfekvő, ha nem is egyedüli módja, hogy a tanúkat egymással szembesítik (amelyek egyaránt lehetnek írott dokumentumok és élő személyek), hogy a közlendőjüket összevetve el lehessen dönteni: kinek és melyiknek higgyünk közülük. Közös bennük továbbá az is, hogy inkább hiszünk a primer tanúságtételeknek, amelyek a közvetlen megfigyelő pozíciójából számolnak be az *eseményről*, mint a közvetett tanúságtételeknek. Ezt fejezi ki a primer forrás történetírói fogalma, valamint az, hogy a bíróság – a bizonyítási eljárás során – előnyben részesíti a közvetlen bizonyítékot a közvetettel szemben.

A bizonyítás tekintetében a különbségek dominálnak inkább a kétfajta „igazságkutató" társadalmi gyakorlat viszonylatában. Ami tehát a történeti megismerés és a bírói ítélkezés eredendően eltérő természetéből, vagyis abból következik, hogy az igazságszolgáltatás az ítélethozatallal egy ponton végérvényesen lezárja a bizonyítási eljárást, hogy döntsön a bűnösség kérdésében. Itt nincs közbülső megoldás. Ha akár csak a legenyhébb bizonytalanság övezi a korábban lefolytatott (bírósági) bizonyítási eljárást, még ha nem sikerül is a bizonyítást a jog által megengedett és lehetővé tett eszközeivel dűlőre juttatni a valóság (a bűnös tett) megítélésében, akkor is ítéletet kell hozni; ez egyaránt lehet felmentő vagy elítélő ítélet. Szóba sem jöhet, hogy a bíróság időlegesen felfüggeszti az ítélethozatalt annak a reményében, hogy idővel majd kiderül a teljes és végső igazság. A bírói ítélethozatal kényszere finalista jelleget kölcsönöz a bizonyítási eljárásnak, mivel a folyamatnak szükségképpen le kell zárulnia az ítélet meghozatalával. Ez tehát a definitív értelme és egyedüli emberi (társadalmi) funkciója a procedúrának: mindenképpen igazságot kell szolgáltatni, kimondva, hogy

történt vagy sem bűnelkövetés. Az igazságszolgáltatás csupán ezzel teljesítheti a rendeltetését, így végezheti el a dolgát maradéktalanul. A bizonyítási eljárást is azért kell lefolytatni, hogy meglegyen a hivatkozási alap a majdan kimondandó ítélethez. Ellenkező esetben a bírósági eljárás sikertelen, a bíró nem végzi a dolgát hivatásszerűen, és le kell mondania vagy egyszerűen leváltják a posztjáról.

A modern jogérzék ugyanakkor azt is megköveteli, hogy a bizonyítás során gondosan rekonstruálják az elbírálandó valóságot (a megesett cselekményeket), hogy ténybelileg megalapozott bírói ítélet születhessen. Az a valóság azonban, amely a jog szankcionáló hatalma alá esik, folyton változik, pontosabban: időnként átalakul az esetek pontos jogi minősítése. Ami ma bűnesetnek számít, nem feltétlenül számított annak korábban is, vagy nem olyan súlyú normaszegés volt, amilyennek manapság tekintik. A jogfejlődés, helyesebben a jogérzék történetisége konkrét kontextusokhoz köti a jogi (a bírói) ítéletalkotást; ennek az a logikus következménye, hogy elvileg lehetetlen, legalábbis nem ildomos a törvények hatályát visszamenőleges hatállyal érvényesíteni. Nem méltányos, sőt megengedhetetlen mai jogi normák alapján megítélni (elítélni vagy felmenteni) a valamikori cselekedetek elkövetőit, mert a maga idején az *még* nem volt szabályszegés. A bírósági ítéletalkotás, amely érzékelhető hatást gyakorol magára a bizonyítási eljárásra is, kétségkívül relativista: minden, ami ma jogszerű, a múltban akár jogszerűtlen is lehetett, és minden, ami ma jogszerűtlen, a múltban könnyen jogszerű is lehetett. Az érvényben lévő, és a bírói ítélkezést megszabó aktuális jogi normák a *mindenkori jelen* erkölcsi világképét és értékrendjét fejezik ki, neki szereznek érvényt a szankcionálás eszközei révén. A tett és annak bírósági megítélése közel egy időben zajlik, és az ítéletnek nincs, nem lehet visszamenőleges hatálya. A ma uralkodó jogérzék sok kivetnivalót talál(hat) a régmúlt, sőt olykor akár a közelmúlt (más jogi normákat érvényesítő) világában; ráadásul a valamikori bűnök sem mindig őrzik „értékállandóságukat", egyszerűen eljár fölöttük az idő. Ez utóbbit az elévülésnek szabályozott keretek között érvényesülő szabálya fejezi ki, amely szintén a jog szigorúan helyhez és időhöz kötött voltát bizonyítja. Igaz, újabban olykor már megállapítanak

e szabály alóli kivételeket is, amilyen a háborús és a népellenes bűntett, ami – elvileg – sohasem évülhet el.

Nem ez a helyzet a történetírói megismerést átható igazságkeresés, a hozzá igazodó bizonyítás tekintetében. Jól mutatják ezt azok az aggodalmak is, amelyek a történetírói relativizmus (például a narrativista történetelmélet tanításainak a) kedvezőtlen társadalmi és politikai következményeit ecsetelik.[874]

A történetírói ethosz Ranke által megfogalmazott meghatározása, amely a historizmus máig érvényes krédója, abban foglalható össze, hogy „mindegyik korszak közvetlenül Istenre vonatkozik, s értékét egyáltalán nem az adja, hogy mi az, ami létrejön belőle, hanem önnön létezése, önnön mivolta"; következésképpen „mindegyik korszakra úgy kell tekinteni, mint ami önmagáért valóan érvényes".[875] Ez az egyébként kivihetetlen történészi vállalkozás krónikaírásra kötelezné a historikust. Ranke is tudatában volt e ténynek, amikor elismerte, hogy: „S még ha mindegyik korszaknak meg is van a maga jogosultsága és értéke önmagában és önmagáért valóan, mégsem szabad eltekinteni attól, hogy a korszak mit produkált. A történésznek tehát, másodsorban, az egyes korszakok közötti különbséget kell észrevennie, hogy az *egymásra következés belső szükségszerűségét* vizsgálja. Bizonyos *haladást* e tekintetben nem lehet észre nem venni."[876]

Nem meglepő ezek után, hogy a historizmus történetírói programja jegyében alkotó történészek is egyöntetűen elismerik a megértés, a történeti érzék, sőt az empátia és a szimpátia kiküszöbölhetetlenségét a történészi munkából. A történész – szól March Bloch – a tudós és nem pedig a bíró módjára gyakorolja a pártatlan ítélkezést. „Hogy rövid legyek, egyetlen szó uralja és világítja be tudományunkat: a »megértés«. [...] Ez a szó, ne titkoljuk, számos nehézséget hordoz magában, de éppannyi reményt is. S mindenekelőtt barátságos szó. Túlságosan sokszor ítélkezünk, még a

[874] Dirk Moses: Hayden White, Traumatic Nationalism, and the Public Role of History. *History and Theory*, 44, 3 (October 2005) 311–332.
[875] Von Ranke: Az újabbkori... 1046., 1047.
[876] Uo. 1047. (Kiemelés tőlem – *Gy. G.*)

cselekvésben is. Olyan könnyű felkiáltani: »akasztófára vele!« A megértés sosem elég mély."[877] Ha egy mód van rá, akkor kerüljük a múlt megítélését, hogy beválthassuk a történeti megértéshez fűzött reményeket. „A történelem, amennyiben lemond hamis arkangyali ambícióiról, segítségünkre lehet az akadályok leküzdésében. A történelem az emberi változatosság óriási tapasztalata, emberi találkozások hosszú története. Az élet – és a tudomány – csak nyerhet azzal, ha e találkozás testvéries szellemben megy végbe."[878] Érdekes, hogy a struktúratörténet-írás egyik atyjaként tisztelt Bloch száll síkra ezúttal a megértő (és nem a magyarázó) történészi attitűd érvényesítéséért, mert az szerinte is segíti a múlt jelenbeli megismerését.

A „ne ítélj (könnyen)!" szabálya döntő feltétele a történetírás tudományosságának. Nem könnyen lehet azonban betartani ezt a szabályt, mert a történetírás azontúl, hogy intellektuális játék és szórakozás (vagy szórakoztatás), egyszersmind tanmese is, amely a mindenkori jelen okulására, annak épülésére szolgál. A múlt ezáltal ítélet tárgyát képezi, mert így válhat csupán a róla szóló beszéd olyan iránytűvé, amely a jelent a jobb jövő felé navigálja. A tárgyszerűség, a tudományosság követelménye teremti meg, és ez az, ami garantálja a történetírás folyamatos társadalmi megbecsültségét. Mindez azonban óhatatlanul beleütközik abba a nem kevésbé vitális elvárásba, hogy a történetírás is vegye ki a részét a mindenkori jelen formálásából. A történetírásnak erről a múlhatatlanul fontos társadalmi funkciójáról bőségesen esett szó a könyv korábbi fejezeteiben. Napjainkban is nemegyszer felmerül azonban az a kérdés, hogy (1) nem ítélkezik-e túl sűrűn a történész, amikor rekonstruálja és elbeszéli a múltat; (2) és elkerülhető-e ez vajon, vagy szükségszerű tartozéka a történész működésmódjának?

Richard T. Vann szerint a történész nem mulaszthatja el, hogy morális értékeléssel szolgáljon a múltról, bár kérdés, hogy kívánatos-e ez a részéről?[879] Vann úgy véli, hogy: „létezik a történetírásban a morális értékelésnek

[877] Bloch: *A történész*... 101.

[878] Uo. 101–102.

[879] Richard T. Vann: Historians and Moral Evaluations. *History and Theory,* Theme Issue 43 (December 2004) 16.

(ítéletalkotásnak) egy redukálhatatlan [egy minimális] mértéke, amelyet egyaránt fellelhetünk az oktatásban, a kutatás minden egyes fázisában és végül magában a megírt szövegben is. Ez azonban összetett valami, amely egyaránt felöleli a történészek által egyezményesen elfogadott standardok alapján végrehajtott értékelést, valamint az ágensek, a történelmi cselekvők értékelését, akikről a történészek beszélnek; az utóbbi esetben azonban, jellemző módon, vita folyik az értékelési kritériumokról."[880]

Vann különbséget tesz gyenge és erős értékelés között. Gyenge értékelés esetén a történész morálisan alapokon állva ítéli el a múltban történt népirtásokat, ezt a bírálatot azonban nem terjeszti ki a népirtások elkövetőire. Amikor az ún. erős morális ítélkezést részesíti előnyben, akkor egész egyszerűen kivonja magát a múltbeli világszemlélet, értékrend és morális princípiumok hatálya alól; jelene szellemében teszi mérlegre a valamikori tetteket, és nyilvánvalóan szakít a kontextusnak a historizmusban megfogalmazott prioritásával. S mi készteti őt erre vajon? Az a megfontolás munkál emögött, hogy a történész nem a múlt embereivel, hanem saját korának a társadalmával áll (szoros) társas kapcsolatban, a saját olvasóival folytatja ezt a múltat illető párbeszédet. Rég meghalt emberek életét és tetteit ecsetelve sem tartja feleslegesnek megosztani olvasóival a múltról kialakított erkölcsi véleményét, már csak azért sem, mert bevonhatja őket ezáltal a történelem kérdéseiről kezdeményezett dialógusba. S a történész olyan kötelességet teljesít ezzel, amely a történetírás társadalmi funkciójából is fakad. Ez a szerep vagy elvárás azzal ruházza fel őt, hogy *szakavatott módon* ítéletet mondjon a múltról. A múlt ilyenformán a történelem ítélőszéke elé kerül, amire egyébként nagy előszeretettel szoktak hivatkozni végső instancia gyanánt a jelenbeli cselekvő ember saját belső bizonytalanságát kifejezve is: a történelemre szeretik ugyanis bízni, hogy eldöntse, mi mit ér a jelen világában.

Ezért éreznek a történészek magukban felhatalmazást arra, hogy megítéljék a múltat. A kifejlett, az érett történetírói beszéd, jegyzi meg Hayden White, „közvetlen kapcsolatban van a valóság moralizálásával – ha nem

[880] Uo. 26.

éppen egy funkciója –, vagyis azzal a vággyal, hogy azonosítsuk a társadalmi rendet a valósággal, amely az általunk elképzelhető moralitás egyetlen formája lehet".[881] A történeti narratívába foglalt múlt azokat a jelentéseket tárja fel, amelyekből a ma embere okulhat. Hiszen „minden történet [...] egyfajta allegória, melynek tanulsága van, és amely olyan jelentőséget tulajdonít – valós vagy képzeletbeli – eseményeknek, melyet azok mint puszta eseménysorok nem birtokolnak". Ilyenformán „minden történeti narratíva rejtett vagy nyilvánvaló vágya, hogy moralizáljon azok felett az események felett, melyekkel foglalkozik".[882]

A történész bíróként való morális ítélkezése egy sor problémát is felvet azonban. Mindenekelőtt azt, hogy mivel a történész olykor alig vagy egyáltalán nem fér hozzá a múlt „teljes" igazságához, tekintve, hogy a megtörtént és elbeszélendő események („tények") egy bizonyos hányadáról egyáltalán nem is tud, és amit pedig „biztos" forrásból tudni vél, azt rendszerint meghatározott látószög(ek)ből észleli, kérdés: joga van-e ezek után is ítélkezni? Ez a historikus előtt sem egészen ismeretlen dilemma ritkán szokta azonban visszariasztani őt attól, hogy vállalja a történeti igazság kimondásából rá háruló morális terhet. A dolog elkerülhetetlenségét Szabad György így indokolta: „Nemcsak az élő és az eljövendő nemzedékek iránt tartozik felelősséggel [a történész], hanem a némaságba hanyatlottak iránt is." Ez a felelősség „nem kerül ellentmondásba a történelem szaktudományi érdekeinek szolgálatával, éppen ellenkezőleg: teljes összhangban van vele".[883] Álláspontját alátámasztandó White előbb idézett posztulátumát visszhangozza anélkül, hogy közelebbről ismerné az amerikai teoretikus történetelméleti elgondolását. Szabad szerint az igazi történész nem ragad le a pozitivista tényfabrikálás műveleténél, továbblép, hogy jelentéssel ruházza fel a múlt világát. A történész nemcsak építkezik a múlt köveiből, hogy a krónikása lehessen, „hanem a múltbeli épületek rekonstruálása [...], a szerves kelet-

[881] Hayden White: A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. Ford. Braun Róbert. In uő: *A történelem terhe...* 125.

[882] Uo. 124.

[883] Szabad György: A történész felelősségéről. *Tiszatáj*, 1974/6. 3.

kezésű képződmények rekonstruálása" is szorosan a hivatásához tartozik. Ezzel meg is alapozza a múlt és a jelen közötti közvetítő szerepét, mely szerep betöltése lehetővé teszi, hogy „üzenetet felfogó és közvetítő" tevékenysége révén a múlt egyáltalán fennmaradjon a jelenben. S mi következik ebből? „A felelősségteljes kapcsolattartás a múlttal korántsem kárhoztatja a történtek puszta regisztrálására a historikust, éppen ellenkezőleg, arra ösztönzi, foglaljon állást, mondjon ítéletet. Ítéletet, amelynek az indoklása legyen a tudományos és az erkölcsi felelősség vonatkozásában a lehetséges mértékig feddhetetlen, de amely ugyanakkor ne legyen fellebezhetetlen."[884]

A morális ítélkezést a történész kötelességeként előíró fent idézett álláspont számos kérdést hagy megválaszolatlanul. Vita és további eszmecsere tárgyát képezhetné egyebek közt, hogy valóban csak a postás vagy a küldönc szerepe hárul-e a történészre a múlttal kapcsolatban, ahogy azt Szabad sugallja? Szerinte az igazi történészi tevékenységhez „mellőzhetetlenül szükséges a történeti valóság *közvetlenebb megszólaltatása* és *megnyilatkozásainak maximális érzékenységgel történő regisztrálása*".[885] Szabad kimondatlanul is arra utal ezzel, hogy a történész valamilyen beleélő képesség (Collingwood!) hiányában képtelen lenne meghallani és hallatni a történelmi ágensek hangját, holott ebben rejlik szerinte a múlt és a jelen között „közvetítő funkciót" betöltő historikus különleges felelőssége. Saját – Kossuth Lajossal kapcsolatos – történetírói tevékenysége beszédes példája e tudományos ars poetica gyakorlati megvalósításának.[886]

S az lenne csupán a múlt értelme, hogy megelőlegezi a jövőt, hogy hasznosítható tudással látja el a történész jelenét? Kétlem, hogy így van, és inkább arra hajlok, amit Keith Jenkins mondott erről. „A múlt semmi olyan vele összekapcsolódó értéket nem hordoz, amihez nekünk lojálisnak *kellene* lennünk, semmi olyan tényt nem rejt magában, amelyet nekünk meg *kellene* találni, semmi olyan igazságot nem kínál, amelyet tisztelnünk *kellene*, egyetlen olyan problémát nem tartogat a számunkra, amelyet nekünk *kellene*

[884] Uo. 4.

[885] Uo. (Az én kiemelésem – *Gy. G.*)

[886] Vö. Gyáni Gábor: Identitás, kultusz, történelem. In uő: *Az elveszíthető*... 132–133.

megoldani, semmilyen olyan projektet sem mutat fel, amit nekünk *kellene* befejezni."[887]

A mindennapi történetírói gyakorlatot tekintve Szabad György álláspontja jóval elfogadottabb annál, mint ahogy a szórványos deklaratív megszólalásokból kitetszik. S nem is csak az erős ítéletalkotás jegyében nyilatkozó történészek munkássága, hanem a gyakoribb, a gyenge ítéletalkotás során megvalósuló bírói szerepvállalás is ezt látszik alátámasztani. Az erkölcsi ítélkezés történészi gyakorlata többnyire a kiemelkedő történelmi személyiségek tetteit érinti, időnként azonban az intézményeknek (szervezeteknek) és a folyamatoknak is ez a sorsa. Ékesszóló bizonyíték erre nézve a kérdésről 1887-ben folytatott nevezetes Acton–Creighton-vita. Ebben a polémiában a „katolikus", de liberális Lord Acton élesen kifogásolta az egyháztörténész olyasfajta történeti ábrázolatát, amely szerinte apologetikus módon mutatja be a hatalmi helyzetben lévő középkori keresztény egyház némely erkölcsileg kifogásolható cselekedetét (az inkvizíciót), amely nyilvánvaló intoleranciára vall.[888] A whig történetszemlélet jeles képviselője, Lord Acton két tézist szegezett szembe Creighton úgymond történészi „elfogultságával": (1) a hatalom birtokosa (személy vagy szervezet) erkölcsi tekintetben ugyanolyan megítélés alá esik, mint a közember vagy annak szűkebb világa; (2) a történelemben, legalábbis annak utolsó néhány évszázadában tartós és egyazon erkölcsi világrend uralkodott, ez okból a történész erkölcsi mércéje egybevág a történelemben ható erkölcsi felfogással. (Emlékezzünk, Ankersmit is ehhez hasonló érvvel állt elő az objektivitás-vita kapcsán.)

Creighton a historizmus szellemében azzal vágott vissza vitapartnerének, hogy egyrészt az államférfi (a hatalom) nem teljesen olyan kategória, mint a közember, következésképpen az általa elkövetett bűnök sem hasonlíthatók minden további nélkül a magánbűnökhöz; másrészt hangsúlyozta az erkölcsök helyhez és időhöz kötött mibenlétét, ennek okán a történész

[887] Keith Jenkins: *Refiguring History. New Thoughts on an Old Discipline*. London, 2003, Routledge, 29.

[888] A vitához lásd Atkinson: *Knowledge*... 199.; Horkay Hörcher Ferenc: Történetírás és erkölcsi ítélkezés. Az Acton–Creighton levélváltás. *BUKSZ*, 1992. Ősz. 370–376.

joggal szemlélheti a vallásüldözést a korabeli társadalmi igényekből fakadó „igazolható" történelmi cselekedet gyanánt.

Ez a vita élesen felvetette a történész mint erkölcsbíró lehetséges, kívánatos vagy éppen elfogadhatatlan szerepének a dilemmáját. Mi lehet itt a megoldás? Többnyire a historizmus elve látszik diadalmaskodni azt illetően, hogy szabad-e és miként engedhető meg a múlt (szereplőinek) erkölcsi megítélése (rendszerint a kárhoztatása) egy tisztán tudományos vállalkozás keretében. Oakeshott, aki fogalmilag szembehelyezi egymással a múltat és a jelent, kizártnak tartja, hogy a történésznek bármi joga lenne ítélkezni a múlt dolgairól. Hiszen: (1) „nehéz megállapodni az alkalmazandó mércékben"; (2) „nincs hozzá elegendő bizonyíték"; (3) és kivált amiatt is, „hogy a viselkedés erkölcsi értékének kinyilatkoztatása és valamely erkölcsi struktúra ráerőltetése a múltra egy gyakorlati érdek behatolását jelenti a múlt vizsgálatába".[889] Ha a történész átengedi magát az erkölcsi ítélkezés csábításának, akkor a múlt gyakorlati megközelítését karolja fel, amivel pedig lemond a tisztán történészi szemléletmódról, hogy a jelen érdekében vállalt elfogultságáról tegyen ezáltal tanúbizonyságot. A közismerten konzervatív Oakeshott által vallott idézett felfogás, valljuk be, közelebb áll a posztmodern „elhajlóként" számontartott Jenkins elképzeléséhez, mint ahhoz a Szabad Györgyéhez, aki nagyon is konvencionális módon művelte a történetírást.

Mindezen feszítő gondok kellő tudatában a gyenge ítéletalkotás jegyében munkálkodó történész lehetőleg kerüli az őt a tárgyához fűződő kultikus beállítódást, amely azért is kategorikus ítéletalkotásra késztet, mert a historikus túlzott mértékben azonosul a múlttal (annak egy adott szereplőjével vagy áramlatával). Amikor a történész a *gyenge* ítélkezés opciója mellett dönt, akkor a tárgyszerű megközelítés *erős* látszatát igyekszik kelteni maga iránt. Ebbe az irányba mutató törekvésének jobban megfelel a szándékoltan szikár, a „tényszerű", az antiretorikus nyelvhasználat, a történeti elbeszélésnek az a módja, amely „a tények önmagukért beszélnek" elve jegyében beszéli el a múlt történéseit. Ez a megoldás látszólag kezeskedik azért, hogy

[889] Oakeshott: A történészi... 95.

az illető valóra válthassa a történetírás deklaratív és sóvárogva vágyott naiv realista episztemológiáját. Az értékek kétségkívüli szerepe a múlt történelemként elgondolt megismerésében úgy teljesül ezúttal, hogy a történész ahelyett, hogy megerőszakolná, miután megkonstruálta a múltat, csak utánozza, a mimézis jegyében leképezi a tőle időben és térben egyaránt távoli emberi világot. Ez így merő illúzió azonban. Hiszen – Weberrel szólva – a tapasztalati tudás *objektív* érvényessége nem független attól, hogy a valóságot adott kategóriákba rendezzük, egyszóval értelmezzük. S noha ezek a kategóriák bizonyos tekintetben *szubjektívek*, mert szorosan a megismerőhöz kötődnek, ugyanakkor minden cselekvésben, így magában az empirikus valóságban is egyaránt fellelhetők: még, ha az érvényességük nem is igazolhatók *közvetlenül* az empirikus anyagból.[890] Ebben rejlik a realista *versus* antirealista megismerést illető dilemma mélyén megbújó örökös paradoxon, amely soha nem hagyja nyugodni a tudomány embereit.

[890] Weber: A társadalomtudományos… 322.

UTÓIRAT

A TÖRTÉNETI TUDÁS SZEMÉLYESSÉGE

A történeti tudás természetét firtatva nem feledkezhetünk meg a történészről sem, aki oroszlánszerepet játszik abban a megismerési és reprezentációs folyamatban, ahol a történelem elvont világa végül konkrét jelentésre tesz szert. A tudományos történetírás kezdettől, vagyis 19. századi megszületése óta ahhoz az elvhez tartotta magát, hogy a történész szubjektuma nem feltétele, sőt inkább akadálya a tárgyszerű és elfogulatlan, az igazság kimondására hivatott történetírás művelésének. A múltat harag és részrehajlás nélkül megjelenítő történetírás akkor sikeres, ha a historikus sutba vágja jelenbeli érdekeltségeit (a világnézetét, a politikai nézeteit és egyáltalán az értékrendjét), hogy előítéletektől szabadon tárhassa fel a múlt önmagában vett világát. A történész személyiségének a kikapcsolása a megismerés egész folyamatából egyik, ha nem is az egyedüli biztosítéka a történetírás objektivitásának. Ez a kívánatos történetírói ethosz azonban, amelyről könyvünk egy korábbi fejezetében bőven szó esett, valójában teljesíthetetlen eszmény, és jószerivel illúzió, jóllehet kellő ideológiai igazolásul szolgál ahhoz, hogy a történetírást elfogadják végre tudománynak.

A történész, aki benne él saját jelenében, a hátratekintés jegyében vet számot a múlt dolgaival, és ez a tekintet soha nem független attól, amit az utótörténet sugall számára a történelem mibenlétéről. A történész, a filozófiai hermeneutika tanítása szerint, egy adott hagyomány, vagy inkább hagyománytudat, részeseként, a *hatástörténet* gondolati keretei között találkozik a múlttal, és onnan kitekintve lát rá mindarra, ami a történelemben valaha megesett. Más felfogások szerint múlt és jelen megszakadt és már nem folytonos kapcsolata teremti meg egyáltalán a történészi vizsgálódás

és a modern történeti tudat kialakulásának a lehetőségét. Ez esetben a jelen, a jelenbeli megismerő primátust élvez a múlt fogalmi megalkotása terén. Erről szól a történeti megismerés számtalan konstruktivista felfogása. Akkor sem iktathatjuk ki azonban teljes egészében a történetírói szubjektivitást, ha kitartunk a hermeneutikai elképzelések mellett. Tudvalevő ugyanis, hogy a hagyomány rendszerint többrétegű és differenciált entitás, amely sohasem egyöntetű és egybehangzó módon hoz létre megismerő alanyt, akinek a megismerés folyamatában játszott döntő szerepére a posztmodern szellemi kihívás hívta fel újabban a figyelmet.[891] Ennek ellenére csak elvétve esik szó a történeti tudás természetét érintő diskurzusokban a történész személyiségéről, holott, ha mégoly áttételesen is, fontos szerep jut számára a történeti beszéd megalkotása során. Pusztán már az is, hogy kiből (és miért) lesz történész, és mi vezeti az illetőt saját történészi működése során, a téma és a szemléletmód megválasztásában, ott és azzal eldől, hogy hová születik, és milyen tapasztalati világban nő fel valaki, és miről (hogyan) szerez tudomást a kollektív emlékezet közösségi (mindenekelőtt családi) kereteinek a jóvoltából.[892]

Philippe Ariès francia történész szellemi kreativitását magyarázandó Patrick Hutton rámutatott egy, az előbbi megállapítást jól példázó összefüggésre. „Arièst elsőként a családja hagyományait illető személyes emlékezete bírta rá a történelem tanulmányozására. Olyan család leszármazottjaként nőtt fel, és szívta magába gyerekként a középkori Franciaország ősrégi legendáit, amelyet mélyen átitatott Franciaország rojalista hagyománya. Tudta, hogy a család örökségtudatában élénk folklór, modern mércével mérve szokatlan. Felismerte azonban, hogy annak az ismerete rálátást biztosít számára egy olyan kultúrára, amellyel kortársainak a többsége már minden kapcsolatát elvesztette. Úgy hitte azonban, hogy innen út vezet az elvesztett népi kultúrához, amely családja hagyományának a mély zugában rejtőzik. Ez a hagyomány közvetlen ősei genealógiájától a nemesi társadalom ház-

[891] Ernst Breisach: *On the Future of History. The Postmodernist Challenge and its Aftermath*. Chicago, 2003, University of Chicago Press.
[892] Halbwachs: *Az emlékezet*... 191–228.

tartásainak jóval névtelenebb örökségéhez, a népi vallási gyakorlatokhoz és a hősies középkori királyokhoz vezetett vissza. Nem volt tudható, hogy hol kezdődött ez a hagyomány. Legtávolabbi kiterjedésében a legendába torkollt. Azok a történetek, amelyek ebből a mitologikus múltból származtak, apokrifek voltak. De még ha az ezekben a történetekben szereplő események össze is keverték egymással a tényt és a fikciót, ahogy a társadalmi szokást megjelenítették, az információk kincsestárával szolgáltak egy megelőző kor attitűdjeire és értékeire nézve. Egy olyan hagyományos család folklórjának a kutatásával, amilyen az övé volt, a történész felfedezheti az öntudat (self-conception) azon igazságait, amelyeket a modern világ már elfeledett."[893]

Az új témák, az új megközelítésmódok mélyén ható személyes motívumok és impulzusok éppoly fontosak tehát, mint minden egyéb, amely kijelöli, legalábbis valószínűsíti az egy adott téma iránti érdeklődés irányát, és amely egyúttal a tudományos szemléleti beállítottságért is felel. A személyes élettörténetbe ágyazott emberi és történetírói szubjektivitás a tudományos ethosz és a történetírói identitás közvetítésével járul hozzá a történeti tudás előállításának a folyamatához. A historiográfia biografikus művelési módja a legmegfelelőbb egy ilyen vizsgálódáshoz, ami azonban itt most nem lehetséges. Be kell érnünk az esettanulmány keretében előadható bizonyítás eszközével, amely néhány típusosnak gondolt példa erejével világít rá a történetírói szubjektivitás kivételesen nagy súlyára a tudás előteremtésében.

Választott példáink a közelmúltbeli magyar történetírás köréből valók és olyanokra szorítkoznak, akik amellett, hogy jelentős szellemi teljesítményt értek el a történetírás területén, saját szakmai identitásukat a közreadott önvallomásaikkal is hitelesítették. A két kiválasztott példa Szabad György és Berend T. Iván, akik nagyjából egy időben éltek és alkottak, szakmai-közéleti pályafutásuk és tényked̈ésük pedig valamelyest még keresztezte is egymást. A kiválasztásuk mellett szólt továbbá az is, hogy egymáséhoz sokban hasonló sorsesemények közepette váltak historikussá a 20. század derekán,

[893] Hutton: *History*... 92–93.

ami azonban egyáltalán nem uniformizálta a bennük idővel kibontakozó hivatástudatot és markáns történeti szemléletmódot.

A két jeles magyar historikus nagyjából egyazon nemzedék tagja, Szabad György 1924-ben, Berend T. Iván 1930-ban látta meg a napvilágot, és mindketten zsidó családba születtek. Ennek számunkra azért van különösen nagy jelentősége, mert mindkettőjük életét kezdettől beárnyékolta a súlyos társadalmi diszkrimináció, sőt a halálos fenyegetettség réme (és valósága). Szabad György – nyolcéves koráig – középosztályi kisebbségi magyar zsidóként élt Romániában, amikor a család végül áttelepült Magyarországra. Ez az élethelyzet mély és tartós, nyugodtan traumatikusnak is nevezhető élményt jelentett számára, aminek lettek is szakmai konzekvenciái. A miért és hogyan lettem történész kérdésére így válaszolt Szabad 81 éves korában. „Noha sok minden vonzott újra meg újra az élővilág kutatására, súlyos fordulatok – így vasgárdista terrortámadás Édesapám ellen, visszatelepülésünk a csonka országba, Édesanyám évtizedes küzdelme a családért, apám öngyilkossága a »zsidótörvényessé« vált szülőhazában, a német megszállás, jómagam megmenekülése szökéssel 1944. október 15-én a munkaszolgálatból, »angyali« segítség a bujdosásban, újabb szökés 1945. március 14-én immár az orosz gyűjtőtáborból, kiváló rokonaim pusztulása a Don-kanyar és a dunántúli halálmenet vesztőhelyei között – belém égették a kérdést: »miért is?«"[894] A kérdésre adandó felelet megtalálása késztette őt arra, hogy a történészi pályát válassza élethivatásul.

A budapesti zsidó kispolgári családba született Berend T. Iván meghatározó életélményei szintén szorosan összefüggtek a zsidóüldözéssel. Hadd szemléltessem ezt a következő, tőle származó tárgyszerű beszámolóval családja háború alatti sorsáról. „Gyermekkoromban hatalmas család vett körül. [...] A háború után ebből a nagycsaládból, megdöbbentő módon, a 32-ből mindössze hatan maradtunk. Bátyámat 17 éves korában 1944 őszén vitték el »sáncásásra« a Dunántúlra, de az év vége előtt már halott volt. [...] Egyik anyai nagybátyám, Jenő, akit 1942-ben hívtak be munkaszolgálatra

[894] Szabad György: Pályaválasztások néhány mozzanatáról. *Korall*, 21–22 (2005. november) 273.

és vittek ki az orosz frontra, még abban az évben meghalt [...]. Az egész vidéken élő apai rokonságomat 1944 nyarán deportálták [...] Közülük csak ketten tértek vissza, de hamarosan azok is elhagyták az országot. Bár a magyar zsidóság felét ölték meg, a mi családunk esetében ez az arány sokkal tragikusabban alakult, hiszen mintegy harmincan estek áldozatul a Horthy-rezsim gyilkos kooperációjának Hitlerrel."[895] A visszaemlékező – holokauszttúlélőként – egy koncentrációs táborból tért haza.[896]

A különbségek ellenére, amire később még visszatérünk, az idővel historikussá lett két ember sorsa életük első másfél-két évtizedében kísértetiesen hasonlított egymásra. Mégis: azok a tragikus tapasztalatok, amelyeket ekkor szereztek, különböző szellemi beállítottságot, feltűnően eltérő tudósi ethoszt és történetírói hitvallást eredményezett náluk. Ami nem is csoda, hanem egybevág az emberi tapasztalatról a filozófiai fenomenológiában tett megállapításokkal. E szerint: „Egy és ugyanazon eseményt különböző személyek esetenként eleve eltérő módon *élik* és *tapasztalják meg*." Mivel a csak látszólag közös élményt az emberek különbözőképpen *értik* és különbözőképpen *tapasztalják*, nem áll meg a lábán az a gyakran magától értetődőnek tűnő feltevés sem, mely szerint „azonos körülmények között mindenkinek ugyanazt kell tapasztalnia".[897] Két történészünk példája is e mellett szóló nyomos érv, hiszen ők igencsak eltérő következtetéseket vontak le abból, ami velük és a családjukkal (egyáltalán: a zsidóként megbélyegzettekkel) történt akkoriban. A közösnek mondható élmények korántsem ugyanazt a szakmai hitvallást és életprogramot jelölték ki számukra követendő minta gyanánt.

Szabad György úgy és abban határozta meg történészként majdan beteljesítendő feladatát, hogy feltárja „polgári átalakulásunk gyökereit és kibontakozását [...], a teljesítményeket és az »eltévedt lovas« futását" nem másért, mint hogy „Magyarország második évezredében feltápászkodjék abból a helyzetéből, amibe a múlt önkényuralmai és 20. századi diktatúrái

[895] Berend T. Iván: *Naplementék (történelmi korszakvázlatok)*. Budapest, 2018, Éghajlat Könyvkiadó, 133–134.
[896] Dachaui „élményeiről" szól: Eperdzsem. In uo. 102–105.
[897] Tengelyi: *Tapasztalat*... 76., 77.

taszították". Ez pedig csak akkor lehetséges, ha az ország „minden politikai mákonyt elutasítva a patriotizmus és a demokrácia ötvözetét" választja.[898] Ennek a történészi számvetésnek a lehetősége, saját bevallása szerint, 1956 után érkezett el, amikor történészünk felismerte, hogy a „kiegyezés felkarolása", az 1867-es kompromisszum pozitív történészi megítélése „milyen aktuálpolitikai célokat is szolgál". A múltbeli kiegyezés-kritika (Kossuth Lajos, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Kovács Imre, Németh László és Bibó István) gondolati hagyományát saját történeti forráskutatásaival egyeztetve és egyesítve végül arra a „reális" felismerésre jutott, hogy *a saját valamikori valóságos történelmi erőink* újrafelfedezése és közkinccsé tétele az egyedüli kiút a zsákutcás magyar történelemből.[899]

Ennek a „felismerésnek" a jegyében írta meg Szabad a *Forradalom és kiegyezés válaszútján 1860–1861* című, könyvünkben más összefüggésben már tárgyalt monográfiáját, és ezt a történetírói programot kívánta érvényre juttatni a Kossuth Lajost illető történetírói munkásságában is.[900] Miben foglalható össze Szabad történeti víziója arról a 19. századi Magyarországról, amely – megítélése szerint – a történész jelenében is életképes, mondhatni ideális politikai és társadalmi programot kínál? Szabad olyan „valóságos történelmi erő nyomára bukkant" a 19. századi reformmozgalomban, amely az áprilisi törvények kiharcolásával és a Habsburgok trónfosztásával 1848–49-ben jutott zenitjére. A 48-asság és a 49-esség programját és teljesítményét *egyszerre* méltányló és egyúttal normává is emelő historikus ezáltal szerette volna figyelmeztetni saját korát a nemzeti szuverenitás és a politikai demokratizmus szoros összetartozására, amely egyszersmind egy illúzióktól mentes nemzeti öntudat alapjául is szolgálhat. Ennek az összetartozásnak a szüntelen tagadása, ami hol a hagyományos függetlenségi, politikai és társa-

[898] Szabad: Pályaválasztások... 273.

[899] Szabad György: *Aradtól az Országgyűlésig. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györgygyel 1991–1992*. Budapest, 2017, Magvető, 95.

[900] Szabad György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Budapest, 1977, Kossuth; uő összeáll.: *Kossuth Lajos üzenetei*. Budapest, 1994, Ikva.

dalmi értelemben a legkevésbé sem demokratikus történetpolitikai hagyománytudatként, hol az előbbi kritikájaként megfogalmazott birodalombarát eszmei (és történetírói) hagyományként nyilvánult meg, többnyire csak illúziókkal szolgált a mindenkori politikai cselekvő számára. Ezen illúziók kritikája helyett mindmáig az „illúziók váltógazdasága" szabja meg a magyar történelmi önszemléletet. Ennek a hamisan csengő történetszemléletnek a hagyománya – Szabad szerint – az „1849 utáni közhangulatban alapozódott meg [...], amikor – az egyesek által megsiratott, mások által kikacagott – magyar függetlenségi törekvések a kiegyezés egyes előharcosai által úgy minősíttettek illúziókká, hogy helyükre az állítólag biztonságot nyújtó, a magyar sorskérdések megoldásának alkalmas keretévé minősített Habsburg Birodalom iránti illúzióébresztés lépett".[901] S miért érdekes ma ez több mint száz év elteltével? Nem másért, mert: „Az illúzióknak ez a váltógazdasága súlyos és továbbörökített tudatzavarokhoz vezetett."[902] Azért tekinti Szabad György múlhatatlanul fontosnak ezt a történetképet, a múlt tanulságainak helyes és megfelelő történeti (történetírói) értékelését, mert csupán így tisztázhatók a jelenbeli politikai és eszmei célok.

A történelem (értelmének) ilyetén aktualizálása, Oakeshott-tal szólva, a gyakorlati múlt történészi képviselete képezi tehát Szabad György szakmai ars poeticájának a tényleges alapját. Ezt maga is így gondolta. Három évtizeddel a már említett akadémiai műhelyvita lezajlása után ekként erősítette meg akkori történeti elgondolását múlt és jelen akkor is és ott is hangoztatott szoros összetartozásáról. „Megítélésem szerint a múlt értékei közül nekünk a demokrata-patrióta örökséget kell magunkénak éreznünk. Nemzeti törekvéseinket nem szabad elutasítanunk. Mert egy ország, amelynek nemzeti kérdése megoldatlan, azzal a veszéllyel nézhet szembe, hogy a nemzet és az ifjúság dacreakcióba megy át. De a nemzetit semmiképp nem szabad leválasztani a demokratizmusról, mert örökségünkben igazi jelen-

[901] Szabad György hozzászólása a Hazafiság és internacionalizmus címen 1973-ban Vácrátóton rendezett zártkörű „műhelyvitához". *Látóhatár,* 1974. április, 109–110.
[902] Uo. 110.

tősége e kettőnek együtt van."[903] Ezért válhatott Szabad számára Kossuth kultikus történelmi alakká, mivel a forradalom vezére a legtisztább és a legállhatatosabb módon képviselte egész életében a nemzeti és a demokratikus értékrend egymástól elválaszthatatlan eszményét. Az ekként felfogott Kossuthban inkarnálódó történelmi eszmény örök érvényű valami, ha nem is mindig vagyunk e tény tudatában. A Kossuth életét és főként az ő gondolatait elbeszélendő az e témáról szóló könyv paratextusában, az Előszóban Szabad ezt világossá is teszi. „Annyira páratlan volt [Kossuth] pályájának íve, olyan kivételes jelentőségű a történelmi szerepe és messze sugárzó a politikai hatása, hogy népszerűségét tartósan lerontani nem, csak félresiklatni lehetett, magasba emelve hamis szobrait és mélyre temetve igaz gondolatait. De Kossuth, ha időszakosan sokak elől takarta is el a rágalom és a tömjénfüst, azonos maradt önmagával, azonos azzal az életének értelmet adó, vereségei ellenére is mindenki másénál eredményesebb küzdelemmel, amit a feudalizmus felszámolásáért, Magyarország polgárosításáért és önrendelkezése biztosításáért folytatott."[904]

Az eszmények örök érvényűek, bár időnként elhomályosodik a jelentésük és a megérdemelt jelentőségük is elvész. A történész, legalábbis Szabad szakmai identitástudatából következően, az a felelősségteljes tudós, „aki érzékeli a valaha élt, most neki kiszolgáltatott nemzedékek kérlelését is: hallgassa meg üzenetüket, fejtse meg, értelmezze életük tartalmát, tisztázza szerepüket abban a folyamatban, aminek történelem a neve, s amely egyedül tart kapcsolatot a régen volt és az eljövendő között halhatatlanítva a halandót, ha van történész, aki az irracionalitás kiürülő túlvilága helyett a kollektív emlékezés racionális világában biztosít helyet a számára".[905] A mulandóság elleni küzdelem, ahogy az előző fejezetben idéztük tőle, arra indítja a historikust, hogy a „múltbeli épületeket rekonstruálva", meg is szólaltassa az

[903] Szabad: *Aradtól*... 104.

[904] Szabad: *Kossuth*... 7. Kossuth – Szabad számára – nem kizárólag csupán elvont történelmi eszmény, hanem saját személyes identitásának is a fő vonatkoztatási pontja. Velkey Ferenc: Szabad György autobiográfiái. *Magyar Tudomány,* 2020. 4. 473–474.

[905] Szabad: *A történész*... 3.

elmúltat, lévén, hogy a múlt „megnyilatkozásainak maximális érzékenységgel történő regisztrálása – némileg képletesen szólva –, az üzenetet felfogó és közvetítő funkció ellátása is".[906]

A nietzschei értelemben vett *monumentális* történetírás sok szálon érintkezik a romantika jegyében fellépő történetírói historizmussal, amely a történész 19. században elterjedt ideálképét is megteremtette végül.[907] Az ennek az ideálnak megfelelni kívánó historikus amellett, hogy a nemzeti múlt történelmiesítését tekinti szinte kizárólagos feladatának, a múlt és a jelen közötti történeti kontinuitás híveként alkotja meg a nemzeti történelem mesterelbeszélését; eljárása némileg ellentmond ugyanakkor a historizmus kontextualista követelményének. A magát a romantikus ethosz jegyében elgondoló történész amellett, hogy a múltat a rideg és tárgyszerű rekonstrukció jegyében kommentálja, egyúttal a történelem apologetájának a szerepében is tetszeleg. Ami kifejezi, hogy a múlt számára nem holmi elvont, a mában érvényét vesztett tudati képződmény (nem kizárólag ismeret), hanem eleven valóság. Ezt illető meggyőződését a fejlődés, a progresszivitás mindenható elve támasztja alá kézzelfogható módon, ami a történelem állítólag fő mozgatórugója: éppúgy áthatja a mát, mint a múltat (és az eljövendőt), ennélfogva a történelem, mint tényleges hatóerő, folyton jelen van az életben.[908]

A történelem ekként megalkotott fogalma sajátos szereptudattal is felvértez(het)i a történészt, aki ez esetben már nemcsak krónikás, hanem olyasvalaki, aki aktív közvetítőként járul hozzá a múlt és a jelen (valamint a jövő) közötti folytonosság fenntartásához. „A felelősségteljes kapcsolat-

[906] Uo. 4.

[907] Bonnie G. Smith: *The Gender of History. Men, Women, and Historical Practice*. Cambridge, Mass., 1998, Harvard University Press. Különösen 14–156.

[908] Hannah Arendt: *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Ford. Módos Magdolna. Budapest, 1995, Osiris – Readers International. Különösen 85–95.; Monika Baár: *Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford, 2010, Oxford University Press, 52., 57–61.; Berger–Conrad: *The Past*... 96.

tartás a múlttal korántsem kárhoztatja a történtek puszta regisztrálására a historikust, éppen ellenkezőleg, arra ösztönzi, foglaljon állást, mondjon ítéletet." Ez az ítélet, teszi hozzá Szabad, feleljen meg ugyanakkor a tudományosság követelményeinek is, viszont: „Olyan legyen, hogy a továbblépő történészek a megközelítés jobb eszközeinek, a szempontgazdagabb mérlegelés lehetőségeinek ismeretében *jelenthessék be* – ha indokoltnak tartják – *a perújrafelvétel szükségességét*."[909]

S mi tartja vissza historikusunkat attól, hogy a gyakorlatban (a politika terepén) is fellépjen a ma világánál gazdagabb, nála többet érő, de immár elvesztett, sajnálatosan elfelejtett (vagy csak félreértelmezett) múlttal kapcsolatos perújrafelvétel érdekében? Szabad György majd csak akkor lép be a politikai nyilvánosság terébe a saját történetileg kimunkált politikai eszményeit képviselendő, amikor már zajlik (kerekasztal-tárgyalások), majd megtörténik a rendszerváltás. Korábban vélhetőleg azért tartózkodott a nyílt politikai szerepvállalástól, mert heroizáló történelmi eszményeit túlzottan távolinak érezte a politikai cselekvés aktuálisan adott valós lehetőségeitől.[910]

Mennyiben más ehhez képest az, amit Berend T. Iván tudományos ténykedése és az annak mélyén megbújó, olykor szintén reflektált történetírói ethosz, valamint identitás képvisel azzal együtt, amit a historikus közéleti szerepvállalása mutat e tekintetben. A tudományos munkásságát zömében az összehasonlító gazdaságtörténet-írás műfaji keretei között kifejtő Berend nem a nemzeti történelem és nem is kifejezetten a kontingenciák gondolati terében helyezi el önmagát műveivel és a történetírói munkás-

[909] Szabad: *Kossuth*... 5. (Kiemelés tőlem – *Gy. G.*) Szabad sem határolja el magát *per definitionem* a politikai és történetírói romanticizmustól; erre egy akaratlan elszólása is utal. Visszaemlékezéseiben ellene irányuló támadások folytatódásaként (!) említi a Molnár Erik-vitát, melyet úgy állít be, mint az MTA Történettudományi Intézet „gazdaságtörténetre támaszkodó iskolájának a kísérletét" arra nézve, „hogy a magyar történelemből végleg száműzzék a romantikus dolgokat". Szabad: *Aradtól*... 102.

[910] Erre következtethetünk a visszaemlékezéseiből. Szabad: *Aradtól*... A Szabad-féle heroizáló történetszemlélet retorikus megnyilatkozására néhány példa: a „számontartó és példává emelő [tudományos] ítélkezés", vagy a „»történelmi példa« nevelő erejének hite és reménye". Szabad: A történész... 5.

ságát érintő önreflektív megszólalásaival. Lássuk elsőként a szorosan vett szakmai krédót.

Berend olyan történész, akit kezdettől a struktúratörténet-írás ethosza hatott át. Számára a politikai aktorok történelemformáló hatása, az általuk véghez vitt tettek (az eseménytörténet tulajdonképpeni tárgya), valamint az általuk képviselt gondolati világ (az eszme- és ideológiatörténet közelebbi tárgya) így csak elhanyagolható jelentőséggel bírnak. Ezért is jelentheti ki saját történetírói ars poeticája kapcsán, hogy a történeti tudatot „a romantika után más eszmeáramlatok formálják. A nemzeti múlt, a hősi példák historizáló feltárása helyett a valóságos nemzeti önmegismerés szolgálatában kell, hogy álljon. Ehhez viszont elengedhetetlen a sajátos nemzeti út szembesítése a regionális hasonlóságok szélesebben érvényesülő különös vonásaival és az emberi társadalom egyetemes, általános törvényszerűségeivel".[911] A sajátos és általános, a nemzeti és egyetemes összehangolt szemléletét sürgetve és azok kutatását a történetírói megismerés legfőbb céljának megtéve, olyan kontextust teremt Berend a történeti tudás számára, ahol az időbeli kontinuitás is kétségbevonhatatlan történelmi posztulátum. Amíg azonban Szabad szemében a rossz jelenbeli adottságaink főként abból erednek, hogy egyszer megszakadt a kívánatos történelmi kontinuitás, addig Berend szerint a jelen (és a közelmúlt) tökéletlensége a történelemből úgyszólván kiküszöbölhetetlen, egyszersmind egyetemes erővel ható folyamatosságnak az elháríthatatlan következménye. „A történelmi kontinuitás nagy társadalmi átalakulásokon is átívelő *vaspántjai lefejthetetlenül szorítják össze* a társadalmi mozgás, gazdasági előrehaladás lehetőségeit."[912]

Származásuk és az 1945 előtti életútjuk okán – érthető módon – egyikük sincs kibékülve az őket körülvevő világgal, és ez az a valami, aminek a történésszé válásukat is köszönhetik. Ennek ellenére módfelett eltérő értelmet adnak a történelemnek, mint a jelenbeli anomáliák végső okának. Szabad a kontingencia, a nem megvalósult, de valamikor ténylegesen létező

[911] Berend T. Iván: A történettudomány társadalmi hasznossága. In uő: *Napjaink – a történelemben*. Budapest, 1980, Magvető, 16.
[912] Uo. 36. (Kiemelés tőlem – *Gy. G.*)

alternatíva felélesztésének a sikerébe veti minden reményét, úgy gondolván, hogy ezzel majd meghaladható az „illúziók váltógazdasága". Berend, ezzel szemben, a történelmet inkább súlyos tehernek érzi, amely túlságosan is uralja a jelent. „A történelem jól ismeri a múlt által »meghatározott, befolyásolt utak« (path dependence) tételét. A jelent mindig egy végtelen történelmi vonal végén elhelyezkedő pontnak tekinti, ami elválaszthatatlan az előzményeitől. A múlt tehát mindig belemosódik a jelenbe."[913] Szabad számára a történelem egy bizonyos létezési módjának a *hiánya*, Berend számára viszont a történelem szükségtelen *jelenléte* okozza a jelen (és a közelmúlt) bajait. Ahhoz, hogy belássuk, milyen komoly konzekvenciákkal jár a történelmi tudásra nézve a történelem így megfogalmazott kétfajta értelme, elegendő visszagondolnunk könyvünknek azon fejezetére, ahol a determináció és a véletlenszerűség kérdését vizsgáltuk.

Ha a múlt ilyen nagy mértékben determinálni tudja a jelent, mi azonban egyáltalán nem vagyunk kibékülve ezzel a jelennel, akkor vajon milyen cselekvési potenciál adódik a történelem tanulmányozása nyomán? Azért is kikívánkozik belőlünk ez a kérdés, mert Berend T. Iványról igazán nem állítható, hogy feltűnően közömbös vagy tartózkodó magatartást tanúsított volna a politikai aktivitás iránt. A memoárjaiból is nyomon követhető, hogy mennyire sok szálon kapcsolódott – közgazdászként – a hatvanas évektől a gazdaságpolitika irányításához, hogy a nyolcvanas években az MSZMP központi bizottsági tagságáig íveljen közpolitikai szerepvállalása. S emellett se szeri, se száma tudománypolitikai hatalmi pozícióinak (a rektorságtól az akadémiai elnöki tisztéig). Mindez közismert, amely nem igényel további részletezést.

S mi fűti vajon történészünket a tudományos munkától többé-kevésbé független, attól legalábbis elválasztható gyakorlati tüsténkedésben? Minden bizonnyal olyan, közvetlenül az 1945 utáni években magába szívott életszemlélet és ethosz dolgozik benne ez irányban, amely a „történelemformálás" forró hevületét oltotta belé. A holokauszt poklát megjárt fiatalok köréhez tartozott Berend ekkoriban, aki, számos társához hasonlóan, azzal

[913] Berend: *Naplementék*... 61.

az illúzióval telt el, hogy a radikális politikai cselekvés önmagában is elegendő a közelmúlt mint legyűrendő rossz meghaladásához. A már idejekorán tudományos pályára készülő, még egyetemista Berend önmagáról festett, a memoárjában rögzített kép tanúsága szerint a politikai cselekvés bűvöletében élt. Úgy emlékszik például vissza szakmai szocializálódására, hogy annak mélyebb értelme nem az emberfő kiművelésében, hanem az akkor épp napirendre került társadalmi átalakulás végigvitelében állt. „Visszatérve első egyetemi éveimre, annak társadalmi keretét nem kis mértékben a nagy, rettenetes buktatók között megkezdett történelmi vállalkozás adta. Saját egyetemi pályám mintha a gazdaságilag elmaradott, részben iparosodott, társadalmilag élesen polarizált, majdhogynem kasztos és kirekesztő, politikailag a jobboldali extrémizmusba sodródott ország modernizálódásának radikális, gyors változást ígérő programjába illeszkedett volna."[914] Nem csupán az emlékezés időbeli perspektívája sugall számára egy ilyen képet az akkor még pályakezdő, a leendő történészről? Meglehet, egészen bizonyos viszont, hogy sohasem veszett ki történészünkből az a hit, amely olykor talán még tudományos alátámasztást is nyert, miszerint a történelemformáló aktivizmus valamelyest enyhíthet a múlt kárhozatos hagyatékán, amit a történész Berend T. Iván egész egyszerűen (gazdasági-társadalmi) elmaradottságként tudatosított magában. A perifériás történelmi utat ecsetelve, amelyről könyvek hosszú sorát írta hol egyedül, hol Ránki Györggyel karöltve, utóbb is leginkább azt tartja érdemesnek megjegyezni, hogy: „Ez nem kizárólag magyar, hanem regionális kérdés, ami az egész ezeréves történelmi fejlődési úttal kapcsolatos. A perifériás állapotok – a világfejlődés élvonalától való jelentős lemaradás olyan gazdasági, társadalmi és politikai körülményeket és – ha úgy tetszik – torzulásokat okoznak, amelyek nehézzé teszik a rossz történelmi sodrásból való kitörést. *Ez ugyan egyáltalán nem lehetetlen, de csak kiváló politikával lehet elérni.*"[915]

Ennek a történetszemléletnek a birtokában és annak segélyével kerülhetett Berend abba a helyzetbe, hogy a legismertebb Kádár-kori tudós

[914] Berend T. Iván: *A történelem – ahogyan megéltem*. Budapest, 1997, Kulturtrade, 79.
[915] Berend: *Naplementék*... 109.

reformpolitikusok egyikévé váljék, aki a gyakorlati életben tevékenykedve is mind többet próbált tenni az örökölt elmaradottság leküzdéséért. S nem merőben csak a véletlen dolga, hogy a rendszerváltással végleg bealkonyult ennek a reformeri szerepkörnek, amelyhez nem kevés megalapozatlan illúzió is társult annak idején. Minderről azonban Berend utólag és visszamenőleg sem igen tud és talán nem is akar lemondani.[916] Amikor történész hősünk, megbízatása lejártával, leköszönt az Akadémia elnöki posztjáról, hogy hamarosan emigrációba vonuljon, akkor Szabad György – a rendszerváltást előkészítő kerekasztal-tárgyalások egyik ismert szószólója – a kormánypártot képviselve beült az Országgyűlés elnöki székébe. Kettőjük furcsa helycseréje szimbolikusan jelzi a két eltérő történetszemléleti pozíció „politikai hasznosságának" változó csereértékét. Az Egyesült Államokba távozó, és a továbbiakban kizárólag csupán a tudománynak élő, Berend tovább írja a kelet-európai elmaradottság történetét ecsetelő munkáit.[917] E munkák fő gondolati mondanivalója – a reformillúziók időszakához képest – is keményebb; a múltból örökölt elmaradottság terhét enyhítő és általa olyannyira pártfogolt politikai aktivitás hiányában a korábbiaknál is ellenállhatatlanabbnak tűnik számára a történelmi determináció mindent eldöntő befolyása. „A Nyugat [a kora újkorban és a modern korban] a demokrácia útjára lépett, és a fejlett világ élvonalába emelkedett, [...] míg a kontinens keleti fele ezt nem tudta követni. Ebből a helyzetből nőtt ki a szenvedélyes nacionalizmus és a túlzott személyi hatalomra törés tendenciája. A független államiság hiányából és az elmaradottságból modernizációs diktatúrák kísérletei, felkelések és

[916] Uo. 142–144. Berend politikai illuzionizmusáról kritikusan szól: Vö. Pető Iván: Történetem a történelem. *BUKSZ*, 1997. Tél. 414–423.

[917] Berend T. Iván: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990*. Ford. Radics Katalin. Budapest, 1999, Vince; uő: *Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században*. Budapest, 2003, História – MTA TTI; uő: *Európa gazdasága a 20. században*. Ford. Gáthy Vera. Budapest, 2008, História – MTA TTI. A tárgyról írt és angolul az Egyesült Államokban megjelent további munkáiról külön nem szólunk.

függetlenségi küzdelmek születtek, melyeket zömében levertek a térséget uraló nagyhatalmak."[918]

Az itt tárgyalt két markáns történeti vízió, amely gazdag történeti tudásanyagot segített világra történészeink életműveiben, nem kis mértékben épp a cselekvőség történelmi szerepének az eltérő felfogásán nyugszik. Szabad György a megszokottnál nagyobb súlyt helyez a történelem emberi (akarati) alakíthatóságának valamikori (pontosabban annak 19. századi) lehetőségére. Az általa vehemensen felkarolt történelmi cselekvőség időközben elveszett ugyan az „illúziók váltógazdaságában", hogy ezáltal is nagyobb tér nyíljon a történelmi determináció számára, de némi remény azért maradt azt illetően, hogy egyszer vissza lehet majd térni a valaha volt, a reálisan létező eszményi történelmi megoldáshoz. Csak megfelelő politikai akarat kell hozzá. Szabad György politikusi (házelnöki) minőségében továbbra is a történelem terhét[919] magán érezve gondolja betölteni ebbéli szerepét. Így vallott erről 1992-ben: „A parlamentáris demokrácia megteremtése során én a nemzeti szuverenitást megtestesítő Parlament eszközének tekintem magamat – még ha a pártpolitika sodrában értem is el, amit elértem. Klasszikus értelemben a Parlamentet a népszuverenitás letéteményesének, a többségben megnyilatkozó nemzeti akarat – ezek Kossuth szavai – kifejeződésének tartom. Arra törekszem, hogy ez az elv minél egyértelműbben érvényesüljön. És minél inkább tegye lehetővé, hogy az Országgyűlés többségében megnyilatkozó nemzeti akaratnak vesse alá politikáját a kormány."[920]

Berend T. Iván történelemképe a mindent átható történelmi determináció elvén nyugszik. Ebből következik, hogy az elmaradottság történelmileg adott állapotát jószerivel csak a múltbeli megoldásokkal radikálisan szakító, olykor persze reformizmussá szelídülő, politikai cselekvés korrigálhatja, bár döntően még az sem változtathat rajta *(path dependence)*. Egy ilyen politika csődje ugyanakkor egyenértékű a történelmi determináció győzelmével.

[918] Berend: *Naplementék*... 176.

[919] A fogalomhoz vö. Hayden White: A történelem terhe. In uő: *A történelem terhe*... 25–67.

[920] Szabad: *Aradtól*... 149.

Ő legalábbis – utólagos bevallása szerint – ezt a leckét tanulta meg a kelet-európai rendszerváltás eseménysorából. „1989–90-ben rádöbbentem, hogy valójában nem értettem meg a történelmet. Nem értettem, ahogyan a múlt hirtelen belemosódott a jelenbe… az én akkori jelenembe."[921]

A könyv ezen utolsó fejezetében kifejtett gondolatmenet úgy és azzal zárja le – az összefoglalás minden igénye nélkül – munkánkat, hogy rávilágít: ahhoz, hogy megértsük és feltárhassuk a történeti tudás természetét, a történetíró címkéjével ellátott szubjektumot is meg kell ismerni. Teljes joggal jegyzi meg E. H. Carr ezzel kapcsolatban, hogy „a történelem tanulmányozása előtt a történészt kell tanulmányozni".[922] S, fűzi hozzá az angol historikus, a történész tanulmányozása előtt a történelmi és társadalmi környezetét is kellő vizsgálat alá kell vonni. Ez utóbbit itt most nem végezhetjük el. Élünk viszont azzal a feltételezéssel, hogy valamely sorsesemény[923] tudatosítása nemcsak identitást teremt, de egyúttal a szakmai ethoszt is megalapozza, amelyből kiviláglik a történeti tudás minősége. Tézisünket azzal a megszorítással sikerült most bizonyítanunk, hogy bár a személyes élettapasztalatnak valóban van szerepe a történelmet illető fogalomalkotásban, az önmagában még nem dönti el, hogy milyen történetszemlélet mellett teszi le végül a historikus a maga voksát.

Egy pillanatra kilépve a hazai színtérről, tételünket egy külföldről vett példával is alá kívánjuk támasztani. A francia forradalom különleges helyet foglal el a francia nemzeti tudatban, mondhatni az első számú történelmi hagyomány rangjára emelkedett az elmúlt bő kétszáz évben. Ebben oroszlánrészt vállalt magára a történetírás, melyet hosszú időn át baloldali forradalomértelmezés uralt. Ennek a historiográfiai hagyománynak Albert Marius Soboul (1914–1982) volt az utolsó prominens képviselője. A forradalom Soboul által gondosan kimunkált képét alaposan megtépázta az 1970-es évektől folyamatosan kibontakozó revizionista felfogás, melyet François

[921] Berend: *Naplementék*… 231.

[922] Carr: *Mi a történelem?* 41.

[923] A fogalomhoz vö. Tengelyi László: *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest, 1998, Atlantisz.

Furet (1927–1997) képviselt eminens módon. A két felfogás különbözősége nem az apró részletekben, hanem a lényegben rejlett: vajon modern osztályküzdelem volt a 18. század végi történelmi esemény, vagy éppenséggel a modern (polgári) politikai kultúra és eszmei világ megteremtését köthetjük hozzá? Soboul a proletár osztályharc első manifesztációjaként tulajdonított kimagasló történelmi jelentőséget az eseménysornak, amely a jakobinus terrorral és főként a sans-culotte-ok politikai mobilizációjával úgyszólván megelőlegezte a modern kori Európa történeti pályaívét. Furet, ezzel szemben, nem 1793-ban, hanem 1789-ben jelölte meg a francia forradalmi hagyomány feltétlenül kiemelendő meritumát. A francia forradalom történelmi jelentősége ezek szerint abban rejlik, hogy egy új, az állampolgári jogegyenlőségen nyugvó politikai kultúrának s az ehhez igazodó politikai szótárnak és diskurzusnak vetette meg az alapját, amely az államhatalom immár demokratikus, és nem autokratikus, igazolásával szolgál. 1793, vagyis a jakobinizmus és az úgynevezett hébertizmus – Furet számára – semmiképp sem a forradalmi folyamat betetőzését, hanem annak egyenesen a kisiklatását hozta magával.[924] A fő probléma a francia forradalommal Furet szerint nem az tehát, hogy megbukott a forradalmi terror, hanem hogy egyáltalán terrorba fulladt a forradalmi folyamat, miután a történelmi aktorok képtelenek voltak befejezni a forradalmi mobilizációt.[925]

Soboul számára ez a felvetés teljesen elfogadhatatlannak tűnt, ahogy azt egy interjújában kifejezésre is juttatta. Furet és néhányan „azt állítják, hogy a felvilágosodás ideológiájának hatására létrejött egyfajta egység az arisztokrácia és a nagypolgárság között, de a reformokat mégsem lehetett bevezetni, mert 1793-ban a tömegek berontanak a politika küzdőterére. Ezt nevezi a két történész [Furet és Denis Richet] a forradalom »kisiklásának«. Hogy a néptömegek valóban betörtek a politikai életbe, és hogy valóban volt a forradalomnak egy demokratikus fordulópontja, ez nem kétséges.

[924] François Furet: *Gondoljuk újra a francia forradalmat*. Ford., jegy., utószó. Hahner Péter. Pécs, 1994, Tanulmány Kiadó, főként 84–85.

[925] François Furet: *A forradalomról*. Ford. Vargyas Zoltán. Budapest, 2006, Európa, különösen 66–67.

Ezt azonban nem lehet »kisiklásának« nevezni. Miért is siklott volna ki a forradalom? [...] A két szerző [...] a véletlen és az irracionális fogalmával akarja megérteni a történelem racionális folyamatát. S ilyenformán nemcsak a forradalom eseményeit hamisítják meg, de szakítanak a klasszikus francia történetírás hagyományaival is".[926]

A forradalom ezen, egymásnak szögesen ellentmondó történészi megítélése olyan historikusokhoz kapcsolódik, akik – legalábbis egy ideig – sokban hasonló politikai tapasztalatok vagy inkább eszmék birtokában voltak, mivel mindketten baloldali beállítottságúnak mutatkoztak. Soboul még 1939-ben belépett a kommunista pártba, ifjabb pályatársa pedig egy évtizeddel később tette meg ugyanezt a lépést. Csakhogy: Soboul, aki élete utolsó évtizedeiben már a Sorbonne egyetem Francia Forradalom Tanszékét vezette, mindvégig megmaradt ezen a politikai pártálláson, Furet viszont idővel (az 1956-os magyar forradalom tapasztalatain okulva) szakított kommunista hitével, és úgymond megtért a „polgári" világnézethez. Minden bizonnyal döntő szerepe volt ennek abban, hogy leszámolva a kommunista utópia és ideológiai ópium (Raymond Aron) eleinte őt magát is rabul ejtő varázserejével, Furet ezt a világnézeti átalakulást a maga történetszemléletében is konzekvensen érvényesíteni kívánta.[927]

*

Szabad György és Berend T. Iván párhuzamos, sokban egymásra emlékeztető élettapasztalatai elégtelenek voltak ahhoz, hogy azonos, legalábbis egymásnak valamennyire megfeleltethető történetszemléletet kínáljanak számukra. A történelem negatív imázsa, amelyet egyaránt a saját (ifjúko-

[926] Beszélgetés Albert Soboullal. Ádám Péter interjúja. *Valóság*, 1976/1. 67. Soboul Furet-vel szembeni főbb ellenvetéseit és Soboul egész történetszemléletét ismerteti: Hahner Péter: Albert Soboul, a francia forradalom történésze (Új kötet – régi viták). *Világtörténet*, 1982/4. 93–105.

[927] E szellemi leszámolás beszédes bizonyítéka a kommunista eszme és politikai mozgalom kritikai számbavétele. François Furet: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról.* Ford. Mihancsik Zsófia. Budapest, 2000, Európa. Furet dekonstruktív forradalomértelmezésének a szellemi újdonságát elemző módon tárgyalja: Hutton: *History...* 143–147.

ri) jelenükben szerzett rossz élettapasztalatok sugalltak számukra, olyan alternatív történelemmagyarázatokba, magyarázó sémákba torkolltak a későbbiek során, amelyek nemcsak hogy különböztek egymástól, de olykor még konfliktusba is kerültek egymással. Erre az összeütközésre az 1867. évi kiegyezés és a dualizmus korának a megítélésével kapcsolatban az 1960-as és 1970-es években lefolyt történészvita során került sor, amelynek valamiképpen mindketten a részesei lettek.[928] Szabad György, aki nemcsak magyarországi zsidóként, de éppúgy a romániai magyar (zsidó) kisebbség egyébként asszimiláns tagjaként is átélte a rossz történelem tapasztalatát, a történelem megromlását megelőző pillanat lehetőségébe kapaszkodva kereste (volna) a lehetséges megoldást, a kiutat a zsákutcából. Egy olyan „valóságos történelmi erő nyomára bukkant" ennek során a Kossuth Lajos által képviselt, és elsősorban az ő személye által fémjelzett, 19. századi liberális magyar (patrióta) politikai mozgalomban, amely – Szabad feltételezése szerint – egyaránt biztosítani tudná a nemzeti közösség egésze és egyes kisebbségei számára az életlehetőségek szabad érvényesülését.

A Szabadéhoz kísértetiesen hasonló fiatalkori élettapasztalatokkal felvértezett Berend T. Iván viszont úgy ítélte meg: csak azáltal gyűrhető le – ha legyűrhető egyáltalán – a történelem rossz öröksége, amelyet a struktúrák makacs állandósága tart életben, ha egy korábban soha nem volt új alapra helyezzük át az élet addigi rendjét. Így és kizárólag ennek a folyományaként remélhető az elmaradottság valamikori meghaladása a radikális, majd reformista politikai cselekvés keretében.

Vizsgálódásainkból kiderülhetett, a tapasztalatok fundamentum jellege mellett a célok teleológiája is elengedhetetlen a történelemkép mindenkori megválasztásához, ami nélkül nem is igazán tehetünk szert érdemleges történeti tudásra. Ebben az összefüggésben rejlik a történeti tudás tagadhatatlan szubjektivitása.

[928] Ezekről a vitákról többen is írtak, egymástól eltérő módon. Lásd például Lackó Miklós: Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. *Századok*, 2008/6. 1483–1537.; Gyáni Gábor: A kiegyezés nemzeti és birodalmi látószögből. *BUKSZ*, 2017. Ősz–Tél, 151–156.

KÖNYVÉSZETI KALAUZ

A történetelmélet irodalma óriási, a teljes felsorolása így szinte lehetetlen lenne, de könyvünkkel kapcsolatban ez nem is szükséges. A munka jegyzetanyaga sok mindent felölel ebből a kiterjedt szakirodalomból. Jelen könyvészeti kalauznak a rendeltetése csupán annyi, hogy rámutasson: melyek azok a munkák, amelyek különösen nagy hatást gyakoroltak a szerzőre, és amelyek beható ismerete – a szerző megítélése szerint – kívánatos lehet a témában elmerülni igyekvő olvasó számára. A fejezet lábjegyzeteiben felsorakoztatott műveket nem eredeti megjelenésük dátumával, hanem az általam használt kiadások adataival tüntetem fel.

Kezdjük elsőként a szöveggyűjteményekkel: ezek a munkák olyan írásokat tesznek egyazon helyen hozzáférhetővé, amelyeket a válogató szerkesztő fontosnak ítélt közreadni a történetelméleti diskurzus szempontjából. Már magyar nyelven is rendelkezünk néhány ilyen, az anyagát tekintve jó szöveggyűjteménnyel.[929] Mindenkor fontos hozzájárulás a történelem elméleti

[929] Horkay Hörcher Ferenc szerk.: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Pécs, 1997, Tanulmány Kiadó; Thomka Beáta szerk., vál.: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000, Kijárat; Sebők Marcell szerk.: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest, 2000, Replika Kör; Kisantal Tamás szerk.: *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003, L'Harmattan – Atelier; Takács Ádám szerk.: *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. Budapest, 2004, L'Harmattan; Gyurgyák János – Kisantal Tamás szerk.: *Történetelmélet*. I–II. Budapest, 2006, Osiris; Molnár Attila Károly – Nagy Ágoston – Pap Milán szerk.: *Fogalomtörténet Koselleck után. A politikai nyelv kutatásának kortárs módszertana és gyakorlata*. Budapest, 2016, NKE Molnár Tamás Kutatóközpont.

irodalmához, ha a gyakorló történész is tollat ragad elvi és módszertani problémáinak a megvitatása végett.[930] S persze kihagyhatatlanok a tisztán történetfilozófiai, nemegyszer átfogó igénnyel megfogalmazott kézikönyvek is.[931] Ez utóbbiaktól elkülöníthetjük azokat az elméleti alapvetéseket, amelyek szerzői egy sajátos filozófiai elgondolás keretében érintenek – többek közt – alapvető történeti episztemológiai kérdéseket is.[932]

[930] Peter Burke: *History and Social Theory.* Oxford, 1992, Polity Press; Edward H. Carr: *Mi a történelem?* Ford. Bérczes Tibor. Budapest, 1993, Századvég; Marc Bloch: *A történész mestersége. Történetelméleti írások.* Ford. Babarczy Eszter – Kosáry Domokos – Pataki Pál. Utószó. Benda Gyula. Budapest, 1996, Osiris; Miles Fairburn: *Social History. Problems, Strategies and Methods.* Basingstoke, 1999, MacMillan Press LTD; Georges Duby: *Folytonos történelem.* Ford. Ifj. Benda Kálmán. Budapest, 2000, Napvilág; Gérard Noiriel: *A történetírás „válsága". Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig.* Ford. Czoch Gábor et al. Budapest, 2001, Napvilág; John H. Arnold: *Történelem. Nagyon rövid bevezetés.* Ford. Rényi Zsuzsanna. Budapest, 2005, Corvina; Mary Fulbrook: *Historical Theory.* London, 2002, Routledge; Michel de Certeau: A történeti művelet. Ford. Szekeres András. In Benda Gyula – Szekeres András szerk.: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* Budapest, 2007, L'Harmattan – Atelier, 463–512.

[931] R. F. Atkinson: *Knowledge and Explanation in History. An Introduction to the Philosophy of History.* Ithaca, 1978, Cornell University Press; William H. Dray: *Philosophy of History.* Upper Saddle River, NJ, 2002, Prentice Hall; Allan Megill: *Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice.* Chicago, 2007, University of Chicago Press.

[932] Raymond Aron: *Introduction to the Philosophy of History. An Essay of the Limits of Historical Objectivity.* Trans. George J. Irvin. London, 1961, Weidenfeld and Nicholson; Arthur C. Danto: *Analytical Philosophy of History.* Cambridge, 1968, Cambridge University Press; Wilhelm Dilthey: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Tanulmányok.* Vál., ford., bev., jegyz. Erdélyi Ágnes. Budapest, 1974, Gondolat; Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata.* Ford., utószó Bonyhai Gábor. Budapest, 1984, Gondolat; Michael Oakeshott: *Experience and Its Modes.* Cambridge, 1985, Cambridge University Press; Friedrich Nietzsche: *A történelem hasznáról és káráról.* Ford. Tatár György. Budapest, 1989, Akadémiai; Michel Foucault: Nietzsche, a genealógia és a történelem. Ford. Romhányi Török Gábor. In

Az egyes nagy témakörök történetelméleti szakirodalmában tallózva kezdjük ezt a szemlét a ma oly sokat vitatott narrativitás problémájával: a vele kapcsolatos diskurzus a történelem poetizálásának és fikcionalitásának szentel különösen nagy figyelmet.[933] A történetírói magyarázat és bizonyítás tudományfilozófiai eszmecseréje közvetve érinti csupán a történetírás szűkebb világát, ugyanakkor fontos jelzés arra nézve, hogy milyen tényleges kép él a tágabb tudományos közösségben a történetírásról, mint hamisítatlan humanióráról.[934] Korunkban növekvő veszélyt jelent a szakszerű akadémiai történetírásra az emlékezés dagálya, amely ezzel nyomban be is került a tudományos érdeklődés homlokterébe.[935] A történeti (történelmi)

uő: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. Vál., ford. Romhányi Török Gábor. Budapest, 1998, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 75–91.

[933] Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, 1973, Johns Hopkins University Press; Hans Kellner: *Language and Historical Representation. Getting the Story Crooked*. Madison, 1989, University of Wisconsin Press; Hayden White: *A történelem terhe*. Ford. Berényi Gábor et al. Budapest, 1997, Osiris; Philippe Carrard: *Poetics of the New History. French Historical Discourse from Braudel to Chartier*. Baltimore, 1992, Johns Hopkins University Press; David Carr: *Time, Narrative, and History*. Bloomington, 1986, Indiana University Press; Robert F. Berkhofer, Jr.: *Beyond the Great Story. History as Text and Discourse*. Cambridge, Mass., 1995, Harvard University Press; Paul Ricoeur: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Vál., szerk. Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, 1999, Osiris; Frank Ankersmit: *Meaning, Truth, and Reference in Historical Representation*. Ithaca, 2012, Cornell University Press.

[934] Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. Bíró Dániel. Budapest, 1984, Gondolat; Karl R. Popper: *A historicizmus nyomorúsága*. Ford. Kelemen Tamás. Budapest, 1989, Akadémiai; Paul Feyerabend: *A módszer ellen*. Ford. Mesterházi Miklós – Miklós Tamás – Tarnóczy Gabriella. Budapest, 2002, Atlantisz; C. Behan McCullagh: *The Logic of History. Putting Postmodernism in Perspective*. London, 2004, Routledge; Carl. G. Hempel: Az általános törvények szerepe a történettudományban. Ford. Laki János. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás szerk.: *Történetelmélet*. II. Budapest, 2006, Osiris, 451–463.

[935] Patrick H. Hutton: *History as an Art of Memory*. Hanover–London, 1993, University Press of New England; Jeremy Black: *Using History*. London, 2005, Hodder Arnold;

idő sokáig teljesen problémátlannak és magától értetődőnek tetsző fogalma is kritika tárgyát képezi ma már, ennek eredményeként a homogenitást felváltotta a heterogenitás, amely kutatási problémává avatta a hosszúságukban eltérő különféle időtartamokat és a különböző idejűségek egyidejűségét.[936] Ezzel együtt a történelmi tapasztalat fogalma is felértékelődött, amely a történelmi ágensek „reális világának" a nézőpontjából tekintett történelem fogalmát részesíti immár előnyben a hátratekintő történészi szemlélet rovására, vagy legalábbis komolyan számol vele a múltat elbeszélve.[937] A történések időtartamainak változatossága és a tapasztalathoz, valamint a történeti magyarázathoz fűződő ellentmondásos viszonyuk ráirányította a figyelmet az esemény és a struktúra érdemi különbözőségére és a megismerhetőségük dilemmáira.[938] Mindez így együtt komoly kétségeket támaszt a történelmi

Paul Ricoeur: *Memory, History, Forgetting.* Trans. Kathleen Blamey – Davis Pellauer. Chicago, 2004, University of Chicago Press; Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 1999, Atlantisz; Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok.* Vál., szerk. K. Horváth Zsolt. Ford. Haas Lídia et al. Budapest, 2010, Napvilág; Maurice Halbwachs: *Az emlékezet társadalmi keretei.* Ford. Sujtó László. Budapest, 2018, Atlantisz.

[936] Fernand Braudel: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás szerk.: *Történetelmélet.* II. Budapest, 2006, Osiris, 1157–1182.; Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Ford. Hidas Zoltán – Szabó Márton. Budapest, 2003, Atlantisz; Jean Leduc: *A történészek és az idő. Elméletek, kérdések, írásmódok.* Pozsony, 2006, Kalligram.

[937] Quentin Skinner: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. Ford. Jónás Csaba. In Horkay Hörcher Ferenc szerk.: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Tichard Tuck tanulmányai.* Pécs, 1997, Tanulmány Kiadó, 7–53.; Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Ford. Hidas Zoltán – Szabó Márton. Budapest, 2003, Atlantisz; Frank R. Ankersmit: *A történelmi tapasztalat.* Ford. Balogh Tamás. Budapest, 2004, Typotex; David Carr: *Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World.* Oxford, 2014, Oxford University Press.

[938] Charles Tilly: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons.* New York, 1984, Russell Sage Foundation; William H. Sewell, Jr.: *Logics of History. Social Theory and Social Transformation.* Chicago, 2005, University of Chicago Press.

determináció és a történelmi cselekvőképesség eddig érvényesnek gondolt összefüggésével kapcsolatban is, ami újabb heves viták forrásává lett.[939] A konvencionális történetírás határait tovább feszegeti a véletlennek, az esetlegesnek a beemelése a történetírói rekonstrukciós munkába. Ennek folyományaként nagy népszerűségre tett szert újabban a kontrafaktuális, a tényellenes történetírás, amely azonban nem lebecsülendő megismerési előnyökkel is kecsegtet, még ha ezt makacsul tagadják is egyes historikusok.[940]

A történelem szorosabban európai léptékű és szempontú, a történetírói historizmusban fogant vizsgálata napjainkban viták kereszttüzébe került mind a gender- és nőtörténetírást, a posztkoloniális, valamint a globális történetírást felkarolók részéről.[941] Állandó nézeteltérés forrása, hogy mennyire és hogyan ítélkezhet a történész a múlt dolgai és cselekvő ágensei felett és ez miként hat a megismerői tevékenységre, amely – norma szerint – a pártatlanság jegyeit viseli magán. Ezzel szorosan összefügg az a kérdés is, hogy hol a helye azoknak a történész kutatásait vezérlő eszméknek és értékeknek, amelyek hiányában a historikus mit sem tudna kezdeni a történelmi múlt diffúz valóságával és empirikus kuszaságával.[942]

[939] Isaiah Berlin: Történelmi szükségszerűség. In uő: *Négy esszé a szabadságról*. Ford. Erős Ferenc – Berényi Gábor. Budapest, 1990, Európa, 181–333.; Miguel A. Cabrera: *Postsocial History. An Introduction*. Lanham, 2004, Lexington Books; Ernest Nagel: A történelmi determinizmus. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás szerk.: *Történetelmélet*. II. Budapest, 2006, Osiris, 649–672.

[940] Niall Ferguson: *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. Basingstoke, 1998, Papermac; Richard J. Evans: *Altered Pasts. Counterfactuals in History*. London, 2014, Little, Brown.

[941] Edward W. Said: *Orientalizmus*. Ford. Péri Benedek. Budapest, 2000, Európa; Dipesh Chakrabarty: *Provincializing Europe. Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton, 2000, Princeton University Press; Michel Foucault: *A szexualitás története. A tudás akarása*. Ford. Ádám Péter. Budapest, 1996, Atlantisz; Joan Wallach Scott szerk.: *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, Ford. Greskovits Endre. Budapest, 2001, Balassi.

[942] Raymond Aron: *Introduction to the Philosophy of History. An Essay of the Limits of Historical Objectivity*. Trans. George J. Irvin. London, 1961, Weidenfeld and Nicholson;

S nem mulaszthatjuk el, hogy végül megemlítsük az újabban nagy feltűnést keltő posztmodern történetszemlélet vagy inkább történetelmélet körüli diskurzust; az általa kiváltott heves viták válogatott könyvészeti anyagát is beemeljük tehát sommás könyvészeti áttekintésünkbe.[943]

Tanulmányunk keretei nem tették lehetővé a történetelmélet ennél bővebb szisztematikus kifejtését. A kérdéskör iránt érdeklődő olvasó azonban akár a fenti könyvészeti anyag tanulmányozásával is továbbléphet könyvünk anyagán, hogy pontos képet alkothasson magának a történeti tudás keletkezéséről és e tudás közelebbi természetéről.

Max Weber: A társadalomtudományi és társadalompolitikai megismerés „objektivitása". Ford. Józsa Péter – Wessely Anna. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás szerk.: *Történetelmélet.* II. Budapest, 2006, Osiris, 281–323.; Allan Megill: *Historical Knowledge, Historical Error. A Contemporary Guide to Practice.* Chicago, 2007, University of Chicago Press.

[943] Keith Jenkins: *Re-thinking History*. London, 1991, Routledge; Joyce Appleby – Lynn Hunt – Margaret Jacob: *Telling the Truth about History*. New York, 1995, W. W. Norton & Company; Beverly Southgate: *History: What and Why? Ancient, Modern, and Postmodern Perspectives*. London, 1996, Routledge; Alun Munslow: *Deconstructing History*. London, 1997, Routledge; Ewa Domańska ed.: *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism*. Charlottesville, 1998, University Press of Virginia; Richard J. Evans: *In Defense of History*. New York, 1999, W. W. Norton & Company; Keith Jenkins: *Refiguring History. New Thoughts on an Old Discipline*. London, 2003, Routledge; Ernst Breisach: *On the Future of History. The Postmodernist Challenge and its Aftermath*. Chicago, 2003, University of Chicago Press; Elizabeth A. Clarke: *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn*. Cambridge, 2004, Harvard University Press; Callum G. Brown: *Postmodernism for Historians*. Harlow, 2005, Pearson Longman.

NÉVMUTATÓ

Ábrahám Zoltán 85, 364
Acton, John Emerich Edward Dalberg 412
Ádám Péter 214, 432, 439
Almási Miklós 390, 398
Alpers, Svetlena 286
Altrichter Ferenc 176
Anderson, Perry 270
Angyalosi Gergely 117, 258
Ankersmit, Frank Rudolf 50, 91, 93, 116, 121, 131–133, 136, 213, 276, 282, 290, 291, 299, 300, 307, 308, 353, 355, 383, 389, 390, 402, 403, 412, 437, 438
Anonymus 39
Apor Péter 93
Appleby, Joyce 185, 397, 440
Arendt, Hannah 156, 423
Ariès, Philippe 278, 279, 362, 416
Arisztotelész 113, 120, 127, 181
Arnold, John Hugh 85, 245, 436
Aron, Raymond 147–149, 178, 179, 183, 396, 432, 436, 439
Árpád fejedelem 39
Assmann, Aleida 365, 366, 371–373, 376
Assmann, Jan 365, 366, 371–374, 376, 438
Atkinson, R. F. 58, 185, 389, 412, 436
Aulard, Alphonse 363
Austin, John Langshaw 88
Ayer, Alfred Jules 89

B. Szabó János 375
Baár, Monika 123, 423
Babarczy Eszter 11, 436
Bacsó Béla 289, 290
Bahtyin, Mihail 22
Bajcsy-Zsilinszky Endre 420
Balázs Béla 347
Balogh Sára 285
Balogh Tamás 123, 276, 277, 438
Barg, M. A. 45, 47
Barlay László 356
Barnes, Barry 205–208
Barthes, Roland 104, 105, 108, 284, 287, 326
Bartlett, Frederic C. 394
Báthory Csaba 276

Bauer Ervin 347
Bay Ferenc 160, 162
Beard, Charles Austin 386
Becker, Carl Lotus 42–44, 301, 386
Béla, IV. 69, 70
Bence György 44
Benda Gyula 11, 139, 252, 259, 285, 310, 436
Benda Kálmán, ifj. 64, 84, 436
Benedek András 65
Benjamin, Walter 44, 260, 356
Benveniste, Émile 245, 246
Bérczes Tibor 11, 436
Berend T. Iván 417–419, 424–433
Berényi Gábor 105, 168, 229, 305, 334, 437, 439
Berger, Stefan 123, 260, 378, 423
Berkhofer, Robert F. 49, 50, 134, 135, 399, 437
Berlin, Isaiah 20, 168–172, 175, 177, 179–181, 439
Bevir, Marc 300, 394, 395
Bibó István 420
Bíró Dániel 60, 437
Bíróné Kaszás Éva 117
Black, Cyril E. 265, 272
Black, Jeremy 244, 379, 381, 391, 437
Blamey, Kathleen 127, 438
Bloch, Marc 11, 37, 39, 40, 265–268, 271, 396, 407, 408, 436
Blumenberg, Hans 235, 237, 238, 240
Bódy Zsombor 13, 122, 139, 244, 328
Bonnel, Victoria E. 268
Bonyhai Gábor 89, 436
Boros Gábor 11, 97, 126
Boros János 76
Both Előd 254
Bourdieu, Pierre 22, 367
Braudel, Fernand 22, 25, 81, 139, 140, 143, 144, 150, 192, 221, 226, 437, 438
Braun Róbert 34, 105, 346, 410, 429
Breisach, Ernst 27, 416, 440
Brown, Callum G. 27, 46, 440
Bruncsák István 207
Brunner, Otto 83
Buckle, Henry Thomas 139, 213
Burckhardt, Jacob 139, 276, 277
Burguière, André 204
Burke, Peter 21–25, 82, 86, 138, 139, 274, 277–279, 281, 329, 348, 363, 364, 436
Bury, John Bagnell 181–184

Cabrera, Miguel A. 210, 211, 439
Campion, Edmund 102
Carr, David 116, 120, 146, 188, 200, 257, 294, 302, 437, 438
Carr, Edward Hallett 11, 17–20, 25, 37, 42, 184, 430, 436
Carrard, Philippe 103, 146, 147, 239, 245, 247, 437
Castel, Robert 204
Castiglione, Dario 92
Certeau, Michel de 252, 369, 402, 436
Chartier, Roger 93
Christian, David 254, 255
Cicero, Marcus Tullius 214

Cieger András 163
Clark, Elizabeth Ann 21, 85, 440
Clark, G. Kitson 404
Clarke, Elizabeth A. 440
Collingwood, Robin George 11, 37, 47, 48, 68–70, 87, 92, 93, 178, 183, 184, 257, 287, 292, 293, 296, 297, 299, 301, 310, 390, 396, 398, 411
Comte, Auguste 204
Confino, Alon 367
Conrad, Christoph 123, 260, 378, 423
Conze, Werner 83
Cranmer, Thomas 102
Creighton, Mandell 412
Croce, Benedetto 35
Czoch Gábor 11, 138, 141, 263, 264, 436

Csajanov, Alekszandr 22
Csejtei Dezső 235, 290
Csernok Attila 380
Csordás Gábor 76

Danto, Arthur Coleman 15, 77–80, 89, 106, 225, 226, 401, 436
Darnton, Robert 93
Darwin, Charles 97, 98, 112, 233, 234
Dávid Gábor 277
Dávidházi Péter 375
Davidson, Donald 76
Davis, Natalie Zemon 283, 284
Deák István 165
Derrida, Jacques 92
Diderot, Denis 128
Dilthey, Wilhelm 288–296, 303, 319, 436
Domańska, Ewa 105, 308, 403, 440
Donagan, Alan Harry 57
Doorman, Maarten 123
Dray, William Herbert 35, 57, 59, 67–72, 77, 80, 185, 396, 401, 436
Droysen, Gustav 289, 290, 292, 389
Duby, Georges 64, 84, 436
Dunn, John Montfort 86
Durkheim, Émile 364

Eco, Umberto 130, 131, 351
Eisenstadt, Shmuel N. 268, 336, 337
Elias, Norbert 22, 25, 229, 334
Előd Nóra 229
Elton, Geoffrey Rudolph 82, 191
Engel Pál 70
Erdélyi Ágnes 12, 58, 277, 288, 436
Erdélyi Gabriella 279
Erős Ferenc 168, 258, 439
Evans, Richard John 46–48, 184, 192, 195, 199, 200, 439, 440

Fairburn, Miles 15, 56, 63–66, 194, 436
Farkas Henrik 37
Farkas Krisztina 371
Fehér Márta 176, 193
Felkai Gábor 355
Femia, Joseph V. 94
Fenyves Miklós 123, 251
Ferguson, Niall 191–200, 439
Feyerabend, Paul 59–61, 75, 437
Fischer, Holger 381

Fodor Pál 238, 365, 375
Fogel, Robert William 81, 82, 103, 190, 191
Fórizs Gergely 13
Forrai Gábor 65
Foucault, Michel 22, 25, 204, 258, 259, 311–313, 330, 331, 363, 399, 436, 439
Földesi Ferenc 164
Freeman, Edward Augustus 11
Freud, Sigmund 363
Fritzsche, Peter 367
Fulbrook, Mary 21, 48, 204, 208, 391, 397, 436
Furet, François 81, 153, 363, 430–432

Gadamer, Hans-Georg 75, 89, 293–300, 362, 390, 436
Galamb György 235
Gallie, Walter Bryce 80
Gáthy Vera 428
Gearheart, Suzanne 128
Geertz, Clifford 22, 262
Gelléríné Lázár Márta 229, 322
Gibbon, Edward 96
Giddens, Anthony 25, 152, 204–209
Gilliam, Harriet 393
Ginzburg, Carlo 371, 400
Glasberg, David 379
Glatz Ferenc 12
Goldstein, Leon J. 400–402
Gossman, Lionel 134
Görföl Balázs 145
Grafton, Anthony 97, 126
Greskovits Endre 439
Guéry, Alain 367
Gumbrecht, Hans Ulrich 256, 257, 287, 353
Gunn, Simon 21, 338, 341
Gunst Péter 125
Gurevics, Aron Jakovlevics 44, 47, 229

Gyáni Gábor 13, 42, 45, 104, 141, 240, 260, 261, 266, 271, 272, 345, 371, 374, 381, 399, 411, 424, 425, 433
Gy. Horváth László 130
Györffy Miklós 249, 279
Gyurgyák János 12, 15, 23, 43–45, 49, 52, 57, 68, 71, 80–82, 95, 107, 138, 140, 141, 173, 178, 226, 235, 290, 377, 385, 386, 394, 402, 435–440

Haas Lídia 43, 438
Habermas, Jürgen 291, 295, 296
Hahner Péter 431, 432
Halbwachs, Maurice 144, 354–360, 363, 365, 370, 416, 438
Halmesvirta, Anssi 381
Halmos Károly 141
Hamsher-Monks, Iain 92
Haraszti György 357
Hartog, François 222, 231
Haskell, Thomas L. 277, 388, 404
Haycroft, John 159
Heckenast Gusztáv 39
Hegedüs Béla 13
Hegedűs Pál 11

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 20, 28–33, 53, 192, 213, 234, 254, 299
Heidegger, Martin 75, 253, 368, 390
Heil Tamás 402
Heller Ágnes 12, 169, 315, 317
Hempel, Carl Gustav 52, 53, 57–61, 67, 70, 71, 79, 193, 437
Herbert, Spencer 25
Hérodotosz 28
Hertmans, Stefan 251
Hexter, Jack H. 96, 100, 102, 103, 106
Hidas Zoltán 11, 146, 155, 276, 278, 348, 365, 438
Hitler, Adolf 419
Hobsbawm, Eric 374
Hofer Tamás 372, 374
Hóman Bálint 241
Horkay Hörcher Ferenc 87, 412, 435, 438
Horn András 13
Horthy Miklós 243, 419
Horváth Károly 123
Horváth Sándor 349, 351
Hölscher, Lucian 306
Hudi József 164
Huizinga, Johan 276, 277, 307
Humboldt, Friedrich Wilhelm Heinrich Alexander von 52, 80, 377
Hunt, Lynn 185, 223, 224, 397, 440
Huoranszky Ferenc 172
Husserl, Edmund 75, 302
Huszár Tibor 144
Hutton, Patrick H. 361, 362, 416, 417, 432, 437
Iggers, Georg Gerson 61, 93, 125, 204, 235, 277, 355
Ingarden, Roman 207
Irvin, George J. 178, 436, 439

Jacobs, Margaret 185, 397, 440
Jarausch, Konrad H. 367
Javorniczky István 110
Jeney Éva 251
Jenkins, Keith 26, 411–413, 440
Johnson, Mark L. 75
Jókai Mór 160, 163
Jónás Csaba 87, 438
Józsa Péter 385, 440

Kádár János 427
Kállai Tibor 402
Kann, Robert Adolf 201–203
Kansteiner, Wulf 367
Kant, Immanuel 215
Keegan, John 280–282
Kelemen János 12, 31, 32, 58, 69, 277
Kelemen Pál 256
Kelemen Tamás 20, 437
Keller, Hans 104, 122, 437
Kertész Balázs 90
Kertész Imre 323
K. Horváth Zsolt 358, 438
Kisantal Tamás 12, 15, 23, 43–45, 49, 52, 57, 67, 68, 71, 78, 80–82, 93, 95, 104, 107, 111, 122, 129, 132, 138, 140, 141, 173, 178, 220, 226, 235, 255, 287, 290, 306, 377, 385, 386, 394, 402, 435–440

Kisfaludy Károly 381
Klein, Kerwin Lee 367
Klement Judit 141
Kocka, Jürgen 269, 271
Komáromy Rudolf 12
Kosáry Domokos 11, 23, 186–189, 436
Koselleck, Reinhart 11, 40, 83, 91, 140–147, 150, 155, 161, 167, 169, 213–217, 219, 221, 227, 228, 230, 231, 235, 305, 306, 370, 375, 435, 438
Kossuth Lajos 156, 162, 165, 410, 420, 422, 424, 433
Kovács Ákos 374
Kovács Éva 262, 350, 365
Kovács Gábor 118, 238, 365
Kovács I. Gábor 229
Kovács Imre 420
Kovács Mihály 164
Kovács Zsolt 148
Kozák Dániel 147
Kőrös László 281
Kövér György 239, 242
Krasznai Anna 173
Kracauer, Sigfried 223, 228, 284, 285
Kuhn, Thomas Samuel 39, 60, 75, 396, 404, 437
Kurkowska, Mirella 124

LaCapra, Dominick 84, 90, 131, 317, 324
Lackó Miklós 433
Lacombe, Paul 139
Lajos, XVI. 155, 156
Lakatos Ágnes 222
Lakatos Imre 59, 64–67
Laki János 57, 437
Lakoff, George Philiph 75
Langenbacher, Eric 381
Lecky, H. W. 139
Leduc, Jean 141, 144, 236, 245, 247, 438
Lefebvre, Georges 363
Le Goff, Jacques 141, 142
Leideni János 102
Lejeune, Philippe 127, 351, 352
Lepetit, Bernard 259, 263
Le Roy Laudrie, Emmanuel Bernard 25
Levi, Giovanni 262, 263
Lewis, Bernard 192
Lewis, David 197
Lincoln, Abraham 43
Lindenberger, Thomas 367
Lipman, Maria 381
Lloyd, Christopher 62
Lónyay Menyhért 163,
Lorenz, Chris 106, 121, 260
Louch, A. R. 80
Loyolai Ignác, Szent 102
Löwith, Karl 11, 234
Lucianus 383, 392
Luhmann, Niklas 234
Lukács György 122–124
Lukacs, John 12
Luther, Martin 102, 103, 237

MacIntyre, Alasdair 116, 117
MacMillan, Margaret 368

Mandelbaum, Maurice 81
Mannheim, Karl 144
Marno Dávid 78
Martinkó András 161
Marquard, Odo 181
Marrus, Michael 391
Marx, Karl 25, 192, 204, 205, 212, 213, 234
Mauss, Mercel 41
Mazlish, Bruce 255–257
McCloskey, Donald N. 103
McCullagh, C. Behan 71–73, 185, 200, 437
McLuhan, Marshall 361
Megill, Allan 103, 135, 147, 195, 196, 199, 368, 369, 392, 397, 404, 436, 440
Mekis D. János 345, 352
Merleau-Ponty, Maurice 37, 394
Mester Béla 238, 365
Mesterházi Miklós 181, 437
Mezei Gábor 256
Michelet, Jules 106, 362, 363
Mihancsik Zsófia 153, 432
Mikes Lajos 98, 233
Miklós Tamás 11, 65, 437
Mikó Árpád 374
Mill, John Stuart 270
Miller, Alexei 381
Miller, John 138
Mink, Louis O. 70, 71, 80, 129
M. Nagy Miklós 157
Módos Magdolna 423
Molnár Attila Károly 12, 435
Molnár Erik 242, 424, 433
Molnár Eszter Edina 347
Molnár Tamás 435
Montesquieu 128
Barrington, Moore 269, 270
Moses, Dirk 407
Munslow, Alun 27, 440
Musset, Alain 285

Nagel, Ernst 168, 172–181, 184, 439
Nagy Ágoston 12, 435
Namier, Lewis 139
Napóleon, Bonaparte 132, 148
Nelson, Joseph S. 103
Némedi Dénes 355
Németh István 127
Németh László 189, 420
Newton, Isaac 175
Niebuhr, Barthold Georg 30
Niederhauser Emil 12
Niedermüller Péter 372, 374
Nietzsche, Friedrich 32, 33, 212, 312, 313, 383, 384, 398, 399, 403, 423, 436
Niven, Bill 381
N. Kiss Zsuzsa 307
N. Kovács Tímea 12, 116, 302, 341
Noiriel, Gérard 11, 436
Nora, Pierre 142, 357–361, 438
Novák Veronika 141
Novick, Peter 387, 388
Nowell-Smith, P. H. 400

Nyíri J. Kristóf 273

Oakeshott, Michael 30, 41, 42, 47, 51, 79, 182, 183, 185, 250, 253, 300, 301, 327, 394, 401, 402, 413, 421, 436
Ong, Walter J. 147, 361
Ormos Mária 238
Orthmayr Imre 11
Ozouf, Mona 158

Ö. Kovács József 13, 122, 139, 328

Paige, Jeffery M. 268
Pajkossy Gábor 165
Pakier, Małgorzata 381
Pál, IV. 102
Palkó Gábor 257, 287
Pap Mária 156
Pap Milán 12, 435
Papp Barbara 355
Passmore, John Arthur 394, 395
Pataki Pál 11, 265, 436
Patočka, Jan 127
Pellauer, Davis 127, 438
Péri Benedek 338, 439
Pető Iván 428
Petőfi Sándor 160–163
Petri György 54
Piaget, Jean 110
Pirenne, Henri 269
Pléh Csaba 13, 88, 350, 355, 394
Pocock, John Greville Agard 86
Pogány Ágnes 141
Popper, Karl Raimund 20, 52–61, 66, 67, 70, 71, 79, 193, 212, 213, 437
Prekop Gabriella 233

Radics Katalin 428
Rajnai László 52, 80
Rancière, Jacques 245, 247
Ránkai Orsolya 234
Rangers, Terence
Ranke, Leopold von 30, 95, 97, 99, 106, 126, 136, 138, 139, 200, 234, 235, 284, 383, 386, 392, 407
Ránki György 191, 427
Raulff, Ulrich 276–278
Rényi Zsuzsanna 85, 245, 436
Revel, Jacques 138, 139, 141, 144, 264
Réz Anna 173
Richet, Denis 431
Ricoeur, Paul 75, 116–121, 127, 129, 130, 144, 150, 151, 178, 251, 252, 314, 356, 361, 369, 370, 395, 396, 437, 438
Rochefoucauld, Duc de La 155
Rohonyi Zoltán 372
Romhányi Török Gábor 204, 312, 384, 399, 436, 437
Roosevelt, Franklin 401
Rorty, Richard McKay 75, 76, 104, 403
Rosenfeld, Gavriel David 192, 367
Rousseau, Jean-Jacques 128
Rousso, Henry 367
Rózsahegyi Edit 178
Rozsnyai Ervin 35
Rüsen, Jörn 95, 99, 319, 324, 325
R. Várkonyi Ágnes 139

Sahlins, Marshall 25, 151, 152
Said, Edward W. 337, 338, 439
Saly Noémi 41
Sándor Klára 13
Sarkady János 127
Sartwell, Crispin 117
Schama, Simon 157, 279, 280
Scheibner Tamás 400
Schéry András 130
Schlick, Moritz 176
Schorske, Carl E. 279
Scott, Joan Wallach 329–333, 391, 439
Scott, Walter 123, 124, 136
Searle, John Rogers 89, 90
Sebők Marcell 93, 263, 284, 435
Seregi Tamás 67
Servet, Michel 102
Sewell, William H. 151–156, 208–210, 219, 265–268, 438
Shils, Edward 372
Simiand, François 139
Simmel, George 259, 260
Sinkó Katalin 374
Skinner, Quentin Robert Duthie 86–94, 438
Skocpol, Theda 268–270
Smith, Anthony D. 261, 378
Smith, Bonnie G. 423
Soboul, Albert Marius 430–432
Soja, Edward 259
Somers, Margaret 268, 270
Somlai Péter 355
Sonkoly Gábor 263, 264
Sós Vilmos 393, 395
Southgate, Beverley 27, 440
Spengler, Oswald 256
Spiegel, Gabrielle Michele 85
Staley, David J. 220, 221
Starr, Chester G. 224
Stone, Dan 323, 327
Stone, Lawrence 23, 65, 82, 141
Sudár Balázs 375
Sujtó László 144, 356, 438
Sükösd Mihály 144
S. Varga Pál 374

Szabad György 186–189, 410–413, 417–429, 432, 433
Szabó Ferenc 164
Szabó László 179
Szabó Márton 11, 13, 438
Szabó Piroska 104, 287
Száraz Orsolya 374
Szeberényi Gábor 23, 82, 107, 111, 122, 141, 146, 213
Szegedi Péter 54
Szegedy-Maszák Mihály 117, 123, 437
Szekeres András 139, 146, 252, 259, 285, 309, 310, 334, 436
Szekfű Gyula 241, 243
Szélpál Lívia 192
Szemere Samu 28
Szentmiklósi Tamás 402
Szerb Antal 277
Szigeti Csaba 40
Szijártó M. István 23
Sziklai László 12
Szilassy József 163

Szolláth Dávid, 93, 132
Szőnyi Pál 163
Szűcs Jenő 69, 70

Taine, Hyppolyte Adolphe 139, 204
Takács Ádám 12, 141, 146, 151, 179, 204, 259, 309, 313, 435
Takács Miklós 319, 374, 396
Tarnay László 12
Tarnóczy Gabriella 59, 437
Tarnói Judit 254
Tatár György 32, 357, 436
Tawney, Richard Henry 139
Telegdy Bernát 125
Tengelyi László 303–305, 419, 430
Terence Rangers 374
Thomka Beáta 12, 40, 106, 116, 120, 314, 403, 435
Thompson, Paul 304, 345, 350
Thuküdidész 28, 369
Tilly, Charles 25, 270, 438
Tilly, Louise 270
Tilly, Richard 270
Tisza Lajos 163
Tocqueville, Alexis de 214
Todd, Jane Marie 204
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 56
Tomka Béla 141, 240, 270, 316
Tordai Zádor 373
Tóta Péter Benedek 96
Tóth János 189
Tóth Zoltán 139
Toynbee, Arnold Joseph 213, 256
Török Bálint 164
Török Ervin 235
Tuck, Richard 86
Tucker, Aviezer 58, 195, 197–199
Tully, James 89, 91, 92, 94

Vajda Mihály 253
Vann, Richard T. 408
Vansina, Jan 366
Várady Szabolcs 286
Varga Bálint 374, 375
Varga János 160, 163
Varga Róbert 127
Varga Szabolcs 238, 365, 375
Vargyas Zoltán 431
Veermer, Jan 286
Velkey Ferenc 422
Veressné Deák Éva 165
Veyne, Paul 40–43, 64, 118, 204
V. Horváth Károly 95, 302
Vico, Giambattista 363
Vilkuna, Kustaa H. J. 381
Villette, Charles 158
Vigne, Daniel 283
Voltaire 128, 138, 239

Wachtel, Nathan 25
Walpole, Horace 122, 123
Walser, Martin 249, 251
Walsh, William Henry 49, 72, 73, 400
Wawrzyniak, Joanna 381
Weber, Max 15, 22, 384–386, 391, 395, 414, 440
Wessely Anna 385, 440

White, Hayden 25, 30, 34, 35, 51, 105–121, 129, 130, 137, 310, 326, 327, 346, 402, 403, 407–410, 429, 437
White, Morton G. 35, 80
Wittgenstein, Ludwig Josef Johann 75, 76
Wittlinger, Ruth 381
Wordsworth, William 363

Yerushalmi, Yosef Hayim 356, 357

Z. Varga Zoltán 352

TÁRGYMUTATÓ

ágencia (cselekvőség) 152, 167–168, 189, 203–212, 329, 333, 344, 351, 363, 429
lásd még determináció, szubjektivitás
analitikus (filozófia) 15, 49, 73, 77–81, 89–90, 96, 106, 118–119, 225, 231, 251, 304, 401
lásd még narrativitás(elmélet), történetfilozófia
Annales 20, 22, 61–62, 103, 139, 140–142, 146, 192, 204, 239, 259, 261
lásd még idő(beliség), struktúra, társadalomtörténet, történetírói áramlatok

beszédaktus-elmélet 5, 86, 88–89
lásd még fogalomtörténet, intenció, jelentés
bizonyítás 5, 46, 52–53, 60–67, 74, 100, 134, 153, 186, 264, 278, 405–407, 417, 437
lásd még forrás(adat), magyarázat
bizonyíték (evidencia) 15, 42, 46–49, 58, 63–66, 82, 97, 126, 135, 194, 265–267, 284, 301, 307, 339, 352, 405, 413
lásd még értelmezés, forrás(adat)

cselekményesítés 80, 111, 114–115, 310
lásd még fikcionális, metafora, narrativitás(elmélet)
cselekvéselmélet 120, 170
lásd még ágencia, narrativitás(elmélet)

determináció 6, 167–189, 192–195, 199–200, 204, 210, 426, 429, 439
lásd még kauzalitás, kontingencia, struktúra, teleológia
diskurzus 12, 13, 17, 23, 26, 29, 34–35, 52–53, 58, 72, 82, 84, 89, 95, 97, 99, 104–109, 112–114, 118, 122, 127–128, 133–136, 139, 141, 167–169, 177, 191, 200, 212, 241, 245–246, 247, 252, 273, 287, 292, 305
lásd még történetírói áramlatok

egodokumentum 7, 343–349, 351–353, 364
lásd még szubjektivitás, tapasztalat
élmény 8, 38, 219, 257, 283, 287–294, 303, 317–319, 324–327, 347, 349, 351–354, 418–419
lásd még egodokumentum, tapasztalat
előrejelezhetőség 168, 173, 206, 217, 220, 222
lásd még esemény, struktúra, törvény(elvű) episztemológia
emlékezet 7, 28, 33–34, 42, 97, 120, 143, 147, 154, 158, 165, 250–253, 288, 292, 296, 317, 320, 322, 326, 334, 348–349, 354–371, 373–382, 416
lásd még egodokumentum, élmény, nemzet(i), tapasztalat
erkölcs(i) 19, 171, 180, 326, 378, 391, 406, 409, 411–413
lásd még érték, értékelés, ítélkezés
érték 19, 88, 112, 169, 172–173, 189, 229, 235, 252, 256, 273, 279–280, 293, 323, 336, 343–344, 358, 363, 368, 381, 385–389, 392, 406–409, 411–417, 421, 439
lásd még erkölcs(i), értékelés, ítélet, objektivitás, szubjektivitás
értékelés 45, 50, 191, 274, 277, 298, 328, 358, 363, 393, 399, 408–409, 421
lásd még értelmezés, ítélkezés, objektivitás, szubjektivitás
értelmezés 13, 14, 17–20, 26, 41–42, 46–56, 63, 72, 82–88, 100, 118, 121, 149, 154, 188, 211, 214, 221, 236, 243, 246–247, 264, 276, 279, 294, 297, 300–301, 305, 320–321, 328, 337, 339, 352, 364, 377, 394–398, 430
lásd még érték, konstruktivista, kontrafaktuális tény
esemény 6, 40–47, 54–55, 58, 62, 71–73, 77, 118, 129, 138–161, 165–167, 172, 175–176, 179, 182–183, 188, 195–198, 207, 218–219, 224–226, 229, 236–240, 251, 256, 280–281, 286, 295, 301, 306, 317, 319, 322, 325, 401, 431, 438
lásd még idő(beliség), kontingencia, struktúra
észlelés(elmélet) 37, 68, 115, 142, 281, 285, 301, 349, 394
lásd még emlékezet, konstruktivizmus, realizmus
evolúció (fejlődés) 19, 22, 25, 107, 173–174, 199, 213, 215, 222, 230, 233–234, 255, 339, 371, 373
lásd még determináció, kauzalitás, teleológia

fikcionális (irodalmi) 95, 99, 107, 122, 124–127, 131–136, 327
lásd még narrativitás(elmélet), retorika(i), történelmi regény

fogalomtörténet 83, 86, 91, 94–95, 305, 315
lásd még intenció, jelentés, történetírói áramlatok
forradalom 6, 154–165, 186, 189, 214, 237, 269, 281, 362, 420, 422, 430–432
lásd még jelentés, hatalom
forrás(adat) 17, 26, 34, 37–40, 43–48, 50, 62–66, 70, 82–85, 95–102, 108, 120–121, 124, 127, 133, 135, 140, 142, 150, 194, 236, 246–247, 271–281, 286, 291–292, 295, 297, 301, 307, 310, 334, 339, 343–344, 346–350, 364, 370–371, 378, 393, 398, 405, 410, 420
lásd még bizonyíték, egodokumentum, értelmezés, kontrafaktuális tény, mimézis, objektivitás, referencialitás

gender(történet) 23, 329–331, 333, 363, 439
lásd még tapasztalat, történetírói áramlatok

„gyakorlati múlt" 301, 354, 421
lásd még emlékezet, public history

hagyomány 7, 215, 297–300, 311, 320, 332, 337, 340, 342, 354, 355–356, 359–360, 362–380, 415–417, 421, 430–431
lásd még emlékezet, hermeneutika, nemzet(i)
hatalom 25, 33, 124, 158, 160, 163, 187, 203, 209, 211, 218, 258, 332, 339–340, 412, 428, 431
lásd még forradalom
hermeneutika (hatástörténet) 6, 18, 75, 89–90, 256, 294, 296–301, 303–304, 307, 350, 362, 376, 390, 415–416
lásd még hagyomány, horizont
hipotézis 17, 45, 54–55, 63–66, 190–191, 193, 268, 394
lásd még magyarázat
historizmus 33, 44, 87, 93, 97, 99, 139, 212–213, 220, 227, 234–235, 254, 256–257, 260, 264, 282, 289, 296–299, 313, 341–342, 354–355, 362–364, 383, 386, 389, 402, 407, 409, 412–413, 423, 439
lásd még kontextus, objektivitás, történetírói áramlatok, *wie es eigentlich gewesen*
holokauszt (Soá) 315, 318, 320, 322–327, 368, 419, 426
horizont 161, 216, 222, 231, 297–298, 300, 306, 348, 375, 390
lásd még hermeneutika, idő(beliség)
lásd még emlékezet, trauma

igazság 23, 30, 33, 38, 48, 50, 56, 59, 60, 67, 76, 84, 88–89, 95, 98, 108, 113, 121, 126–129, 133, 135, 140,

170, 244, 261, 295, 297–298, 327, 348–349, 352, 369, 382, 387, 390, 392–395, 397–400, 403–405, 407, 410–411, 415, 417
lásd még érték, mimézis, objektivitás, referencialitás
identitás 23, 70, 210–211, 235, 261, 272, 317, 325, 330–334, 338, 350, 360–361, 366–367, 378–381, 417, 422, 424, 430
lásd még emlékezet, nemzet(i)
idő(beliség) 6, 28, 34, 41, 77–80, 88, 90, 116–122, 140–148, 150–151, 156, 161, 166–167, 173–174, 180, 188, 195, 199–202, 211–261, 274–275, 285, 288–289, 293, 295, 306, 311, 316, 333, 335, 339, 341, 346–352, 355, 357, 359, 372, 374–378, 400–401, 425, 427, 438
lásd még emlékezet, narrativitás(elmélet), tapasztalat
intenció 69, 78, 89–92, 95, 195, 216, 226, 309, 323
lásd még cselekvőség, fogalomtörténet, magyarázat
ítélkezés 7, 19–20, 33, 383, 404–413
lásd még erkölcs(i), igazság, objektivitás, szubjektivitás

jelentés 5, 14, 29, 34–35, 43, 46–50, 73, 78, 82–94, 96–97, 104–109, 116–119, 129–132, 144, 148–149, 154–158, 166, 200, 210–211, 226, 231, 247–248, 252–253, 256–257, 264, 273, 278–279, 289, 306, 310–313, 317, 320–321, 325, 331–333, 350, 353, 373, 376, 397, 410, 415, 422
lásd még ágencia, cselekvőség, fogalomtörténet, horizont, narrativitás(elmélet), tapasztalat
jelentőség 14, 25, 46, 50, 77–78, 154–156, 159, 165–166 169, 183, 198, 200, 210, 226, 231, 248, 252, 293–294, 304, 306, 350, 385, 395, 396, 410, 422, 431
lásd még analitikus, horizont, tapasztalat

kauzalitás (okság) 14, 20, 54–55, 64, 76, 80, 135, 171–185, 193–201, 226, 269
lásd még determináció, magyarázat, teleológia
koherencia(elv) 34–35, 65, 113, 227, 294, 311, 395
lásd még narrativitás(elmélet)
kolligáció 5, 49, 71–73, 233, 240, 243
lásd még analitikus
konstruktivista 13–14, 27, 240, 310, 398, 416
lásd még analitikus, posztmodern
kontextus 19, 40, 46–51, 83–87, 90–91, 94, 117, 135, 152, 177, 188, 196–199, 210–211, 221, 247, 256, 263–264, 268, 270, 275, 279, 332, 349–352, 362, 389, 406, 409, 425
lásd még historizmus, *re-enactment, wie es eigentlich gewesen*

kontingencia (véletlen) 20, 40, 59, 74, 76, 165, 168, 175–179, 181–185, 188–190, 193–200, 226, 234, 237, 282, 284, 310, 312, 314, 373, 424–426, 432, 439
lásd még determináció, esemény, kontrafaktuális tény
kontrafaktuális tény 6, 185, 190, 193–201, 439
lásd még determináció, esemény, kontingencia

lábjegyzet 96–102, 126, 435
lásd még bizonyítás, bizonyíték, forrás(adat), metafora
lineáris 80–81, 86, 94, 195, 220, 226–228, 232, 238, 245, 275, 334, 346, 377
lásd még cselekményesítés, időbeliség, narrativitás(elmélet)

magyarázat 5, 53, 61–80, 118, 207–211, 438
lásd még cselekvőség, intenció, kauzalitás, törvény(elvű)
megértés *(Verstehen)* 6, 14, 68–69, 73, 76, 85–87, 90, 109, 117, 120, 169, 200, 273, 276, 282, 286, 289–302, 309, 313–314, 361–362, 407–408
lásd még érték, kontextus, *re-enactment*, szubjektivizmus
metafora (metaforikus) 76, 101–112, 115–116, 120–121, 128, 130, 243, 273, 279, 283, 320, 383
lásd még fikcionális, nyelvi fordulat, narrativitás(elmélet), történelmi regény
mimézis 35, 114, 117, 130, 132, 284, 327, 349, 414
lásd még historizmus, igazság, objektivitás, referencialitás, *wie es eigentlich gewesen*

narrativitás(elmélet) 5, 46, 49, 75, 79, 81–82, 96, 104–108, 116, 118–121, 129, 191–192, 302
lásd még cselekményesítés, diskurzus, metafora (metaforikus), nyelvi fordulat, retorika(i), történelmi regény
nem szándékolt következmények 59, 118, 121, 154
lásd még analitikus, horizont, jelentés, jelentőség, prezentizmus
nemzet(i) 25, 56, 82, 157–161, 164, 187–188, 202, 239–242, 260, 261–264, 267, 269, 272, 276, 323, 335, 340, 342, 348, 355–363, 367, 374, 377–380, 420–424
lásd még hagyomány, historizmus, identitás, nézőpont
nézőpont (perspektivikus) 6, 38, 56, 63, 112, 121, 135, 177, 220, 249, 251–252, 257, 263, 288, 300, 363–364, 384, 399–400, 438
lásd még idő(beliség), relativizmus, konstruktivista

nyelvi fordulat 6, 13, 75, 77, 104, 123, 145, 212, 387
lásd még metafora, narrativitás(elmélet), posztmodern, retorika(i)

objektivitás 7, 13, 19, 32, 39, 45–46, 135, 210, 239, 245, 286, 291, 298, 324, 364, 383–384, 387–388, 391–393, 395–398, 400, 403–404, 412, 415
lásd még igazság, mimézis, nézőpont, referencialitás, szubjektivizmus, *wie es eigentlich gewesen*

összehasonlítás (komparáció) 7, 22, 55, 133, 264–272, 324, 394
lásd még tér(beliség)
összemérhetetlenség (inkommenzurabilitás) 59, 300
lásd még paradigma(elmélet)

paradigma(elmélet) 60, 75, 260–261, 272, 338, 356, 367, 374, 396
lásd még összemérhetetlenség, konstruktivizmus, relativizmus
posztkoloniális (elmélet) 7, 335, 337–342, 348, 439
lásd még tapasztalat, történetírói áramlatok
posztmodern 26–27, 46, 48, 191, 219, 221, 236, 259, 319, 363, 367, 388–389, 413, 416, 440
lásd még fikcionális, metafora, nyelvi fordulat, konstruktivizmus, narrativitás(elmélet), relativizmus, történelmi regény
prezentizmus 18, 44, 191, 221–222, 231, 244
lásd még hermeneutika, konstruktivista, posztmodern
public history 7, 349, 367, 379–382
lásd még emlékezet, hatalom

realizmus (episztemológiai) 120, 135, 178, 284, 387, 394–398, 403
lásd még mimézis, objektivitás, referencialitás
re-enactment (újraélés, újragondolás) 69–70, 93, 287, 296, 390
lásd még historizmus, kontextus
referencialitás 41, 46–49, 78, 99, 112, 117, 133, 136, 275, 343, 351, 365, 403
lásd még igazság, mimézis, objektivitás, *wie es eigentlich gewesen*
relativizmus (episztemológiai) 396, 403, 407
lásd még konstruktivizmus, nézőpont, paradigma(elmélet), posztmodern
reprezentáció 6–7, 46, 75, 82–85, 91, 107–108, 113–118, 122, 128–133, 136, 142, 145–146, 156, 210, 259, 273–287, 315, 327, 364, 380, 402, 415

lásd még metafora, narrativitás(elmélet), nyelvi fordulat, posztmodern, retorika(i), történelmi regény
retorika(i) 5, 84, 86, 95–96, 100, 102–103, 106, 109, 111–112, 116, 120, 126, 160, 188, 233, 245–246, 280
lásd még nyelvi fordulat, metafora, narrativitás(elmélet), történelmi regény

sokféle modernitás 7, 335–337, 341
lásd még posztkoloniális, relativizmus
struktúra 6, 24, 34, 62–63, 72, 75, 83, 105, 116–119, 129–130, 133, 137–154, 158, 160, 165–167, 169, 174–175, 187, 199, 205–211, 217–219, 226–228, 237–240, 243, 245, 258–259, 265, 269–270, 275, 305–306, 309, 317, 321, 323, 336, 342, 364, 386, 402–403, 413, 433, 438
lásd még determináció, esemény, kauzalitás, teleológia
struktúratörténet-írás 20–21, 60–62, 81, 175, 192, 204, 226, 261, 413, 425
lásd még Annales, struktúra, társadalomtörténet, történetírói áramlatok

szubjektivitás 211, 291, 299, 328, 351, 383, 385, 392, 396, 416–417, 433
lásd még cselekvőség, egodokumentum, ítélkezés, érték

tanúságtétel 280, 327, 347, 353, 364, 369, 405
lásd még emlékezet, egodokumentum, holokauszt, szubjektivitás
tapasztalat 6–7, 15, 23, 37–38, 41–42, 53–56, 69, 78, 84, 100, 110, 112–113, 116, 119, 131, 143–144, 146–151, 154, 157, 163, 165, 167, 177, 180, 182–183, 188, 200, 210, 214–222, 229–232, 235, 238, 251, 253, 264, 276–277, 280–283, 287–334, 337, 341, 343–344, 348, 351, 353–355, 363, 369, 373, 375, 384, 394, 398, 408, 414, 416, 419, 430, 432–433, 438
lásd még élmény, nézőpont, trauma
társadalomtörténet 21, 61–62, 133, 140, 208, 210, 233, 305, 329, 343, 364
lásd még Annales, struktúratörténet-írás, történetírói áramlatok
teleológia 215, 341, 433
lásd még determinizmus, kauzalitás
tér(beliség) 23, 34, 258–264, 272, 274, 280, 282, 285–287
lásd még összehasonlítás
történelmi regény 94–96, 101, 104
lásd még fikcionális, metafora, narrativitás(elmélet), reprezentáció
történetfilozófia 14–15, 32, 38, 49, 53, 73, 77, 90, 96, 107, 114, 118, 173, 251, 253, 256, 299, 304, 401, 436
lásd még analitikus, hermeneutika

történetírói áramlatok 23, 92–93, 103, 133, 190, 196, 199–200, 257, 262, 315, 322, 329–333, 363, 387, 439
lásd még historizmus, fogalomtörténet, struktúra, társadalomtörténet
törvény(elvű) episztemológia 79–80, 118, 170, 176, 183–184, 193, 212–214, 252, 267, 309, 314, 334, 384, 425
lásd még kauzalitás, magyarázat, struktúra
transznacionális 203, 272
lásd még nemzet(i), tér(beliség)
trauma 315–319, 322, 325
lásd még élmény, holokauszt

wie es eigentlich gewesen 138, 383
lásd még historizmus, igazság, mimézis, objektivitás, referencialitás

magyar
nyomdatermék
NYOMDA- ÉS PAPÍRIPARI SZÖVETSÉG

Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyula
Felelős vezető Aggod István ügyvezető igazgató